

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

НАУКОВІ ПРАЦІ

**КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА**

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Том 43

**ДО 50-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ
ПРОФЕСОРА ОЛЕКСАНДРА КОМАРНІЦЬКОГО**

Кам'янець-Подільський
2024

Н16

Свідectво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації:
Ідентифікатор медіа R30-02190 (рішення № 132 Національної ради України
з питань телебачення і радіомовлення від 18.01.2024 р.)

Рекомендовано до друку вченою радою Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка (протокол № 3 від 28 березня 2024 р.)

Видання індексується наукометричними базами: **Index Copernicus, OUCI, Google Scholar**

Рецензенти:

М. Олійник – доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри міжнародної комунікації та політології Хмельницького національного університету;

О. Тригуб – доктор історичних наук, професор, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського національного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв)

Редакційна колегія тому:

В. Магась, доктор історичних наук, доцент (*головний редактор*); **В. Смолій**, академік НАН України, доктор історичних наук, професор; **І. Боровець**, кандидат історичних наук, доцент; **Д. Ващук**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник; **А. Глушковецький**, кандидат історичних наук, доцент; **О. Головка**, доктор історичних наук, професор; **М. Гутька**, доктор філософії (м. Ружомберок, Словаччина); **В. Дубінський**, кандидат історичних наук, доцент (*заступник відповідального редактора*); **О. Дяченко**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник; **О. Завальнюк**, доктор історичних наук, професор; **М. Кметь**, доктор філософії, доцент (м. Банська Бістриця, Словаччина); **І. Коляда**, доктор історичних наук, професор; **О. Комарніцький**, доктор історичних наук, професор (*відповідальний секретар*); **С. Копилов**, доктор історичних наук, професор (*заступник відповідального редактора*); **М. Круляк**, кандидат історичних наук, доцент; **Д. Кудінов**, доктор історичних наук, доцент; **В. Лозовий**, доктор історичних наук, професор; **О. Мельничук**, доктор історичних наук, професор; **В. Михайловський**, доктор історичних наук, професор; **П. Олексак**, доктор філософії, доцент (м. Ружомберок, Словаччина); **Р. Петраускас**, доктор історичних наук, професор (м. Вільнюс, Литовська Республіка); **О. Рябченко**, доктор історичних наук, професор; **І. Собковяк-Табак**, доктор габілітований, професор (м. Познань, Республіка Польща); **В. Степанков**, доктор історичних наук, професор (*відповідальний редактор*); **О. Федьков**, доктор історичних наук, професор; **А. Філіпчук**, доктор історичних наук, професор.

Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2024. Т. 43: До 50-річчя від дня народження професора Олександра Комарніцького. 388 с.

Адреса редакційної колегії: *історичний факультет, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, 32301*

Наказом Міністерства освіти і науки України збірник включено до КАТЕГОРІЇ «Б» переліку наукових фахових видань України у галузі «ІСТОРИЧНІ НАУКИ» (Наказ МОН України № 409 від 17.03.2020 р.).

Усі електронні версії статей збірника оприлюднюються на офіційній сторінці видання: <http://sp-history.kpnu.edu.ua/uk/>

© Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2024

Ministry of Education and Science of Ukraine
Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University

SCIENTIFIC PAPERS

**OF THE KAMIANETS-PODILSKYI
IVAN OHIENKO NATIONAL UNIVERSITY**

HISTORY

Volume 43

**TO THE 50th ANNIVERSARY OF THE BIRTH
OF PROFESSOR OLEKSANDR KOMARNITSKYI**

Kamianets-Podilskyi
2024

The publication is indexed by scientometric databases: **Index Copernicus,**
OUCI, Google Scholar

Reviewers:

M. Oliinyk – Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of International Communication and Political Science Khmelnytskyi National University;

O. Trigub – Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Department of International Relations and Foreign Policy of the Petro Mohyla Black Sea National University (Mykolaiv)

Editorial college:

V. Mahas, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (*Editor in Chief*); **V. Smoliy**, academician NAS of Ukraine, Doctor of Historical Sciences, Professor; **I. Borovets**, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor; **D. Vashchuk**, Candidate of Historical Sciences, Senior Research Fellow; **A. Hlushkovetskyi**, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor; **O. Holovko**, Doctor of Historical Sciences, Professor; **M. Hutka**, Doctor of Philosophy (Ruzomberok, Slovakia); **V. Dubynskyi**, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor (*deputy editor-in-chief*); **A. Diachenko**, Candidate of Historical Sciences, Research Fellow; **O. Zavalniuk**, Doctor of Historical Sciences, Professor; **M. Kmet**, Doctor of Philosophy, Associate Professor (Banska Bystrica, Slovakia); **I. Koliada**, Doctor of Historical Sciences, Professor; **O. Komarnitskyi**, Doctor of Historical Sciences, Professor (*assistant editor*); **S. Kopylov**, Doctor of Historical Sciences, Professor (*deputy editor-in-chief*); **M. Krugliak**, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor; **D. Kudinov**, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor; **V. Lozovyi**, Doctor of Historical Sciences, Professor; **O. Melnychuk**, Doctor of Historical Sciences, Professor; **V. Mykhaylovskiy**, Doctor of Historical Sciences, Professor; **P. Olexak**, Doctor of Philosophy, Associate Professor (Ruzomberok, Slovakia); **R. Petrauskas**, Doctor of Historical Sciences, Professor (Vilnius, Lithuania); **O. Ryabchenko**, Doctor of Historical Sciences, Professor; **I. Sobkoviak-Tabaka**, Dr hab, Professor (Poznan, Poland); **V. Stepankov**, Doctor of Historical Sciences, Professor (*editor-in-chief*); **O. Fedkov**, Doctor of Historical Sciences, Professor; **A. Filiniuk**, Doctor of Historical Sciences, Professor.

Scientific Papers of the Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko National University. History. Kamianets-Podilskyi: Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko National University, 2024. Vol. 43: To the 50th anniversary of the birth of Professor Oleksandr Komarnitskyi. 388 p.

Address of editorial board: *The Faculty of History, Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko National University, 14, Tatars'ka Street, Kamianets-Podilskyi, 32301*

Web-site: <http://sp-history.kpnu.edu.ua/uk/>

ЗМІСТ

ДО 50-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ПРОФЕСОРА ОЛЕКСАНДРА КОМАРНІЦЬКОГО

Олександр Завальнюк, Анатолій Глушковецький. ПРОФЕСОР ОЛЕКСАНДР КОМАРНІЦЬКИЙ: ВРАЖАЮЧІ ДОСЯГНЕННЯ ТАЛАНОВИТОГО ІСТОРИКА, КРАЄЗНАВЦЯ, ПЕДАГОГА (до 50-річчя від дня народження та 25-річчя педагогічної та науково-педагогічної діяльності) 9

МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Іван Куций, Лариса Куца. ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ОБРАЗ «ЗАХОДУ» В ІСТОРИЧНИХ ПРАЦЯХ МИХАЙЛА МАКСИМОВИЧА 41

Валерій Додух. ОБРАЗ РОДУ ГАЛАГАНІВ В ІСТОРІОГРАФІЇ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст. 54

Дмитро Ващук. КРИМСЬКІ ТАТАРИ В ІСТОРИЧНИЙ ТА КУЛЬТУРНИЙ СПАДЩИНІ УКРАЇНИ ХV–ХVІІ ст. 71

Лариса Левченко. ПОДІЛЬСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ РОСІЙСЬКОГО БІБЛІЙНОГО ТОВАРИСТВА: СПРОБА ІНТЕГРАЦІЇ В СВІТОВИЙ КУЛЬТУРНО-РЕЛІГІЙНИЙ ПРОСТІР ПОЧАТКУ ХІХ ст. 85

Ірина Солодковська. УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВЗАЄМИНИ У ЗАВЕРШАЛЬНИЙ ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1921 рр. У ВІЗІЇ АНДРІЯ ЛВИЦЬКОГО 112

Юрій Федорик, Марина Антошак. ДУХОВНА ПРОСВІТА ТА ІМПЕРСЬКІ НАРАТИВИ: УКРАЇНСЬКА МИНУВШИНА У ДЗЕРКАЛІ ЄПАРХІАЛЬНИХ ЖУРНАЛІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст. 134

Павло Кліщинський. НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ РУХУ БІЖЕНЦІВ НА ТЕРИТОРІЇ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1914-1917 рр.) 149

Тетяна Боряк. УСНА ІСТОРІЯ ГОЛОДОМОРУ: СПЕЦИФІКА НАРАТИВУ УСНОІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ 160

Оксана Ятищук. ЕТНОГРАФІЗМ МАЛОЇ ПРОЗИ БОГДАНА ЛЕПКОГО 174

Олександр Баженов, Анатолій Глушковецький. АРХЕОЛОГІЯ І КОМП'ЮТЕР: ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ В АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ 188

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Владислав Береговий. ОСОБЛИВОСТІ ПОШИРЕННЯ РАНЬОГО ХРИСТИЯНСТВА У РИМСЬКІЙ ПРОВІНЦІЇ АФРИКА	204
Володимир Гінда. ВАГТНІ ЖІНКИ НА ФРОНТІ ТА ПАРТИЗАНСЬКИХ ЗАГОНАХ ПІД ЧАС НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ	214
Ігор Коляда, Ігор Цейгер. «ЗВОРОТНІЙ КУРС» У ПОЛІТИЦІ США ЩОДО ЯПОНІЇ 1947-1952 рр.....	227

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Валерій Степанков, Віталій Степанков. ПОХІД МАКСИМА КРИВОНОСА У ПОДІЛЛЯ Й ПІВДЕННО-СХІДНУ ВОЛИНЬ ТА ЙОГО ВОЄННО-ПОЛІТИЧНІ НАСЛІДКИ (ЧЕРВЕНО-ЛИПЕНЬ 1648 РОКУ)	235
Андрій Задорожнюк, Анатолій Філінюк. МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО ЯК ЧИННИК ГОСПОДАРСЬКОГО РОЗВИТКУ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО	267
Ігор Довжук. АКТИВІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ В 60-х рр. ХІХ ст.: УЧАСНИКИ, ВИМОГИ, НАСЛІДКИ.....	289
Сергій Сидорук. ПОСЕЛЕННЯ КОЛИШНІХ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ У СІЛЬСЬКИХ ГРОМАДАХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ПІСЛЯ РЕФОРМИ 1861 РОКУ	300
Андрій Кліш. УЧАСТЬ ОЛЕКСАНДРА БАРВІНСЬКОГО У СЕЦЕСІЇ УКРАЇНСЬКИХ ДЕПУТАТІВ ГАЛИЦЬКОГО СЕЙМУ 1901 РОКУ	309
Сергій Олійник. БІБЛІОТЕЧНА СПРАВА ЯК СКЛАДОВА КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНЬОЇ ТА НАЦІОНАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ГАЛИЦЬКОЇ АРМІЇ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (ЛИПЕНЬ-ГРУДЕНЬ 1919 р.).....	318
Алла Атаманенко, Олександр Мазепа. НЕРЕАЛІЗОВАНІ ВИДАВНИЧІ ПРОЄКТИ УКРАЇНСЬКОГО ГЕНЕАЛОГІЧНОГО І ГЕРАЛЬДИЧНОГО ТОВАРИСТВА	327
Ольга Зубко. ПОВЕРНЕННЯ З НЕБУТТЯ: СКИДАН МИКОЛА АНТОНОВИЧ (1894-1954 рр.).....	338
Леонід Могильний. «СПІЛКА УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ»: МІФИ ТА РЕАЛЬНІСТЬ (НА ОСНОВІ МАТЕРІАЛІВ ГДА СБУ)	346
Антон Павленко. РУХ ЗА УКРАЇНІЗАЦІЮ АВТОКЕФАЛЬНОЇ «ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В ПОЛЬЩІ» НА ВОЛИНІ У 20-30-х рр. ХХ ст.....	360
Мирослава Смольницька, Марина Баршполець (Лобода). ПРАКТИКИ УПРАВЛІННЯ СІЛЬСЬКИМ ДИТЯЧИМ БУДИНКОМ У 1947-1953 рр.: ЛОКАЛЬНИЙ ДОСВІД	374

CONTENTS

TO THE 50th ANNIVERSARY OF THE BIRTH OF PROFESSOR OLEKSANDR KOMARNITSKYI

Olexandr Zavalniuk, Anatolii Hlushkovetskyi. PROFESSOR OLEKSANDR KOMARNITSKYI: IMPRESSIVE ACHIEVEMENTS OF A TALENTED HISTORIAN, LOCAL EXPLORER, TEACHER (to his 50th birthday and 25th scientific and pedagogical activity)..... 9

METHODOLOGY OF HISTORY, HISTORIOGRAPHY AND SOURCING

Ivan Kutsyi, Larysa Kutsa. THE CIVILIZATION IMAGE OF THE “WEST” IN THE HISTORICAL WORKS OF MIKHAIL MAKSIMOVYCH 41

Valerii Dodukh. IMAGE OF THE GALAGAN FAMILY IN THE HISTORIOGRAPHY OF THE LATE NINETEENTH – EARLY TWENTIETH CENTURIES 54

Dmytro Vashchuk. CRIMEAN TATARS IN THE HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE OF UKRAINE OF THE XV–XVII CENTURIES..... 71

Larysa Levchenko. PODILLIA BRANCH OF THE RUSSIAN BIBLE SOCIETY: AN ATTEMPT TO INTEGRATE INTO THE WORLD’S CULTURAL AND SPIRITUAL SPACE AT THE BEGINNING OF THE 19TH CENTURY 85

Iryna Solodkovska. UKRAINIAN-POLISH RELATIONS IN THE PERIOD OF THE UKRAINIAN NATIONAL REVOLUTION OF 1919-1920 IN THE VISION OF ANDRII LIVYTSKYI 112

Yuriy Fedoryk, Maryna Antoshchak. SPIRITUAL EDUCATION AND IMPERIAL NARRATIVES: THE UKRAINIAN PAST IN THE MIRROR OF DIOCESAN MAGAZINES OF THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY 134

Pavlo Klishchinskyi. THE LEGAL REGULATION OF THE MOVEMENT OF REFUGEES ON THE TERRITORY OF RIGHT-BANK OF UKRAINE DURING THE FIRST WORLD WAR (1914-1917) 149

Tetiana Boriak. HOLODOMOR ORAL HISTORY: THE PECULIARITIES OF ORAL HISTORY SOURCES NARRATIVE..... 160

Oksana Yatyshchuk. ETHNOGRAPHY OF SHORT PROSE BY B. LEPKYI 174

Oleksandr Bazenov, Anatolii Hlushkovetskyi. ARCHEOLOGY AND THE COMPUTER: INFORMATION TECHNOLOGIES IN ARCHAEOLOGICAL RESEARCH 188

WORLD HISTORY

Vladyslav Beregovyi. MAIN PECULIARITIES OF THE SPREAD OF EARLY CHRISTIANITY IN THE ROMAN PROVINCE OF AFRICA.....	204
Volodymyr Ginda. PREGNANT WOMEN AT THE FRONT AND IN PARTISAN UNITS DURING THE GERMAN-SOVIET WAR.....	214
Igor Kolyada, Igor Tseiher. THE “REVERSE COURSE” IN THE POLICY OF THE USA TOWARDS JAPAN IN 1947-1952.....	227

HISTORY OF UKRAINE

Valery Stepankov, Vitaly Stepankov. THE CAMPAIGN OF MAKSYM KRYVONIS TO PODILLIA AND SOUTH-EASTERN VOLYN AND ITS MILITARY AND POLITICAL CONSEQUENCES (JUNE-JULY 1648)	235
Andriy Zadorozhnyuk, Anatoliy Filinyuk. MAGDEBURG LAW AS A FACTOR OF THE ECONOMIC DEVELOPMENT OF KAMIANETS-PODILSKYI.....	267
Igor Dovzhuk. ACTIVATION OF THE UKRAINIAN NATIONAL MOVEMENT IN THE 1860s: PARTICIPANTS, REQUIREMENTS, CONSEQUENCES	289
Sergiy Sydoruk. SETTLEMENT OF FORMER MILITARY PERSONNEL IN RURAL COMMUNITIES OF THE RIGHT BANK OF UKRAINE AFTER THE REFORM OF 1861.....	300
Andriy Klish. PARTICIPATION OF OLEKSANDR BARVINSKYI IN THE SECESSION OF UKRAINIAN DEPUTIES IN THE GALICIAN SEJM OF 1901.....	309
Serhiy Oliinyk. LIBRARY MANAGEMENT AS A COMPONENT OF THE CULTURAL-EDUCATIONAL AND NATIONAL-POLITICAL ACTIVITIES OF THE UKRAINIAN GALICIAN ARMY IN RIGHT-BANK UKRAINE (JULY-DECEMBER 1919)	318
Alla Atamanenko, Oleksandr Mazepa. UNREALIZED PUBLISHING PROJECTS OF THE UKRAINIAN GENEALOGICAL AND HERALDIC SOCIETY	327
Olha Zubko. THE RETURN FROM NON-EXISTENCE: SKYDAN MYKOLA ANTONOVYCH (1894-1954).....	338
Leonid Mohylnyi. UNION OF UKRAINIAN YOUTH: MYTHS AND REALITY (BASED ON THE MATERIALS OF THE GDA SBU).....	346
Anton Pavlenko. MOVEMENT FOR UKRAINIZATION OF THE AUTOCEPHAL «ORTHODOX CHURCH IN POLAND» IN VOLYN IN THE 20-30’s of the 20th CENTURY	360
Myroslava Smolnitska, Maryna Baryshpolets (Loboda). MANAGEMENT PRACTICES OF THE RURAL ORPHANAGE HOME IN 1947-1953: LOCAL EXPERIENCE.....	374

ДО 50-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ПРОФЕСОРА ОЛЕКСАНДРА КОМАРНІЦЬКОГО

DOI 10.32626/2309-2254.2024-43.9-40
УДК 930(477)Комарніцький

ЗАВАЛЬНЮК Олександр – академік УАІН, НАНВО України, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, індекс 32301, Україна (olexandr_zavalniuk@ukr.net)

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-1778-9736>
Researcher ID 1-7817-2018

ZAVALNIUK Olexandr – UAIN Academician, NANVO Academician of Ukraine, Doctor of History, Professor, the Head of the Department of History of Ukraine, Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko National University, 14 Tatars'ka Street, Kamianets-Podilskyi, index 32301, Ukraine (olexandr_zavalniuk@ukr.net)

ГЛУШКОВЕЦЬКИЙ Анатолій – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри археології, спеціальних історичних і правознавчих дисциплін, декан історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, індекс 32301, Україна (hlushkovetskyi.anatoliy@kpnpu.edu.ua)

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-3197-4580>
Researcher ID AAE-4390-2022

HLUSHKOVETSKYI Anatolii – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of Archival Studies, Special Historical and Legal Disciplines, Dean of Faculty of History, Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko National University, 14 Tatars'ka Street, Kamianets-Podilskyi, index 32301, Ukraine (hlushkovetskyi.anatoliy@kpnpu.edu.ua)

Бібліографічний опис статті: Завальнюк, О., Глушковецький, А. (2024). Професор Олександр Комарніцький: вражаючі досягнення талановитого історика, краєзнавця, педагога (до 50-річчя від дня народження та 25-річчя педагогічної та науково-педагогічної діяльності). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (43), 9–40.

**ПРОФЕСОР ОЛЕКСАНДР КОМАРНІЦЬКИЙ:
ВРАЖАЮЧІ ДОСЯГНЕННЯ ТАЛАНОВИТОГО ІСТОРИКА,
КРАЄЗНАВЦЯ, ПЕДАГОГА
(до 50-річчя від дня народження та 25-річчя педагогічної
та науково-педагогічної діяльності)**

Анотація. Сучасна українська історична наука та національна університетська освіта періодично зазнають зміни своїх кадрів, як важливої умови оновлення, вдосконалення та прогресу. Відтворення вчених щораз відбувається на вищому рівні, із урахуванням сучасних вимог, передової національної і світової практик, якості підготовки. Важливо, щоб цей процес призводив до появи когорти яскравих, талановитих, загалом потужних і патріотичних особистостей, здатних забезпечити розвиток національних галузей відповідно до світових тенденцій. Нові наукові і викладацькі сили час від часу поповнюють свої структури практично по всій Україні, збагачують свій світогляд і практичну діяльність, отримують справедливе визнання на рівні своїх колективів, тому так важливо знати і популяризувати їхній досвід для врахування у підготовці наступних поколінь наукових та викладацьких кадрів, що гарантуватиме необхідний поступ. **Метою статті** є цілісний і розлогий біографічний нарис про формування особистості, багатогранну науково-педагогічну, управлінську та громадську діяльність знаного українського історика, краєзнавця, організатора наукових досліджень у розрізі факультету доктора історичних наук, професора Комарніцького Олександра Борисовича, який є прикладом вірного служіння українській історичній науці, краєзнавству, а також підготовці висококваліфікованих педагогічних і наукових кадрів для нашої країни. **Методологічну основу дослідження** становлять принципи історизму, об'єктивності, всебічності та системності, які реалізовані завдяки застосуванню таких дослідницьких методів, як аналітичний, синтетичний, описовий, хронологічний, біографічний, синхронний, діахронний тощо. **Наукова новизна** роботи полягає у тому, що в ній уперше найбільш повно і цілісно представлено основні етапи пройденого знаним істориком, професором і громадським діячем О. Комарніцьким життєвого та професійного шляху, їхні найбільш значущі результати і досягнення, які мають важливе значення як для розуміння особистості вченого, його ролі у розвитку науково-педагогічного колективу факультету, так і можливого врахування цього нагромадженого досвіду в процесі підготовки наступних, патріотично налаштованих, поколінь викладачів, науковців, краєзнавців. **Висновки.** Особистість добре знаного вченого-історика, професора О. Комарніцького формувалася і вдосконалювалася упродовж тривалого часу, у досить сприятливих родинних, шкільних, виробничих і університетських умовах, з-поміж яких найбільше вирізняються домашнє, шкільне й вишівське виховання, надзвичайно позитивний морально-психологічний клімат і високої проби професійний рівень в трудовому колективі Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Вирішальними у цьому процесі стали велика організованість, працелюбність, цілеспрямованість, наполегливість студента, а відтак і молодого вченого, професійні зусилля його наставників, допомога керівництва вишу. Вражаючі досягнення вченого забезпечили не лише серйозний внесок у різні складові української історичної науки, краєзнавства і вдосконалення практики підготовки національних кадрів, а й розкрили нові грані його таланту, можливості та перспективи ще більшої творчої самореалізації, стали незаперечним прикладом для наслідування талановитою молоддю.

Ключові слова: Олександр Комарницький, особистість, вчений-історик, краєзнавець, наукові і навчально-методичні праці, управлінська діяльність, громадська робота.

**PROFESSOR OLEKSANDR KOMARNITSKYI:
IMPRESSIVE ACHIEVEMENTS OF A TALENTED HISTORIAN,
LOCAL EXPLORER, TEACHER**

(to his 50th birthday and 25th scientific and pedagogical activity)

Abstract. Modern Ukrainian historical science and national university education periodically undergo changes in their personnel as an important condition for renewal, improvement, and progress. The reproduction of scientists takes place at the highest level every time, considering modern requirements, advanced national and world practices, and the quality of training. It is important that this process leads to the emergence of a cohort of bright, talented, generally powerful, and patriotic personalities capable of ensuring the development of national industries in accordance with world trends. Fresh scientific and teaching forces from time to time replenish their structures practically throughout Ukraine, enrich their worldview and practical activities, and receive fair recognition at the level of their collectives; that is why it is so important to know and popularize their experience to take into account in the training of the next generations of scientific and teaching personnel, which will guarantee the necessary progress. **The purpose of the article** is a complete and extensive biographical essay about the formation of a personality, multifaceted scientific-pedagogical, administrative and public activities of the well-known Ukrainian historian, local historian, organizer of scientific research in the section of the Faculty of Doctor of Historical Sciences, Professor Oleksandr Borysovych Komarnitskyi, who is an example of faithful service to Ukrainian historical science, local history, as well as the training of highly qualified pedagogical and scientific personnel for our country. **The methodological basis of the research** is the principles of historicism, objectivity, comprehensiveness, and systematicity. They are implemented by applying such research methods as analytical, synthetic, descriptive, chronological, biographical, synchronous, diachronic, and others. **The scientific novelty of the work** lies in presenting for the first time the main stages of the life and professional journey of the well-known historian, professor, and public figure O.B. Komarnitskyi, their most significant results and achievements, which are important for understanding the personality of the scientist, his role in the development of the scientific and pedagogical team of the faculty, as well as the possible consideration of this accumulated experience in the process of training the next, patriotically minded, generations of teachers, scientists, and local historians. **Conclusions.** The personality of the well-known scientist-historian, professor O.B. Komarnitskyi, was formed and improved over a long period of time in fairly favorable family, school, industrial, and university conditions, among which the home, school, and university upbringing, extremely positive moral and psychological climate and high-quality professional level in the workforce of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University. Decisive in this process was great organization, diligence, purposefulness, and perseverance of the student, and therefore of the young scientist, his mentors' professional efforts, and the university management's help. The impressive achievements of the scientist not only contributed immensely to various components of Ukrainian historical science, local studies, and the improvement of the practice of training national personnel but also revealed new facets of his talent, opportunities, and prospects for even greater creative self-realization, became an undeniable example for talented youth to follow.

Key words: Oleksandr Komarnitskyi, personality, scientist-historian, local historian, scientific and educational-methodical works, managerial activity, public work.

Постановка проблеми. У перших десятиліттях ХХІ ст. вітчизняна університетська освіта поповнилася новими, добротно підготовленими і патріотично налаштованими науково-педагогічними кадрами, які сформувалися в період незалежної України. Професіоналізм, цілеспрямованість, постійне самовдосконалення, любов до батьківщини, науки і педагогічної праці стали нарідними каменями їхньої професійної біографії. Поповнивши трудові колективи вишів, вони привернули увагу колег своєю добропорядністю, високою культурою спілкування, але найбільше – загостреним відчуттям нового, великою відповідальністю за виконання покладених обов'язків, усвідомленою потребою творити нові наукові знання, передавати їх студентському загалу, повністю віддаватися улюбленій справі. Це унікальне покоління НПП продовжує кращі традиції професорсько-викладацького складу, готове їх примножувати і, непогано володіючи іноземними мовами, може забезпечити більш результативну, ніж раніше, інтеграцію національної вищої освіти у європейський університетський простір.

З-поміж багатьох сотень таких учених виділяється доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету (КПНУ) імені Івана Огієнка, знаний історик Олександр Борисович Комарніцький, науково-педагогічна біографія якого нині налічує чверть століття.

Аналіз джерел та останні дослідження. Його ім'я, добре відоме у науково-педагогічних колах, частково представлено у різних опублікованих нарисах: про кафедру історії України (Філінюк, 2011, с. 19, 23, 26, 27, 36, 40, 41, 44, 47, 50, 51; Філінюк, Олійник, Сидорук, 2018, с. 531, 532, 534), історичний факультет КПНУ імені І. Огієнка (Копилов, Газін, 2008, с. 32, 33, 34, 42–43; Дубінський, Боровець, 2018, с. 422, 427) та сам Огієнківський університет (Завальнюк, Комарніцький, 2012, с. 91, 145, Завальнюк, Копилов, Конет, 2018, с. 55, 56), з якими він органічно пов'язаний. Щоправда, наведений тут матеріал розрізнений, далеко неповний і дає лише часткове розуміння діяльності вченого. Більш змістовними і значущими є невеличкі біографічні замітки, опубліковані в біобібліографічному покажчику про науково-історичну школу «Україна наприкінці ХІХ – у 30-х роках ХХ ст.» (Україна наприкінці ХІХ ст., 2009, с. 111–123) та українській Вікіпедії (Вікіпедія, 2024). Однак і вони не подають цілісного і розлогого портрету вченого. Зазначену прогалину певною мірою компенсують кілька окремих, більш глибоких досліджень, присвячених у різний час О. Комарніцькому. Йдеться про праці О. Завальнюка (Завальнюк, 2005, 2016), Л. Баженова, В. Прокопчука, А. Філінюка (Баженов, Завальнюк, Прокопчук, Філінюк, 2014), які стали етапними у творенні змістовної, різнопланової біографії цього яскравого представника нового покоління університетських науково-педагогічних працівників. Щоправда, згадані публікації загалом висвітлили основні віхи життєвого і професійного шляху, узагальнили досягнення вченого не пізніше середини десятих років

XXI століття, а тому на сьогодні не дають науковій і освітянській громадськості розуміння тих його здобутків, які отримані напруженою, результативною працею за останні 7 років, надзвичайно плідних і значимих як для самого О. Комарницького, кафедри, на якій він працює, рідного факультету, так і університету загалом. Ця прогалина мотивує потребу продовження роботи із вивчення біографії професора, який неухильно зростає професійно, збагачує історичну науку своїми новими працями і вдосконалює сучасну університетську практику свіжими навчальними посібниками, сучасними підходами до вирішення назрілих завдань із фахової підготовки студентської молоді, вносить значний вклад у життя науковців і краєзнавців регіону.

Джерелами нашого нарису послужили, по-перше, наукові праці самого вченого, по-друге, його персональні звіти про науково-педагогічну діяльність, які узагальнені на кафедрі історії України за 2002-2023 рр., та звіти про наукові здобутки історичного факультету К-ПНУ імені Івана Огієнка (2020-2023 рр.), по-третє, звіти про діяльність Кам'янець-Подільської міської організації Національної спілки краєзнавців України. Ці документи містять чимало даних про постійний професійний, навчально-методичний, науковий і організаційно-управлінський ріст О. Комарницького як професора кафедри та вмілого заступника декана історичного факультету з наукової роботи та міжнародних зв'язків, його різнопланову і ефективну організаційно-краєзнавчу діяльність.

Мета статті полягає у підготовці на основі усних і опублікованих джерел цілісного та розлогого біографічного нарису про основні віхи життя і діяльності упродовж півстоліття, становлення та розвиток особистості дослідника історії, талановитого професора кафедри історії України та заступника декана історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, керівника авторитетної історико-краєзнавчої школи, відомого освітянина та шанованого громадського діяча, доктора історичних наук, професора, почесного краєзнавця Хмельниччини Олександра Комарницького, який став одним із яскравих представників нового покоління українських вчених, що присвятили своє життя історичній науці та вищій школі.

Виклад основного матеріалу. Вчений-історик, педагог, наставник молодих науковців та здобувачів вищої освіти, відомий громадський діяч розпочав свій життєвий шлях у с. Пижівка Новоушицького (з 2020 року – Кам'янець-Подільського) району Хмельницької області. Він народився 23 лютого 1974 р. у селянській родині. Батько Борис Васильович усе життя пропрацював столярем у місцевому колгоспі. На жаль, передчасно пішов із життя у 2001 р., у 50-річному віці. Мати Ольга Олександрівна працювала у сільській школі техпрацівницею. Вони сформували у сина такі риси, як скромність, повагу до людей, працелюбність, самостійність, любов до рідної землі. У рідному селі 1989 року закінчив неповну середню школу, з вдячністю згадує своїх вчителів: В. Мацькова, Л. Бажан, Л. Космак (першу вчительку), В. Комарницького

(класного керівника), О. Гребенюк, В. Романюка та ін. Саме вони прищепили йому прагнення пізнавати нове, читати літературні твори, з пошаною ставитися до праці педагогів (Завальнюк, 2005, с. 848).

Тоді ж вступав до Чернівецького педагогічного училища, утім не пройшов по конкурсу, вирішив піти навчатися до Балинського училища-радгоспу, де оволодів професією майстра сільського будівництва, закінчив автошколу і здобув водійські права. З теплою відгукується про цей навчальний заклад, його наставників, зокрема директора закладу А. Бугерка, заступника директора С. Ходакова, майстра А. Погрібного, викладачів В. та А. Зозулі, вихователя Т. Мельник, які намагалися замінити учням батьків, допомагали їм завершити середню освіту, здобути необхідні професійні знання, уміння та кваліфікацію. А ще вони відразу помітили гарно вихованого, дисциплінованого, трохи мовчазного, на перший погляд, непоказного хлопця, який схоплював усе, про що йшлося на заняттях і під час навчальної та виробничої практик. Молодь залучали до активного громадського життя. Як одного з кращих, Олександра, який був прикладом у навчанні та поведінці, цінували за відповідальність, його високі людські якості, уміння знаходити порозуміння з молоддю. Тож не випадково його обрали спочатку старостою, згодом проформом групи, нарешті, секретарем комсомольської організації училища-радгоспу. У самостійне життя пішов з намірами не лише працювати за професією, а й при нагоді здобути фах педагога, який полюбив ще у восьмиріччі. Тільки тепер, маючи завершену середню освіту, мріяв не про педучилище, а вищу школу.

У 1992-1993 р. працював у рідному селі будівельником. Щоб стати вчителем, нести дітям мудре і вічне, готувався стати студентом педвищу. Найбільше йому подобалася історія, яку полюбив у шкільні роки. У вільний від роботи час засів за підручники – працював багато, цілеспрямовано повторював раніш пройдений матеріал. Був впевнений, що витримає конкуренцію із цьогорічними випускниками школи, адже мав уже невеликий життєвий досвід, а головне бажання довести своїм колишнім учителям, усій сільській спільноті, що його потенціал може реалізуватися набагато краще, ніж досі. Подався на історичний факультет Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту. Почувався трохи боязко, коли зустрівся з великою армією охочих юнаків і дівчат здобути тут вищу освіту. Непокоїло й те, що уперше в історії вищої школи України вступ відбувався на основі запозиченого у США досвіду тестування абітурієнтів. Хвилювань – хоч відбавляй. Вибіркові спілкування з конкурентами перед початком вступних випробувань засвідчили, що хлопцеві з-над Дністра можна розраховувати на місце у команді щасливчиків. Так і сталося. Радості не було меж, коли з приймальної комісії надійшло повідомлення про зарахування. Про це дізналося усе рідне село. Його з радістю вітали усі, особливо шкільні педагоги, які також вболівали за свого здібного колишнього учня.

Істфак відразу зачарував. Усе нове, незвичне, загадкове. Відмінна від минулого система організації навчання, курс на глибоке опанування освітніх

компонентів, підвищена роль студента у щоденному отриманні знань. Ставка на довір'я, взаєморозуміння, власну відповідальність і постійну академічну активність кожного студента вибудували іншу парадигму відносин між учасниками освітнього процесу. Витворена професорсько-викладацьким колективом атмосфера високої наукової творчості, демократичності, повага до особистості кожної молодої людини, яка прибула за фахом, сприяли розкриттю здібностей Олександра у навчанні й пробудженні інтересу до історичної науки вже на першому курсі. Великий вплив на його інтелектуальне становлення мали викладачі: О. Завальнюк, І. Рибак, А. Копилов, В. Степанков, І. Винокур, Ю. Тарасов, П. Щербина, Л. Баженов, М. Кукурудзяк, М. Петров, А. Філінюк, С. Копилов, А. Гуменюк, О. Степенко, О. Федьков, Ю. Хоптяр, С. Трубчанінов та ін. Усі вони, як справжні науковці, визнані особистості, демонстрували специфіку власної роботи зі студентським контингентом, вносили у спілкування з ним свою неповторну родзинку. Запамяталися далекосяжні настанови першокурсникам декана факультету О. Завальнюка, перші лекції своїх наставників, які викладали на молодших курсах, формували науковий світогляд молоді, вчили премудростям самостійної роботи, здійснювали толерантний контроль за виконання поточних навчальних завдань.

Згодом О. Комарніцький разом із В. Степанковим подадуть у своїй статті свої згадки про зміни на істафці у той період. «Усі, кому доводилося тоді з різних причин відвідувати факультет, не в останню чергу випускники попередніх десятиліть, з приємністю відзначали новації, які з'явилися у його житті. Це і добротні відремонтовані адміністративні та навчальні приміщення, холи і коридори навчального корпусу, до чого активно прилучалися студенти випускних курсів (зокрема, й 1998 р., які на чолі з О. Комарніцьким відремонтували аудиторію № 22. – Авт.); і насиченість кабінетів і лабораторій комп'ютерною та іншою сучасною технікою; і спеціальна меморіальна аудиторія, в якій увічнювалася пам'ять шановних викладачів, котрі залишили яскравий слід в історії колективу, передчасно відійшовши у вічність; і постійно діюча виставка наукових праць викладачів факультетських кафедр; і галерея випускників, у якій зафіксовані імена усіх колишніх студентів (денна і заочна форма навчання), що отримали диплом історика, починаючи з 1968 р.); і кімната для психологічного розвантаження працівників факультету; й інформаційні стенди про видатних випускників, котрі стали академіками, докторами і кандидатами наук, а також про сучасне життя підрозділу; і постійно діючі фотолітопис з історії факультету, виставки студентських художніх робіт та кольорових фотографій про історичний Кам'янець-Подільський тощо» (Степанков, Комарніцький, 2018, с. 723). На перервах між заняттями молодь з цікавістю знайомилася з розміщеними у факультетському просторі інформаційними матеріалами, особливо їх приваблював список колишніх студентів, які стали українськими вченими і тим самим прославили рідний факультет. Очевидно, коло цього стенда не раз бував і Олександр Комарніцький, тамно мріючи про появу там у майбутньому свого імені, хоча про це ніколи

відкрито не повідомляв. Підстави для цього були, бо постійно входив до групи десяти кращих студентів курсу (із списку 90 осіб) за результатами зимової та літньої екзаменаційних сесій, працював у студентському науковому гуртку і, починаючи з III курсу, приступив до дослідження науково-краєзнавчої теми, яка переросла у добротну дипломну роботу. На IV-V курсах був президентським стипендіатом, брав участь у всеукраїнській студентській олімпіаді з історії та методики її викладання, посівши місце у десятці кращих. У співавторстві зі своїм науковим керівником професором І. Рибаким опублікував (1997) свою першу статтю, яка засвідчила про його чималий інтерес до історичних досліджень (Завальнюк, 2016, с. 210).

Під час навчання брав активну участь у громадському житті. Протягом п'яти років навчання обіймав посаду старости академічної групи, був головою факультетського студентського профспілкового комітету, входив до складу студентського ректорату. Неодноразово виступав з пропозиціями на покращення умов проживання у гуртожитку, допомоги молоді, яка походила з незаможних сімей. Користувався авторитетом серед студентів і викладачів. І сьогодні підтримує дружні стосунки із колишніми однокурсниками, допомагає їм у різних життєвих і професійних ситуаціях. А під час колективних зустрічей згадують спільно прожиті роки і те, як Олександр Комарніцький пропустив випускний вечір. Причиною цього став несподіваний виклик у військкомат, який нагадав випускникові істфаку про почесний конституційний обов'язок щодо служби у Збройних Силах України.

До неї він був морально готовий, тож проблеми у цьому не бачив, хоча й хотілося посвячувати з друзями закінчення вишу. Строкову службу проходив в авіаційній військовій частині (сmt. Вапнярка Вінницької області). Служив на посадах планшетиста, кодувальника. Ці спеціальності він засвоїв на відмінно, за що отримав подяки командирів. Упродовж цього періоду загартовував свій характер, навчився розбиратися в людях, цінувати їх, оперативно виконувати різного роду доручення і оперативно доповідати про їх виконання, як і належить кожному військовослужбовцеві. Словом, тут він пройшов ще одну школу, не менш важливу, ніж попередні.

У квітні 1999 р. старшина Олександр Комарніцький демобілізувався з армії, після чого почергово працював керівником авіамоделного гуртка Кам'янець-Подільської станції юних техніків, педагогом-організатором дитячого оздоровчого табору «Чайка» (с. Врублівці Кам'янець-Подільського району), співробітником Центру соціальної служби для молоді.

З жовтня 1999 р. повертається на історичний факультет рідного закладу як завідувач навчального корпусу № 2. Рекомендував його на цю посаду тодішньому ректору А. Копилову декан факультету О. Завальнюк. Сприятлива атмосфера доброзичливості, підтримки, взаємодопомоги у колективі, всебічна допомога керівника факультету сприяли тому, що вчорашній студент відразу включився у нову для нього роботу, став надійним помічником декана у зміцненні матеріально-технічної бази факультету, покращенні естетичного

вигляду інтер'єру навчального корпусу. За його активної участі було перепрофільовано приміщення колишнього спортзалу під конференц-зал, навчальний корпус під'єднано до міської тепломережі, відремонтовано його фасад, упорядковано прилеглу територію, проведено добротні ремонти у коридорах 1-го та 3-го поверхів, приміщеннях бібліотеки, деканату, лекторської, кафедр, навчальних аудиторій та кабінетів тощо. Своїм досвідом у цій сфері щедро ділилися з молодим господарником проректор з господарської роботи П. Білий, колишня завідувачка навчального корпусу факультету М. Величко (Завальнюк, 2005, с. 850).

Але раніш сформоване бажання стати науковцем стало вирішальним. Декан запропонував юнакові тему кандидатської дисертації «Містечка Правобережної України в добу Української революції 1917-1920 рр.», яка одразу «прийшлася до душі», і юнак почав її активно розробляти. І вже 2000 року з'явилася його перша публікація з цієї проблеми. Наступного року вступив до аспірантури рідного університету, склавши до того два іспити кандидатського мінімуму. При цьому продовжував вчительську практику, керуючи у Кам'янець-Подільському колегіумі № 4 і обласному педагогічному ліцеї науковими роботами членів Малої академії наук. Його колишні учні – Л. Юрків, Т. Тимчук, О. Опалюк, О. Христофор стали студентами К-ПДУ. Вів активну громадську роботу: працював у складі робочої групи, яка розробляла «Стратегічний план економічного розвитку Кам'янця-Подільського на 2001-2005 рр.», був спостерігачем, членом виборчої дільничої комісії на виборах до Верховної Ради України, місцевих рад, Президента України. Увійшов до складу ГО «Партія відродження Кам'янця-Подільського». Закінчив факультет муніципального управління при Кам'янець-Подільській міській раді, де викладали керівники міста, структурних підрозділів міськвиконкому і підприємств міста (Завальнюк, 2016, с. 211).

Досвід у господарській сфері, наукова діяльність, активна позиція у житті міської спільноти стали визначальними у його призначенні з листопада 2001 р. директором Кам'янець-Подільського міського державного архіву. Молодий керівник вніс свіжий струмінь у роботу архівної установи. Було покращено загальний мікроклімат у колективі, відремонтовано читальний зал, відновлено співпрацю з Державним архівом Хмельницької області (директор – П. Слободянюк), вирішувалися питання зміцнення матеріально-технічної бази. За вирішальної участі міського голови О. Мазурчака і секретаря міської ради С. Бабія налагоджено контакти з «АвтоКразом», керівництво якого надавало допомогу у перепрофілюванні приміщень архівосховища (планувалося розмістити архівні фонди, що знаходилися в аварійних приміщеннях жіночого домініканського і францисканського костелів).

З січня 2002 р. посів посаду помічника ректора педуніверситету (з березня 2003 р. – державного, з січня 2008 р. – національного). Досвід, набутий на попередній роботі, дозволив йому одразу ж включитися у роботу із виконання тих завдань, які поставив перед колективом закладу новопризначе-

ний керівник. Олександр Борисович з великою відповідальністю і професіоналізмом ставився до своїх службових обов'язків, виявляв ініціативу, наполегливість і працелюбність.

З лютого 2002 р. зайняв ще й посаду викладача кафедри історії України: спочатку забезпечував викладання архівознавства України на історичному факультеті, керував архівною практикою, а з 2003 р. викладав історію України на факультетах фізичної культури, іноземної та української філології, керував написанням курсових та дипломних робіт. У лютому 2006 р. його обрали старшим викладачем, а в квітні 2007 р. – доцентом кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. У 2005-2006 н.р. О. Комарніцькому доручили викладати для студентів-істориків дисципліну «Джерелознавство історії України». Наприкінці 2006 р. викладач опублікував навчально-методичний посібник з цієї дисципліни (Комарніцький, 2006). Працював на факультеті довшівської підготовки, готуючи абітурієнтів до вступу у виші. У 2007 р. для них викладач видав навчальний посібник «Історія України: матеріали для підготовки до тестування» (Комарніцький, 2007). Працьовитість, врівноваженість характеру, ерудиція, професіоналізм, почуття гумору дозволяли Олександру Борисовичу проводити заняття на високому науково-теоретичному і методичному рівні, домагатися високих якісних показників у засвоєнні студентами програмового матеріалу. На семінарських заняттях застосовував методи дискусії, бесіди, реферативні повідомлення. Водночас, вони характеризувалися ґрунтовним та емоційним викладом матеріалу, доброзичливою атмосферою, що поєднувалися з вимогливістю. 23 грудня 2008 р. рішенням атестаційної колегії Міністерства освіти і науки України О. Комарніцькому присвоїли вчене звання доцента кафедри історії України (Завальнюк, 2016, с. 212).

Працюючи над темою кандидатської дисертації, опанував понад 340 робіт істориків, 200 назв тогочасної періодики, десятки тисяч документів із 594 архівних справ різних фондів Центральних державних архівів вищих органів влади України, громадських об'єднань, історичного архіву у м. Києві, літератури і мистецтва, Державних архівів Вінницької, Київської, Хмельницької області, м. Києва, Кам'янець-Подільського міського державного архіву. Архівознавчу й історіографічну оцінку цих джерел дослідником зроблено у трьох публікаціях. Регіональні особливості у житті тогочасних містечок були відбиті у статтях «Містечка Південної Волині в Українській революції 1917-1920 рр.», «Містечка в Українській революції 1917-1920 рр. (на матеріалах Кам'янецького повіту Подільської губернії)», «Містечка Дунаєвщини в Українській революції», «Український національний рух у містечках Черкащини в добу Центральної Ради (1917-1918 рр.)». У творчому доробку молодого вченого публікації про участь містечкового населення у виборах до Всеросійських та Українських Установчих Зборів, просвітницькому, шевченківському рухах, його ставлення до політики австро-угорської та німецької військових адміністрацій. Левову частку у публікаціях займають пи-

тання місця єврейської меншини у житті містечок. Серед них – «Українська влада і подільські євреї (1919-1920 рр.)» (у співавт.), «Реалізація української національної державної ідеї: поліетнічний аспект (на матеріалах містечок Правобережної України 1917- 1920 рр.)», «Єврейська національна школа в містечках Правобережної України 1917-1918 рр.» тощо. Дотично О. Комарніцький досліджував становище містечкових громад напередодні Української революції. Його увагу привернули соціально-економічні, демографічні, національні і конфесійні аспекти. У 2005 р. він опублікував ґрунтовну монографію «Подільські містечка в добу Української революції 1917-1920 рр.» (Комарніцький, 2005). У грудні того ж року захистив кандидатську дисертацію у Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича. Список використаних джерел та літератури склав понад 1400 позицій. 13 квітня 2006 р. рішення спеціалізованої вченої ради цього вишу затвердила Вища атестаційна комісія України. У 2009 р. вчений опублікував ще одну монографію з теми дисертації «Містечка Волині та Київщини у добу Української революції 1917-1920 рр.» (Комарніцький, 2009).

У 2006 р. молодий кандидат наук пристав на пропозицію свого наукового керівника О. Завальнюка розпочати роботу над темою докторської дисертації «Студентство радянської України в умовах формування тоталітарної системи (20-30-ті рр. ХХ ст.)». Наступного року вийшла перша публікація «Студентство Кам'янець-Подільського інституту соціального виховання (педінституту) у першій половині 30-х рр. ХХ ст.: соціальний та національний склад, партійність, настрої, участь у політичних кампаніях». Для збору інформації Олександр Борисович регулярно відвідував Національну бібліотеку України імені В. Вернадського, Національну парламентську бібліотеку, а також Центральні державні архіви вищих органів влади і управління України, громадських об'єднань України, Державні архіви Хмельницької, Вінницької, Житомирської областей, опрацювавши в них декілька сотень архівних справ. У 2007-2012 рр. вчений опублікував 54 статті за темою роботи, у яких висвітлив історичне минуле студентської молоді Кам'янець-Подільського, Вінницького і Волинського (Житомирського) інститутів народної освіти (соціального виховання, педінституту), педагогічних технікумів Поділля. У декількох публікаціях було проаналізовано ряд публікацій журналу «Студент революції» (Завальнюк, 2016, с. 214).

Водночас, досліджувалися й інші, переважно краєзнавчого характеру, питання української історії. Зокрема, він займається вивченням історії Кам'янець-Подільського державного (національного) університету. У 2003-2012 рр. у співавторстві видав і перевидав історичні нариси (Завальнюк, Комарніцький, 2003-2012), довідково-статистичні матеріали (Завальнюк, Комарніцький, 2004, 2011а), присвячені цьому закладу, взяв участь у написанні ґрунтовної колективної монографії «Кам'янець-Подільський державний університет: минуле і сьогодення» (Кам'янець-Подільський державний університет: минуле і сьогодення, 2003), ювілейного видання «Кам'янець-

Подільський національний університет імені Івана Огієнка» (Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка: Ювілейне видання, 2008). У 2008 р. спільно з О. Завальнюком опублікував ґрунтовне видання монографічного типу «Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка у добу незалежної України» (Завальнюк, Комарніцький, 2008b), а у 2011 р. – у співавторстві з проф. В. Прокопчуком – науково-документальне видання «Від університету педагогічного – до університету національного», яке підсумувало десятирічну управлінську діяльність О. Завальнюка на посаді ректора (Прокопчук, Комарніцький, 2011).

Також, О. Комарніцькому вдалося підготувати і видати новаторські праці. Так, у 2008 р. у співавторстві з М. Солопчуком було опубліковано нарис «Факультет фізичної культури Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (1949-2008 рр.)» (Солопчук, Комарніцький, 2008), а у 2009 р. – спільно з М. Моштаком – «Профспілкова організація студентів, аспірантів та докторантів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка» (Комарніцький, Моштак, 2009). Він є співавтором колективної монографії «Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку» (Вища педагогічна освіта і наука України, 2010), брошур, присвячених керівникам Кам'янець-Подільського ІНО П. Клепатському (Завальнюк, Комарніцький, 2008с), М. Хведоріву (Федорову) (Завальнюк, Комарніцький, 2008d), П. Бучинському (Завальнюк, Комарніцький, 2008а). У 2009 р. вчений уклав збірку матеріалів «Святкування 90-річчя Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка» (Святкування 90-річчя, 2009).

Кам'янцю-Подільському, місту, яке стало для нього рідним, Олександр Борисович у співавторстві присвятив історико-популярний нарис «Кам'янець-Подільський» (Завальнюк, Комарніцький, 2001), а також видання «Нариси з історії Кам'янця-Подільського» (Завальнюк, Комарніцький, 2006), «Кам'янець-Подільський: історія і сучасність» (Завальнюк, Комарніцький, 2011b), які користуються популярністю у туристів, вчителів і школярів міст, всіх тих, хто цікавиться історією славного міста над Смотричем. У 2003 і 2007 рр. з'явилися ґрунтовні видання «Минуле і сучасне Кам'янця-Подільського: політики, військові, підприємці, діячі освіти, науки, культури й медицини» (Завальнюк, Комарніцький, 2003; Завальнюк, Комарніцький, Стецюк, 2007). У 2010 р. з'явився навчальний посібник для студентів історичного факультету «Кам'янець-Подільський в Українській революції 1917-1920 рр.» (Завальнюк, Комарніцький, 2010b).

Досліджує історик і бібліотечну справу Подільської губернії другої половини XIX – початку XX ст. Серед його публікацій – «Містечкові бібліотеки Подільської губернії перед Українською революцією 1917-1920 рр.», «Подільські бібліотеки наприкінці XIX – на початку XX ст.» (у співавт.), «Кам'янець-Подільська російська публічна бібліотека наприкінці XIX – на початку XX ст.» (у співавт.) та ін. У творчому доробку є праці присвячені

«Обзорам Подольской губернии», «Подольским епархиальным ведомостям», «Кам'янецькій хроніці», освітній роботі товариства Червоного Хреста на Поділлі у 20-30-і рр. XX ст. Вчений у співавторстві опублікував науково-документальні видання «Сільськогосподарський факультет Кам'янець-Подільського державного українського університету (1919-1921 рр.)» (Завальнюк, Комарніцький, 2004b), «Хмельниччина у 1941-1944 рр.: Хроніка війни» (Завальнюк, Олійник, Комарніцький, 2008), «Нацистський окупаційний режим на Хмельниччині. 1941-1944» (Вавринчук, Завальнюк, Слободянюк та ін., 2009), «Архівна справа на Хмельниччині» (Бернадська, Завальнюк, Байдич, 2012). До кожного з цих видань було підготовлено великі вступні статті-дослідження.

О. Комарніцький – автор (співавтор) біографічних нарисів про І. Огієнка, І. Турчина, О. Мазурчака, С. Бабія, О. Завальнюка, С. Петлюру, М. Грушевського, А. Кримського, В. Перетца, Л. Дмитерка, В. Кременя, В. Литвина, В. Степанкова, М. Грінченка, В. Качуровського, М. Мельника, Л. Бірюка, Г. Захарову, М. Кіркевич, П. Подоляна, Л. Порадник, З. Турчину, В. Коваля, Т. Колотила, П. Брицького, В. Гагенмейстера, І. Лучицького, Б. Кушніра, І. Рибак, М. Булгакова, П. Тронька, А. Філіюка, С. Копилова, О. Будзея. Олександр Борисович глибоко шанує свого вчителя і наставника О. Завальнюка, якому присвятив видання «З любов'ю до України, з повагою до людей ... До 30-річчя науково-педагогічної діяльності професора О.М. Завальнюка» і «Досліджуючи духовні скарби України. До 60-річчя від дня народження і 35-річчя науково-педагогічної діяльності професора О.М. Завальнюка» (З любов'ю до України, з повагою до людей, 2006; Досліджуючи духовні скарби України, 2011). Спільно з О. Завальнюком видав науково-популярні видання «Микола Іванович Бахмат: людина, вчений, керівник» (Завальнюк, Комарніцький, 2009), «Василь Малий – людина, педагог, вчений» (Комарніцький, 2010), «Народний мер (до 55-річчя від дня народження міського голови м. Кам'яця-Подільського (2008-2010 рр.) Анатолія Макаровича Нестерука» (Завальнюк, Комарніцький, 2010b).

Взяв участь у підготовці бібліографічних покажчиків «Україна наприкінці XIX ст. – у 30-х рр. XX ст. (наукова школа)» (Україна наприкінці XIX ст., 2009), «Іон Винокур: подвижництво в освіті і науці: Дослідження. Спогади. Документи. Бібліографія» (Іон Винокур, 2010), «Просвітницький рух на Поділлі» (Просвітницький рух на Поділлі, 2012).

У 2007-2018 рр. – член редколегії (відповідальний секретар) відомого серед вчених фахового наукового збірника «Освіта, наука і культура на Поділлі» (Завальнюк, 2016, с. 216).

Новий етап у житті вченого настав у серпні 2012 р., коли він спільно з О. Завальнюком, у якого закінчився другий термін роботи на посаді ректора, повернувся на історичний факультет, на кафедру історії України. Олександр Борисович продовжив працювати на посаді доцента, а з 26 грудня 2019 р. – професора тієї ж кафедри.

Студентам істфаку викладав цікавий курс з джерелознавства історії України. На економічному факультеті першокурсники слухали його лекції з історії України. Почав керувати науковою роботою аспірантів. Зокрема, В. Покалюк темою свого дослідження обрав історичне минуле сільськогосподарських вишів, а В. Пагор – медичних у 20-30-ті рр. ХХ ст. Водночас, за внутрішнім сумісництвом Олександр Борисович працював на кафедрі методики викладання фізики та дисциплін технологічної освітньої галузі, де забезпечував викладання на педагогічному факультеті дисципліни з безпеки життєдіяльності і охорони праці у галузі. Згодом, охорону праці у галузі викладав студентам істфаку (у 2019 р. видав навчальний посібник «Охорона праці в галузі професійної діяльності випускників історичного факультету») (ПА К-ПНУ: Звіти кафедри історії України про навчальну, методичну і наукову роботу за 2012-2019 рр.).

З вересня 2012 р. за сумісництвом обійняв посаду доцента Кам'янець-Подільської філії Національного університету Державної податкової служби України, а з лютого 2013 р. – викладача Кам'янець-Подільського відділення Київського фінансово-економічного коледжу НУДПС України (нині – фаховий коледж економіки, права та інформаційних технологій Кам'янець-Подільського податкового інституту). У коледжі впроваджує вітагенні технології, інтерактивні та нетрадиційні форми проведення занять (прийоми «Мозковий штурм», «Займи позицію», рецензування відповідей студентів). Організовує заняття з використанням мультимедійних технологій, заняття-диспути, брейн-ринги, проблемні семінарські заняття, екскурсії до визначних пам'яток історії та культури м. Кам'янця-Подільського. Зокрема, щорічно проводить заняття-екскурсії на теми «Кам'янецька доба Директорії УНР», «Кам'янець-Подільський державний український університет – первісток національної освіти в Україні у 1918-1920 рр.». Також, організовував зустрічі з ветеранами радянсько-німецької війни. Значну увагу приділяв роботі з джерелами, насамперед із збірниками документів та матеріалів, виходячи з того, що заняття з історії сьогодні неможливо уявити без писемних історичних джерел. Робота з документами спонукала студентів до пошуку відповіді на проблему в самому документі, а відтак знайти джерело та проаналізувати текст повністю. Приділяв увагу індивідуальній роботі зі студентами, сприяв формуванню та розвитку у них самостійності, ініціативності, активності, національної свідомості, почуття відповідальності. Успішно готував кращих студентів до участі в предметних олімпіадах з історії України. Так, у 2013 р. студент Тарас Павлік посів друге місце на II (обласному) етапі олімпіади з історії України серед студентів ВНЗ I-II рівнів акредитації, а в 2014 р. – третє. У 2016 р. Богдана Яворницька перемогла на міській олімпіаді, а згодом – і на обласній. Ряд студентів під керівництвом О. Комарницького брали участь у наукових конференціях. Проводив значну навчально-методичну роботу. Зокрема, розробляв і щорічно оновлював навчально-методичний комплекс, методичні рекомендації до виконання самостійної та індивідуальної роботи студентів з дисципліни «Історія України». У 2014 р. опублікував навчальний посібник «Історія

України (XX ст. – 2014 р.)» (Комарніцький, 2014b), який призначений для студентів коледжів, технікумів та училищ. Наступного року видав навчальний посібник «Історія України», який охопив період від найдавніших часів і до сьогодення (Комарніцький, 2015). Систематично долучався до роботи міського методичного об'єднання викладачів історії, пройшов шлях від рядового викладача до викладача вищої категорії. За значні професійні досягнення О. Комарніцькому було присвоєно звання «Викладач-методист».

У 2015-2017 рр. забезпечував викладання історії України, всесвітньої історії, правознавства, соціології, основ філософії та соціальної політики у Кам'янець-Подільському планово-економічному технікумі-інтернаті (нині – НРЗВО «Кам'янець-Подільський державний інститут»). Цьому закладу присвятив монографію «Віхи зростання: технікум-інтернат, коледж, інститут (1971-2021 рр.)», яка вийшла у співавторстві у 2021 р. (Тріпак, Комарніцький, Скрипник, Комарніцька, Боровисюк, 2021).

У листопаді 2014 р. вступив до докторантури рідної кафедри, продовживши роботу над темою дисертації «Студентство педагогічних навчальних закладів радянської України в умовах формування тоталітарної системи (20-30-ті рр. XX ст.)» під керівництвом О. Завальнюка. Загалом, з теми дослідження вдалося здійснити 132 публікації. Серед них – 1 монографія («Студенти-педагоги у модернізації вищої освіти радянської України у 1920-1930-х рр.») (Комарніцький, 2017а), 50 статей опубліковано у наукових фахових виданнях, визначених ДАК МОН України. 8 статей вміщено у виданнях іноземних держав або у виданнях України, які включені до міжнародних наукометричних баз. Частина з них опублікована у таких престижних наукових збірниках, як «Історіографічні дослідження в Україні», «Україна XX століття: культура, ідеологія, політика», «Чорноморський літопис», «Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: історія», «Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: історія», «Краєзнавство», «Архіви України», «Український селянин» (Черкаський національний університет), «Проблеми історії України» (Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича), «Волинські історичні записки» (м. Житомир), «Сіверщина в історії України» (м. Глухів), чеському періодичному науковому збірнику «Evropský filozofický a historický diskurz» (м. Прага) та ін. Основні положення майбутньої докторської дисертації апробовано на 20 міжнародних, 32 всеукраїнських, 21 регіональній конференціях, які відбувалися у Києві, Дніпропетровську, Луганську, Миколаєві, Херсоні, Полтаві, Сумах, Житомирі, Вінниці, Чернівцях, Маріуполі, Глухові, Ніжині, Корсуні, Бердичеві тощо. містах. Вчений опрацював 793 справи, які зберігаються у 103 фондах 19 центральних, відомчих, обласних архівів, архіві міста Києва, використав 14 назв тогочасних регіональних видань, 18 назв молодіжної і студентської преси.

У монографії і дисертації вчений комплексно і всебічно проаналізував становище студентів педагогічних закладів освіти в умовах модернізації вищої освіти та формування політичної тоталітарної системи, визначив їхню

місце в громадсько-політичному, культурно-освітньому і науковому житті радянської України у 1920-1930-х рр. Автор розкрив суть партійно-класового підходу до формування студентського контингенту, визначив шляхи забезпечення якості підготовки учителів, охарактеризував участь студентської молоді в науково-дослідній роботі. Висвітлив основні напрямки громадсько-політичної діяльності студентів, репресивні заходи влади проти студентства, яке виявляло опозиційні антирадянські настрої. Показав зміни в забезпеченні студентів стипендіями, гуртожитками, харчуванням, медичною допомогою, досліджено організацію культурного дозвілля майбутніх учителів. Дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук зі спеціальності 07.00.01 – історія України вчений успішно захистив 23 лютого 2018 р. у спеціалізованій вченій раді Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (Комарніцький, 2018).

Чимало здобутків професор має і на викладацькому поприщі. На високому науково-теоретичному, методологічному, змістовому та методичному рівні, із застосуванням інноваційних технологій і інтерактивних методів навчання, забезпечує викладання таких навчальних курсів на бакалаврській та магістерській освітніх програмах, як «Джерелознавство історії України», «Історичне джерелознавство», «Історія українсько-російських відносин (XX – початок XXI ст.)», «Студіювання історичних джерел», «Аграрна історія України», «Історія України (новітній період)» на історичному факультеті, курсу «Історія та культура України» на неісторичних факультетах, «Особливості навчання суспільно-гуманітарних дисциплін в умовах Нової української школи» на курсах підвищення кваліфікації вчителів. Систематично опрацьовує літературу і джерельну базу з означених дисциплін. Це дозволило використати для підготовки до лекційних і семінарських занять нові наукові дослідження й сприяло підвищенню інформативної та змістовної наповненості навчальної діяльності зі студентами. Керує написанням курсових, кваліфікаційних робіт, дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора філософії. Два аспіранти (В. Пагор у 2018 р., В. Покалюк у 2019 р.) захистили кандидатські дисертації з історії України, 5 успішно працюють над виконанням дисертаційних робіт доктора філософії зі спеціальності «Історія та археологія». Керує проблемною групою студентів істфаку «Проблеми розвитку освіти в період українського національного відродження та утвердження тоталітарного режиму». Під керівництвом вченого за останні роки захищено 16 магістерських і близько 10 бакалаврських робіт. Більше 20 гуртківців опублікували свої розвідки у студентських наукових збірниках К-ПНУ та історичного факультету (ПА К-ПНУ: Звіти кафедри історії України про навчальну, методичну і наукову роботу за 2012-2023 н.р.; Розподіл академічного навантаження науково-педагогічних працівників кафедри історії України на 2023-2024 н.р.).

Як науковець кафедри історії України, у 2020 р. в складі робочої групи брав участь у підготовці документів і матеріалів освітньо-професійної програми першого (бакалаврського) рівня зі спеціальності 032 Історія та ар-

хеологія до акредитації. У лютому 2021 р. призначений гарантом освітньо-професійної програми другого (магістерського) рівня зі спеціальності 032 Історія та археологія, яка восени 2024 р. буде проходити акредитацію.

Значну увагу приділяє громадсько-виховній роботі. У 2019-2020 навчальному році виконував обов'язки педагога-наставника академічної групи студентів-магістрантів II курсу спеціальності «Історія та археологія», а з 2022 р. успішно виконує обов'язки куратора групи IstP2-B22. Організаційно-виховну і культурно-освітню роботу зі студентами групи здійснює шляхом залучення їх до культурно-масових заходів, проводить бесіди та збори групи, підтримує особисті контакти з батьками студентів.

Постійно дбає про підвищення свого професійного рівня. Так, у жовтні – листопаді 2018 р. пройшов планове підвищення кваліфікації на кафедрі історії України Чернівецького національного університету імені Івана Огієнка в формі стажування, а з жовтня 2020 по 12 лютого 2021 р. підвищив кваліфікацію в формі міжнародного стажування в Університеті економіки м. Бидгощ (Республіка Польща) за темою «Європейська та польська системи вищої освіти: практика, досвід, інноваційні методи навчання» обсягом 180 год. У лютому-травні 2023 р. стажувався на кафедрі історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (тема стажування «Джерелознавчі проблеми історії України»).

З метою сучасного методичного забезпечення доручених йому навчальних компонентів опублікував відповідні посібники «Джерелознавство історії України» (вид. 2-ге) (Комарніцький, 2014а), «Аграрна історія України» (Комарніцький, 2019а, 2023а), статті «Особливості навчання історії в умовах Нової української школи», «Створення НАТО як результат нездатності ООН повоєнного періоду забезпечити мир у світі: на матеріалах навчального посібника «НАТО – сила, що захищає мирних громадян», «Вибірковий освітній компонент «Історія українсько-російських відносин (XX – початок XXI ст.): з досвіду викладання».

Олександр Борисович очолює фахові атестаційні комісії під час вступних іспитів. У 2020, 2022 і 2023 рр., як голова фахової атестаційної комісії, розробив програми вступних іспитів та співбесід з історії України для вступу на навчання для здобуття освітніх ступенів «бакалавр» та «магістр» зі спеціальностей 014 Середня освіта (Історія) та 032 Історія та археологія. У 2021 р. підготував програму вступного випробування з фахового іспиту для вступу на навчання в аспірантуру для здобуття ступеня доктора філософії зі спеціальності 03 Гуманітарні науки освітньо-наукової програми 032 Історія та археологія (денна, заочна форма).

У 2020, 2023 і 2024 рр. керував журі I етапу Всеукраїнського конкурсу-захисту науково-дослідницьких робіт учнів-членів МАН України. У 2023 р. переможець цього етапу у секції «Всесвітня історія» Е. Глушковецький згодом переміг на всеукраїнському рівні (науковий керівник доцент С. Сидорук).

Загалом, О. Комарницький зарекомендував себе як сучасний, високо-професійний, перспективний, винятково працездатний, відповідальний і дисциплінований науково-педагогічний працівник, який систематично вдосконалює свій фаховий і науково-методичний рівень, активно впроваджує інноваційні навчальні технології, забезпечує на високому науково-теоретичному та методичному рівні підготовку фахівців і наукових кадрів. Ці якості стали підставою для атестаційної колегії МОН України 29 червня 2021 р. присвоїти йому вчене звання професора кафедри історії України.

З травня 2019 р. працює на посаді заступника декана історичного факультету з наукової роботи та міжнародних зв'язків. На цій посаді зарекомендував себе як ініціативний, вимогливий і кваліфікований працівник, який має гарні організаторські здібності. Зокрема, за період з листопада 2019 р. до грудня 2023 р. за його дієвої участі вдалося видати 14 томів наукового видання «Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки», внесеного до категорії «Б» Переліку наукових фахових видань України. Публікуються різні викладацькі і студентські періодичні та конференційні наукові збірники. Загалом, у 2019-2023 рр. було опубліковано 94 видання. На факультеті проводяться наукові конференції. Було організовано і проведено 21 міжнародну, 31 всеукраїнську і 32 регіональні, університетські конференції і круглі столи. Викладачами факультету опубліковано 1232 наукові праці (ПА К-ПНУ. Звіти про наукову роботу історичного факультету у 2019-2023 рр.).

У цьому є чимала заслуга заступника декана, який і сам подає приклад плідної наукової роботи. Він є учасником понад 200 закордонних (м. Брюссель, Бельгія; м. Осака, Японія; м. Барселона, Іспанія; м. Берлін, Німеччина; м. Манчестер, Великобританія; м. Хайфа, Ізраїль), міжнародних, всеукраїнських, регіональних, вишівських наукових конференцій. У науковому доробку має 535 наукових праць, у т.ч. 52 монографії, книги, брошури, навчальні посібники. Серед видань, що вийшли друком від 2012 року, відзначимо монографічні праці, співавтором яких є О. Комарницький: «Архівна справа на Хмельниччині: історія і сучасність» (Байдич, Завальнюк, Комарницький, 2017), «Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. Перші 100 років поступу» (Копилов, Завальнюк, Філінюк, Комарницький та ін., 2018), «Іван Вікторович Івах: людина, вчений-методист, менеджер вищої освіти» (Комарницький, Федорчук, 2023). З'явилися десятки статей, 5 з яких, зокрема, опубліковано у виданнях, внесених у наукометричну базу Web of Science Core Collection, 71 – у фахових виданнях України (ПА К-ПНУ. Звіти кафедри історії України про наукову роботу у 2022-2023 рр.).

Вчений був головою (членом) 7 разових спеціалізованих вчених рад Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Запорізького національного університету, Житомирського державного університету імені Івана Франка, Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, офіційним опонентом дисертаційних дослід-

жень Я. Кукуленко (2019 р., захист відбувся в Інституті історії України НАН України), С. Кришталь (2019 р., Київський національний університет імені Тараса Шевченка), Д. Гуцола (2021 р., Інститут історії України НАН України), І. Шуйського (2021 р., Запорізький національний університет), О. Стасюк (2021 р., Університет Григорія Сковороди у Переяславі), О. Гечі (2022 р., Житомирський державний університет імені Івана Франка), Г. Матушок (2024 р., Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського). У грудні 2023 р. очолював разову спеціалізовану вчену раду Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: дисертацію на здобуття ступеня доктора філософії з галузі знань 03 Гуманітарні науки за спеціальністю 032 Історія та археологія захищала Т. Лясович.

Водночас, виконує значний обсяг громадсько-дорадчої та професійно-експертної роботи. Так, з березня 2019 р. працює членом науково-методичної комісії (підкомісія 032 Історія та археологія) сектору вищої освіти Науково-методичної ради Міністерства освіти і науки України. Взяв участь у завершенні розробки проекту стандарту вищої освіти за спеціальністю 032 Історія та археологія для першого (бакалаврського) рівня вищої освіти, який затверджений МОН України як повноцінний стандарт з 2020-2021 навчального року, і використовується всіма історичними факультетами ЗВО України. Брав участь у підготовці проекту стандарту вищої освіти за спеціальністю «Історія та археологія» для другого (магістерського) рівня вищої освіти, який був прийнятий 31 травня 2021 р. Завершено підготовку стандарту третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти «Доктор філософії» (Phd). Крім того, 6 лютого 2024 р. на засіданні Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти було затверджено рішення щодо включення О. Комарницького до реєстру експертів з акредитації освітніх програм спеціальності 032 Історія та археологія. Першим закладом, де ним проводилася експертиза чинних освітніх програм магістерського рівня, став Київський національний університет імені Тараса Шевченка (ОНП «Східноєвропейські історичні студії», «Сходознавство», ОПП «Історія»).

22 квітня 2009 р. О. Комарницький вступив до Національної спілки краєзнавців України, а вже у січні 2010 р. його обрали головою Кам'янець-Подільської міської організації НСК України, яку очолював до травня 2023 р. За цей час міська організація набула позитивної динаміки у всіх напрямках діяльності. На початку 2010 р. вона налічувала 41 особу, у т.ч. 11 докторів наук, професорів, 19 кандидатів наук, доцентів. Станом на 1 січня 2023 р. у її складі було 77 осіб, серед них 16 докторів наук, професорів, 49 кандидатів наук, доцентів. За цей час докторські дисертації захистили 6 членів осередку, кандидатські – 11. Вдалося організувати ряд наукових конференцій і круглих столів, зокрема, 11 міжнародних, 24 всеукраїнських і 40 регіональних. Серед них – міжнародні IV і V міжнародні науково-краєзнавчі конференції «Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків» (2012 і 2019 рр.); «Мистецька спадщина Поділля у контексті полікультурного

європейського простору», «Микола Леонтович і сучасна освіта та культура», всеукраїнські – «Археологія і фортифікація України» (відбулося 12 наукових конференцій), «Подільська «Просвіта»: історія і сьогодення», «Вища освіта на Поділлі», «Юхим Сіцинський – визначний дослідник Подільської землі», «Воєнні аспекти історії Поділля ХХ – ХХІ ст.», «Музейна справа на Поділлі: історія і сучасність», «Поділезнавчі фольклористичні читання», «Олександр Грен. Життя і творчість», «Пам'яткознавство: сучасні аспекти», «Розвиток національного краєзнавства та історико-регіональних досліджень на Поділлі і південно-Східній Волині: досвід, проблеми, перспективи», «Олександр Завальнюк – особистість, талановитий учений-історик, визначний педагог і менеджер вищої освіти», «Олександр Федьков – авторитетний дослідник, провідний вчений, рушій історичної освіти», «Сусільні трансформації на Поділлі» тощо. Члени осередку провели велику видавничу роботу. Зокрема, їхніми зусиллями було опубліковано 109 монографій, 187 книг, брошур та покажчиків, 168 навчальних посібників, 4421 статті (без 2022 р.), у т.ч. 1038 статей у фахових журналах і наукових збірниках, 363 – у закордонних виданнях. Ряд членів міської організації були відповідальними редакторами, секретарями, членами редколегій 742 наукових збірників та бібліографічних покажчиків. Краєзнавці міста виступили рецензентами 581 наукових та навчальних видань (ПА ХОО НСКУ: Звіти Кам'янець-Подільської міської організації НСК України за 2010-2022 рр.).

Робота осередку популяризувалася. Зокрема, О. Комарніцький видав три брошури, в яких розповів про роботу осередку (Комарніцький, 2014с). У співавторстві у журналі «Краєзнавство» опублікував статтю про діяльність міської організації у 2010-2014 рр. (Завальнюк, Комарніцький, 2014). Таку ж роботу було продовжено і в наступні роки (Комарніцький, 2017b, 2019b, 2023b).

Успішна робота на посаді очільника міського осередку стала підґрунтям до обрання О. Комарніцького на початку 2023 р. на посаду заступника голови Хмельницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України, де він продовжує успішно реалізовувати раніш набутий досвід організаційно-краєзнавчої роботи.

Активно працює й на інших напрямках громадсько-наукової діяльності. 29 жовтня 2019 р. вченого обрали академіком Національної академії наук вищої освіти України, а в липні наступного року на загальних зборах НАНВО України – вченим секретарем відділення історії. Роботи побільшало в рази. У листопаді 2020 р. став заступником голови Наукової ради К-ПНУ імені Івана Огієнка, де виробляються проекти стратегії наукового розвитку вишу. О. Комарніцький є керівником наукової школи «Історичне краєзнавство і проблеми регіональної історії Правобережної України», яку започаткував доктор історичних наук, професор Л. Баженов. З 2023 р. – заступник керівника Центру дослідження історії Поділля НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка.

З лютого 2011 р. – член Національної спілки журналістів України, був постійним дописувачем до обласної газети «Подільські вісті», міських газет – «Кам'янець-Подільський вісник», «Подільнин», «Фортеця», «Сім днів», районної – «Край кам'янецький», університетської – «Студентський меридіан». Нині досить частими є публікації О. Комарницького, розміщені на сайті К-ПНУ, у соціальній мережі Facebook, у яких йдеться про низку важливих подій у житті закладу.

Олександр Борисович виконував обов'язки помічника-консультанта депутата Хмельницької обласної ради О. Завальнюка, входив до складу музейної ради Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника, атестаційної колегії Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець». З 2015 р. активно працює у складі комісії з розгляду питань встановлення меморіальних, інформаційних дощок і пам'ятних знаків на території Кам'янець-Подільської міської територіальної громади.

Нагороджений цінним подарунком Верховної Ради України, Грамотами Інституту історії України НАН України, Національної спілки краєзнавців України, Почесними грамотами Хмельницької обласної ради, Кам'янець-Подільської міської ради, управління освіти і науки управління культури, туризму і курортів Хмельницької обласної державної адміністрації, ради директорів вищих навчальних закладів I-II рівнів акредитації Хмельницької області, Хмельницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України, ректорату і профкому Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, відзнакою «За вагомий внесок у розвиток освіти і науки в Кам'янець-Подільському університеті», подякою Хмельницького обласного благодійного фонду «Хесед-Бешт», медаллю імені Івана Огієнка. Стипендіат стипендії Кабінету Міністрів України для молодих вчених. Лауреат наукової премії академіка Іона Винокура, обласного конкурсу закінчених науково-дослідних робіт у номінації «Підручники і монографії». Має звання «Почесний краєзнавець Хмельниччини».

Надійним тилом і віддушиною у нелегкій науковій і викладацькій праці є сім'я – дружина Людмила Миколаївна і син Владислав (народився 26 лютого 2013 р.), які завжди підтримують свого чоловіка і батька у всіх його починаннях, нелегкій щоденній праці, яка триває по 10 і більше годин та практично захоплює всі вихідні дні і щорічні літні відпустки.

Завершивши перше півстоліття життєвого шляху, провідний професор історії О. Комарницький з відомого далеко за межами нашої Батьківщини Кам'янця-Подільського з оптимізмом дивиться у майбутнє, накреслює нові сміливі творчі плани, мріє про завершення російсько-української війни й переконливу перемогу України, повернення усіх українців із зарубіжжя додому та повну відбудову зруйнованих агресором об'єктів. Він переконаний, що після Перемоги наша країна отримає нове дихання і, реалізувавши плани щодо вступу до складу Євросоюзу та Північноатлантичного альянсу, стане однією із процвітаючих і благополучних країн у Європі, яку шануватимуть усі народи континенту.

Висновки. Отож, за прожите півстоліття О. Комарніцький, як представник нового покоління науково-педагогічних працівників української університетської спільноти, пройшов вельми повчальний професійний шлях – від простого сільського працівника до авторитетного, добре знаного у наукових колах нашої країни історика, університетського професора, академіка, освітнього та громадського діяча. Його особистість формувалася і вдосконалювалася упродовж тривалого часу, у досить сприятливих родинних, шкільних, виробничих і університетських умовах, з-поміж яких найбільше вирізняються домашнє, шкільне й вишівське виховання, надзвичайно позитивний морально-психологічний клімат і високої проби професійний рівень в трудовому колективі Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Вирішальними у цьому процесі стали велика організованість, працелюбність, цілеспрямованість, наполегливість студента, а відтак і молодого вченого, професійні зусилля його наставників, допомога керівництва вишу. Вражаючи досягнення вченого забезпечили не лише серйозний внесок у різні складові української історичної науки, краєзнавства і вдосконалення практики підготовки національних кадрів, а й розкрили нові грані його таланту, можливості та перспективи ще більшої творчої самореалізації, стали незаперечним прикладом для наслідування талановитою молоддю.

Список використаних джерел і літератури:

Баженов, Л. В., Завальнюк, О. М., Прокопчук, В. С. & Філінюк, А. Г. (2014). Діяч краєзнавчого руху, відомий дослідник історії Поділля (Олександр Борисович Комарніцькому – 40). *Краєзнавець Хмельниччини: наук.-краєзнавч. зб.*, (6). Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 156–157.

Байдич, В. Г., Завальнюк, О. М. & Комарніцький О. Б. (2017). *Архівна справа на Хмельниччині: історія і сучасність*. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 392 с.

Бернадська, Л. В., Завальнюк, О. М., Байдич, В. Г. та ін. (упоряд.). (2012). *Архівна справа на Хмельниччині: зб. док., матер. і світлин*. Хмельницький: ТОВ «Поліграфіст – 2», 416 с.

Вавринчук, М. П., Завальнюк. О. М., Слободянюк П. Я. та ін. (упоряд.). (2009). *Нацистський окупаційний режим на Хмельниччині. 1941-1944: док. і матер.* Кам'янець-Подільський: Аксіома, 576 с.

Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку. Хмельницька область. (2010). Київ: Знання України, 447 с.

Дубінський, В. А. & Боровець, І. І. (2018). Історичний факультет Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка у 2008-2018 рр.: поступ, проблеми, перспективи. *Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр.*, (Т. 25: До 100-річчя заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка). Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня “Рута”», 412–435.

Завальнюк, О. М. (2005). Олександр Борисович Комарніцький. *Кам'янець-Подільський державний університет в особах* (Т.2). Кам'янець-Подільський: Оіюм, 848–854.

Завальнюк, О. М. (2016). Олександр Борисович Комарніцький. *Подільські науковці й освітяни в ім'я незалежної України. Персональний вимір*. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 209–223.

Завальнюк, О. М. & Комарніцький, О. Б. (2001). *Кам'янець-Подільський: іст.-краєзн. нарис.* Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 120 с.

Завальнюк, О. М. & Комарніцький, О. Б. (2003а). *Кам'янець-Подільський державний університет (1918-2003 рр.): іст. нарис.* Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 108 с.

Завальнюк, О. М. & Комарніцький, О. Б. (2003б). *Минуле і сучасне Кам'яня-Подільського: політики, військові, підприємці, діячі освіти, науки, культури й медицини: іст. нариси.* (Вип. 1). Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 316 с.

Завальнюк, О. М. & Комарніцький, О. Б. (2004а). *Історія Кам'янець-Подільського державного університету (1918-2003 рр.): довід.-стат. матеріали.* Кам'янець-Подільський: Оіюм, 88 с.

Завальнюк, О. М. & Комарніцький, О. Б. (2004). *Сільськогосподарський факультет Кам'янець-Подільського державного українського університету (1919-1921 рр.): Дослідження. Документи. Матеріали.* Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 512 с.

Завальнюк, О. М. & Комарніцький, О. Б. (2005). *Подільські містечка в добу Української революції 1917-1920 рр.* Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 320 с.

Завальнюк, О. М. & Комарніцький, О. Б. (2006). *Нариси з історії Кам'яня-Подільського.* Львів: Центр Європи, 136 с.

Завальнюк, О. М. & Комарніцький, О. Б. (2008а). *Бучинський Петро Миколайович – ректор Кам'янець-Подільського інституту народної освіти.* Кам'янець-Подільський: Аксіома, 32 с.

Завальнюк, О. М. & Комарніцький, О. Б. (2008б). *Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка у добу незалежної України.* Кам'янець-Подільський: Аксіома, 768 с.

Завальнюк, О. М. & Комарніцький, О. Б. (2008с). *Клепатський Павло Григорович – ректор Кам'янець-Подільського інституту народної освіти.* Кам'янець-Подільський: Аксіома, 28 с.

Завальнюк, О. М. & Комарніцький, О. Б. (2008д). *Хведорів (Федоров) Михайло Михайлович – ректор Кам'янець-Подільського інституту народної освіти.* Кам'янець-Подільський: Аксіома, 24 с.

Завальнюк, О. М. & Комарніцький, О. Б. (2009). *Микола Іванович Бахмат: людина, вчений, керівник.* Кам'янець-Подільський: Аксіома, 60 с.

Завальнюк, О. М. & Комарніцький, О. Б. (2010а). *Кам'янець-Подільський в Українській революції 1917-1920 рр.: навч. посібник для студентів іст. ф-ту.* Кам'янець-Подільський: Аксіома, 116 с.

Завальнюк, О. М. & Комарніцький, О. Б. (2010б). *Народний мер (до 55-річчя від дня народження міського голови м. Кам'яня-Подільського (2008-2010 рр.) Анатолія Макаровича Нестерука).* Кам'янець-Подільський: Аксіома, 136 с.

Завальнюк, О. М. & Комарніцький, О. Б. (2011а). *До історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (1918-2010 рр.): довід.-стат. матеріали.* Кам'янець-Подільський: Оіюм, 112 с.

Завальнюк, О. М. & Комарніцький, О. Б. (2011б). *Кам'янець-Подільський: історія і сучасність.* Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 136 с.

Завальнюк, О. М. & Комарніцький, О. Б. (2012). *Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка (1918-2012 рр.): іст. нарис.* Кам'янець-Подільський: Оіюм, 340 с.

Завальнюк, О. М. & Комарніцький, О. Б. (2014). Кам'янець-Подільська міська організація Національної спілки краєзнавців України у 2010-2014 рр.: основні результати діяльності. *Краєзнавство*, 3-4. Київ, 147-152.

Завальнюк, О. М., Комарніцький, О. Б. & Стецюк В. Б. (2007). *Минуле і сучасне Кам'янець-Подільської: політики, військові, підприємці, діячі освіти, науки, культури й медицини: іст. нариси.* (Вип. 2). Кам'янець-Подільський: Аксіома, 452 с.

Завальнюк, О. М., Копилов, С. А. & Конет, І. М. (2018). Основні результати наукової діяльності Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (2008-2018 рр.). *Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр.*, (25: До 100-річчя від заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка). Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня "Рута"», 52-82.

Завальнюк, О. М., Олійник, Ю. В. & Комарніцький, О. Б. (2005). *Хмельниччина у 1941-1944рр.: Хроніка війни.* Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 140 с.

Завальнюк, О. М., Прокопчук, В. С. & Комарніцький, О. Б. (упоряд.). (2010). *Іон Винокур: подвижництво в освіті і науці: Дослідження. Спогади. Документи.* Бібліографія. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 228 с.

Кам'янець-Подільський державний університет: минуле і сьогодення. (2003). Кам'янець-Подільський: Оіюм, 408 с.

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка: Ювілейне видання. (2008). Київ: Логос Україна, 200 с.

Комарніцький, О. Б. (2006). *Джерелознавство історії України:* навч.-метод. посіб. для студентів історичних факультетів Кам'янець-Подільський: ПП Заріцький, 172 с.

Комарніцький, О. Б. (2007). *Історія України: матеріали для підготовки до тестування:* навч. посіб. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 456 с.

Комарніцький, О. Б. (2009). *Містечка Волині та Київщини у добу Української революції 1917-1920 рр.:* монограф. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 312 с.

Комарніцький, О. Б. (2014а). *Джерелознавство історії України:* навч.-метод. посіб. для студ. іст. ф-тів. (Вид. 2-ге, доопр. і перероб.). Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І.Огієнка, 165 с.

Комарніцький, О. Б. (2014б). *Історія України (XX ст. – 2014 р.):* навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. України І-ІІ рівн. акредит. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 328 с.

Комарніцький, О. Б. (2014с). *Кам'янець-Подільська міська організація Національної спілки краєзнавців України у 2010 – квітні 2014 рр.: основні результати діяльності.* Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 82 с.

Комарніцький, О. Б. (2015). *Історія України:* навч. посіб. для студ. коледжів, технікумів та училищ. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня "Рута"», 596 с.

Комарніцький, О. Б. (2017а). *Студенти-педагоги у модернізації вищої освіти радянської України у 1920-1930-х рр.:* монографія / наук. ред. проф. О. М. Завальнюк. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня "Рута"», 984 с.

Комарніцький, О. Б. (2017б). Кам'янець-Подільська міська організація Національної спілки краєзнавців України у 2017 р.: основні результати діяльності. *Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр.*, (24). Кам'янець-Подільський: Оіюм, 615-624.

Комарніцький, О. Б. (2017с). Основні результати діяльності Кам'янець-Подільської міської організації національної спілки краєзнавців у 2016 році. *Краєзнавець Хмельниччини:* наук.-краєзнавч. зб., (10). Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т і. І. Огієнка, 19-24.

Комарніцький, О.Б. (2018). *Студентство педагогічних навчальних закладів радянської України в умовах формування тоталітарної системи (20-30-ті роки ХХ ст.)* (автореф. дис... докт. іст. наук: 07.00.01 – Історія України). Кам'янець-Подільський, 40 с.

Комарніцький, О. Б. (2019). *Аграрна історія України: навч.-метод. посіб. для студ. іст. ф-тів*. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Видавництво “Рута”», 174 с.

Комарніцький, О. Б. (2019). Кам'янець-Подільська міська організація Національної спілки краєзнавців України у 2010-2018 рр.: курсом зростання. *Краєзнавець Хмельниччини: наук.-краєзнавч. зб., (12)*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 102–112.

Комарніцький, О. Б. (2023a). *Аграрна історія України: навч.-метод. посіб. (2-ге вид., доп. і перероб.)*. [Електронний ресурс]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2023. 120 с. URL: <http://elar.kpnu.edu.ua/xmlui/handle/123456789/7645> (дата звернення: 12.01.2024).

Комарніцький, О. Б. (2023b). Краєзнавці Кам'янця-Подільського в умовах російсько-української війни. *Хмельниччина в умовах війни росії проти України: матеріали всеукр. наук.-практ. конференції* (м. Хмельницький, 24 лютого 2023 р.). Хмельницький: ХКТЕІ, науковий відділ, 222–229.

Комарніцький, О. Б. (уклад.). (2006). *З любов'ю до України, з повагою до людей ... До 30-річчя науково-педагогічної діяльності професора О. М. Завальнюка*. Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 212 с.

Комарніцький, О. Б. (уклад.). (2010). *Василь Малий – людина, педагог, вчений*. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 60 с.

Комарніцький, О. Б. (уклад.). (2011). *Досліджуючи духовні скарби України. До 60-річчя від дня народження і 35-річчя науково-педагогічної діяльності професора О. М. Завальнюка*. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 368 с.

Комарніцький, О. Б. (уклад., автор вступ. статті). (2009). *Святкування 90-річчя Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: зб. матеріалів*. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 124 с.

Комарніцький, О. Б. & Моштак, М. В. (2009). *Профспілкова організація студентів, аспірантів та докторантів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. нарис*. Кам'янець-Подільський: Буйницький О.А., 216 с.

Комарніцький, О. Б. & Федорчук, В. М. (2023). *Іван Вікторович Івах: людина, вчений-методист, менеджер вищої освіти: монограф.* Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня “Рута”», 546 с.

Комарніцький Олександр Борисович. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Комарніцький_Олександр_Борисович (дата звернення: 25.02.2024).

Конет, І. М., Комарніцький, О. Б., Онуфрієва, Л. А. та ін. (уклад.). (2009). *Україна наприкінці ХІХ ст. – у 30-х рр. ХХ ст. (наукова школа): біобібліографіч. покажч.* Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ.нац. ун-т ім. І. Огієнка, 128 с.

Копилов, С. А., Газін, В. В. (2008). *Історичний факультет Кам'янець-Подільського національного університету: іст. нарис*. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 76 с.

Копилов, С., Завальнюк, О., Філінюк, А., Комарніцький, О. та ін. (2018). *Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. Перші 100 років поступу*. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 208 с.

Олександр Борисович Комарніцький. *Україна наприкінці ХІХ ст. – у 30-х рр. ХХ ст. (наукова школа): біобібліографіч. покажч.* Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 111–123.

Поточний архів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (ПА К-ПНУ).

Поточний архів Хмельницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України (ПА ХОО НСКУ).

Прокопчук, В. С. & Комарніцький, О. Б. (2011). *Від університету педагогічного – до університету національного*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І.Огієнка, 680 с.

Прокопчук, В. С., Комарніцький, О. Б. & Опря, Т. М. (упоряд.). (2012). *Просвітницький рух на Поділлі*: бібліографіч. покажчик. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 76 с. (Серія: Хмельниччина краєзнавча, вип. 1).

Солопчук, М. С. & Комарніцький, О. Б. (2008). *Факультет фізичної культури Кам'янець-Подільського національного університету (1949-2008 рр.)*: іст. нарис. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 164 с.

Степанков, В.С., Комарніцький, О.Б. (2018). Декан О.М. Завальнюк: нові якості історичного факультету в 1993-2001 рр. *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук. пр., (25: До 100-річчя заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка). Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня “Рута”», 718–738.

Тріпак, М. М., Комарніцький, О. Б., Скрипник, А. Ю., Комарніцька, Л. М. & Боровисок, Т. В. (2021). *Віхи зростання: технікум-інтернат, коледж, інститут (1971-2021 рр.)*: монограф. / за заг. ред. О. Б. Комарніцького. Кам'янець-Подільський: ВПЦ Західноукр. нац. ун-ту «Економічна думка», 464 с.

Філінюк, А. Г. (2011). *У пошуках нової якості історичної освіти та історичної правди: до 20-річчя створення кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 68 с.

Філінюк, А. Г., Олійник, С. В. & Сидорук, С. А. (2018). Кафедра історії України – провідний базовий підрозділ історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук. пр., (25: До 100-річчя заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка). Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня “Рута”», 520–539.

References:

Bazhenov, L. V., Zavalniuk, O. M., Prokopchuk, V. S. & Filiniuk, A. H. (2014). Diiach kraieznavchoho rukhu, vidomyi doslidnyk istorii Podillia (Oleksandru Borysovychu Komarnitskomu – 40) [A member of the local history movement, a well-known researcher of the history of Podillia (Oleksandr Borysovych Komarnitskyi – 40). *Kraieznavets Khmelnychchyny*: nauk.-kraieznavch. zb., (6). Kamianets-Podilskyyi: Kamianets-Podil. nats. un-t im. I. Ohienka, 156–157. [in Ukrainian].

Baidych, V. H., Zavalniuk, O. M. & Komarnitskyi O. B. (2017). *Arkhivna sprava na Khmelnychchyni: istoriia i suchasnist* [An archival affair in the Khmelnytskyi region: history and modernity]. Vinnytsia: TOV «Nilan-LTD», 392 s. [in Ukrainian].

Bernadska, L. V., Zavalniuk, O. M., Baidych, V. H. ta in. (Comps.). (2012). *Arkhivna sprava na Khmelnychchyni* [An archival affair in the Khmelnytskyi region]: zb. dok., mater. i svitlyn. Khmelnytskyi: TOV «Polihrafist – 2», 416 s. [in Ukrainian].

Vavrynychuk, M. P., Zavalniuk, O. M., Slobodianuk P. Ya. ta in. (Comps.). (2009). *Natsystrykyi okupatsiinyi rezhym na Khmelnychchyni. 1941-1944* [The Nazi occupation regime

in the Khmelnytskyi region. 1941-1944]: dok. i mater. Kamianets-Podilskyi: Aksioma, 576 s. [in Ukrainian].

Vyshcha pedahohichna osvita i nauka Ukrainy: istoriia, sohodennia ta perspektyvy rozvytku. Khmelnytska oblast [Higher pedagogical education and science of Ukraine: history, present and development prospects. The Khmelnytskyi region]. (2010). Kyiv: Znannia Ukrainy, 447 s. [in Ukrainian].

Dubinskyi, V. A. & Borovets, I. I. (2018). Istorychnyi fakultet Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka u 2008-2018 rr.: postup, problemy, perspektyvy [Faculty of History of Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University in 2008-2018: progress, problems, prospects]. *Osvita, nauka i kultura na Podilli: zb. nauk. pr.*, (25: Do 100-richchia zasnavannia Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka). Kamianets-Podilskyi: TOV «Drukarnia "Ruta"», 412–435. [in Ukrainian].

Zavalniuk, O. M. (2005). Oleksandr Borysovych Komarnitskyi [Oleksandr Borysovych Komarnitskyi]. *Kamianets-Podilskyi derzhavnyi universytet v osobakh* (Vol.2). Kamianets-Podilskyi: Oiiium, 848–854. [in Ukrainian].

Zavalniuk, O. M. (2016). Oleksandr Borysovych Komarnitskyi [Oleksandr Borysovych Komarnitskyi]. *Podilski naukovtsi y osvityany v imia nezalezhnoi Ukrainy. Personalnyi vymir*. Kamianets-Podilskyi: Aksioma, 209–223. [in Ukrainian].

Zavalniuk, O. M. & Komarnitskyi, O. B. (2001). *Kamianets-Podilskyi* [Kamianets-Podilskyi]: ist.-kraiezn. narys. Kamianets-Podilskyi: Abetka-Nova, 120 s. [in Ukrainian].

Zavalniuk, O. M. & Komarnitskyi, O. B. (2003a). *Kamianets-Podilskyi derzhavnyi universytet (1918-2003 rr.)* [Kamianets-Podilskyi State University ((1918-2003))]: ist. narys. Kamianets-Podilskyi: Abetka-Nova, 108 s. [in Ukrainian].

Zavalniuk, O. M. & Komarnitskyi, O. B. (2003b). *Mynule i suchasne Kamiansia-Podilskoho: polityky, viiskovi, pidpriiemtsi, diiachy osvity, nauky, kultury y medytyny* [Past and present of Kamianets-Podilskyi: politicians, military, entrepreneurs, figures of education, science, culture and medicine]: ist. narys. (Vol.1). Kamianets-Podilskyi: Abetka-Nova, 316 s. [in Ukrainian].

Zavalniuk, O. M. & Komarnitskyi, O. B. (2004a). *Istoriia Kamianets-Podilskoho derzhavnoho universytetu (1918-2003 rr.)* [History of Kamianets-Podilskyi State University (1918-2003)]: dovid.-stat. materialy. Kamianets-Podilskyi: Oiiium, 88 s. [in Ukrainian].

Zavalniuk, O. M. & Komarnitskyi, O. B. (2004). *Silskohospodarskyi fakultet Kamianets-Podilskoho derzhavnogo ukrainskoho universytetu (1919-1921 rr.): Doslidzhennia. Dokumenty. Materialy* [Faculty of Agriculture of Kamianets-Podilskyi State Ukrainian University (1919-1921): Research. Documents. Materials]. Kamianets-Podilskyi: Abetka-Nova, 512 s. [in Ukrainian].

Zavalniuk, O. M. & Komarnitskyi, O. B. (2005). *Podilski mistechka v dobu Ukrainskoi revoliutsii 1917-1920 rr.* [Podillia towns during the Ukrainian revolution of 1917-1920]. Kamianets-Podilskyi: Abetka-Nova, 320 s. [in Ukrainian].

Zavalniuk, O. M. & Komarnitskyi, O. B. (2006). *Narysy z istorii Kamiansia-Podilskoho* [Essays on the history of Kamianets-Podilskyi]. Lviv: Tsentr Yevropy, 136 s. [in Ukrainian].

Zavalniuk, O. M. & Komarnitskyi, O. B. (2008a). *Buchynskiy Petro Mykolaiovych – rektor Kamianets-Podilskoho instytutu narodnoi osvity* [Buchynskiy Petro Mykolayovych – the rector of the Kamianets-Podilskyi Institute of Public Education]. Kamianets-Podilskyi: Aksioma, 32 s. [in Ukrainian].

Zavalniuk, O. M. & Komarnitskyi, O. B. (2008b). *Kamianets-Podilskyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Ohienka u dobu nezalezhnoi Ukrainy* [Kamianets-Podilskyi Ivan

Ohienko National University in the days of independent Ukraine]. Kamianets-Podilskyi: Aksioma, 768 s. [in Ukrainian].

Zavalniuk, O. M. & Komarnitskyi, O. B. (2008c). *Klepatskyi Pavlo Hryhorovych – rektor Kamianets-Podilskoho instytutu narodnoi osvity* [Klepatskyi Pavlo Hryhorovych – the rector of the Kamianets-Podilskyi Institute of Public Education]. Kamianets-Podilskyi: Aksioma, 28 s. [in Ukrainian].

Zavalniuk, O. M. & Komarnitskyi, O. B. (2008d). *Khvedoriv (Fedorov) Mykhailo Mykhailovych – rektor Kamianets-Podilskoho instytutu narodnoi osvity* [Khvedoriv (Fedorov) Mykhailo Mykhailovych – the rector of the Kamianets-Podilskyi Institute of Public Education]. Kamianets-Podilskyi: Aksioma, 24 s. [in Ukrainian].

Zavalniuk, O. M. & Komarnitskyi, O. B. (2009). *Mykola Ivanovych Bakhmat: liudyna, vchenyi, kerivnyk* [Mykola Ivanovych Bakhmat: a man, a scientist, a manager]. Kamianets-Podilskyi: Aksioma, 60 s. [in Ukrainian].

Zavalniuk, O. M. & Komarnitskyi, O. B. (2010a). *Kamianets-Podilskyi v Ukrainii revoliutsii 1917-1920 rr.* [Kamianets-Podilskyi in the Ukrainian Revolution of 1917-1920.]: navch. posibnyk dlia studentiv ist. f-tu. Kamianets-Podilskyi Aksioma, 116 s. [in Ukrainian].

Zavalniuk, O. M. & Komarnitskyi, O. B. (2010b). *Narodnyi mer (do 55-richchia vid dnia narodzhennia miskoho holovy m. Kamiantsia-Podilskoho (2008-2010 rr.) Anatoliia Makarovycha Nesteruka)* [People's Mayor (to the 55th anniversary of the birth of the Mayor of Kamianets-Podilskyi (2008-2010) Anatoly Makarovych Nesteruk)]. Kamianets-Podilskyi: Aksioma, 136 s. [in Ukrainian].

Zavalniuk, O. M. & Komarnitskyi, O. B. (2011a). *Do istorii Kamianets-Podilskoho natsionalnogo universytetu imeni Ivana Ohienka (1918-2010 rr.)* [To the history of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University (1918-2010)]: dovid.-stat. materialy. Kamianets-Podilskyi: Oiium, 112 s. [in Ukrainian].

Zavalniuk, O. M. & Komarnitskyi, O. B. (2011b). *Kamianets-Podilskyi: istoriia i suchasnist* [Kamianets-Podilskyi: history and modernity]. Kamianets-Podilskyi: PP «Medobory-2006», 136 s. [in Ukrainian].

Zavalniuk, O. M. & Komarnitskyi, O. B. (2012). *Kamianets-Podilskyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Ohienka (1918-2012 rr.)* [Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University (1918-2012)]: ist. narys. Kamianets-Podilskyi: Oiium, 340 s. [in Ukrainian].

Zavalniuk, O. M. & Komarnitskyi, O. B. (2014). *Kamianets-Podilska miska orhanizatsiia Natsionalnoi spilky kraieznatsiv Ukrainy u 2010-2014 rr.: osnovni rezultaty diialnosti* [Kamianets-Podilskyi city organization of the National Union of Local People of Ukraine in 2010-2014: the main activity results]. *Kraieznavstvo*, 3-4. Kyiv, 147–152. [in Ukrainian].

Zavalniuk, O. M., Komarnitskyi, O. B. & Stetsiuk V. B. (2007). *Mynule i suchasne Kamiantsia-Podilskoho: polityky, viiskovi, pidpriyemtsi, diiachy osvity, nauky, kultury y medytsyny* [Past and present of Kamianets-Podilskyi: politicians, military, entrepreneurs, figures of education, science, culture and medicine]: ist. narys. (Vol.2). Kamianets-Podilskyi: Aksioma, 452 s. [in Ukrainian].

Zavalniuk, O. M., Kopylov, S. A. & Konet, I. M. (2018). *Osnovni rezultaty naukovoi diialnosti Kamianets-Podilskoho natsionalnogo universytetu imeni Ivana Ohienka (2008-2018 rr.)* [The main results of the scientific activity of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University(2008-2018)]. *Osvita, nauka i kultura na Podilli*: zb. nauk. pr., (25: Do 100-richchia vid zasnuvannia Kamianets-Podilskoho natsionalnogo universytetu imeni Ivana Ohienka). Kamianets-Podilskyi: TOV «Drukarnia "Ruta"», 52–82. [in Ukrainian].

Zavalniuk, O. M., Oliinyk, Yu. V. & Komarnitskyi, O. B. (2005). *Khmelnychchyna u 1941-1944rr.: Khronika viiny* [The Khmelnytskyi region in 1941-1944: Chronicle of the war]. Kamianets-Podilskyi: Abetka-Nova, 140 s. [in Ukrainian].

Zavalniuk, O. M., Prokopchuk, V. S. & Komarnitskyi, O. B. (Comps.). (2010). *Ion Vynokur: podvyzhnytstvo v osviti i nauksi: Doslidzhennia. Spohady. Dokumenty. Bibliohrafiia* [Ion Vinokur: asceticism in education and science: Research. Memoirs. Documents. Bibliography]. Kamianets-Podilskyi: Aksioma, 228 s. [in Ukrainian].

Kamianets-Podilskyi derzhavnyi universytet: mynule i sohodennia [Kamianets-Podilskyi State University: past and present]. (2003). Kamianets-Podilskyi: Oiiium, 408 s. [in Ukrainian].

Kamianets-Podilskyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Ohiiienka [Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiiienko National University]: Yuvileine vydannia. (2008). Kyiv: Lohos Ukraina, 200 s. [in Ukrainian].

Komarnitskyi, O. B. (2006). *Dzhereloznavstvo istorii Ukrainy* [Source studies of the history of Ukraine]: navch.-metod. posib. dlia studentiv istorychnykh fakul'tetiv Kamianets-Podilskyi: PP Zaritskyi, 172 s. [in Ukrainian].

Komarnitskyi, O. B. (2007). *Istoriia Ukrainy: materialy dlia pidhotovky do testuvannia* [History of Ukraine: materials for preparing for the test]: navch. posib. Kamianets-Podilskyi: PP Buinytskyi O.A., 456 s. [in Ukrainian].

Komarnitskyi, O. B. (2009). *Mistechka Volyni ta Kyivshchyny u dobu Ukrainskoi revoliutsii 1917-1920 rr.* [Towns of Volyn and Kyiv regions during the Ukrainian Revolution of 1917-1920.]: monohraf. Kamianets-Podilskyi: Aksioma, 312 s. [in Ukrainian].

Komarnitskyi, O. B. (2014a). *Dzhereloznavstvo istorii Ukrainy* [Source studies of the history of Ukraine]: navch.-metod. posib. dlia stud. ist. f-tiv. (Vyd. 2-he, doopr. i pererob.). Kamianets-Podilskyi: Kamianets-Podil. nats. un-t im. I.Ohiiienka, 165 s. [in Ukrainian].

Komarnitskyi, O. B. (2014b). *Istoriia Ukrainy (XX st. – 2014 r.)* [History of Ukraine (XX century – 2014)]: navch. posib. dlia stud. vyshch. navch. zakl. Ukrainy I-II rivn. akredyt. Kamianets-Podilskyi: PP «Medobory-2006», 328 s. [in Ukrainian].

Komarnitskyi, O. B. (2014c). *Kamianets-Podilska miska orhanizatsiia Natsionalnoi spilky kraieznavtsiv Ukrainy u 2010 – kvitni 2014 rr.: osnovni rezultaty diialnosti* [Kamianets-Podilskyi city organization of the National Union of Local Historians of Ukraine in 2010 – April 2014: main results of activity]. Kamianets-Podilskyi: Kamianets-Podil. nats. un-t im. I. Ohiiienka, 82 s. [in Ukrainian].

Komarnitskyi, O. B. (2015). *Istoriia Ukrainy* [History of Ukraine]: navch. posib. dlia stud. koledzhiv, tekhnikumiv ta uchylshch. Kamianets-Podilskyi: TOV «Drukarnia “Ruta”», 596 s. [in Ukrainian].

Komarnitskyi, O. B. (2017a). *Studenty-pedahohy u modernizatsii vyshchoi osvity radianskoi Ukrainy u 1920-1930-kh rr.* [Student-teachers in the modernization of higher education in Soviet Ukraine in the 1920s-1930s.]: monohrafiia / nauk. red. prof. O. M. Zavalniuk. Kamianets-Podilskyi: TOV «Drukarnia “Ruta”», 984 s. [in Ukrainian].

Komarnitskyi, O. B. (2017b). *Kamianets-Podilska miska orhanizatsiia Natsionalnoi spilky kraieznavtsiv Ukrainy u 2017 r.: osnovni rezultaty diialnosti* [Kamianets-Podilskyi city organization of the National Union of Local History of Ukraine in 2017: the main activity]. *Osvita, nauka i kultura na Podilli*: zb. nauk. pr., (24). Kamianets-Podilskyi: Oiiium, 615–624. [in Ukrainian].

Komarnitskyi, O. B. (2017c). *Osnovni rezultaty diialnosti Kamianets-Podilskoi misko orhanizatsii natsionalnoi spilky kraieznavtsiv u 2016 rotsi* [The main results of the activity of the Kamianets-Podilskyi city organization of the national union of local historians

in 2016]. *Kraieznnavets Khmelnychchyny*: nauk.-kraieznnavch. zb., (10). Kamianets-Podilskyi: Kamianets-Podil. nats. un-t i. I. Ohiiienka, 19–24. [in Ukrainian].

Komarnitskyi, O. B. (2018). *Studentstvo pedahohichnykh navchalnykh zakladiv radianskoi Ukrainy v umovakh formuvannia totalitarnoi systemy (20-30-ti roky XX st.)* [Studentship of pedagogical educational institutions of Soviet Ukraine in the conditions of the formation of a totalitarian system (20s-30s of the XX century)]: (avtoref. dys... dokt. ist. nauk: 07.00.01 – Istoriiia Ukrainy). Kamianets-Podilskyi, 40 s. [in Ukrainian].

Komarnitskyi, O. B. (2019a). *Ahrarna istoriia Ukrainy* [Agrarian history of Ukraine]: navch.-metod. posib. dlia stud. ist. f-tiv. Kamianets-Podilskyi: TOV «Vydavnytstvo “Ruta”», 174 s. [in Ukrainian].

Komarnitskyi, O. B. (2019b). Kamianets-Podilska miska orhanizatsiia Natsionalnoi spilky kraieznnavtsiv Ukrainy u 2010-2018 rr.: kursom zrostannia [Kamianets-Podilskyi city organization of the National Union of Local History of Ukraine in 2010-2018: the course of growth]. *Kraieznnavets Khmelnychchyny*: nauk.-kraieznnavch. zb., (12). Kamianets-Podilskyi: Kamianets-Podil. nats. un-t im. I. Ohiiienka, 102–112. [in Ukrainian].

Komarnitskyi, O. B. (2023a). *Ahrarna istoriia Ukrainy* [Agrarian History of Ukraine]: navch.-metod. posib. (2-he vyd., dop. i pererob.). [Elektronnyi resurs]. Kamianets-Podilskyi: Kamianets-Podilskyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Ohiiienka, 2023. 120 s. Retrieved from <http://elar.kpnu.edu.ua/xmlui/handle/123456789/7645> [in Ukrainian].

Komarnitskyi, O. B. (2023b). Kraieznnavtsi Kamiansia-Podilskoho v umovakh rosiisko-ukrainskoi viiny [Local historians of Kamianets-Podilskyi in the conditions of the Russian-Ukrainian war]. *Khmelnychchyna v umovakh viiny rosii proty Ukrainy*: materialy vseukr. nauk.-prakt. konferentsii (m. Khmelnytskyi, 24 liutoho 2023 r.). Khmelnytskyi: KhKTEI, naukovyi viddil, 222–229. [in Ukrainian].

Komarnitskyi, O. B. (Comps.). (2006). *Z liuboviu do Ukrainy, z povahoiu do liudei ... Do 30-richchia naukovo-pedahohichnoi diialnosti profesora O. M. Zavalniuka* [With love for Ukraine, with respect for people ... To the 30th anniversary of the scientific and pedagogical activity of Professor O. M. Zavalniuk]. Kamianets-Podilskyi: Abetka-Nova, 212 s. [in Ukrainian].

Komarnitskyi, O. B. (Comps.). (2010). *Vasyl Maliy – liudyna, pedahoh, vchenyi* [Vasyl Maliy – a person, a teacher, a scientist]. Kamianets-Podilskyi: Aksioma, 60 s. [in Ukrainian].

Komarnitskyi, O. B. (Comps.). (2011). *Doslidzhuiuchy dukhovni skarby Ukrainy. Do 60-richchia vid dnia narodzhennia i 35-richchia naukovo-pedahohichnoi diialnosti profesora O. M. Zavalniuka* [Exploring the spiritual treasures of Ukraine. To the 60th anniversary of the birthday and 35th anniversary of the scientific and pedagogical activity of Professor O. M. Zavalniuk]. Kamianets-Podilskyi: Aksioma, 368 s. [in Ukrainian].

Komarnitskyi, O. B. (Comps.). (2009). *Sviatkuvannia 90-richchia Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka* [Celebrating the 90th anniversary of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiiienko National University]: zb. materialiv. Kamianets-Podilskyi: Aksioma, 124 s. [in Ukrainian].

Komarnitskyi, O. B & Moshtak, M. V. (2009). *Profspilkova orhanizatsiia studentiv, aspirantiv ta doktorantiv Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka* [Trade union organization of students, postgraduates and doctoral students of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiiienko National University]: ist. narys. Kamianets-Podilskyi: Buinytskyi O.A, 216 s. [in Ukrainian].

Komarnitskyi, O. B. & Fedorchuk, V. M. (2023). *Ivan Viktorovych Ivakh: liudyna, vchenyi-metodyst, menezher vyshchoi osvity* [Ivan Viktorovych Ivakh: a man, a method-

ologist, a manager of higher education]: monohraf. Kamianets-Podilskyi: TOV «Drukarnia “Ruta”», 546 s. [in Ukrainian].

Komarnitskyi Oleksandr Borysovych [Komarnitskyi Oleksandr Borysovych]. Retrieved from https://uk.wikipedia.org/wiki/Komarnitskyi_Oleksandr_Borysovych [in Ukrainian].

Konet, I. M., Komarnitskyi, O. B., Onufriieva, L. A. ta in. (Comps.). (2009). *Ukraina naprykintsi XIX st. – u 30-kh rr. XX st. (naukova shkola)* [Ukraine at the end of the 19th century. – in the 30s of the XX century. (science school)]: biobibliohrafich. pokazhch. Kamianets-Podilskyi: Kamianets-Podil.nats. un-t im. I. Ohiiienka, 128 s. [in Ukrainian].

Kopylov, S. A., Hazin, V. V. (2008). *Istorychnyi fakultet Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu* [Faculty of History of Kamianets-Podilskyi National University]: ist. narys. Kamianets-Podilskyi: Aksioma, 76 s. [in Ukrainian].

Kopylov, S., Zavalniuk, O., Filiniuk, A., Komarnitskyi, O. ta in. (2018). *Kamianets-Podilskyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Ohiiienka. Pershi 100 rokov postupu* [Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko National University. The first 100 years of progress]. Kamianets-Podilskyi: Aksioma, 208 s. [in Ukrainian].

Oleksandr Borysovych Komarnitskyi [Oleksandr Borysovych Komarnitskyi]. *Ukraina naprykintsi XIX st. – u 30-kh rr. XX st. (naukova shkola)*: biobibliohrafich. pokazhch. Kamianets-Podilskyi: Kamianets-Podil.nats. un-t im. I. Ohiiienka, 111–123. [in Ukrainian].

Potochnyi arkhiv Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka [The current archive of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko National University]. [in Ukrainian].

Potochnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasnoi orhanizatsii Natsionalnoi spilky kraieznavstvis Ukrainy [The current archive of the Khmelnytskyi regional organization of the National Union of Local History of Ukraine]. [in Ukrainian].

Prokopchuk, V. S. & Komarnitskyi, O. B. (2011). *Vid universytetu pedahohichnoho – do universytetu natsionalnoho* [From the Pedagogical University to the National University]. Kamianets-Podilskyi: Kamianets-Podil. nats. un-t im. I. Ohiiienka, 680 s. [in Ukrainian].

Prokopchuk, V. S., Komarnitskyi, O. B. & Opria, T. M. (Comps.). (2012). *Prosvitnyi rukh na Podilli* [Enlightenment movement in Podillia]: bibliohrafich. pokazhchik. Kamianets-Podilskyi: Kamianets-Podil. nats. un-t im. I. Ohiiienka, 76 s. (Serii: Khmelnychchyna kraieznavcha, vyp. 1). [in Ukrainian].

Solopchuk, M. S. & Komarnitskyi, O. B. (2008). *Fakultet fizychnoi kultury Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu (1949-2008 rr.)* [Faculty of Physical Education of Kamianets-Podilskyi National University (1949-2008)]: ist. narys. Kamianets-Podilskyi: Aksioma, 164 s. [in Ukrainian].

Stepankov, V. S. & Komarnitskyi, O. B. (2018). Dekan O. M. Zavalniuk: novi yakosti istorychnoho fakultetu v 1993-2001 rr. [Dean O. M. Zavalniuk: new qualities of the Faculty of History in 1993-2001]. *Osvita, nauka i kultura na Podilli*: zb. nauk. pr., (25: Do 100-richchia zasnuvannia Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka). Kamianets-Podilskyi: TOV «Drukarnia “Ruta”», 718–738. [in Ukrainian].

Tripak, M. M., Komarnitskyi, O. B., Skrypyuk, A. Yu., Komarnitska, L. M. & Borovysiuk, T. V. (2021). *Vikhy zrostantia: tekhnikum-internat, koledzh, instytut (1971-2021 rr.)* [Growth milestones: boarding school, college, institute (1971-2021)]: monohraf. / za zah. red. O. B. Komarnitskoho. Kamianets-Podilskyi: VPTs Zakhidnoukr. nats. un-tu «Ekonomichna dumka», 464 s. [in Ukrainian].

Filiniuk, A. H. (2011). *U poshukakh novoi yakosti istorychnoi osvity ta istorychnoi pravdy: do 20-richchia stvorennia kafedry istorii Ukrainy Kamianets-Podilskoho natsionalnoho*

universytetu imeni Ivana Ohiiienka [In search of a new quality of historical education and historical truth: to the 20th anniversary of the creation of the Department of History of Ukraine Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko National University]. Kamianets-Podilskyi: Aksioma, 68 s. [in Ukrainian].

Filiniuk, A. H., Oliinyk, S. V. & Sydoruk, S. A. (2018). Kafedra istorii Ukrainy – providnyi bazovyi pidrozdil istorychnoho fakultetu Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka [The Department of History of Ukraine – the leading basic division of the Faculty of History of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko National University]. *Osvita, nauka i kultura na Podillia*: zb. nauk. pr., (25: Do 100-richchia zasnuvania Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka). Kamianets-Podilskyi: TOV «Drukarnia “Ruta”», 520–539. [in Ukrainian].

Отримано: 20.02.2024

МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

DOI 10.32626/2309-2254.2024-43.41-53
УДК 930(477.83/.86)

КУЦІЙ Іван – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичної науки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, вул. М. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, індекс 46027, Україна (kutsyy@ukr.net)

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-3556-1962>
Researcher ID H-4431-2017

KUTSYI Ivan – Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of History of Ukraine, Archeology and Special Branch of Historical Science Department of Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, 2 M. Kryvonosa Street, Ternopil, index 46027, Ukraine (kutsyy@ukr.net)

КУЦА Лариса – кандидат філологічних наук, доцент кафедри філологічних дисциплін початкової та дошкільної освіти Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, вул. М. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, індекс 46027, Україна (larkutsa@ukr.net)

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-4877-9626>
Researcher ID J-2602-2018

KUTSA Larysa – PhD (Philology), Docent of Department of Philological Disciplines of Elementary Education, Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, 2 M. Kryvonosa Street, Ternopil, index 46027, Ukraine (larkutsa@ukr.net)

Бібліографічний опис статті: Куций, І., Куца, Л. (2024). Цивілізаційний образ «Заходу» в історичних працях Михайла Максимовича. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (43), 41–53.

ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ОБРАЗ «ЗАХОДУ» В ІСТОРИЧНИХ ПРАЦЯХ МИХАЙЛА МАКСИМОВИЧА

Метою статті є дослідження рецепції образу Заходу Михайлом Максимовичем у контексті його цивілізаційних поглядів та уявлень. Методологічною основою дослідження стало ментальне картографування як стратегія когнітивного відображення

географічного простору в уяві вченого. Базовим компонентом застосованої методології стала імагологія як стратегія дослідження образів «свого»/«чужого». **Наукова новизна** нашого дослідження визначається тим, що у ньому вперше проаналізовано ставлення цього вченого до Заходу як образу цивілізаційної спільноти; простежено роль цього образу у цивілізаційній самоідентифікації історика; зроблено аналіз його поглядів щодо співвідношення історіографічних образів Русі-України та Заходу у Максимовичевих історичних працях. **Висновки.** У цивілізаційній ідентичності Михайла Максимовича «своєю» цивілізаційною спільнотою став Слов'янський світ. Роль головної «чужої» і «ворожої» цивілізаційної спільноти виконував Захід. Захід уявлявся Максимовичем як простір, населений германськими народами, на якому панує католицьке віросповідання. Романських народів чи протестантського віросповідання історик у своїх історичних текстах не помічав. Германський Захід трактувався Максимовичем середовищем, яке споконвічно здійснює агресивну експансію на Слов'янський світ з метою завоювати й асимілювати його. Головною змістовою ознакою Заходу вчений вважав католицизм, насамперед орден єзуїтів. Етнічним репрезентантом Західної цивілізації був для нього німецький народ. Німців Максимович розглянув як народ, для якого притаманна споконвічна, генетично задана «ворожість» стосовно слов'ян. У Максимовичеву рецепцію Заходу був вписаний і його історичний образ Польщі. Поляків цей історик трактував народом, що першим зазнав західної (німецької) експансії і опинився під вагомим її впливом. В результаті поляки інтерпретувались вченим носієм «західних» традицій серед слов'ян.

Ключові слова: Михайло Максимович, Захід, історіографія, цивілізація, образ, ідентичність, слов'яни.

THE CIVILIZATION IMAGE OF THE “WEST” IN THE HISTORICAL WORKS OF MIKHAIL MAKSYMOVYCH

The **purpose** of the article is to study the reception of the image of the West by Mykhailo Maksimovich in the context of his civilizational views and ideas. The **methodological basis** of the article is mental mapping as a strategy of cognitive reproduction of geographical objects in the imagination of scientists. The basic component of the used methodology is imagology as a method of studying one's own/another person's images. The **scientific novelty** of the article lies in the fact that it first clarified the attitude of this scientist to the West as an image of a civilized community; the role of this image in the civilizational self-identification of the historian is traced; an analysis of his ideas regarding the relationship between the historical images of Russia-Ukraine and the West in Maksymovich's historical works is made. **Conclusions.** In Mykhailo Maksymovich's civilizational identity the Slavic world was “his” civilizational community. The role of the main “foreign” and “enemy” civilizational community was performed by the West. The West was imagined by Maksymovich as a space populated by Germanic peoples, on which the Catholic faith prevails. The historian did not notice Romanic peoples or the Protestant faith in his historical texts. The Germanic West was interpreted by Maksymovich as an environment that has always carried out an aggressive expansion into the Slavic world with the aim of conquering and assimilating it. The scientist considered Catholicism, primarily the order of the Jesuits, to be the main characteristic of the West. For him, the ethnic representative of Western civilization was primarily the German people. Maksymovich interpreted the Germans as a people for whom the primordial, genetically determined “hostility” towards the Slavs is inherent. His historical image of Poland was also inscribed in Maksymovich's reception of the West. This historian interpreted the Poles as the people who were the first to experience Western

(German) expansion and were heavily influenced by it. As a result, the Poles were interpreted by scholars as bearers of "Western" traditions among the Slavs.

Key words: *Mykhailo Maksymovich, West, historiography, civilization, image, identity, Slavs.*

Постановка проблеми. На сучасному етапі вагому увагу вчені та інтелектуали приділяють цивілізаційній ідентичності українців. Водночас дана проблематика досліджується дещо однобоко: в силу інтелектуальної «моди» головний акцент переважно робиться саме на європейській ідентичності українців. Проте у XIX ст. цілком переважаючою в українському інтелектуальному просторі була саме слов'янська цивілізаційна ідентичність. Дослідження генези цивілізаційної ідентичності українців – це на сьогодні одне із найактуальніших завдань для соціогуманітаристики. Актуальність цієї тематики обумовлена тією обставиною, що «цивілізаційний вибір» України не є на сьогодні чисто інтелектуальним питанням. Ця проблематика активно артикулюється у політичних та соціальних практиках, у тому числі в рамках зовнішньої інформаційної війни проти України. Наявна на сьогодні історіографічна ситуація (посилена увага до європейської ідентичності українців й нехтування фактом їхньої слов'янської ідентичності у минулому) може спричинити диспропорцію у вивченні цієї актуальної на сьогодні тематики.

У процесі генези слов'янської ідентичності українців одним із найбільш послідовних її носіїв був історик Михайло Максимович. Тому при вивченні цього малознаного світоглядно-інтелектуального феномена постать цього вченого неодмінно постане в центрі наукової уваги. Саме ця обставина і обумовила нашу дослідницьку увагу до науково-історичної спадщини цього історика.

Аналіз джерел та останні дослідження. Постать М. Максимовича не є новою для сучасної української історіографії. Вивченню його науково-історичної спадщини на попередніх історіографічних етапах було присвячено не одну наукову статтю, монографію чи дисертацію. Цей процес активно триває і у сучасній українській історіографії. Серед найбільш актуальних публікацій варто відзначити насамперед ґрунтовні студії Олексія Яся, в яких здійснено цілісний, системний аналіз історіографічного доробку М. Максимовича з особливим акцентом на стильові та жанрові виміри його творчості (Ясь, 2005; 2007). У численних статтях та наукових розвідках (Н. Герасименко, Л. Волкотруб, М. Гедін, О. Ковальчук, В. Короткий, Ю. Пінчук, Н. Побірченко, Н. Солонська, В. Тельвак та ін.) досліджено багато вузькоспеціалізованих аспектів біографії та наукової творчості цього вченого. Якщо вести мову власне про цивілізаційну ідентичність М. Максимовича, то її вже досліджував І. Куций. У своїй монографії він вписував цивілізаційні погляди М. Максимовича у ширший контекст – процес генези цивілізаційної ідентичності українських істориків (Куций, 2016, Цивілізаційні ідентичності в українській історіографії). Також у рамках окремої статті нами цілісно окреслено особливості цивілізаційної самоідентифікації власне М. Максимовича

з акцентом на його бачення «своєї» цивілізаційної спільноти (Кущий, 2016, Між Руським світом та Слов'янищиною, с. 6–32). Пропонована ж стаття присвячена поглибленому розгляду іншого аспекту цивілізаційних уявлень М. Максимовича – образу головної «чужої» цивілізації.

Метою статті є цілісне вивчення науково-інтелектуальних поглядів та уявлень М. Максимовича на цивілізаційний образ Заходу у контексті його слов'янської цивілізаційної ідентичності. Першочерговими завданнями стали з'ясування ставлення цього вченого до Заходу як образу цивілізаційної спільноти; простеження ролі цього образу у цивілізаційній самоідентифікації історика; аналіз його уявлень стосовно співвідношення історичних образів Русі-України та Заходу у Максимовичевих історичних працях.

Виклад основного матеріалу. Михайло Максимович (як і більшість тогочасних українських науковців) ідентифікував себе із *Слов'янським світом* чи *Слов'янищиною* як самостійним й самодостатнім культурно-цивілізаційним середовищем. Понятійно «своя» цивілізація у його працях окреслена як *Слов'янський світ*, *слов'яни*, *слов'янське плем'я*, *слов'янський круг*, *слов'янська стихія*, але насамперед – *Слов'янищина*. В межах Слов'янського світу М. Максимович та його сучасники виокремлювали дещо вужчу культурно-цивілізаційну спільноту, дефініціюючи її як *Руський світ*. До останнього відносили східнослов'янський простір із православним віросповіданням. Слов'янський світ на їхній ментальній карті був цивілізаційно-культурною антитезою щодо Заходу або Германського світу. Минуле слов'янських народів інтелектуали цього середовища сприймали як перманентну боротьбу проти агресії й натиску «ворожих» германських народів.

Утвердження М. Максимовича як дослідника тривало в період, коли, за висловом Анжея Валіцького, «ставлення до цінностей, символізованих словом «Захід», зробилося головним критерієм ідеологічних розмежувань» (Валіцький, 1998, с. 69). Власне М. Максимовича можемо вважати одним із перших репрезентантів українського слов'янофільства, для якого характерна, за висловом Миколи Рябчука, «ксенофобія чи принаймні підозріливість до всього чужого-неслов'янського» (Рябчук, 2000, с. 78). Ознаки слов'янської ідентичності прочитуємо вже у ранніх публікаціях дослідника. Представників «руського племені» учений чітко й однозначно вписував у ширший, надетнічний контекст – слов'янський. Усі історичні явища і процеси, що маркуються як слов'янські, він сприймає як «своє»; натомість усе «неслов'янське» або «чужоплемінне» – вважалось, зрозуміло, «чужим» або навіть «ворожим». У текстах М. Максимовича не прочитуємо чіткого визначення суті слов'янської цивілізаційної ідентичності, проте маємо чимало опосередкованих характеристик, за допомогою яких вчений здійснював власну цивілізаційну ідентифікацію.

Незважаючи на першочергову увагу до образу «своєї» цивілізації (тобто Слов'янського світу), М. Максимович немало уваги у своїх текстах приділяв

образу *Заходу*. Терміном «Захід» вчений позначав культурно-цивілізаційну спільноту, до якої він включав насамперед західноєвропейські народи германського походження й католицького віросповідання. При цьому він мало звертав уваги на народи романського чи кельтського походження й протестантського віросповідання. Головним репрезентантом Заходу для вченого були німці. Не спостерігаємо термінологічної одноставності в позначенні цього простору. Найчастіше вчений називав його *Заходом*. Назву ж *Європа* він вживав найчастіше в географічно-просторовому сенсі. Прочитуємо у його текстах і назви-синоніми *чужоземний захід*, *Латино-Захід*, *німецьке коло*. Загалом усе західноєвропейське М. Максимович часто ототожнював із *німецькістю* чи *германізмом*. Він писав, зокрема, що у поглядах Михайла Ломоносова злились «і древня Слов'янщина, і Латинь, і Германізм» (Максимович, 2004, Откуда идет Русская земля, с. 51); англійців, норвежців, шведів й навіть стародавніх готів учений називав «народами німецького племені». Сприйняття Заходу саме як «чужого» життєпростору виказує його словосполучка «на нашому сході і Європейському заході» (Максимович, 2004, Откуда идет Русская земля, с. 61). Рецепцію М. Максимовичем Заходу саме як «ворога» Русі прочитуємо у висловлюванні: «Південна Русь, натерпівшись стільки від ворогів східних, страждала так багато від ворогів західних» (Максимович, 1877, О лаврской могилинской школѣ, с. 210). Привертає увагу, що назву *захід* М. Максимович частіше писав з малої літери, чого не спостерігаємо в термінологічному позначенні «своїєї» цивілізаційної спільноти.

Наполеонівське вторгнення 1812 р. у Російську імперію історик трактував як виразний вияв саме «західної» експансії. Так, у студії «Бубнівська сотня» він цю війну образно описував: «Кипіла і хвилювалась Руська земля, як море, збираючись скинути із себе надмірного кумира заходу з його полчищами» (Максимович, 1876, Бубновская сотня, с. 825). Виразним маркером того, що імперію Наполеона I український історик трактував саме репрезентантом цивілізаційного образу Заходу, може свідчити його теза: «на Бородінському полі Руська сила помірялася з силами заходу» (Максимович, 1876, Бубновская сотня, с. 824).

Загрози небезпеку для цілісності й самобутності Слов'янського світу з боку Заходу М. Максимович вбачав не стільки у військово-політичній експансії, як у культурних впливах. Тому він негативно оцінював західноєвропейські культурно-освітні тенденції в українському історичному процесі. Так, латиномовні вірші Феодана Прокоповича учений іронічно оцінив як «академічні ігри» (Максимович, 1877, Топографическія замѣтки, с. 47). Як читаємо у праці «Про лаврську могилянську школу», в XVII столітті у древню русько-слов'янську традицію «привнесена тодішня вченість західноєвропейська, значно прикрашена язичництвом чи поганством класичної Елінолатинської древності. Ця вченість була прийнята як зовнішня умова, необхідна для зросту нашого просвітництва». Як бачимо, процес західноєвропейських культурно-освітніх впливів М. Максимович розцінював як за-

грозливе вторгнення «чужого» у сферу «свого», незважаючи навіть на його зовнішній характер. Далі він акцентував на несприйнятті руською культурою «чужого» для неї західного впливу: «Але Руський розум тоді вже бачив і необхідність, і можливість усунути від нього все, що належало їй як вимисел розуму, непросвітленого божественною істиною, і обернути її в своє, християнське просвітництво» (Максимович, 1877, О лаврской могилинской школьї, с. 213). Як бачимо з наведеного фрагменту, в європейській культурній традиції вчений бачив відхід від християнського віровчення.

У ґрунтовній праці «Історія древньої руської словесності» М. Максимович досить скептично (проте не відверто) трактував практику «стремління до Європейства» в культурно-освітньому розвитку Російської імперії в період правління від Петра I аж до епохи Олександра I. Проте, як читаємо, навіть попри перевагу західноєвропейського «просвітництва» історик стверджував, що «самотні стихії життя не переставали в цьому періоді яскраво виражатися» (Максимович, 1880, Исторія древней русской словесности, с. 353). При цьому він акцентував на антагоністичному характері контактів європейської та слов'янської традицій: «Дві різні стихії ці немирно поєднувались між собою в Руському розумі». Повністю виправдовувальну позицію дослідник висловлював стосовно культурного розвитку Російської імперії, котра «накінець в наш просвітлений час /.../ повернулась знову до свого Східного Руського світу». М. Максимович запропонував власну схему періодизації ґенези руської культурної традиції. Визначальним чинником для періодизаційного поділу у цій схемі були саме цивілізаційні впливи на тих чи інших періодах культурного розвитку. «I так по відношенню до головних впливів на Руське просвітництво, – вважав дослідник, – древній період можна назвати Греко-східним або точніше Греко-Слов'янським, середній Греко-Латино-Слов'янським, новий – Ново-Європейським, а сучасний період становить початок самотнього-Руського» (Максимович, 1880, Исторія древней русской словесности, с. 354). Також М. Максимович підсумовував, що «Росія поступово і своєчасно обійшла увесь небосхил просвітленого Християнського світу, і тепер вступила свідомо в той період великого життя свого, в якому належить їй розкрити всю глибину й повноту свого духу й виразити вповні свою Руську народність». Отже, дослідник у цій студії у достатньо стриманій формі фіксував «чужі», зокрема і західні впливи на культурні процеси у східнослов'янському просторі. Проте зворотній рух від «чужих» (західних) до саме «своїх» традицій він розцінював як найбільш істотну тенденцію в культурному розвитку східного слов'янства. Не можемо оминути увагою, що в аналізованій студії прочитуємо завуальовані твердження історика про негативні наслідки західноєвропейських впливів на культурний розвиток східного слов'янства. Зрозуміло, що чітке артикулювання такої думки вимагало б більш критично потрактувати політику тих знакових правителів імперії, що були адептами західноєвропейських впливів, насамперед Петра I, Катерини II чи Олександра I. А такі висловлювання, зрозуміло, спричинили б

підозри в політичній неблагонадійності. Водночас, М. Максимович констатував, що «Слов'яни південноруські піддавались більше різноманітним впливам іноплемянних народів, частково Азіатських, частково Європейських» (Максимович, 1880, Історія древней русской словесности, с. 454).

Вагомий інтерес для нас становлять також і непублічні висловлювання М. Максимовича про Захід, що позбавлені самоцензурного й науково-етичного чинників. Так, у листі до О.Бодяньського він назвав латинську мову «варваро-латинською» (Максимович, 2004, Листи, с. 40). У 1862 р. пишучи про надмірну присутність «новообраних німців-просвітителів» в культурному та науковому житті країни, він проголошував: «Очевидно, слов'янському племені не суджено вибитися з-під полону німецького навіть і на просторі руського світу» (Максимович, 2004, Листи, с. 59). Як бачимо, М. Максимович із середовища українських вчених найбільш чітко та відверто декларував думку про Захід як «чужий» чи навіть «ворожий» щодо слов'янства цивілізаційний простір.

Основоположною внутрішньою характеристикою «західності» дослідник називав католицизм. Під цим явищем він розумів не лише пануючу у західних країнах церкву чи її богословсько-обрядову традицію. Католицизм (як майже синонім західності чи європеїзму вцілому), вчений рецептував також як культурну та політичну спільноту народів і країн Західної Європи, тобто як окрему мегаструктуру. При цьому різноманіття етнонаціонального, династичного чи політичного наповнення західноєвропейського католицького світу історик не враховував. Тому католицький світ прочитувався у його текстах скоріше як внутрішньо цілісний простір, а не сукупність ворожих й конкуруючих між собою монархій, країн чи народів. Про рецепцію католицизму як компонента Заходу свідчить, зокрема, твердження дослідника про нього як про «віру західну» (Максимович, 2004, Откуда идет Русская земля, с. 67). Саме таке сприйняття католицизму репрезентує теза про «багаточисельні посягання Риму, що не покидав своїх намірів притягнути Росію під владу папську» (Максимович, 2004, Объ участіи и значеніи Киева, с. 153). Феодосія Печерського потрактовано як такого, що «охороняв великого князя Ізяслава від спокус могутнього владика Заходу», тобто папи Григорія VII-го. Наступні епохи історик трактував як «тяжку годину для західної Русі, коли над нею зашуміла на кінець західна буря вірогоніння» (Максимович, 1877, О надробияхъ, с. 235).

Окремо наголосимо, що в рамках збірного образу католицизму М. Максимович (як і його сучасники) увиразнював головного носія західної духовної експансії – єзуїтів. Він писав, що «дух ворожості устами єзуїтів безустанно шептав у вуха поляків вірогоніння й нерозумну гординю» (Максимович, 2004, Сказаніе о гетманѣ Петрѣ Сагайдачномъ, с. 261). Історик також стверджував, що саме єзуїти відродили в Речі Посполитій католицизм, «працюючи не для віри Христової, а тільки для влади папської, помишляючи тільки про Римську тиару і не думаючи про корону Польську» (Максимович, 2004, Сказаніе о Коливщинѣ, с. 376). Найчіткіше вчений поінтерпретував єзуїтів як представників саме «західних» цивілізаційних ознак у праці «Бубнівська

сотня»: «А реформаторське новомисліє /.../ відкрило дорогу єзуїтам вловити в свої сіті нові покоління західно-руських князів, які, захоплюючись хитролукавим вченням цих західних мудреців, /.../ відпали від благочестя своїх предків і відділялись від православної Русі, як піднімається порох від землі, нанесений на неї вихором» (Максимович, 1876, Бубновская сотня, с. 750). Отже, саме орден єзуїтів М. Максимович трактував головним засобом поширення «західних» церковно-релігійних та культурно-цивілізаційних впливів на Русь чи загалом на всю Слов'янщину.

Крім католицизму як духовно-релігійного представника Заходу в історичних текстах М. Максимовича присутній і етнонаціональний репрезентант образу Заходу – ті германські народи, що були дотичними до східнослов'янської історії. Найбільш помітним таким «західним» народом, історіографічний образ якого вписувався у цивілізаційні дискурси – це *варяги* із літописних джерел. Як відомо, полеміки стосовно варязького (чи норманського) питання стали найбільш дискутованою сферою як української, так і вісному російсько-імперській історичній думки XIX ст.

У ранній студії М. Максимовича «Звідки пішла Руська земля» варягів поінтерпретовано не лише «іншим» народом (плем'ям), а й репрезентантом цілком чужого слов'янам цивілізаційного простору: «Варяги були іноязычники, іноплеменники словенів». Тут же автор однозначно підкреслив «західну» цивілізаційну прописку літописних варягів: «В половині XI віку словом *Варязький* позначали у нас усе протилежне Греко-східному і Словено-Руському – *західне*» (Максимович, 2004, Откуда идет Русская земля, с. 81). Далі у тексті названої праці читаємо аналогічне твердження: «Варязькою вірою називається західна чи латинська віра, в протилежність Руському православію. Варяг и латинник у нього [Феодосія Печерського. – І.К., Л.К.] одне /.../. Ще до Нестора на варяга дивились Руси саме як на іновірця західного».

А в «Історії древньої руської словесності» дослідник ще більш чітко прописав «західну» цивілізаційну належність варягів: «З іменем варяга поєднувалось завжди поняття заморянина, чужого, іноземця і, насамкінець, – іновірця: так що в XI і XII століттях західну чи латинську віру називали варязькою; латинник і варяг були однаковими словами». У цьому ж тексті історик підкреслив цивілізаційну тотожність варягів та німців як «західних» етносів: «З XIII століття у нас почало і на скандинавців поширюватись ім'я німця, яким в середні часи заміняли ім'я варяга: латинську віру називали вже німецькою, і цим ім'ям стали позначати неозначено не тільки все іноземне, західне, але все чуже, іномовне» (Максимович, 1880, История древней русской словесности, с. 369). Вчений наголошував, що руські літописи виразно фіксували різницю між прийшлими до східних слов'ян варягами та власне русами. Зрозуміло, що перших він інтерпретував як скандинавських германців, натомість других він вважав поморсько-прибалтійськими слов'янами, тобто «своїми», «одноплемінниками». Простежуючи в цих двох племен багато спільних рис, він все-таки приписував їх до різних цивілізаційних спільнот: варягів – до «чужої», тобто «за-

хідної»; русів – до «своєї», «слов'янської». Вчений стверджував: «Але в племінному відношенні – щодо мови і всієї народності – вони були різні: тому і вплив Русів на Східних Слов'ян – в нашому розумінні – був іншим, при цьому більш близьким і успішним, ніж вплив іноплеминних їм варягів». Вчений відзначив також асиміляційний вплив слов'ян на германців-варягів: «Варяги ж скандинавські, щоб не бути чужими в нашій вітчизні, повинні були прийняти її слов'яно-руську народність і втратити свою німецьку – ще більше, ніж втрачали її нормани у народів західно-європейських» (Максимович, 1880, Історія древней русской словесности, с. 371). Як бачимо, М. Максимович до деякої міри погоджувався з думкою про наявність західних цивілізаційних впливів (так званої «варязької стихії») у давній Русі. Водночас він не надавав цим впливам вирішального значення. Для протиставлення західним впливам історик підкреслював наявність візантійських впливів («Греко-Християнська стихія») у давньоруському житті. Вчений у цій праці зауважив, що західні впливи на давньоруському просторі мали більш вагоме значення саме для Новгороду, який «завдяки своїм відносинам з німцями перейняв від них західного життя більше, ніж інші області Руські».

Не можна стверджувати, що образи Заходу в поглядах М. Максимовича мають суцільне негативне забарвлення. Вчений деякою мірою мислив в межах усталеної ще в епоху Просвітництва ментальної карти, на якій «цивілізована» Західна Європа протиставлялася «варварському» Сходу. У його текстах (особливо в характеристиках культурно-освітніх процесів) ми прочитуємо завуальовані думки, які відображають авторські погляди на Західну Європу як «цивілізований», «культурний» та «просвічений» простір, котрий виразно контрастує на фоні відсталого та «варварського» Сходу.

У центрі наукової уваги М. Максимовича знаходився історичний образ Польщі, яка в системі його цивілізаційних уявлень «слов'янський Схід – германський Захід» перебувала на особливому становищі. В історичних поглядах вченого проглядається теза про «західний» цивілізаційний вибір Польщі. М. Максимович, як спостерігаємо, засвоїв слов'янофільську ідеологію про польську «зраду» Слов'янщини й перехід її на сторону католицького Заходу. Наголосимо, що Польщу він окреслював «первинною “Західницею” у кругу “Слов'янському”». На цивілізаційній мапі вченого Польща потрактувана спочатку як слов'янсько-православна країна, яка тільки згодом стала провідним інструментом «західного» католицького впливу на слов'янство: «Спочатку вона прийняла східне православ'я від спільних першовчителів слов'янських; але згодом запанувало в ній католицтво західне» (Максимович, 1876, Бубновская сотня, с. 750). Ситуацію, «коли Польща так по-насилницьки і безжално відривала від православної церкви вірних досі чад її», історик оцінив як прояв «західної бурі вірогоніння». Тобто він трактував Польщу одночасно і жертвою, а згодом й інструментом реалізації зазначеної «західної бурі». Польща, за образним висловом вченого, «залучала західну Русь в ту сіть, в яку вона сама уловлена була єзуїтами» (Максимович,

1877, О надгробияхъ, с. 235). Короля Сигізмунда III вчений оцінював як «вихованого єзуїтами і одержимого їх духом» (Максимович, 1876, Бубновская сотня, с. 750). Підкреслення аморальності засвоєваних Польщею західних традицій прочитуємо у Максимовичевому твердженні про двір «корисливої і аморальної королеви Бони» (Максимович, 1876, Письма о князьяхъ Острожскихъ, с. 175). У цьому ж тексті М. Максимович з іронією описував обрання представника західноєвропейської династії на престол польського короля: «Вільна у виборі королів Річ Посполита, хвилюювавшись першим вибором більше півтора року, вибрала собі в королі учасника Варфоломійської ночі, 22-річного Генріха Валуа, який через чотири місяці втікв із Кракова тайком, як тат нічний, забравши з собою в Париж Польську корону /.../ Вночі вибраний, вночі приїхав і вночі поїхав» (Максимович, 1876, Письма о князьяхъ Острожскихъ, с. 177). Ведучи мову про «західний» цивілізаційний вибір Польщі, М. Максимович звертав увагу на її слов'янське походження та давню культурну близькість щодо Русі. Зокрема, про польську мову він писав, що це «мова одноплемінна руській, ще не втративши тоді молоді свіжості своєї під важкою схоластикою єзуїтської латині» (Максимович, 1876, Родословныя записки, с. 208). Найвиразніше твердження М. Максимовича про Польщу як транслятора західних впливів на східних слов'ян віднаходимо у фрагменті: «Польща, заволодівши Західною Руссю і піддавшись єзуїтам, відновила своє католицтво і пригнічувала інші християнські віросповідання. За допомогою цих засобів вона не тільки у своєму корінному Польському народі відновила католицизм, сильно підірваний у ній реформацією, але і здійснила нещасливий переворот і в приєднаних до неї областях Руських» (Максимович, 1876, Родословныя записки, с. 208). Польську та латиномовну руську культурну традицію часів Речі Посполитої М. Максимович розцінював як «зіпсовану» впливами західної (латинської) бездуховності.

Для підсилення негативного образу «цивілізаційної зрадниці» М. Максимович порівнював польські впливи із «азіатським» цивілізаційним впливом: «Україна потерпла від Польщі таке горе, якого не знала Московська Русь під ігом татарським: вона потерпіла гоніння і образу свого православія» (Максимович, 1876, Бубновская сотня, с. 750). Азіатський вплив, як читаємо, оцінений тут більш толерантним, ніж західний (у його польському варіанті). Тому для М. Максимовича Польща стала символом «цивілізаційної зради» слов'янства й вибору «ворожої» цивілізації – католицького Заходу.

Висновки. Таким чином, історіографічний доробок М. Максимовича варто розцінювати вагомим джерелом вивчення генези цивілізаційної ідентичності українських інтелектуалів XIX ст. Його погляди та уявлення із цієї царини найбільш виразно ілюстрували зміст слов'янської ідентичності й зримо окреслювали їхнє ставлення до Заходу. М. Максимович був одним із перших представників української історичної думки, у працях якого прочитувалася цілісна цивілізаційна мапа світу й спроба визначення місця Заходу у цьому цивілізаційному поділї. Історіографічні спроби попередників в окресленні такої цивілі-

заційної ідентифікації відзначалися нечіткістю та фрагментарно-епізодичним характером. Незважаючи на суперечливість окремих тверджень, Максимович задав парадигму генези української цивілізаційної ідентичності на досить тривалий період. Його оцінки Заходу як «чужого» цивілізаційного середовища стали підґрунтям цивілізаційної ідентифікації більшості українських вчених другої половини XIX століття. Великою мірою саме М. Максимович задав в українській історіографічній традиції тенденцію до ототожнення Русі-України із Слов'янським світом як самобутнім цивілізаційним середовищем. Тому ми маємо всі підстави трактувати його як одну із знакових постатей у розвитку української цивілізаційної думки. Насамперед в історіографічному доробку М. Максимовича найбільш послідовно з-поміж українських істориків увиразнена концептуалізація слов'янської цивілізаційної ідентичності. Водночас у ньому конкретизовані погляди на Захід як цілком «чужий» слов'янам й навіть «ворожий» цивілізаційний простір. М. Максимович своєю активною дослідницькою, популяризаторською та викладацькою діяльністю спричинився як до концептуального увиразнення цивілізаційного образу Заходу, так і до його поширення серед читацької аудиторії.

Список використаних джерел і літератури:

Валіцький, А. (1998). *В полоні консервативної утопії: Структура і видозміни російського слов'янофільства*. Київ: Основи, 710.

Куций, І. (2016). *Цивілізаційні ідентичності в українській історіографії кінця XVIII – початку XX ст.: між Слов'янщиною та Європою*. Тернопіль. 480 с.

Куций, І. (2016). Між Руським світом та Слов'янщиною: цивілізаційні образи у науковій спадщині Михайла Максимовича. *Історіографічні дослідження в Україні*. Вип. 26. 6-32.

Максимович, М. (1876). Бубновская сотня. *Собрание сочинений М. А. Максимовича* (Т.І. Отдѣлъ исторической). Київ, 747–834.

Максимович, М. (1880). История древней русской словесности. *Собрание сочинений М. А. Максимовича* (Т.ІІІ. Языкознание. История словесности). Київ, 346–479.

Максимович, М. (1880). Критико-историческое исследование о русскомъ языкѣ. *Собрание сочинений М. А. Максимовича* (Т.ІІІ. Языкознание. История словесности). Київ, 3–24.

Максимович, М. (2004). *Листи / Упор. і вст. ст. В. Короткого*. Київ: Либідь, 312 с.

Максимович, М. (2004). Объ участіи и значенны Киева въ общей жизни Россіи. *Максимович М. Выбрані твори з історії Київської Русі, Києва і України*. Київ: Вища школа, 144–158.

Максимович, М. (1877). О лаврской могилинской школѣ. *Собрание сочинений М. А. Максимовича* (Т.ІІ: Отдѣлы: историко-топографической, археологической и этнографической). Київ, 210–215.

Максимович, М. (2004). О мнимомъ запустѣнны Украины въ нашествіе Батыево и населеніи ея новопришлымъ народом (Письмо М. П. Погодину). *Максимович М. Выбрані твори з історії Київської Русі, Києва і України*. Київ: Вища школа, 130–141.

Максимович, М. (1877). О надгробияхъ в Печерскомъ монастырѣ. *Собрание сочинений М. А. Максимовича* (Т.ІІ: Отдѣлы: историко-топографической, археологической и этнографической). Київ, 216–237.

Максимович, М. (2004). Откуда идет Русская земля, по сказанію Несторовой повѣсти и по другимъ стариннымъ писаніямъ русскимъ. *Максимович М. Вибрані твори з історії Київської Русі, Києва і України*. Київ: Вища школа, 46–115.

Максимовичъ, М. (1876). Письма о князьяхъ Острожскихъ (Къ графинѣ А. Д. Блудовой). *Собраніе сочиненій М. А. Максимовича* (Т.І. Отдѣлъ исторической). Киевъ, 164–195.

Максимовичъ, М. (1876). Родословныя записки кievлянина. *Собраніе сочиненій М. А. Максимовича* (Т.І. Отдѣлъ исторической). Киевъ, 208–216.

Максимович, М. (2004). Сказаніе о гетманѣ Петрѣ Сагайдачномъ. *Максимович М. Вибрані твори з історії Київської Русі, Києва і України*. Київ: Вища школа, 255–280.

Максимович, М. (2004). Сказаніе о Колывцинѣ. *Максимович М. Вибрані твори з історії Київської Русі, Києва і України*. Київ: Вища школа, 373–399.

Максимовичъ, М. (1877). Топографическія замѣтки кievлянина. *Собраніе сочиненій М. А. Максимовича* (Т.ІІ. Отдѣлы: историко-топографической, археологической и этнографической). Киевъ, 39–49.

Рябчук, М. (2000). Західники мимоволі: парадокси українського нативізму. *Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізненого націєтворення*. Київ: Критика, 66–102.

Ясь, О. (2005). Михайло Максимович і його наукова творчість у світлі наративних експериментів романтичної історіографії. *Історіографічні дослідження в Україні*, (16): Михайло Максимович і українська історична наука). Київ: НАН України, Ін-т історії України, 190–209.

Ясь, О. (2007). Фрагмент як форма мислення: романтичний світ Михайла Максимовича. *Terra Cossacorum: Студії з давньої і нової історії України*. Київ: НАН України, Ін-т історії України, 477–516.

References:

Valitskyi, A. (1998). *V poloni konservatyvnoi utopii: Struktura i vydozminy rosiiskoho slovianofilstva* [In the captivity of conservatory Utopia: the structure and modifications]. Kyiv: Osnovy, 710 s. [in Ukrainian].

Kutsyi, I. (2016). *Tsyvilizatsiini identychnosti v ukrainiskii istoriografii kintsia XVIII – pochatku XX st.: mizh Slovianshchynoiu ta Yevropoiu* [Civilizational identities in Ukrainian historiography of the late 18th and early 20th centuries: between Slavonia and Europe]. Ternopil. 480 s. [in Ukrainian].

Kutsyi, I. (2016). Mizh Ruskym svitom ta Slovianshchynoiu: tsyvilizatsiini obrazy u naukovii spadshchyni Mykhaila Maksymovycha [Between the Russian world and Slavonia: civilizational images in the scientific heritage of Mykhailo Maksymovich]. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini*. Vyp. 26. 6–32. [in Ukrainian].

Maksimovich, M. (1876). Bubnovskaya sotnya [The Bubniv company]. *Sobranie sochineniy M. A. Maksimovicha* (Vol. I. Otdel istoricheskii). Kiyev, 747–834. [in Russian].

Maksimovich, M. (1880). Istoriya drevney russkoy slovesnosti [A history of the ancient Rus' literature]. *Sobranie sochineniy M. A. Maksimovicha* (Vol. III. Yazykoznanie. Istoriya slovesnosti). Kiyev, 346–479. [in Russian].

Maksimovich, M. (1880). Kritiko-istoicheskoe izsledovanie o russkom yazyike [A critical-historical study of the Russian language]. *Sobranie sochineniy M. A. Maksimovicha* (Vol. III. Yazykoznanie. Istoriya slovesnosti). Kiyev, 3–24. [in Russian].

Maksimovich, M. (2004). *Listi* [Letters] / Upor. i vst. st. V. Korotkogo. Kyiv: Libid, 312 s. [in Ukrainian].

Maksimovich, M. (2004). Ob uchastii i znachenii Kieva v obschey jizni [On Kiev's participation and significance in Russias common life]. *Maksimovich M. Vybrani tvory z istorii Kyivskoi Rusi, Kyieva i Ukrainy*. Kyiv: Vischa shkola, 144–158. [in Russian].

Maksimovich, M. (1877). O lavrskoy mogilinskoy shkole [On the Laura Mohyla academy]. *Sobranie sochineniy M. A. Maksimovicha* (Vol. II: Otdel: istoriko-topograficheskii, arheologicheskii i etnograficheskii). Kiyev, 210–215. [in Russian].

Maksimovich, M. (2004). O mnimom zapustenii Ukrainyi v nashestvie Batyievo i naselenii eya novoprishlyim narodom (Pismo M. P. Pogodinu) [On a make-belief desertion of Ukraine in Baty's time and its inhabitation with the newly arrived people]. *Maksimovich M. Vybrani tvory z istorii Kyivskoi Rusi, Kyieva i Ukrainy*. Kyiv: Vischa shkola, 130–141. [in Russian].

Maksimovich, M. (1877). O nadgrobiyah v Pecherskom monastyire [On the graves in Pecherskyi monastery]. *Sobranie sochineniy M. A. Maksimovicha* (Vol. II: Otdel: istoriko-topograficheskii, arheologicheskii i etnograficheskii). Kiyev, 216–237. [in Russian].

Maksimovich, M. (2004). Otkuda idet Russkaya zemlya, po skazaniyu Nestorovoy povesti i po drugim starinnyim pisaniyam russkim [From whence the Rus' land derives]. *Maksimovich M. Vybrani tvory z istorii Kyivskoi Rusi, Kyieva i Ukrainy*. Kyiv: Vischa shkola, 46–115. [in Russian].

Maksimovich, M. (1876). Pisma o knyazyah Ostrojskih (K grafine A. D. Bludovoy) [The letters about the Ostrih princes]. *Sobranie sochineniy M. A. Maksimovicha* (Vol. I. Otdel istoricheskii). Kiyev, 164–195. [in Russian].

Maksimovich, M. (1876). Rodosloyniya zapiski kievyanina [The lineage records of a Kievan]. *Sobranie sochineniy M. A. Maksimovicha* (Vol. I. Otdel istoricheskii). Kiyev, 208–216. [in Russian].

Maksimovich, M. (2004). Skazanie o getmane Petre Sagaydachnom [The tale of Hetman Petro Sahaidachnyi]. *Maksimovich M. Vybrani tvory z istorii Kyivskoi Rusi, Kyieva i Ukrainy*. Kyiv: Vischa shkola, 255–280. [in Russian].

Maksimovich, M. (2004). Skazanie o Koliivschine [The tale of the Koliyivshchyna]. *Maksimovich M. Vybrani tvory z istorii Kyivskoi Rusi, Kyieva i Ukrainy*. Kyiv: Vischa shkola, 373–399. [in Russian].

Maksimovich, M. (1877). Topograficheskaya zametki kievyanina [The topographic records of a Kievan]. *Sobranie sochineniy M. A. Maksimovicha* (Vol. II: Otdel: istoriko-topograficheskii, arheologicheskii i etnograficheskii). Kiyev, 39–49. [in Russian].

Riabchuk, M. (2000). Zakhidnyky mymovoli: paradoksy ukrainskoho natyvizmu [Pro-Westerners unwillingly: the paradoxes of Ukrainian nativism]. *Riabchuk M. Vid Malorosii do Ukrainy: paradoksy zapizniloho natsiietvorennia*. Kyiv: Krytyka, 66–102. [in Ukrainian].

Yas, O. (2005). Mykhailo Maksymovych i yoho naukova tvorchist u svitli naratyvnykh eksperymentiv romantychnoi istoriohrafii [Mykhailo Maksymovych and his scientific creativity in the light of narrative experiments of romantic historiography]. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini*, (Vol.16: Mykhailo Maksymovych i ukrainska istorychna nauka). Kyiv: NAN Ukrainy, In-t istorii Ukrainy, 190–209. [in Ukrainian].

Yas, O. (2007). Frahment yak forma myslennia: romantychnyi svit Mykhaila Maksymovycha [A fragment as a form of thinking: the romantic world of Mykhailo Maksymovych]. *Terra Cossacorum: Studii z davnoi i novoi istorii Ukrainy*. Kyiv: NAN Ukrainy, In-t istorii Ukrainy, 477–516. [in Ukrainian].

Отримано: 06.01.2024

ДОДУХ Валерій – аспірант кафедри Східноєвропейської історії Дніпровського національного університету імені Олеса Гончара, проспект Гагаріна 72, м. Дніпро, індекс 49010, Україна (vdoduh89@gmail.com)

ORCID <https://orcid.org/0009-0005-8957-9278>

Researcher ID JYP-3414-2024

DODUKH Valerii – PhD-student of the Department of East European History, Oles' Honchar Dnipro National University, 72 Gagarin Avenue, Dnipro, index 49010, Ukraine (vdoduh89@gmail.com)

Бібліографічний опис статті: Додух, В. (2024). Образ роду Галаганів в історіографії кінця XIX – початку XX ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (43), 54-70.

ОБРАЗ РОДУ ГАЛАГАНІВ В ІСТОРІОГРАФІЇ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.

Анотація. *Мета дослідження* – проведення аналітичної оцінки процесу формування та еволюції образу дворянсько-старшинського роду Галаганів в історіографії кінця XIX – початку XX ст. *Методологічну основу* роботи сформували базові принципи теорії історіографічного образу, спрямовані на виявлення лези, формування та еволюції уявлень стосовно ролу Галаганів в історіографії. Також у роботі використовуються такі методи: історичний, аналітичний, генетичний, компаративний, біографічний, метод вивчення продуктів діяльності. **Наукова новизна** полягає в тому, що рід Галаганів вперше розглядається крізь призму теорії історіографічного образу. **Висновки.** Зусиллями невеликої за кількістю, але дуже активної плеяди українських науковців рід Галаганів було включено до наукового обігу. Протягом трьох десятиліть їх образ перетерпів значні трансформації. Якщо Олександр Лазаревський доволі критично оцінював Галаганів, особливо представників перших поколінь, то на сторінках журналу «Кієвская старина» демонструвалися переважно позитивні аспекти їхньої діяльності, особливу увагу було приділено останньому представнику родини, Григорію Галагану-молодшому. Публікація Андроника Степовича мала специфічну структуру та базувалася на джерелах різних жанрів: від спогадів до неопублікованої статті за авторством Григорія Галагана-молодшого, яка була присвячена історії його родини. Публікатор давав змогу читачеві побачити як Григорій Галаган-молодший оцінював своїх предків та ознайомитися із спогадами про його сина Павла. Глава про Григорія Галагана-молодшого, яку Степович написав особисто, є свідченням надзвичайно шанобливого ставлення автора до свого героя. Образи батька і сина Галаганів, що є ідеалістичними за своїм змістом, значно вирізняються на тлі менш емоційних та неоднозначних оцінок їхніх предків. Вадим Модзалевський у своїй праці децю знеособив Галаганів та прирівняв їх до рядових представників дворянства Лівобережної України. Однак це пояснюється обмеженнями, що накладалися на жанр його праці, генеалогічного нариса, який мав містити лише основну інформацію про членів дворянських ро-

дів та зв'язки між ними. Найбільш повні, багатогранні образи мали перший та передостанній чоловіки-члени роду. Образ Гната Галагана в усіх працях є переважно негативним, на перший план виносяться його аморальні вчинки, жадібність, низький інтелектуальний рівень, хоча свідчення про особисту хоробрість та вміння «вибиватися в люди» також мають місце бути. Григорій Галаган-молодший, навпаки отримує вкрай позитивну оцінку, він використовується як символ українського патріотизму та приклад для наслідування. Інші члени родини представлені у значно менш яскравому вигляді. Можна сказати, що вони презентуються як авторитетні, але типові українські поміщики, які мають як позитивні, так і негативні риси. Невелика згадуваність та мала кількість інформації стосовно переважної більшості членів родини дають змогу говорити про створення досить фрагментованого образу Галаганів, в якому нестача даних про одних представників родини компенсується фактологічним переважанням образу інших. Найважливішим досягненням авторів зазначених робіт є те, що вони заклали фундамент для подальших досліджень як Галаганів, так і представників інших старшинсько-дворянських родів. Незважаючи на маргіналізацію історії дворянства у часи СРСР, на сучасному етапі цей напрям української історичної науки зберігає та посилює свою актуальність, а справу Лазаревського, Степовича, Модзалевського продовжує нове покоління істориків, використовуючи сучасні підходи та новітній методологічний апарат.

Ключові слова: рід Галаганів, дворянство, Лівобережна Україна, історіографічний образ.

IMAGE OF THE GALAGAN FAMILY IN THE HISTORIOGRAPHY OF THE LATE NINETEENTH – EARLY TWENTIETH CENTURIES

Abstract. *The purpose of the study is to conduct an analytical assessment of the Galagan noble-foreman family image formation and evolution process in historiography of the late 19th – early 20th centuries. The methodological basis of the work was formed by the basic principles of the historiographic image theory, aimed at identifying genesis, formation and evolution of understanding of the Galagans' role in historiography. The following methods are also used in the work: historical, analytical, genetic, comparative, biographical, method of studying the products of activity. The scientific novelty is the fact that the Galagan family is first considered through the prism of the theory of the historiographical image. Conclusions.* Through the efforts of a small but very active constellation of Ukrainian scientists, Galagan family was included in the scientific circulation. For three decades, their image has undergone significant transformations. Although Alexander Lazarevsky was quite critical of the Galagans, especially representatives of the first generations, the pages of the magazine «Kievskaiia starina», on the contrary, showed mainly positive aspects of their activities, special attention was paid to the last representative of the family, Grigory Galagan Jr. The publication of Andromik Stepovych had a specific structure and was based on sources of various genres: from memoirs to an unpublished article authored by Grigory Galagan Jr., which was devoted to the history of his family. The publisher allowed the reader to see how Gregory Galagan Jr. assessed his ancestors and get acquainted with the memories of his son Paul. The chapter on Gregory Galagan Jr., which Stepovich wrote personally, is evidence of the author's extremely respectful attitude towards his hero. The images of the father and son of the Galagans, which are idealistic in their content, are significantly different against the background of less emotional and ambiguous assessments of their ancestors. Vadim Modzalevsky in his work depersonalized Galaganov and equated them to ordinary representa-

tives of the nobility of Left-Bank Ukraine. But this is due to the restrictions imposed on the genre of his work, a genealogical essay, which was supposed to contain only basic information about members of noble families and the connections between them. The most complete, multifaceted images had the first and penultimate male members of the genus. The image of Ignat Galagan in all works is mostly negative, his immoral actions, greed, low intellectual level are brought to the fore, although evidence of personal courage and the ability to «make his way in life» also take place. Grigory Galagan Jr., on the contrary, receives an extremely positive assessment, his image is used as a symbol of Ukrainian patriotism and a role model. Other members of the family are presented in a much less vivid form. We can say that they are presented as authoritative, but typical Ukrainian landowners having both positive and negative features.

Key words: Galagan family, nobility, Left-Bank Ukraine, historiographic image.

Постановка проблеми. Історична генеалогія як галузь гуманітарного знання пройшла довгий шлях від слугування інструментом легітимізації влади до становлення в якості наукової дисципліни. На українських землях поява наукової історичної генеалогії припадає на часи зрівняння у правах козацько-старшинської еліти із російським дворянством. Феномен «українського (малоросійського) дворянства» отримав професійну оцінку шляхом створення комплексних наукових робіт, присвячених представникам місцевої соціальної еліти українських земель, включених до складу Російської імперії. Серед великої кількості козацько-старшинських родів важливе місце займали Галагани. Вони не могли похизуватися давністю походження, але компенсували це своїми непересічними особистими якостями та вмінням досягати свого. Це дозволило їм досить швидко постати як один із найзаможніших та найвпливовіших родів Лівобережної України. Іншою важливою особливістю Галаганів стало те, що вони залишили після себе значний джерельний комплекс, дослідження якого почалося у XIX ст. і триває досі.

У процесі аналізу наукової спадщини, присвяченої Галаганам, цілком доречним та плідним є використання теорії історіографічного образу, адаптованої до реалій генеалогічних студій та соціальної історії (Болдырь, Чернов, 2010).

Окреслені хронологічні межі роботи збігаються із періодом формування прижиттєвого та меморіального образів Галаганів. Аналіз інструментарію образотворення дає змогу оцінити уявлення науковців щодо конкретної дворянсько-старшинської родини та соціальної еліти Лівобережної України у цілому.

Аналіз джерел та останні дослідження: Робота має історіографічне спрямування, та спирається на опубліковані матеріали, тому основний обсяг інформації надають історіографічні джерела, створені Галаганам та присвячені Галаганам. Це в першу чергу роботи О. Лазаревського (Лазаревский, 1875-1876, 1886), дослідження А. Степовича (Степович, 1896), В. Модзалевського (Модзалевский, 1908) тощо.

Доповнюють цей джерельний масив матеріали з Галаганівського архіву, значна частина з яких зберігається в Інституті Рукопису Національної бібліотеки України та Державних архівах Чернігівської та Полтавської областей.

На сучасному етапі комплексної праці присвяченій родині Галаганів ще не було створено, втім певні тематичні блоки досить ґрунтовно наповнюються науковими публікаціями різних жанрів та тематичних блоків. Державна, господарська і громадська діяльність Г. П. Галагана стає предметом досліджень А. Тимошенка (Тимошенко, 2004), Т. Ткаченко зосереджується на дослідженні його громадських та благодійницьких проєктів (Ткаченко, 2020).

Однією з найвпливовіших інституцій, створених Г. П. Галаганом, була Колегія Павла Галагана. Дослідження історії цього освітнього закладу відкривають великий масив інформації про освітньо-культурну діяльність його засновників. Ґрунтовний аналіз навчально-виховного процесу в Колегії здійснила О. Шевчук (Шевчук, 2013), М. Смольницька охарактеризувала діяльність даної інституції у контексті національно-культурного життя України на перетині XIX та XX ст. (Смольницька, 2007).

Творчий тандем М. Будзар та Є. Ковальова регулярно здійснює археографічні публікації джерел з галаганівського архіву, присвячені особистому життю цієї родини, їхньому побуду, закордонним мандрівкам (Будзар, Ковальов, 2019, 2020, 2023).

У ряді праць Галагани не є головними героями, але отримують докладну оцінку. У цьому контексті варто виділити дослідження Т. Литвинової (Литвинова, 2011), М. Палієнко (Палієнко, 2005), В. Кривошеї (Кривошея, 2008) та ін.

Незважаючи на наявність великої кількості тематичних проґалін, можна констатувати поступове зростання популярності галаганівських сюжетів у сучасній україністиці.

Мета статті – проведення аналітичної оцінки процесу формування та еволюції образу дворянсько-старшинського роду Галаганів в історіографії кінця XIX – початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. Особливе місце серед козацько-старшинських, а згодом і дворянських родів Лівобережної України XVIII – XIX ст. займав рід Галаганів. Він подарував вітчизняній історії велику кількість непересічних особистостей, які брали участь у важливих подіях нашої історії та стали її невід'ємною частиною. Саме тому історіографічне освоєння історії роду Галаганів, початковий етап якого розпочався наприкінці XIX – на початку XX ст., іще за життя останніх його представників, є доволі репрезентативним щодо еволюції наукових підходів та суспільних оцінок ролі і місця соціальної еліти Лівобережної України у вітчизняній історії.

У праці Олександра Лазаревського «Очерки малороссийских фамилий. Материалы из истории общества в XVII и XVIII веках» надано інформацію щодо дванадцяти членів роду Галаганів, діяльність яких знайшла відображення в архівних джерелах. Спираючись на міцну документальну основу, автор здійснив спробу накреслити контури історії цієї родини.

Не маючи достеменної інформації, Лазаревський зробив припущення, що Галагани походять із рядових козаків, які отримали підвищен-

ня за сприянням гетьмана Івана Мазепи. Полковник Гнат Ґалаган, засновник роду, під час Північної війни спочатку пішов за своїм гетьманом, однак потім зрадив йому та повернувся на службу до Петра I. Автор зазначає, що перший з Ґалаганів проявив себе у боротьбі проти колишніх покровителів (натяк на його участь у зруйнуванні Чортомлицької Січі), за що отримав посаду Чигиринського полковника, а згодом – значну кількість земель у Правобережній Україні. Невдовзі Гнат Іванович втратив їх за умовами Прутської угоди 1711 р. В якості компенсації він отримав посаду Прилуцького полковника та маєтки. Діяльність Гната Ґалагана на цій посаді Лазаревський характеризував вкрай негативно, констатуєчи непотрібне насильство, побори та постійні конфлікти з місцевими елітами. Втім, він зміг не лише залишитися на цій посаді до старості, але й передати її своєму синові (Лазаревський, 1875–1876, с. 318–324).

Створення дуже непривабливого образу засновника роду Ґалаганів, незважаючи на те, що історик спирався на ґрунтовну джерельну базу, спричинило конфлікт між Олександром Лазаревським та Григорієм Павловичем Ґалаганом (далі для зручності будемо називати його Григорій Ґалаган-молодший). На щастя, цей конфлікт не мав серйозних наслідків і обидві сторони зберегли поважне ставлення один до одного.

Іншим членам роду в праці Лазаревського приділено значно менше уваги. З інформації про дружину Гната відоме лише її дівоче прізвище, а от його брат Семен, миргородський осавул, представлений більш докладно. Лазаревський вважає, що свою посаду він отримав за протекцією Гната, але не зміг нажити великих статків (Лазаревський, 1875–1876, с. 324).

Досить цікавим у висвітленні історика був образ Григорія Гнатовича Ґалагана (для зручності будемо називати його Григорій Ґалаган-старший). У тяжінні до розширення своїх земель він навіть переважає свого батька, адже зазіхає на церковні володіння (Лазаревський, 1875–1876, с. 324–325).

Лазаревський зазначає, що протягом перших років свого існування рід Ґалаганів займав невисоке положення у формальній системі малоросійської аристократії, однак у боротьбі за місце під сонцем він породичався із багатьма більш знатними родами та накопив значні багатства, хоч і не завжди чесним шляхом (Лазаревський, 1875–1876, с. 325).

Образ роду Ґалаганів у даній праці Лазаревського є досить критичним – він акцентує увагу на таких негативних рисах його представників як здріство, жадібність, підступність та фактично ігнорує позитивні риси, які однозначно мали бути. Питання мотивації автора на подібну публікацію залишається відкритим, серед варіантів можна виділити відсутність джерел, які б свідчили про позитивні аспекти діяльності Ґалаганів; бажання показати, що треба діяти безпринципно аби зайняти своє місце під сонцем; спробу порівняти ранніх членів роду із їх нащадком, Григорієм Ґалаганом-молодшим, людиною, що мала практично ідеальну репутацію. Можливо автор прагнув перекласти на козацьку старшину всю провину за капітуляцію перед

Російською імперією та підпорядкування царській короні. Крім того, історик був прихильником ідей народництва, це однозначно впливало на його оціночні судження щодо певних членів роду Галаганів. У будь-якому випадку, Лазаревський створив стійкий негативний образ раннях Галаганів та не менш стійкий позитивний образ Григорія Галагана-молодшого.

Дещо згодом наукові праці, присвячені українським старшинсько-дворянським родам почали з'являтися на сторінках історико-етнографічного та літературного часопису «Кіевская старина» (далі КС), одного з найбільш авторитетних наукових видань Наддніпрянщини. Авторами публікацій були Віктор Василенко, Олександр Лазаревський, Федір Міщенко, Володимир Науменко, Андроник Степович. Усі ці особи належали до української інтелектуальної еліти, в основному вони публікували у журналі певні фрагменти галаганівської епістолярної спадщини (Журба, Додух, 2021).

Серед усіх членів роду Галаганів центральне місце у часописі займає особа Григорія Галагана-молодшого. Це не є дивним, адже він був не лише авторитетною та впливовою особою, але й одним із головних меценатів та покровителів журналу. Саме на сторінках КС було розпочато формування його прижиттєвого та меморіального образу. Григорій Галаган-молодший був представлений не лише як впливовий дворянин, але і як нащадок заможного і впливового козацького роду. Усього на сторінках журналу було опубліковано близько 20 публікацій, які стосуються нашого героя. Їх тематичне та стилістичне наповнення досить строкате: це листування Галагана із громадськими та культурними діячами, уривки із його щоденників, галаганівська стаття про малоросійський вертеп, опис садиби Галаганів у Лебединцях та некролог Григорія Галагана-молодшого (Журба, Додух, 2021).

Більш докладно тематика його образу на сторінках КС була розглянута в однойменній статті, а в контексті даного дослідження варто констатувати, що галаганівський образ у журналі було сконструйовано у дусі тих завдань, які ставила перед собою редакційна колегія – плекання і зміцнення місцевого патріотизму, української ідентичності, необхідність формувати пантеон знакових національних діячів, які мали б замінити своїх скомпрометованих попередників, м'якій пропаганді, направленій у бік заможних земляків щодо матеріальної підтримки національної справи.

Крізь призму публікацій у КС постає досить глорифікований, ідеалістичний образ Григорія Галагана-молодшого як покровителя української освіти, науки, культури, захисника інтересів селянства, щедрого мецената. Цей образ надзвичайно контрастує із Галаганами-представниками раннях поколінь. На фоні своїх предків він ніби набуває ще більше позитивних рис та перекриває своєю діяльністю всі їх неоднозначні вчинки.

Важливий внесок у формування образу Галаганів зробив відомий літературознавець, історик, багаторічний директор галаганівської колегії та протеже Григорія Галагана-молодшого, Андроник Степович. Він доволі регулярно публікував матеріали із особистого архіву Галаганів, зокрема, на сторінках

КС. Водночас він є упорядником та основним автором збірки «25-летие коллегии Павла Галагана в Киеве (1 октября 1871–1 октября 1896)».

У контексті нашого дослідницького завдання особливий інтерес викликає стаття «Род Галаганов», з якої розпочинається вищезгадана праця. Ця стаття складається із трьох частин, які значно відрізняються за жанровою ознакою та походженням. Перша частина присвячена предкам Галаганів. У її основі лежить стаття Григорія Галагана-молодшого, знайдена серед його особистих паперів. Степович зробив лише мінімальні правки, не порушуючи змісту статті. Це дає можливість проаналізувати оцінки, які надавав Григорій Галаган-молодший своїм батькам, прабатькам та більш далеким предкам.

Аналізуючи походження своїх предків, автор зазначає, що вони не є надзвичайно давнім родом, навпаки, їх піднесення сягає початку XVIII ст. Гната Галагана Григорій Галаган-молодший включає до переліку людей «Петровського часу», які були зобов'язаними імператору своїм високим положенням (Степович, 1896, с. 2).

Щодо більш далеких предків робиться припущення, згідно з яким вони можуть бути вихідцями із Далмації. На це натякає галаганівський фамільний герб, який містить зображення гіпоцентавра, важливого символу, характерного для цього регіону (Лукомский, Модзалевский, 1914, с. 29, 219), (Степович, 1896, с. 3).

Утім, автор ставить під сумнів таку версію, адже у ті часи було модним виводити своїх предків із інших країн. Галаган більше довіряє версії Олександра Лазаревського про автохтонне походження родини.

Гнат Галаган презентується як людина, що не сильно турбується про честь та совість, адже зраджує спочатку московитів, а потім і шведів, бере участь в руйнуванні Січі. З іншого боку, автор зазначає, що попри його жадібність, Гнат був людиною хороброю та підприємливою, і саме він заклав міцний фундамент майбутнього процвітання своїх нащадків (Степович, 1896, с. 3–6).

Нетипову оцінку має Григорій Галаган-старший, який був «...не из обыкновенныхъ людей; он видимо тяготился жизнию и тогдашнюю обстановкою». Однією із причин таких змін в його характері може бути ряд трагічних подій: невдале особисте життя, участь у досить кривавих військових походах та рання смерть матері. Григорій передав велику кількість своїх статків церкві, ніби замолюючи власні гріхи та гріхи батька (Степович, 1896, с. 6–9). Цікавим є опис Івана Галагана та його дружини Катерини Галаган (у дівочтві Дараган). Чоловік представлений як хвороблива та досить непримітна людина. Однією з небагатьох втіх у житті Івана був створений ним музичний оркестр кріпаків, які давали концерти на потіху хазяїну та його гостям. Сімейне життя для Івана було джерелом постійного стресу: він не дуже любив свою дружину та навіть намагався із нею розлучитись. Катерина Галаган (Дараган) змальована значно більш яскраво. Перед читачем постає своєрідна жінка-поміщик, яка значно виділяється серед своїх сучасниць. Вона не лише переїжджає від чоловіка, але й починає вести власне господарство, що в неї виходить навіть кра-

ще, ніж у Івана. Для опису Катерини Галаган (Дараган) використані такі прикметники як «свавільна» та «повна енергії». Поміщиця полюбляла вирощувати квіти, розводити маленьких собачок, розмовляла у побуті українською мовою, була досить жорсткою до своїх селян, однак дбала про їх благополуччя. Її образ можна охарактеризувати однією фразою: «малоросійская пани, женщина с большимъ авторитетомъ» (Степович, 1896, с. 9–12).

Якщо доньки Івана Галагана вийшли заміж за сербських військових і покинули свою родину, то Григорій Іванович Галаган (для зручності будемо називати його Григорій Галаган-середній), їхній єдиний син, був вимушений співіснувати зі своїми батьками. Юнак отримав гарну освіту у Німеччині, потім став офіцером російської армії, але не зміг зійтися характером із матір'ю. Згодом він переїхав в один із дальніх маєтків, де довгий час перебував на самоті. Григорій Галаган-молодший досить точно підмічає, що часи молодості Григорія Галагана-середнього збігалися із остаточною заміною козацького способу життя і побуту на імперський. Він першим серед Галаганів відчув себе повноправним володарем селянських душ, який може робити з ними все, що завгодно, незважаючи на правила моралі. Також, молодий поміщик підпав під вплив своїх сусідів, які вели богемно-розпусний спосіб життя. Повною протилежністю оточення нашого героя стала його дружина, Ірина Галаган (у дівоцтві Милорадович). Вона виділялася скромністю у поведінці та поступливістю у характері. Саме на її плечі лягли турботи про малолітніх дітей та господарство після смерті чоловіка у 1808 р. Слабке здоров'я Ірини не витримало життєвих складнощів, вона побула вдовою лише один рік. Після її смерті опікуном онуків стала Катерина Галаган (Дараган) (Степович, 1896, с. 12–14).

Сини Григорія Галагана-середнього Петро та Павло представлені як типи російські поміщики українського походження. Вони отримали гідну освіту у Петербурзі, а потім почали будувати кар'єру в державній службі. І якщо Петро досягав значних успіхів на цьому поприщі, то Павло знайшов своє щастя у родинному колі (Степович, 1896, с. 14).

Павло Галаган – це людина європейська, обізнана, його зовсім не цікавило життя простого народу, він не брав участь у роботі дворянського самоврядування, а всю свою жагу до прекрасного втілював у розбудові маєтку у Сокиренцях, не шкодуючи для цього ані сил, ані грошей. В особистому житті він був абсолютно щасливим: Павло одружився на доньці графа Василя Гудовича, Катерині. Згодом вона народила йому двох дітей та завжди була для чоловіка коханою людиною та вірним другом (Степович, 1896, с. 14–18).

Петро Галаган змальований як людина, що цікавиться музикою (він навіть відновив оркестр, який було створено його дідом) та не любить інтелектуальні заняття. Всього себе він віддавав державній службі. Петро Галаган мав дружину Софію, доньку сенатора Олександра Казадаєва, але дітей завести вони не змогли (Степович, 1896, с. 18–19).

Григорій Галаган-молодший засвідчує про те, що між його дядьком та батьком не було ворожнечі через спадщину предків – вони справедливо роз-

ділили землі та маєтки, кожен взяв ту долю, за яку готовий був відповідати. Після значних потрясінь, які відбулися в їх житті, Галагани на цьому етапі представляються як досить дружня родина.

З надзвичайною теплою автор відзивається про свою матір, Катерину Галаган (Гудович): вона змальовувалась як людина привітна та люб'язна, сповнена любові до свого чоловіка та дітей. Пані Галаган, попри своє знатне походження, досить приязно відносилася до простого народу та бажала бачити його вільним. Любов до простого народу Катерина привила і синові, який згодом успадкував не тільки майно батька, але й статки дядька Петра. Мати наполягла на тому, щоб Григорій Галаган-молодший отримав освіту в Петербурзькому університеті, а його особистим вчителем став відомий вчений та громадський діяч Федір Чижов, прибічник ідей слов'янофільства. Автор акцентує увагу на останніх годинах життя Катерини Галаган (Гудович), він засвідчує, що вона дуже хотіла померти в день християнського свята – так і сталося, вона закінчила земний шлях 31 березня 1868 року, у Великдень. Григорій Галаган-молодший пише з цього приводу таке: «редко зустрічаються такіє случаи, чтобы кончина людей совершенно соответствовала ихъ жизни» (Степович, 1896, с. 19–21).

Донька Павла Галагана та Катерини Галаган (Гудович) отримала ім'я Марія. Вона була змальована як дуже красива жінка, яка успадкувала батьківський характер та вже у 17 років була видана заміж за графа Павла Комаровського. Згодом вона повністю занурилася в сімейне життя (Степович, 1896, с. 21).

Цілком очевидно, що Григорій Галаган-молодший не надає оцінку своїй дружині Катерині Галаган, у дівочтві Кочубей. Натомість він зосереджується на історії сім'ї, в якій вона народилася. Так як Кочубей також nobілізувалися за петровських часів, їхній шлюб поєднав два рівних за статусом роди, які мали досить схожий історичний шлях (Степович, 1896, с. 21–23).

Створюючи біографічний нарис своїх далеких предків, Григорій Галаган-молодший намагався уникати різких оцінок їхньої діяльності та висвітлити лише позитивні якості. Наприклад, він не наважився критикувати діяльність Гната Галагана та акцентував увагу не на його боротьбі за владу та збагаченні, які не можна назвати чесними чи благородними, а на результатах цієї боротьби. Вони полягали у становленні Галаганів як однієї з найзаможніших та найвпливовіших родин Лівобережної України. Це є свідченням шанобливого ставлення автора не лише до пращурів, але й до тих історичних реалій, в яких вони жили. А от свого діда, Григорія Галагана-середнього, онук не намагався «вибілити». Він звертав увагу на те, що причиною усіх негараздів діда були не стільки його особисті якості, скільки соціально-політичні умови, в яких він жив. Із великою любов'ю Григорій Галаган-молодший відзивається про свою сестру, матір, бабусю та прабабусю. Для нього вони є прикладом позитивного ставлення до своїх дітей та селян, що знаходилися під їхньою опікою. Водночас автор формує образ Галаганів як зберігачів значної поваги та любові до своїх предків та їх козацького минулого. Не дарма в головному маєтку

Галаганів у Сокиринцях зберігалися портрети членів родини та їхні особисті речі, а поряд із житловою будівлею було зведено церкву, в якій знаходилася родова крипта.

Друга частина статті присвячувалася самому Григорію Галагану-молодшому, її автором є сам Андроник Степович. Опис життя та діяльності героя виконано у дусі меморіальної історіографії. Відчувається значний рівень поваги історика до свого покровителя. Автор не ставить за мету надати об'єктивну оцінку описуваної ним особи та створює досить спрощений, однобокий, глорифікований, навіть ідеалізований образ. Григорій Галаган-молодший очима Андроника Степовича – це людина без недоліків, приклад для наслідування.

Констагуючи значний вплив на свого героя Федора Чижова, Степович не прагнув показати його безвільною людиною. На думку автора, Чижов хотів, щоб молодий поміщик переборов усі упередження, характерні для цього соціального стану (Степович, 1896, с. 27–29).

На основі особистого спілкування Степович засвідчив про такі особистісні риси Григорія Галагана-молодшого як народолюбство та аскетизм (в останні роки життя він носив простий одяг та єдину нагороду – медаль за звільнення селянства). Також поміщик змальований як дослідник народної мудрості та автор великої кількості етнографічних матеріалів (Степович, 1896, с. 29–30).

Степович практично не надав свідчень про навчання Григорія Галагана-молодшого в Петербурзькому університеті, бо, скоріш за все, не мав бажання перебільшувати значення імперських інституцій в житті українського дворянина (Степович, 1896, с. 30).

Роль Григорія Галагана-молодшого у здійсненні селянсько-поміщицької реформи та роботи супровідних комітетів оцінена досить високо. Він був представлений як один із найбільш активних та послідовних захисників інтересів селянства (Степович, 1896, с. 30–34).

Надзвичайно яскраві риси до реноме свого героя Степович надав крізь призму Колегії Павла Галагана. На думку автора мотивацією до заснування навчального закладу подібного типу була не лише смерть сина, але й альтруїстичне бажання Григорія Галагана-молодшого надати якісну освіту студентам, незважаючи на їх соціальне походження (Степович, 1896, с. 36–42).

Григорій Галаган-молодший був діячем загальнодержавного масштабу, відомим широкому колу осіб, тому національно орієнтованій ліберальній інтелігенції, до якої відносився Андроник Степович, було дуже важливо «перетягнути» пам'ять про нього у русло своїх ідей та створити образ покровителя місцевої освіти, патріота Батьківщини, захисника інтересів селянства, мецената, поціновувача української культури.

Остання частина статті присвячена Павлуся Галагану, на честь якого було названо колегію. Оповідання про Павлуся базувалося на основі спогадів його батьків, що визначало його зміст та тематичне наповнення.

Батько надзвичайно сильно дбав про те, щоб Павлусь зростав всебічно розвинутою людиною, яка б з повагою ставилася до своєї малої батьківщини та славних традицій роду Галаганів. Саме з цією метою нянею дитини була обрана україномовна жінка «з народу», носійка українських культурних та релігійних традицій (Степович, 1896, с. 1, 71).

Коли Павлусь досяг восьмирічного віку, було вирішено приставити до нього особистого вчителя. Вибір пав на Федора Гур'єва, випускника Київської духовної академії. Попри свій прискіпливий, меланхолічний характер та відсутність педагогічної освіти, він зміг передати Павлусю Галагану ґрунтовні знання з історії, географії, російської та іноземних мов, природничих наук. Саме історія, а особливо вітчизняна історія, найбільше приваблювала юнака, в чому була велика заслуга Гур'єва. Втім, в домашній освіті Павлуса були й недоліки: вчитель досить зневажливо ставився до всього іноземного, тому не приділяв значної уваги викладанню всесвітньої історії та іноземних мов. Ступінь прив'язки вчителя до свого підопічного яскраво засвідчує той факт, що Гур'єв продовжував навчання Павлуса до моменту своєї смерті (Степович, 1896, с. 1, 76–79).

Крім інтелектуальної освіти батьки також турбувалися про фізичний розвиток Павлуса: його навчали їздити верхи, плавати, красиво танцювати. Водночас, він навіть освоїв ремесла столярства та садівництва, не дуже характерні для дворянського сина. Після смерті Гур'єва наставником Павлуса став студент-медик Іван Сікорський, який за характером був повною протилежністю свого попередника (Степович, 1896, с. 1, 80–84).

На жаль, обставини склалися так, що Павлусь не зміг повністю реалізувати ся у житті. Він із завзяттям готувався до вступу у гімназію, але раптова хвороба перервала його життя та поставила хрест на усіх надіях, які покладалися на Павла його батьками та наставниками. Тому колегія мала стати продовженням короткого життя юнака та вічною згадкою про нього (Степович, 1896, с. 1, 84–88).

Образ Павлуса Галагана, створений на основі батьківських спогадів, створений із надзвичайною ніжністю та любов'ю, разом із тим він сповнений надзвичайно гострим трагізмом. Автор змальовує юнака як надзвичайно добру, розумну, талановиту людину, на яку покладаються значні надії. Але раптова смерть Павлуса стає не лише поворотною подією для батьків, але й фактичним початком кінця всього роду Галаганів. Створення колегії мало б стати невеликою відродою для батьків та можливістю реалізувати те, що не встиг реалізувати сам Павлусь – робити добрі вчинки та дбати про людей, незалежно від їх соціального чи матеріального положення.

Образ Галаганів у статті Андроника Степовича є нерівномірним, що викликано специфікою його наповнення та фундаментально різним походження текстів.

Григорій Галаган-молодший у своїй статті прагнув не лише продемонструвати шанобливе ставлення до своїх предків, але й надати оцінку тим умовам, в яких вони проживали. Не бажаючи перекручувати факти, зафіксовані в дже-

релах, він виправдовував не надто благородні вчинки своїх предків (особливо Гната Галагана) користю, яку їх діяльність принесла родині. А ось бляклі образи Галаганів-представників середніх поколінь цілком компенсувалися яскравими описами їхніх дружин, які поступово перехоплювали владу у родині.

Приблизно за таким алгоритмом описує вже самого Григорія Галагана-молодшого Андроник Степович. Він намагається показати свого покровителя в найбільш привабливому вигляді. Примітно, що Григорій Павлович був людиною з майже ідеальною репутацією, тому його ідеалізація має цілком очевидне підґрунтя. За глорифікованим образом Григорія Галагана-молодшого приховано глибокий трагізм його персони. З одного боку він ніби намагається своєю добродійною діяльністю реабілітуватися за погані вчинки своїх предків, а з іншого – залишається безсилим перед злим роком, навислим над Галаганами.

Остання частина статті пронизана нотками фаталізму, адже вона стосується Павлуся Галагана. Його образ є ідеалістично-трагічним, адже сформований на основі спогадів батьків, які з одного боку сповнені любові до своєї дитини, а з іншого – перебувають у полоні печалі через те, що стали свідками його смерті. Лише створення Колегії стало для Галаганів невеличкою відрадою та способом зберегти пам'ять про нього упродовж багатьох років після трагедії.

Із розвитком професійної генеалогії на теренах Російської імперії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. почали з'являтися родовідні збірки, зокрема ті, що були присвячені нобілітету окремих регіонів країни. Активним діячем на цьому поприщі став Вадим Модзалевський. Його фундаментальна праця «Малоросійський родословник», містить певну кількість важливої інформації щодо роду Галаганів.

Варто зазначити, що перший том «Родословника» було надруковано у 1908 році, коли рід Галаганів уже вважався згаслим. Це давало можливість досліднику критично оцінювати історичних діячів та не обмежуватися у своїх оцінках нормами моральної поведінки. Далеко не всі Галагани отримали від Модзалевського розгорнуту характеристику, тому є всі підстави зосередитися на тих діячах, обсяг інформації про яких дає змогу вести мову про формування меморіального та частково історіографічного образу.

Характеристика Гната Галагана у «Родословнику» дещо відрізняється від більш ранніх оцінок його персони. Значна частина наданої інформації стосується його титулів та посад, земель та кількості селян, що характеризує його як досить заможну людину. А от серед усіх негативних рис, які були приписані йому раніше, Модзалевський виділив лише неграмотність засновника родини. А от теза про жадібність Гната Галагана дещо пом'якшується фактом побудови на його власні гроші церкви у Прилуках, де полковника і було поховано. Мабуть, страх перед небуттям переважив здирство та жадібність (Модзалевский, 1908, с. 221).

Григорій Галаган-старший, на відміну від батька, описується як людиною досить грамотною, адже він навчався у Київській академії. Свідченням його військового хисту є інформація про участь у багатьох війнах та походах, які

вела Російська імперія, хоча про результати цих кампаній та особистий внесок поміщика Модзалевський не надає інформації. А ось теза про грамотність підтверджується тим, що Григорій Ґалаґан-старший займався судовими справами у гетьманській столиці Глухові. Також, він значно примножив землі, які отримав у спадок. Якщо Ґнат Ґалаґан володів 800 селянськими душами, то Григорій Ґнатович – вже понад 4000. Зазіхання Григорія Ґалаґана-старшого на церковні володіння, які відмічав Лазаревський, підтверджуються у «Родословнику» короткою заміткою про те, що містечко, яким володіли Ґалаґани, після довгих судових тяжб було в них відібрано та передано у власність одного з київських монастирів. Якщо вивести за рамки такі «нехристиянські» вчинки, Григорій Ґалаґан-старший отримав досить позитивну оцінку, він характеризується як людина, яка змогла не тільки втримати, але й примножити статки, отримані від батька (Модзалевский, 1908, с. 222).

Представник наступного покоління, Іван Ґалаґан змальований більш скупко. Є свідчення про те, що він отримав булаву полковника у 24 роки, був повітовим суддею, колезьким асесором, а потім і надвірним радником (Модзалевский, 1908, с. 223).

Григорій Ґалаґан-середній характеризується в першу чергу як військовий, адже значна частина інформації про нього стосується країн, в яких він проходив військову службу у званні майора. Кількість кріпосних душ, якими він володів, сягала 6000 осіб (Модзалевский, 1908, с. 224).

Як було зазначено вище, Петро Ґалаґан зробив доволі непогану кар'єру на державницькому поприщі. За даними Модзалевського він отримав освіту в Гірничому кадетському корпусі у Санкт-Петербурзі, працював у Колегії Закордонних справ Російської імперії, Канцелярії Малоросійського генерал-губернатора Миколи Репніна-Волконського, Міністерстві Юстиції, Міністерстві внутрішніх справ, також був Лохвицьким повітовим маршалком, а вийшов у відставку колезьким асесором. Всі ці свідчення відображають його непересічні особистісні та професійні якості (Модзалевский, 1908, с. 224).

Зовсім мало даних у «Родословнику» міститься про Павла Ґалаґана, хоча за своє порівняно недовге життя він також зміг побудувати пристойну кар'єру: досягнув чину колезького асесора та був почесним доглядачем Козелецького повітового училища (Модзалевский, 1908, с. 224).

Видається дуже дивним те, що Григорій Ґалаґан-молодший, який отримував найбільш об'ємні характеристики та оцінки від попередніх авторів, у Модзалевського описаний доволі лаконічно. На перший план винесено його громадську діяльність: участь у комітетах та редакційній комісії з приводу селянсько-поміщицького питання, Державній Раді Російської імперії, губернських органах влади тощо. Не оминув увагою автор і нагороди Григорія Ґалаґана-молодшого, виділивши дві найпочесніші: орден Білого Орла та орден Святого Володимира II ступеню. А ось про його меценатську діяльність, крім замітки про заснування Колегії Павла Ґалаґана, немає ані слова. Тому образ Григорія Ґалаґана-молодшого видається досить посереднім, особливо

на тлі яскравих та компліментарних характеристик, наявних у більш ранніх працях (Модзалевский, 1908, с. 225).

Жінкам з роду Галаганів приділено надзвичайно мало уваги, що дуже контрастує із працею Степовича. Вони згадуються лише у зв'язці зі своїми чоловіками. Інтерес Модзалевського викликає лише те, що вони були представниками інших дворянських родів: Тандріних, Апостолів, Дараганів. Це давало змогу автору вибудовувати династичні ланцюжки, які є основою праць подібного жанру (Модзалевский, 1908, с. 221–225).

Останньою представницею основної вітки гілки роду Галаганів, описаних у «Родословнику», є Марія Галаган. Її донька Катерина Комаровська вийшла за графа Костянтина Миколайовича Ламздорфа і, за розпорядженням імператора, вони та їх нащадки почали носити прізвище Ламздорф-Галагани (Модзалевский, 1908, с. 225). Таким чином, Модзалевський охарактеризував представників роду від моменту його появи до затухання.

У цілому автор змальовує Галаганів досить виважено та незаангажовано. Він утримується як від надзвичайно компліментарних, так і від радикально-критичних заміток. Модзалевський зосередився на суто генеалогічних аспектах дворянства, доповнюючи їх загальними відомостями з біографії представників цього соціального стану, Тому Галагани, як і значна кількість інших родин, описувалися як типові представники козацької старшини, які вдало побілізувалися та долучилися до імперських структур.

Висновки. Зусиллями невеликої за кількістю, але дуже активної плеяди українських учених до наукового обігу було включено великий обсяг інформації про рід Галаганів. Протягом трьох десятиліть на перетині XIX та XX століть загальний образ Галаганів та образи окремих представників цієї родини перетерпіли значні трансформації.

Якщо Олександр Лазаревський доволі критично оцінював Галаганів, особливо представників перших поколінь, то на сторінках журналу «Кіевская старина» демонструвалися переважно позитивні аспекти їхньої діяльності, особливу увагу було приділено останньому представнику родини Григорію Галагану-молодшому. Публікація Андроника Степовича мала специфічну структуру та базувалася на джерелах різних жанрів: від спогадів до неопублікованої статті за авторством Григорія Галагана-молодшого, яка була присвячена історії його родини. Публікатор давав змогу читачеві побачити як Григорій Галаган-молодший оцінював своїх предків та ознайомитися із спогадами про його сина Павла. Глава про Григорія Галагана-молодшого, яку Степович написав особисто, є свідченням надзвичайно шанобливого ставлення автора до свого героя. Образи батька і сина Галаганів, що є ідеалістичними за своїм змістом, значно вирізняються на тлі менш емоційних та неоднозначних оцінок їхніх предків.

У праці Вадима Модзалевського Галагани були представлені як типові представники дворянства Лівобережної України, що мали козацьке поход-

ження, зберегли лояльність імперській владі та отримали за це значні земельні ділянки, запоруку їхнього подальшого збагачення. Подібну сухість в оцінках можна пояснити жанровою приналежністю його праці. Крім того автор прагнув залишитись неупередженим у своїх судженнях, тому уникав емоційних оцінок Галаганів, тим самим дещо знеособлюючи їхні образи.

Найбільш повні, багатогранні образи мають засновник роду Гнат Галаган та його прямиий нащадок у п'ятому поколінні Григорій Галаган-молодший. Образ Гната Галагана в усіх працях є переважно негативним, на перший план виносяться його аморальні вчинки, жадібність, низький інтелектуальний рівень, хоча свідчення про особисту хоробрість та вміння «вбиватися в люди» також мають місце бути. Григорій Галаган-молодший, навпаки отримує вкрай позитивну оцінку, він використовується як символ українського патріотизму та приклад для наслідування.

Інші члени родини представлені у значно менш яскравому вигляді. Можна сказати, що вони презентуються як авторитетні, але типові українські поміщики, які мають як позитивні, так і негативні риси.

Невелика згадуваність та мала кількість інформації стосовно переважної більшості членів родини дають змогу говорити про створення досить фрагментованого образу Галаганів, в якому нестача даних про одних представників родини компенсується фактологічним перевантаженням образу інших.

Найважливішим досягненням авторів зазначених робіт є те, що вони заклали фундамент для подальших досліджень як Галаганів, так і представників інших старшинсько-дворянських родів. Незважаючи на маргіналізацію історії дворянства у часи СРСР, на сучасному етапі цей напрям української історичної науки зберігає та посилює свою актуальність, а справу Лазаревського, Степовича, Модзалевського продовжує нове покоління істориків, використовуючи сучасні підходи та новітній методологічний апарат.

Список використаних джерел і літератури:

Болдырь, С. П., & Чернов, Е. А. (2010). Историографический образ: опыт расширения методологического арсенала науки истории исторического познания. *Дніпровський історико-археографічний збірник*, (4), 147–155.

Будзар, М. М. & Ковальов, Є. А. (2019). *«Ми виїхали з Сокиринців...»: тревелоги родини Галаганів*. Київ: StreamARLine, 516 с.

Будзар, М. М. & Ковальов, Є. А. (2020). *Григорій Галаган. Журнал (1836-1841)*. Київ: StreamARLine, 248 с.

Будзар, М. М. & Ковальов, Є. А. (2023). Українські мандрівники Галагани в землях Чеської корони Габсбургів: репрезентація вражень у подорожніх наративах середини XIX ст. *Рукописна та книжкова спадщина України*, 31, 5–20.

Журба, О. І. & Додух, В. М. (2021). Образ Г. П. Галагана на сторінках журналу «Киевская старина». *Дослідження з історії і філософії науки і техніки*, 1, 78–85.

Кривошея, В. В. (2008). *Козацька еліта Гетьманщини*. Київ: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 452 с.

- Лазаревский, А. М.** (1875-1876). *Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества в XVII и XVIII веках.* Москва: Тип. Грачева и К., 96 с.
- Лазаревский, А. М.** (1883). Галагановский фамильный архив. *Киевская старина*, 11, 452–469.
- Литвинова, Т. Ф.** (2011). «Поміщицька правда». *Дворянство Лівобережної України та селянське питання наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття (ідеологічний аспект).* Дніпропетровськ: Ліра, 732 с.
- Лукомский, В. К. & Модзалевский, В. А.** (1914). *Малороссийский Гербовник.* Санкт-Петербург: Издание Черниговского дворянства, 254 с.
- Мищенко, Ф.** (1888). Г. П. Галаган. 15 августа 1819 – 25 сентября 1888 г. (Некролог). *Киевская старина*, 11, 1–22.
- Модзалевский, В. Л.** (1908). *Малороссийский родословник* (в 4 т., Т. 1). Киев: Тип. Т-ва Г. Л. Фронцкевича и К., 519 с.
- Палієнко, М. Г.** (2005). «Киевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.). Київ: Темпора, 384 с.
- Смолюницька, М. К.** (2007). *Колегія Павла Галагана в національно-культурному житті України (1871-1920 рр.).* Київ: Інститут історії України НАН України, 527 с.
- Степович, А. І.** (1896). *25-летие Коллегии Павла Галагана в Киеве (1 октября 1871 – 1 октября 1891 г.).* Киев: Тип. И. И. Чоколова, 338 с.
- Тимошенко, А. Г.** (2004). *Державна, господарська і громадська діяльність Г. П. Галагана:* (дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – Історія України). Чернігів, 222 с.
- Ткаченко, Т. В.** (2020). *Громадська та благодійна діяльність Г.П. Галагана (друга половина XIX ст.).* Переяслав: Домбровська Я. М., 178 с.
- Шевчук, О. М.** (2013). *Організація і зміст навчально-виховного процесу Колегії Павла Галагана (1871-1920 рр.):* (дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 – Загальна педагогіка та історія педагогіки). Київ, 333 с.

References:

- Boldyr', P. P., & Chernov, Ye. A.** (2010). Istoriograficheskij obraz: opyt rasshireniya metodologicheskogo arsenalu nauki istorii istoricheskogo poznaniya [Historiographical Image: the experience of the expansion of the methodological arsenal of science stories of historical knowledge]. *Dniprovs'kij istoriko-arkheografichnij zbirnik*, (4), 147–155. [in Russian & Ukrainian].
- Budzar, M. M. & Kovalov, Ye. A.** (2019). «*My vyikhalo z Sokiryntsyv...*»: *trevelohy rodyny Galaganiv* [«We set off from Sokirintsy...»: Galagan's family travelogs]. Kyiv: StreamARLine, 516 s. [in Ukrainian].
- Budzar, M. M. & Kovalov, Ye. A.** (2020). *Hryhorii Galagan. Zhurnal (1836-1841)* [The Diary of Hryhorii Galagan (1836-1841)]. Kyiv: StreamARLine, 248 s. [in Ukrainian].
- Budzar, M. M. & Kovalov, Ye. A.** (2023). *Ukrainski mandrivnyky Galagany v zemliakh Cheskoj korony Habsburhiv: reprezentatsiia vrazhen u podorozhnikh naratyvakh seredyny XIX st.* [Ukrainian travelers Galagans in the Lands of the Bohemian Crown of the Habsburgs: representation of impressions in travel notes of the mid-19th century]. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy*, 31, 5–20. [in Ukrainian].
- Zhurba, O. I. & Dodukh, V. M.** (2021). *Obraz H.P. Galagana na storinkakh zhurnalu «Kyevskaia staryna»* [The image of G. P. Galagan on the pages of periodical «Kievskaya Starina»]. *Doslidzhennia z istorii i filosofii nauky i tekhniky*, 1, 78–85. [in Ukrainian].

Kryvosheia, V. V. (2008). *Kozatska elita Hetmanshchyny* [Cossack elite of Hetmanate]. Kyiv: IPIEND imeni I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 452 s. [in Ukrainian].

Lazarevskij, A. M. (1875-1876). *Ocherki malorossijskikh familij. Materialy dlya istorii obshchestva v XVII i XVIII vekakh* [Essays of Little Russian families. Materials for the history of the society in the XVII and XVIII centuries]. Moskva: Tip. Gracheva i K., 96 s. [in Russian].

Lazarevskij, A. M. (1883). Galaganovskij famil'nyj arkhiv [Galaganov's family archive]. *Kievskaya starina*, 11, 452–469. [in Russian].

Lytynova, T. F. (2011). «*Pomishchyt'ska pravda*». *Dvorianstvo Livoberezhnoi Ukrainy ta selianske pytannia naprykintsi XVIII – u pershii polovyni XIX stolittia (ideolohichniy aspekt)* [«Landlord's Truth». The nobility of the Left Bank of Ukraine and the peasant question in the late XVIII – in the first half of the XIX century. (ideological aspect)]. Dnipropetrovsk: Lira, 732 s. [in Ukrainian].

Lukomskij, V. K. & Modzalevskij, V. A. (1914). *Malorossijskij Gerbovnik* [Armorial of Little Russia]. Sankt-Peterburg: Izdanie Chernigovskogo dvoryanstva, 254 s. [in Russian].

Mishchenko, F. (1888). G. P. Galagan. 15 avgusta 1819 – 25 sentyabrya 1888 g. (Nekrolog) [G. P. Galagan. August 15, 1819 – September 25, 1888 (Obituary)]. *Kievskaya starina*, 11, 1–22. [in Russian].

Modzalevskij, V. L. (1908). *Malorossijskij rodoslovnik* [Lesser Russia pedigrees]. (Vol. 1). Kyiv: Tip. T-va G. L. Fronckevicha i K., 519 s. [in Russian]

Paliienko, M. H. (2005). «*Kyevskaia staryna*» u hromadskomu ta naukovomu zhytti Ukrainy (kinets XIX – pochatok XX st.) [«Kievskaya starina» in the public and scientific life of Ukraine (late nineteenth – early twentieth century)]. Kyiv: Tempora, 384 s. [in Ukrainian].

Smolnytska, M. K. (2007). *Kolehiia Pavla Halahana v natsionalno-kulturnomu zhytti Ukrainy (1871-1920 rr.)* [Pavlo Galagan College in the national and cultural life of Ukraine (1871-1920s)]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 527 s. [in Ukrainian].

Stepovich, A. I. (1896). *25-letie Kollegii Pavla Galagana v Kieve (1 oktyabrya 1871 – 1 oktyabrya 1891 g.)* [25th anniversary of Pavlo Galagan College in Kiev (October 1, 1871 – October 1, 1891)]. Kyiv: Tip. I. I. Chokolova, 338 s. [in Russian].

Tymoshenko, A. H. (2004). *Derzhavna, hospodarska i hromadska diialnist H. P. Halahana* [State, economic and public activities G. P. Galagan]: (*Candidate's thesis*). Chernihiv, 222 s. [in Ukrainian].

Tkachenko, T. V. (2020). *Hromadska ta blahodiina diialnist H.P. Halahana (druha polovyna XIX st.)* [Public and charitable activities G. P. Galagan (the second half of the nineteenth century)]. Pereiaslav: Dombrovska Ya. M., 178 s. [in Ukrainian].

Shevchuk, O. M. (2013). *Orhanizatsiia i zmist navchalno-vykhovnoho protsesu Kolehii Pavla Halahana (1871-1920 rr.)* [The organization and content of education and upbringing process at Pavlo Galagan College (1871-1920 yy.)]: (*Candidate's thesis*). Kyiv, 333 s. [in Ukrainian].

Отримано: 01.02.2024

DOI 10.32626/2309-2254.2024-43.71-84
УДК 94(477)=(512.19)“14/16”:930.2

ВАЩУК Дмитро – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України Національної академії наук України, вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, індекс 01001, Україна (dvashchuk@ukr.net)

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-0377-1233>
Researcher ID U-9849-2019

VASHCHUK Dmytro – Candidate of Historical Sciences, Senior Research Fellow, Institute of History of Ukraine National Academy of Sciences of Ukraine, 4, Mykhailo Hrushevskiy Street, Kyiv, index 01001, Ukraine (dvashchuk@ukr.net)

Бібліографічний опис статті: Ващук, Д. (2024). Кримські татари в історичній та культурній спадщині України XV–XVII ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (43), 71–84.

КРИМСЬКІ ТАТАРИ В ІСТОРИЧНІЙ ТА КУЛЬТУРНІЙ СПАДЩИНІ УКРАЇНИ XV–XVII ст.¹

Анотація. *Метою статті є вивчення історії кримських татар XV–XVII ст. крізь призму матеріалів історичної культурної спадщини. Територіальні межі обмежено Волинським регіоном, а саме містами Острог та Дубно. Методологічні засади дослідження ґрунтуються на фундаментальних засадах історизму та об'єктивності. Водночас, для комплексного вивчення змісту документів було використано принцип системності. Метод факторного аналізу спрацював під час розгляду складних соціально-політичних процесів, які відбувалися в добу пізнього середньовіччя та ранньомодерного часу. Також ми скористалися типологічним методом, зокрема під час розгляду предметів матеріальної культури. Для проведення узагальнення інформації застосовано аналітичний та синтезуючий методи. Наукова новизна статті полягає в тому, що пропонується дослідження, яке стосується історичної та культурної, зокрема матеріальної спадщини одного із корінних народів України – кримських татар у період пізнього середньовіччя та ранньомодерного часу. Відомо, що за роки української незалежності історики та археологи підготували деякі публікації з окресленої проблематики, проте узагальнююче монографічне дослідження наразі відсутнє. Також значна частина матеріальних артефактів міститься у фондосховищах різних музеїв та відсутня в експозиційних залах. Висновки.* Вивчення історичної матеріальної спадщини кримських татар на території материкової України має надзвичайно важливе значення. Не зважаючи на досить складні взаємини українців і кримських татар впродовж XV–XVII ст., маємо чимало прикладів співпраці проти спільних ворогів, як-от Московського царства чи Речі Посполитої. Громади вихідців із Криму мешкали в багатьох українських містах, містечках та селах, разом із місцевими мешканцями сприяли спільному добробуту й процвітанню. Усе це залишило помітний слід в історії, куль-

¹ Статтю підготовлено за часткової фінансової підтримки Канадського інституту українських студій Альбертського університету (Вічний фонд родини Юхименків).

турі та історичній пам'яті різних народів. Представлені артефакти кримських татар із колекцій музеїв Острога та Дубна сприятимуть вивченню та популяризації культурних надбань одного із корінних народів України. Переконані у тому, що в інших українських музеях (особливо у фондах) зберігається чимала кількість різноманітних предметів, які прямо чи опосередковано пов'язані з кримськими татарами. Тому наше дослідження може мати продовження.

Ключові слова: кримські татари, історична матеріальна спадщина, Волинь, Острого, Дубно.

CRIMEAN TATARS IN THE HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE OF UKRAINE OF THE XV–XVII CENTURIES

Annotation. *The article aims to study the history of the Crimean Tatars of the XV–XVII centuries within historical cultural heritage materials. The territorial is limited to the Volyn region, namely the cities of Ostroh and Dubno. The study methodology is based on the principles of historicism and objectivity. Besides these principles, we use the principle of systematicity to study the documents. The factor analysis was effective in examining the social and political processes that took place in the late medieval and early modern periods. We also use the typological method considering material culture objects. Analytical and synthesizing methods were used to generalize the information obtained. The scientific novelty of the article lies in the fact that it studies the historical, cultural, and material heritage of one of the indigenous peoples of Ukraine – the Crimean Tatars in the late Middle Ages and early modern times. During the Ukrainian independence historians and archaeologists prepared some publications on the subject, but the generalized monographic study is absent. In addition, a significant part of material artifacts are kept in the collections of various museums and are not available in exhibition halls.*

Conclusions. *The study of the Crimean Tatars' material heritage on the territory of mainland Ukraine is important. Despite the rather complicated relations during the XV–XVII centuries, there are many examples of cooperation against common enemies, such as the Moscow state or the Polish-Lithuanian Commonwealth. Communities of immigrants from Crimea lived in many Ukrainian cities, towns, and villages, and together with the locals, they contributed to the common welfare and prosperity. All this has left a significant mark on the history, culture, and historical memory of different peoples. The presented artifacts of the Crimean Tatars from the collections of the museums of Ostroh and Dubno will contribute to the study and popularization of the cultural heritage of one of the indigenous peoples of Ukraine. We are firmly convinced that other Ukrainian museums (especially in their collections) hold many items related to the Crimean Tatars. Therefore, our research will continue.*

Key words: Crimean Tatars, historical material heritage, Volyn, Ostroh, Dubno.

Постановка проблеми. Історія кримських татар на теренах України бере початок з другої половини XIV ст., коли у Великому князівстві Литовському з'явилися мешканці Улусу Джучі (Золотої Орди). Поступово склалися союзницькі відносини між ханом Тохтамишем та великим князем литовським Вітовтом. Спершу татарські громади виникли на Київщині, потім на Правобережжі Дніпра. У кінці XV ст. окремі поселення татар зафіксовано в Польщі, Литві, Білорусі та на півночі України, зокрема на Волині. Як правило, вони проживали компактною групою у визначених районах різних населе-

них пунктів. Відповідно **метою статті** є вивчення історії кримських татар крізь призму матеріалів історичної та культурної спадщини XV–XVII ст. У межах запланованої статті обмежимося Волинським регіоном, а саме містами Острог та Дубно, оскільки, згідно з проведеним науково-пошуковим дослідженням, у краєзнавчих музеях зберігаються артефакти, які стосуються обраної теми.

Аналіз джерел та останні дослідження. Серед сучасних вітчизняних наукових праць не маємо достатньої узагальнюючої монографії стосовно раннього періоду історії кримськотатарського народу, особливо стосовно вивчення предметів історичної та матеріальної культури. Не зважаючи на те, що за роки незалежності археологи віднайшли чимало артефактів, більшість з них є маловідомими для дослідників, оскільки зберігаються у фондах різних музеїв. Тому основою джерельної бази статті стали фондів та експозиційні колекції Державного історико-культурного заповідника міста Острога та Державного історико-культурного заповідника «Дубно». Серед писемних джерел, пов'язаних із тематикою статті, відмітимо: 1) надання литовських володарів Ягайла, Вітовта та Олександра Ягеллончика, польського короля Стефана Баторія, які стосувались Острога та Дубна; 2) поему Симона Пекаліда «Про Острозьку війну під П'яткою проти низових»; 3) інвентар поділу маєтків князя Олександра Острозького між його дочками Софією Любомирською, Катериною Замойською та Анною-Алоїзою Ходкевичовою 1620 р. (опубліковано Іриною Ворончук) тощо.

З останніх історичних досліджень відмітимо напрацювання таких учених. Питанням оборони Волині від татарських нападів присвячено роботи Віктора Атаманенка (Атаманенко, 2011; Атаманенко, 2020). Архітектурні пам'ятки доби князів Острозьких вивчала Олена Годованюк (Годованюк, 1995). Андрій Заяць опублікував привілей на надання Острогу магдебурзького права (Заяць, 1995), а Володимир Поліщук проаналізував цікавий документ про битви волинської шляхти з татарами в останній чверті XV – першій третині XVI ст. (Поліщук, 2016). Стаття Івана Тиміва присвячена хронології перших татарських і турецьких набігів на землі Руського воєводства в XV ст. (Тимів, 2013). Діяльність князя К. Острозького висвітлив Василь Ульяновський (Ульяновський, 2009). Надзвичайно цінними є монографії Бориса Черкаса про політичні відносини Великого князівства Литовського з Кримським ханством (Черкас, 2006); Михайла Якубовича, Петра Кралюка та Віталія Щепанського, у якій приділено увагу сторінкам історії та культури татар на Волині (Якубович, Кралюк, Щепанський, 2018). Окремо відзначимо працю Олекси Гайворонського, яка стосується пам'яток культури кримськотатарського народу на території Кримського півострова (Гайворонський, 2017).

Виклад основного матеріалу. У першій декаді XVI ст. чисельність татарського населення у волинських містах збільшилася. Це пов'язувалося з поразкою кримського війська в битві під Вишнівцем 28 квітня 1512 р. від князя Костянтина Острозького (Ульяновський, 2009, с. 41–45; Поліщук, 2016, с. 134).

Частину перекопських татар, які потрапили в полон, було розселено по князівських володіннях із наданням певних пільг та гарантій (Якубович, Кралюк, Щепанський, 2018, с. 106). Згідно з писемними документами, найбільш сконцентровано вони мешкали в місті Острозі (існувала окрема вулиця, яка й нині має назву Татарської; мали мечеть, земельні ділянки, кладовище), селах Хорові та Розважі (нині Рівненський р-н Рівненської обл.), Підлужжі (Дубенський р-н Рівненської обл.). У першій половині XVII ст. татарських поселень побільшало. Зокрема, маємо відомості про громади в селах Новолабунь, Ювківці (нині Шепетівський р-н Хмельницької обл.), містах Полонне і Старокостянтинів (Хмельницька обл.). Зокрема, в Старокостянтиніві на 1636 р. нараховувалось 60 татарських хат, що становило 5-10% від загальної кількості населення (Якубович, Кралюк, Щепанський, 2018, с. 108–109).

Писемні документи зберегли відомості про звичаї та обов'язки татар. До прикладу, придворний поет князів Острозьких Симон Пекалід у поемі «Про Острозьку війну під П'яткою проти низових» (1600 р.) так оповідав про острозьких татар:

«Острозькі татари – жителі міста

*Панцирів зовсім немає на воях, весь захист – це зброя:
Відділ без панцирів проти озброєних йде в бій охоче
Тільки з мечем, і колчаном легким задоволені стріли,
Що пробивають щити круглуваті, скрізь міддю оббиті.
Саме Беллона бажала, щоб гети (тобто татари – Д. В.) ці після поразки,
В битві нещасній отут, в Острозі, поселилися жити.
Тож біля Горині, річки скелястої, всі там осіли,
Й в інших місцях, і вже орють поля, не лишаючи зброї
Старші і молодь, що звикла до неї, її носить завше.*

Звичаї гетів

*Празників в році чотири вони відзначають достойно
Свято Венери приносить щодня світлоносний Люцифер*

День

*День Баєрана (тобто Байрам – Д. В.) святкують вони дуже гучно: до міста
Всіх їх скликає мечеть із полів, що розкидані всюди...
Кинуться зараз до Вакха і з криком ведуть хороводи,
Часто тоді червоніє земля від багряної крові,
Часто сп'янілий лишається мертвим на площі базарній» (Пекалід, 1600).*

В інвентарі 1620 р. наведено поіменний список полонських татар, а також їхні повинності: «**Полонські татари** на службі кн. її мл. списані на Підлужжі. Мають під собою сімнадцять волок, там же придано сім нив. До цього їм надані нові поля й волоки, котрі зревизовавши, треба перемеряти, бо самі собі розкопали... Повинні ставати на кожну оборону ґрунтів, лісів, гра-

ниць і де їм староста накаже, також і на сторожу під час набігів. Тільки з листами не їздять» (Ворончук, 2011, с. 271–272). Король Міхал Вишневецький 12 листопада 1669 р. особливим привілеєм підтвердив права й вольності татар, які мешкали в Речі Посполитій, зокрема волинських та костянтинівських, надані попередніми володарями, починаючи від Сигізмунда II Августа (Kruczyński, 1935, s. 423–428).

До наших днів мечеті та приватні будівлі татар означеного періоду на території Волині не збереглися. Утім, про їх існування свідчать віднайдені археологами різноманітні предмети історичної матеріальної культури.

Острог

Острог як місто Волинської землі вперше згадано під 1100 р. До середини XIV ст. він періодично перебував у складі удільного Дорогобузького князівства. З початком правління на Волині Любарта Гедиміновича на декілька століть перейшов у підпорядкування Великого князівства Литовського. Найбільшого розвитку та піднесення Острог досяг після того, як став власністю родини Острозьких. Першим удільним острозьким князем став Данило, який був васалом Любарта. Син Данила, Федір, 4 листопада 1386 р. отримав від великого князя литовського Ягайла привілей на Острог із прилеглими землями та обов'язком несення військової служби так само, як раніше було за володимирського князя Любарта (Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie, 1887, s. 5–6). 3 липня 1396 р. великий князь литовський Вітовт підтвердив цей привілей, додавши ще декілька населених пунктів (Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie, 1887, s. 20). Відтоді почалася розбудова міста та зведення оборонних споруд.

Про існування замку («castrum Ostrogow») вперше йдеться у вказаному привілеї 1386 р. Зусиллями Данила зведено єдиний в Острозі донжон – Мурована башта на Замковій горі (Годованюк, 1995, с. 41). 3 кінця XIV й до середини XV ст. навколо міста збудовано потужні кам'яні укріплення, оточені ровом та земляним валом. Вважається, що в середині XV ст. князь Василь Острозький завершив спорудження Богоявленського собору (Теодорович, 1889, с. 662). У першій третині XVI ст. споруда зазнала перебудови за його онука – князя Костянтина Івановича (на славу переможної битви над московитами під Оршею), про що згадував у своїй поемі С. Пекалід:

*«...Тож круглобанный великий собор збудував він на славу
Господа Бога єдиного, щоб прославляти достойно,
Там збудував, де швидкі води Вілії в Горинь впадають.
Міста прикрасо!...»* (Пекалід, 1600).

На XVI ст. припадає зведення Нової (Круглої) башти. На цей час Острог став одним із найбагатших міст Волині та головним культурним осередком регіону. 7 червня 1585 р. за привілеєм польського короля Стефана Баторія місту надано магдебурзьке право (Заяць, 1995, с. 112–113).

Князь К. Острозький поселив татар у північно-східній частині міста. До сьогодні зберіглася так звана Татарська башта (*ил. 1*), яка разом із Луцькою складала систему міських фортифікацій. Наприкінці вул. Татарської (*ил. 2*) на підвищенні частково зберігся татарський цвинтар, останні поховання на якому відносяться до 1920-х рр. (*ил. 3*).

Місцеві музеї містять цікаві колекції предметів історичної матеріальної спадщини. Зокрема, у Музеї книги та друкарства м. Острога (відділення ДІАЗ м. Острога) зберігається переклад Корану на латинську мову, опублікованого в Базелі 1550 р. із передмовою Філіпа Меланхтона, одного із головних подвизників лютеранства (*ил. 4*). Що ж до перекладача, то маємо такі відомості. Згідно музейного опису, ним був Теодор Бібляндер, за іншою версією – Петро Пошанованій (Якубович, Кралюк, Щепанський, 2018, с. 140).

Історичну цінність має й рукописний Коран, виявлений в острозьких татар у 1992 р. (*ил. 5*). Це зшиток із 19-ти зошитів, кожен із яких містить близько двох десятків сторінок. У ньому подано 114 сур та молитву хатм аль-Кур'ан. Цілком можливо, що цей рукопис Корану наразі залишається єдиним, створеним на Волині та Західній Україні. Надзвичайно цікавим експонатом є каламар із пеналом Мухаммеда, особистого секретаря кримського хана Джанібєка Герая (перша чверть XVII ст.) (*ил. 6*). В експозиції представлено татарський посуд – глиняний глек із ручкою, який датовано XVII ст. (*ил. 7*), та прикрашена орнаментом металева ваза початку XVIII ст. (*ил. 8*). Вартує уваги збірка арабськомовних трактатів із риторики (1671–1672 рр.), автором якої був Ісаам Ад-Дін аль-Ісфараїні (*ил. 9*), а переписувачем Ахмат бін Мухаммед бін-Хизра.

Фонди Державного історико-культурного заповідника міста Острога містять зібрання монет: аспр Гаджі Герая, карбування після 1471 р. (Фонди, Острог, шифр кн. 38873) (*ил. 10*); акче Менглі I Герая, карбування 1478–1479 рр. (Фонди, Острог, шифр кн. 38871) (*ил. 11*), акче Менглі I Герая, карбування 1495–1496 рр. (Фонди, Острог, шифр кн. 38870) (*ил. 12*) та ін.

Дубно

Перша писемна згадка про Дубно (стародавній Дубен) датується 1100 р. (Теодорович, 1889, с. 858). Водночас, згідно з археологічними дослідженнями, життя тут виникло значно раніше. Після 1240 р., коли місто знищили монголи, Дубно було невеличким поселенням. Бурхливий розвиток розпочався після того, як король Владислав Ягайло та великий князь литовський Вітовт привілеєм від 4 листопада 1386 р. передали Дубно, котре належало до Острозької округи, князеві Федору Острозькому (Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie, 1887, s. 6–7). 6 червня 1498 р. великий князь Олександр Ягеллончик дозволив князю Костянтину Острозькому розбудувати місто та надав магдебурзьке право (Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie, 1887, s. 114–115). Століттям пізніше Януш Острозький значно модернізував твердиню.

Необхідність зведення оборонних споруд визначалася постійними нападами татарських і турецьких військ (Атаманенко, 2011, 92–103; Атаманенко, 2020, 59–81). Про один із таких маємо писемні свідчення місцевого очевидця Бута. Він розповідав про похід, який відбувся в період між липнем 1498 і липнем 1500 р. Згідно з його свідченнями, він зумів у неділю втекти з міста від турків. Далі Бут стверджував, що на Польщу пішло 8 000 турок під проводом Каїка, воеводи келейського, білогородського і добрицького. Водночас на Волині залишилося 6 000 турок і 1 000 татар, а з ними вже рік присутній дехто Дашовлуй Санчак. Метою військового походу, на думку Бута, було захоплення полонених. Крім цього, війська в Польщі і на Волині мали діяти самостійно, але невідомо якими шляхами мав відбутися напад. У разі, якщо не вдасться набрати полонених, то турки планували взяти в облогу якесь місто. Також Бут згадував татар добрицьких та кілейських із досить цікавою характеристикою: «люди посполитый, добрый и теж подлейший, а толко, дей, с ними две ручницы» (Ващук, 2016, с. 108–113).

Про татарську присутність на околицях колишнього міста свідчать експонати Державного історико-культурного заповідника міста Дубно. Зокрема, тут представлено:

1) оригінальний татарський лук XVII ст.; зроблений із дерева з кістяними пластинами, у двох місцях тріснутий та закріплений цвяхами, тятвива відсутня, довжина 151 см. (Фонди, Дубно, шифр IVB-782) (*ил. 13*);

2) реконструкцію конусоподібного металевого щита XVI ст. із чеканкою у вигляді кілець; у центрі конуса бляха із тамгою; Ø 51,5 см; на внутрішньому боці два кільця для кріплення (*ил. 14*) (Фонди, Дубно, шифр IVB-735).

Висновки. Вивчення історичної матеріальної спадщини кримських татар на території материкової України має надзвичайно важливе значення. Не зважаючи на досить складні відносини українців із кримськими татарами упродовж XV–XVII ст., маємо чимало прикладів співпраці проти спільних ворогів, як-от Московського царства чи Речі Посполитої. Громади вихідців із Криму мешкали в багатьох українських містах, містечках та селах, разом із місцевими мешканцями сприяли спільному добробуту й процвітанню. Усе це залишило помітний слід в історії, культурі та історичній пам'яті різних народів. Представлені артефакти кримських татар із колекцій музеїв Острога та Дубна сприятимуть вивченню та популяризації культурних надбань одного із корінних народів України. Переконані в тому, що в інших українських музеях (особливо у фондах) зберігається чимало різноманітних предметів, які прямо чи опосередковано пов'язані із кримськими татарами. Тому наше дослідження може мати продовження.

Список використаних джерел і літератури:

Атаманенко, В. (2020). Боротьба з татарськими нападами: від Ольшаниці до Охматова. *Нариси воєнно-політичної історії України: навч. посіб.* (2-е вид., переробл. і доповн.). Острого: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 59–81.

Атаманенко, В. (2011). Князь К. І. Острозький та оборона Волині від татарських нападів. *Старий Луцьк: наук.-інформ. зб. Луцьк*, (7), 92–103.

Ващук, Д. (2016). До питання про напад турецько-татарських військ біля м. Дубно на рубежі XV–XVI ст. *Україна в Центральній-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*, (16). Київ: Ін-т іст. України НАН України, 108–113.

Ворончук, І. (2001). *Волюнтаризм князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року)* / Пер., упоряд. і передм. І. Ворончук. Київ, Старокостянтинів: Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 416 с.

Гайворонський, О. (2017). *Країна Крим. Нариси про пам'ятки історії Кримського ханату*. Київ, Бахчисарай: Вид-во «Майстер Книг», 336 с.

Годованюк, О. (1995). Пам'ятки будівельної діяльності князів Острозьких в Острозі. *Острозька давнина. Дослідження і матеріали*, (1). Львів, 40–58.

Заяць, А. (1995). Привілей польського короля Стефана Баторія київському воєводі, маршалкові Волинської землі князю Костянтинові Острозькому про надання його місту Острогу маґдебурзького права 1585 р., червня 7. Краків. *Острозька давнина. Дослідження і матеріали*, (1). Львів, 112–113.

Пекалід, С. (1600). *Про Острозьку війну під П'яткою проти низових*. URL: <http://litorys.org.ua/suspil/sus32.htm> (дата звернення: 15.12.2023).

Полищук, В. (2016). «Пам'ять» волинської шляхти про битви з татарами останньої чверті XV – першої третини XVI ст. в контексті стародубської війни 1534-1537 рр. *Острозька давнина*, (5), Острого, 107–139.

Теодорович, Н. (1889). *Историко-статистическое описание церквей и приходоу Волынской епархии*, (Т. II. Уїзди Ровенській, Острозькій і Дубенській). Почаев: В типографіі Почаєво-Успенської Лаври, 435–1120 + VII с.

Тимів, І. (2013). Хронологія перших татарських і турецьких набігів на землі Руського воєводства у XV ст. *Чорноморський літопис*, (7), 60–71.

Ульяновський, В. (2009). «Славний для всіх часів чоловік»: князь Костянтин Іванович Острозький, (Вип. 2: «Видатні постаті острогіани»). Острого: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 168 с.

Фонди Державного історико-культурного заповідника «Дубно».

Фонди Державного історико-культурного заповідника міста Острога.

Черкас, Б. (2006). *Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханством (1515-1540)*. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 248 с.

Якубович, М., Кралюк, П. & Щепанський, В. (2018). *Татари Волині: історія, культура, контакти*. Вінниця: Твори, 206 с.

Archiwum ksiąg Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. (1887). Wydane nakładem właściciela pod kierownictwem Z. L. Radziwińskiego, przy współudziale P. Skobielkiego i B. Gorczaка, (t. I). Lwów, 210 s.

Крычиński, К. (1935). Z dziejów obyczajowości Tatarów polskich w XVII w. *Rocznik tatarski*, (t. II). Zamość, 423–428.

References:

Atamanenko, V. (2020). Borotba z tatarskymy napadamy: vid Olshanytsia do Okhmatova [The fight against Tatar attacks: from Olshanytsia to Okhmatov]. *Narysy voienno-politychnoi istorii Ukrainy: navch. posib.* (2th ed.). Ostroh: Vyd-vo Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia», 59–81. [in Ukrainian].

Atamanenko, V. (2011). Kniaz K. I. Ostrozkyi ta oborona Volyni vid tatarskykh napadiv [Prince K.I. Ostrozky and the defense of Volhynia against Tatar attacks]. *Staryi Lutsk: nauk.-inform. zb.*, (7), Lutsk, 92–103. [in Ukrainian].

Vashchuk, D. (2016). Do pytannia pro napad turetsko-tatarskykh viisk bilia m. Dubno na rubezhi XV–XVI st. [To the question about the attack of the Turkish-Tatar troops near the city of Dubno at the turn of the XV–XVI centuries.]. *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi (z naidavnishykh chasiv do kintsia XVIII st.)*, (16). Kyiv: In-t ist. Ukrainy NAN Ukrainy, 108–113. [in Ukrainian, in Old Ukrainian].

Voronchuk, I. (2001). *Volodinnia kniaziv Ostrozkykh na Skhidnii Volyni (za inventarem 1620 roku)* [The possessions of the Ostrozh princes in Eastern Volhynia (according to the inventory of 1620)] / Per., uporiad. i peredm. I. Voronchuk. Kyiv, Starokostiantyniv: In-t ukrainskoi arkhheohrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho NAN Ukrainy, 416 s. [in Ukrainian, in Old Ukrainian].

Haivoronskyi, O. (2017). *Kraina Krym. Narysy pro pamiatky istorii Krymskoho khanatu* [The Country of Crimea. Essays on the historical monuments of the Crimean Khanate]. Kyiv, Bakhchysarai: Vyd-vo «Maister Knyh», 336 s. [in Ukrainian].

Hodovaniuk, O. (1995). Pamiatky budivelnoi diialnosti kniaziv Ostrozkykh v Ostrozi [Monuments of the construction activities of the Ostroz princes in Ostroh]. *Ostrozka davny-na. Doslidzhennia i materialy*, (1). Lviv, 40–58. [in Ukrainian].

Zaiats, A. (1995). Pryvilei polskoho korolia Stefana Batoriaiia kyivskomu voievodi, marshalkovi Volynskoi zemli kniazui Kostiantynovi Ostrozkomu pro nadannia yoho mistu Ostrohu magdeburzkoho prava 1585 r., chervnia 7. Krakiv [Privilege of the Polish King Stefan Batory to the Kyiv Voivode, Marshal of the Volyn Land, Prince Konstantin Ostrozkyi, on the granting of Magdeburg rights to his city Ostroh, 1585, June 7. Krakow]. *Ostrozka davny-na. Doslidzhennia i materialy*, (1). Lviv, 112–113. [in Ukrainian].

Pekalid, S. (1600). *Pro Ostrozku viinu pid Piatkoiu proty nyzovykh* [About the Ostroh war near Pyatka against the grassroots]. Retrieved from <http://litopys.org.ua/suspil/sus32.htm> [in Ukrainian].

Polishchuk, V. (2016). «Pamiat» volynskoi shliakhty pro bytvy z tataramy ostannoii chverti XV – pershoi tretyni XVI st. v konteksti starodubskoi viiny 1534-1537 rr. [“Memory” of the Volyn nobility about the battles with the Tatars in the last quarter of the 15th – the first third of the 16th centuries in the context of the Olddub War of 1534-1537.]. *Ostrozka davny-na*, (5). Ostroh, 107–139. [in Ukrainian].

Teodorovich, N. (1889). *Istorko-statistichieskoie opisanie tserkviei i prikhodov Volynskoi eparkhii* [Historical and statistical description of churches and parishes of the Volyn diocese]. (Vol. II. Uyzdy Rovenskiy, Ostrozhskiy y Dubenskiy). Pochaiev: V tipohrafii Pochaievo-Uspenskoj Lavry, 435–1120 + VII s. [in Russian].

Tymiv, I. (2013). Khronolohiia pershykh tatarskykh i turetskykh nabihiv na zemli Ruskoho voievodstva u XV st. [Chronology of the first Tatar and Turkish raids on the lands of the Russian Voivodeship in the 15th century]. *Chornomorskyi litopys*, (7), 60–71. [in Ukrainian].

Ulianovskyi, V. (2009). «Slavnyi dlia vsikh chasiv cholovik»: kniaz Kostiantyn Ivanovych Ostrozkyi [“A glorious man for all time”: Prince Konstantin Ivanovich Ostrozkyi]. (Vyp. 2: «Vydatni postati ostrohiany»). Ostroh: Vyd-vo Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiiia», 168 s. [in Ukrainian].

Fondy Derzhavnogo istoryko-kulturnoho zapovidnyka «Dubno» [Funds of the State Historical and Cultural Reserve “Dubno”] [in Ukrainian].

Fondy Derzhavnoho istoryko-kulturnoho zapovidnyka mesta Ostroha [Funds of the State Historical and Cultural Reserve of the city of Ostrog] [in Ukrainian].

Cherkas, B. (2006). *Ukraina v politychnykh vidnosynakh Velykoho kniazivstva Lytovskoho z Krymskym khanstvom (1515-1540)* [Ukraine in the political relations of the Grand Duchy of Lithuania with the Crimean Khanate (1515–1540)]. Kyiv: In-t ist. Ukrainy NAN Ukrainy, 248 s. [in Ukrainian].

Yakubovych, M., Kraliuk, P. & Shchepanskiy, V. (2018). *Tatary Volyni: istoriia, kultura, kontakty* [Tatars of Volyn: history, culture, contacts]. Vinnytsia: Tvory, 206 s. [in Ukrainian].

Archiwum ksiągąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. (1887). Wydane nakładem właściciela pod kierownictwem Z. L. Radziwińskiego, przy współudziale P. Skobielskiego i B. Gorczaka, (t. I). Lwów, 210 s. [in Polish, in Latin, in Old Ukrainian].

Kryczyński, K. (1935). Z dziejów obyczajowości Tatarów polskich w XVII w. *Rocznik tatarski*, (t. II). Zamość, 423–428. [in Polish].

Ілюстрації

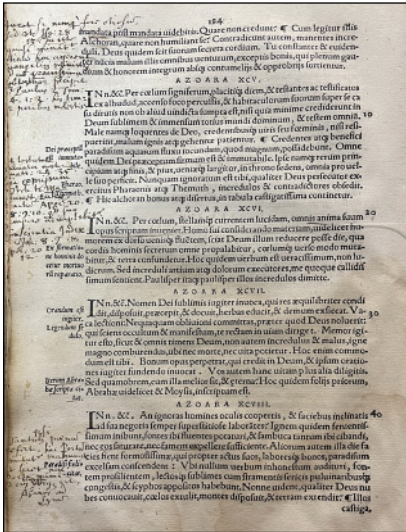
Ілюстрація 1. Башта татарська надбрамна (друга половина XV–початок XVI ст.). Тут і надалі усі фото автора.

Ілюстрація 2. Сучасний будинок на вул. Татарській.

Ілюстрація 3. Татарські поховання в м. Острог.

Ілюстрація 4. Аркуш Корану. Переклад на латину Т. Бібліандра. Базель, 1550 р.

Ілюстрація 5. Аркуш Корану. Рукописна копія 1804 р. Адама Алі Мустафі.

Ілюстрація 6. Каламар із пеналом Мухаммеда, особистого секретаря хана Джанібєка Герая. Крим, перша чверть XVII ст.

Ілюстрація 7. Глиняний глек із ручкою (XVII ст.).

Ілюстрація 8. Металева ваза із орнаментом (початок XVIII ст.).

Ілюстрація 9. Ісаам Ад-Дін аль-Ісфараїні. Збірка арабськомовних трактів з риторики. Рукопис. Стамбул, 1671–1672 рр.

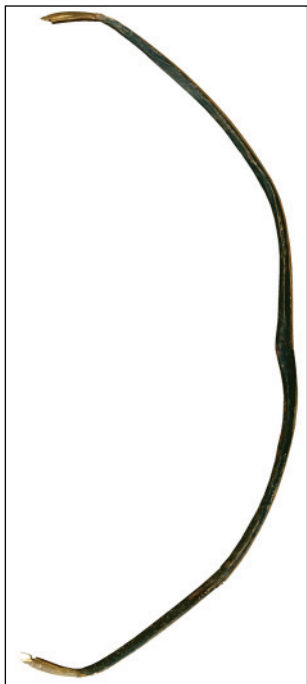
Ілюстрація 10. Аспр. Хан Гаджі Герай. Карбування після 1471 р.

Ілюстрація 11. Акче. Хан Менлі I Герай. Карбування 1478–1479 рр.

Ілюстрація 12. Акче. Хан Менлі I Герай. Карбування 1495–1496 рр.

Ілюстрація 13. Лук татарський (XVII ст.).

Ілюстрація 14. Щит татарський (XVI ст.). Реконструкція.

Отримано: 12.03.2024

DOI 10.32626/2309-2254.2024-43.85-111
УДК 908(477.43/.44)«18/1917»:061.2РБТ

ЛЕВЧЕНКО Лариса – доктор історичних наук, професор, директор Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, голова Південного відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського в Чорноморському національному університеті ім. Петра Могили, вул. 68 Десантників, 10, м. Миколаїв, індекс 54000, Україна (loralewch@gmail.com)

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-9097-7373>

LEVCHENKO Larysa – Doctor of Historical Sciences, Professor, Director of the Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, the Head of the Special Branch of the M.S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies in the Petro Mohyla Black Sea National University, 68 Desantnykiv Street, 10, Mykolaiv, index 54000, Ukraine (loralewch@gmail.com)

Бібліографічний опис статті: Левченко, Л. (2024). Подільське відділення Російського біблійного товариства: спроба інтеграції в світовий культурно-релігійний простір початку XIX ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (43), 85–111.

ПОДІЛЬСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ РОСІЙСЬКОГО БІБЛІЙНОГО ТОВАРИСТВА: СПРОБА ІНТЕГРАЦІЇ В СВІТОВИЙ КУЛЬТУРНО-РЕЛІГІЙНИЙ ПРОСТІР ПОЧАТКУ XIX ст.

Анотація. *Мета статті* полягає у висвітленні історії Подільського відділення Російського біблійного товариства (РБТ), яке з Кам'яня-Подільського поширювало свою діяльність не лише на Поділля, а й на Бессарабію та Молдову. **Методологічною основою статті є** принципи історизму, об'єктивності, комплексності та системності, а також методи архівної евристики та джерелознавства. **Наукова новизна полягає** у висвітленні діяльності Подільського відділення в міжнародному контексті, не як структурної одиниці РБТ, а як одного із відділень Іноземного біблійного товариства (BFBS). **Висновки.** Подільське відділення було одним із найбільших за кількістю членів і найпотужніших за масштабом діяльності. Воно мало свою певну специфіку, на пряму пов'язану з етнічним і конфесійним складом населення Поділля. Більшість книг Святого Письма воно поширювало польською, а також слов'янською та єврейською мовами, оскільки саме такий контингент населення переважав у краї. Відділення перебувало в контакті не тільки з Санкт-Петербурзьким та Московським комітетами РБТ, а й з Польським біблійним товариством, відділеннями, що функціонували в білоруських містах, та місіонерами BFBS. Завдяки обміну звітами з іншими відділеннями BFBS члени Подільського відділення відчували себе членами всесвітньої спільноти шанувальників Біблії (Біблійного Союзу). Визначну роль відіграла підтримка Комітету

Подільського відділення від місіонера ВФБС Роберта Пінкертона. Воно надихалося успіхами ВФБС та його відділень у Великій Британії, Франції, Данії, Швеції, Пруссії, Польщі та Німеччині, Індії, Китаї, Персії, Туреччині, країнах і племенах Африки, у їх числі Ефіопії, Північної Америки, а також всіх губерній Російської імперії.

Ключові слова: Подільське відділення РБТ, Британське та Іноземне біблійне товариство, Кам'янець-Подільський, Франц Боргіаш Лука Мацкевич, Ксенофонт, Роберт Пінкертон, церква в Україні на початку XIX ст., біблійні товариства, громадські організації в Україні на початку XIX ст.

PODILLIA BRANCH OF THE RUSSIAN BIBLE SOCIETY: AN ATTEMPT TO INTEGRATE INTO THE WORLD'S CULTURAL AND SPIRITUAL SPACE AT THE BEGINNING OF THE 19th CENTURY

Abstract. *The article's purpose is to highlight the history of the Podillia branch of the Russian Bible Society (RBS), which extended its activities from Kamianets-Podilskyi not only to Podillia province but also to Bessarabia and Moldova. In the appendix to the article, two documents stating the involvement of the Podillia branch in the international affairs of the British and Foreign Bible Society (BFBS) are published. The methodological basis of the article is the principles of historicism, objectivity, complexity and systematicity, as well as the methods of archival heuristics and source studies. The scientific novelty consists in the primary study of the activity of the Podillia branch in the international context, not as a structural unit of the RBS, but as one of the branches of the BFBS. Conclusions.* *The Podillia branch was one of the most numerous societies and the most powerful in terms of the scope of its activities. It had its own specifics, directly related to the ethnic and religious composition of the population of Podillia. It distributed the majority of the Holy Scriptures in Polish, as well as in Slavic and Hebrew languages since native speakers of these languages were predominant in the region. The branch was in contact not only with the St. Petersburg and Moscow RBS committees, but also with the Polish Bible Society, branches functioning in Belarusian cities, and BFBS missionaries. Receiving reports of other foreign branches of the BFBS, the members of the Podillia branch felt like participants of the worldwide community of Bible fans (Bible Union). A significant role belonged to missionary Robert Pinkerton who supported the Podillia Branch Committee on behalf of BFBS. It was inspired by the successes of the BFBS and its branches in Great Britain, France, Denmark, Sweden, Prussia, Poland and Germany, India, China, Persia, Turkey, African countries and tribes, including Ethiopia, North America, as well as all provinces of the Russian Empire.*

Key words: *Podillia branch of RBS, British and Foreign Bible Society, Kamianets-Podilskyi, Franz Borghiash Luka Matskevich, Xenophon, Robert Pinkerton, churches in Ukraine at the beginning of the 19th cent., Bible societies, and public organizations in Ukraine at the beginning of the 19th cent.*

Постановка проблеми. У результаті Другого поділу Речі Посполитої (1793 р.) до Російської імперії разом з іншими землями, населеними українцями, поляками, євреями та представниками інших націй, які сповідували різні релігії, відійшло й Поділля. 1796 року на його теренах було створено Подільську губернію в складі Російської імперії. В усіх сферах життя, насамперед у сфері культури та духовності, розпочався інтенсивний наступ російської урядової ідеології та церкви. Однак, до Листопадового повстан-

ня 1830 р. явних репресивних заходів царський уряд ще не застосовував. Російська імперія ніби «завмерла» перед наступом, спостерігаючи за строка-тим поліетнічним середовищем і конфесійною багатоманітністю захоплених земель. Водночас, Російська імперія прагнула на міжнародній арені показати себе цивілізованою країною, адже то була епоха Романтизму і Просвітництва, а Росія після перемоги над Наполеоном I разом із Австрією, Пруссією, Великою Британією та іншими домінантними учасниками Віденського конгресу (1814-1815 рр.) зайняла впливові позиції в Європі. Тож, навіть імператор і його урядовці, здається, сприймали європейські ідеї і на їх тлі дозволяли їй сприяти появі й розвою різного роду товариств, комітетів, фондів як-от: Відомства установ імператриці Марії (засноване 1797 р.), що активізувало жіночий благодійний рух в імперії, Імператорського людинолюбного товариства (засноване 1802 р. рескриптом Олександра I як благодійне товариство для допомоги нужденним), Піклувального про тюрми товариства (засноване під покровительством Олександра I в 1819 р. на засадах, викладених у записці лондонського філантропа Вальтера Веннінга).

Під час війни з наполеонівською Францією дійшли до Російської імперії ідеї, пропеговані заснованим у 1804 р. в Лондоні Британським та Іноземним Біблійним Товариством (British and Foreign Bible Society, BFBS). Мета заснування цього товариства полягала у поширенні рідними мовами всім народам на всіх континентах Землі Святого Письма на засадах рівного і відкритого доступу, незалежно від релігії та конфесії, статі, соціального стану та статку. Товариство виникло в новій системі координат, закладених Вестфальським миром 1648 р., на основі якого вибудовувалася система міжнародних відносин із урахуванням національних інтересів держав, принципів державного суверенітету та невтручання у внутрішні справи, рівності держав і зобов'язання виконувати міжнародні договори. Вестфальський мир зрівняв у правах протестантські церкви з римо-католицькими, започаткував принципи терпимості, свободи совісті та захисту прав національних меншин. В Оснабрюцькому і Мюнстерському договорах Вестфальського миру були занотовані права людини, як-от: повага до людини, релігійна свобода та вільний вибір конфесії, місця проживання, свобода пересування, права людини на власність.

За цю нову систему координат європейці боролися з початку епохи Ренесансу (XIV ст.), пройшли через Папську схизму (1378-1417 рр.), гуситські війни в Чехії (1419-1437 рр.), хрестові походи проти гуситів (1420, 1431, 1468 рр.) селянські війни в Німеччині (1524-1526 рр.), численні й безрезультатні собори католицької церкви (у Констанці (1414-1418 рр.), Базелі (1431-1449 рр.), Феррарі (1438 р.), Флоренції (1439 р.), Римі (1443 р.)), протест Мартіна Лютера (1517 р.), що став початком Реформації, провал соборного руху, Контрреформацію (XVI-XVII ст.), Шмалькальденські війни (1546-1547, 1552-1555 рр.), богословські суперечки між лютеранами, кальвіністами та іншими протестантськими напрямками, що врешті закінчилися виробленням Формули Злагоди (1577 р.), Тридцятилітню війну (1618-1648 рр.).

У 1689 р. парламент Англії схвалив Біль про права (1689 р.). Протягом XVIII ст. Британська імперія вийшла переможницею з усіх міжнародних конфліктів, крім Війни за незалежність США (1775-1783 рр.), у якій вона втратила 13 американських колоній. Британська імперія поширювала свій вплив майже на всі континенти і була одним із головних гравців на міжнародній арені. Відтак, місіонери FBFS поширювали свої ідеї у Великій Британії, Ірландії, домініонах, колоніях і протекторатах Британської імперії в Азії, Африці, Північній Америці, Латинській Америці, Австралії, у країнах Європи, насамперед таких як Швейцарія, Німеччина, Данія, а також в усіх інших частинах світу, незважаючи на віросповідання, християнське, іудейське, буддистське, магометанське чи язичництво... (The History of the British and Foreign Bible Society..., 1859, р. 9–17).

За сприяння місіонерів FBFS в Санкт-Петербурзі 11 січня 1813 р. було відкрите Російське біблійне товариство (РБТ) як відділення FBFS (з плином часу ці відділення в більшості країн перетворилися на національні біблійні товариства). Ними ж ініційовано створення 4 липня 1814 р. Московського відділення РБТ, біля витоків цієї організації стояв відомий український історик-архівіст, автор чотири томної «Історії Малої Росії» Микола Бантиш-Каменський. Президентом РБТ був Міністр духовних справ і народного просвітництва та Обер-прокурор Синоду князь Олександр Голіцин, який деякий час мав суттєвий вплив на Олександра І. Як свідчать архівні документи, О. Голіцин доволі серйозно ставився до РБТ, а для Олександра І підтримка РБТ була лише даниною модним європейським віянням.

Під впливом іноземних місіонерів і РБТ його відділення із численними співтовариствами відкрилися на теренах усїєї підросійської України: у Кам'янці-Подільському (Подільське відділення, 1815 р.), Харкові (Слобідсько-Українське відділення, 1816 р.), Одесі (1816 р.), Сімферополі (1816 р.), Києві (1817 р.), Полтаві (1818 р.), Чернігові (1819 р.), Луцьку (Волинське відділення, рік уточнюється), Катеринославі (рік уточнюється). Їх членами були майже всі представники української еліти початку XIX ст. Наприклад, у Харкові серед членів відділення були зачинатель української прози Григорій Квітка-Основ'яненко та вся його родина, а також засновник Харківського університету Василь Каразін, ректори Харківського університету Тимофій Осиповський та Василь Джунковський. У Полтаві біля витоків відділення стояв класик української літератури Іван Котляревський, він же був книгозберігачем Полтавського відділення.

Губернські відділення та повітові співтовариства поширювали видання Біблії та Нового Завіту різними мовами серед населення українських губерній, а також підтримували перекладацьку діяльність семінарій. Щоправда, на той час переклади з давньоєврейської, давньогрецької та арамейської мов виконувалися сучасною для початку XIX ст. російською мовою. Зокрема, Київська духовна академія керувала перекладацькою діяльністю Київської, Катеринославської, Подільської та Полтавської семінарій. Однак, за свідчен-

ням митрополита Київського Філарета (Амфітеатрова) від 1825 року (тоді ще служив на теренах Росії) лише кілька тисяч примірників накладу перекладеного російською мовою П'ятикнижжя Мойсея були надруковані, а затим спалені на цегельному заводі впродовж другої половини 1824 р. – першої половини 1825 р. (Чистович, 1899, с. 117).

Російська імперія не могла дозволити, щоб Біблія стала доступною і зрозумілою широким колам населення, адже тоді влада не змогла би проводити через церкви свою імперську ідеологію і утримувати населення від вольнодумства. 1826 року в Російській імперії заборонили й діяльність біблійних товариств, які на думку владних діячів мали карбонарський характер. Ба більше, міністр освіти Олександр Шишков і саму Біблію назвав революційною книжкою (Записки адмирала Александра Семеновича Шишкова, 1869, с. 23–24).

За даними Звіту BFBS за 1827 рік за період існування РБТ (1813–1826 pp.) разом із його 289 відділеннями та численними співтовариствами ним було надруковано 276791 примірник Біблії, 349727 – Нового Завіту, 100 600 Псалтирів, що разом із одиничними виданням різних розділів Святого Письма склало 117 075 примірників, із яких 118788 примірників Біблії побачили світ слов'янською мовою, інші видання опубліковано російською (крім Біблії), вірменською, новогрецькою, грузинською, латиською, молдавською, німецькою, перською, польською, турецькою (вірменськими літерами), татарсько-турецькою, черемиською, чуваською, мордвинською, калмицькою, монгольською, різними діалектами естонської та сербською (Reports of the British and Foreign Bible Society, 1825, 1826, 1827, p. 169–170).

Історичне значення біблійних товариств для України полягає в тому, що саме в їхніх колах вперше виникла ідея перекладу Біблії українською мовою. Митрополит Іларіон (Іван Огієнко), який є засновником не лише Кам'янець-Подільського університету, а й Українського біблійного товариства, що діяло на еміграції у Вінніпезі (Канада), свого часу писав: «В половині XIX століття в Україні справа нового перекладу Біблії стала справою актуальною, – усім стало ясно, що новий переклад конче потрібний. Інші народи його мають, а в українців – нема, а це ясно понижує нашу всенародню культуру. З 1812-го року в Росії було założене т. зв. Біблійне Товариство, а його філії розкинулися по всіх великих містах. Скрізь заговорили про потребу перекладу Біблії на російську мову, а в Україні – на мову українську. Хоч Біблійне Товариство року 1826-го було закрито, проте 14 літ його праці зробило справу нового перекладу Біблії на українську мову справою живою. Але до здійснення велика ця справа не дійшла. Котляревський та інші письменники нового часу розбурхали таки український національний рух, який відразу вилився в гаряче «народолюбство». Українська інтелігенція добре зрозуміла конечну потребу перекладу Біблії на українську мову, і справа ця стала пекучою. Вагу перекладу Біблії живою мовою для народнього читання зрозуміли всі, були й сили для такого перекладу» (Огієнко, 1963, с. 12–13).

У 1903 р. BFBS підтримало публікацію першого перекладу Біблії українською мовою – книги Пантелеймона Куліша, Івана Нечуя-Левицького, Івана Пулюя «Святе Письмо Нового і Старого Завіту мовою русько-українською», надрукованої в друкарні Адольфа Гольцгаузена у Відні. У 1936-1962 рр. BFBS підтримувало здійснення перекладу та опублікувало в Лондоні в 1962 р. Біблію українською мовою – Івана Огієнка, якою нині послуговується більшість вірян українських церков. Переклад Івана Хоменка, виданий 1963 р., підтримала Українська греко-католицька церква, а переклад Рафаїла Турконяка, книги якого вийшли друком 1997, 2006, 2011 рр., був ініційований Українським біблійним товариством, що відновило свою діяльність після виборення Україною незалежності і державності.

До речі, BFBS, під час сучасної російсько-української війни, протягом 2022-2023 рр. забезпечило біженців з України, які знайшли притулок в Об'єднаному Королівстві, майже 10 тис. примірників Біблії та Нових Заповітів (Annual Report, 2022-2023, р. 17).

Аналіз джерел та останні дослідження. Хоча про переклади Біблії українською мовою вже написано кілька праць, зокрема такими авторами як А. Даниленко (Даниленко, 2013), Ю. Мороз (Мороз, 2017), В. Кузьменко (2017), М. Алексеєнко та Г. Великодньою (Алексеєнко, Великодня, 2020), Я. Стоцьким (2020), Л. Бородинською (Бородинська, 2021), однак до дослідження історії біблійних товариств на теренах України справа поки що не дійшла. Єдиною публікацією є стаття кандидата історичних наук О. Тарасенка «До історії Чернігівського відділення Російського біблійного товариства (1819-1822 рр.)», у якій автор здійснив археографічне опрацювання протоколів засідань Чернігівського відділення РБТ (Тарасенко, 2011).

22 листопада 2023 р. авторка цієї статті виступила на XIII міжнародній науковій конференції «Православ'я в Україні (до 10-річчя Революції Гідності)», скликаній Київською православною богословською академією та Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, з доповіддю про мандрівку місіонера BFBS Роберта Пінкертонна українськими теренами з метою заснування та підтримання діяльності біблійних товариств (Левченко, 2023, с. 70-92).

Мета цієї статті полягає у висвітленні історії Подільського відділення РБТ, яке з Кам'янця-Подільського поширювало свою діяльність не лише на Поділля, а й на Бессарабію та Молдову. У додатку до статті публікуються документи, що демонструють його заангажованість у міжнародних справах BFBS.

Виклад основного матеріалу. Подільське відділення РБТ було засновано в 1815 р. в Кам'янці-Подільському. 9 липня 1816 р. воно відзначило свою першу річницю у великій залі Домініканського монастиря (The thirteenth report of the British and Foreign Bible Society, 1817, р. 57–84). Структура правління відділення представлена віце-президентами, директорами, скарбниками і секретарями.

рями, кореспондентами, членами та благодійниками. Ця структура, як і Статут відділення, є аналогічними до структур і статутів інших відділень РБТ та BFBS. Вищим органом відділення були щорічні Загальні збори, між якими справами відділення керував Комітет із віце-президентів і директорів. Місцевими органами відділення були співтовариства, які засновувалися в повітах і містах губернії. Співтовариства також мали своїх директорів і маленькі комітети у складі скарбників, секретарів і кількох членів. На кореспондентів покладалися контакти із місцевим населенням, залучення нових членів, благодійників і замовників, доставка книг Святого Письма конкретним замовникам. Членами товариства вважалися особи, котрі сплачували щорічні внески. Благодійники не сплачували щорічних внесків, а жертвували кошти на користь відділення. Конкретного розміру щорічних внесків для членів не встановлювалося, кожен із них сплачував суму, на яку він був спроможний. Зібрані кошти лише частково використовувалися на потреби Комітету Подільського відділення (в основному на канцелярські витрати), вони надсилалися до Санкт-Петербурзького комітету для закупівлі книг Святого Письма.

Повний список проводу відділення був складений у 1824 р., однак в опрацьованих документах архівного фонду Подільського відділення, що зберігається в Державному архіві Хмельницької області (фонд № 741), зустрічаються прізвища осіб, які в цьому списку відсутні. Так, у списку названі віце-президенти відділення Кам'янець-Подільський римо-католицький єпископ Франц Боргіаш Лука Мацкевич, архієпископ Подільський і Брацлавський Ксенофонт (Троєпольський), Подільський військовий губернатор генерал від інфантерії Олексій Миколайович Бахметєв, Кам'янець-Подільський комендант генерал-майор Єгор Федорович Гекель (Держархів Хмельницької обл., ф. 741, оп. 1, спр. 5, арк. 154). У документах станом на 1822 р. зустрічається прізвище Подільського цивільного губернатора Станіслава Івановича Павловського як одного із віце-президентів відділення (Держархів Хмельницької обл., ф. 741, оп. 1, спр. 5, арк. 14зв., 18).

Директорський корпус відділення представляли (станом на 1824 р.): настоятель Свято-Троїцького монастиря та економ Подільського архієрейського дому ігумен Феофан, настоятель Кам'янецького кафедрального Іоанна Предтечі собору протоіерей Іоанн Добровольський (він же був одним із скарбників відділення), ключар цього ж собору та економ Подільської семінарії протоіерей Сильвестр Гогоцький, інспектор Подільської семінарії протоіерей Петро Якович Летвицький, різничий і скарбник Подільського архієрейського дому та настоятель Коржівецького Різдва Богородиці монастиря ієромонах Амвросій (він же обіймав пост одного зі скарбників відділення), ієромонах Кам'янецького Свято-Троїцького монастиря Григорій, керуючий першокласним Шаргородським монастирем і настоятель Головчинського Преображенського монастиря ієромонах Палладій, вчитель семінарії та Кам'янецького повітового та приходського училищ соборний священник Семен Розов, Кам'янецького повіту благочинний протоіерей Василь Ототвич

(можливо Стотвич), міста Кам'янця священник Іоанн Поляковський, прелати римо-католицького кафедрального собору кантор Антон Донбровський, канцлер Ігнатій Павловський, каноніки Антон Солтановський та Андрій Чуваш, голова Подільського головного суду князь Захарій Семенович Абемелек, Подільський губернський маршал Костянтин Михайлович Пршездзецкий, командир батальйону Подільського внутрішнього гарнізону полковник Тихон Семенович Бурнашев, поштмейстер Подільської губернської прикордонної поштової контори колезький радник Самсон Карпович Яновський, радники департаментів Подільського головного суду Семен Данилович Богацький та Степан Олексійович Славецький, радник Подільського губернського правління Гавриїл Християнович Кельхнер, радник Подільської казенної палати Микита Павлович Крицький, старший медик надвірний радник Герасим Кондратович Германовський, Подільської лікарської управи інспектор надвірний радник Франц Степанович Димер і оператор цієї ж управи Іван Антонович Кальчевський, поліцмейстер Кам'янецької міської поліції підполковник Ігнатій Осипович Бернацький, професори Подільської семінарії магістри Павло Бодяньський, Іван Молчановський та Антон Крупський, секретар Подільського цивільного губернатора Лука Олексійович Бернацький. Серед скарбників відділення, крім вже зазначених, згадується почесний Кам'янецький канонік Микола Гурський. Секретарями відділення були титулярні радники Дмитро Китновський та Григорій Новогребельський (Держархів Хмельницької обл., ф. 741, оп. 1, спр. 5, арк. 154–156).

У цьому списку не зазначені, однак в документах зустрічаються прізвища директорів відділення, а саме: ректора Подільської семінарії та архімандрита Свято Троїцького першокласного монастиря Георгія, Кам'янець-Подільського коменданта полковника Василя Михайловича Силина, командира батальйону Подільського внутрішнього гарнізону Тихона Семеновича Бунатева, каноніка римо-католицького кафедрального собору Петра Сержевського, доктора медицини Івана Івановича Фокельмана, артилерійського підполковника Осипа Гавриловича Банова, інспектора Подільської семінарії Аверкія Ілліча Пушнова, поручика Василя Дмитрієва, а також скарбників відділення ієромонаха Анатолія, вчителя Подільської семінарії Григорія Александровича.

І це ще не повний список проводу відділення, адже документи архівного фонду Подільського відділення охоплюють весь період його діяльності від 1815 р. до 1825 р. та потребують ретельнішого вивчення. Вони містять довгі списки членів і благодійників, кореспондентів, детальні переліки зроблених замовлень, бухгалтерську звітність про доходи від збирання пожертв та продажу книг і про витрати на їх закупівлю та діяльність відділення. Діловодство у відділенні велося переважно польською мовою.

Членами в Подільському відділенні були всі цивільні, військові, поліцейські чиновники та священники всіх релігійних конфесій Подільської гу-

бернії. Відділення збирало тисячі і тисячі рублів на пожертви, замовляло та поширювало тисячі і тисячі примірників книг Святого Письма слов'янською, польською, єврейською, вірменською, французькою, молдавською, німецькою, грецькою мовами. Відділення поширювало книги Святого Письма не лише в Подільській губернії, а й в Бессарабії та Молдавії (Держархів Хмельницької обл., ф. 741, оп. 1, спр. 1, арк. 50зв.).

Відвідавши Кам'янець-Подільський у липні 1816 р., місіонер ВФБС Роберт Пінкертон писав, що більшість членів відділення була польськомовними католиками. 9 липня 1816 р. члени Подільського відділення у великій залі Домініканського монастиря відзначали першу річницю діяльності відділення. Кількість благодійників Товариства у Кам'янці за рік сягнула 250 осіб, однак примірників Біблії й Нового Завіту було закуплено критично недостатньо. Пінкертон сприяв надходженню 2200 примірників Нового Завіту й Біблії польською та іншими мовами (The thirteenth report of the British and Foreign Bible Society, p. 57–84).

У січні 1817 р. на замовлення Комітету Подільського відділення РБТ відправило із візником Олексієм Чижовим зимовою дорогою на підводах в п'яти ящиках 800 примірників Нового Завіту за ціною 3 руб. за книжку польською мовою, 20 Біблій французькою мовою за ціною 9 руб., 50 Нових Завітів вірменською мовою за 3 ½ руб., 5 Біблій єврейською мовою за 12 руб., 100 Нових Завітів слов'янською мовою за ціною 2 руб. Співвідношення: 800 польською/175 іншими мовами (Держархів Хмельницької обл., ф. 741, оп. 1, спр. 1, арк. 16).

У 1814 р. Р. Пінкертон запропонував заснувати Польське біблійне товариство у Варшаві. Ця ідея зустріла опір примаса Польщі архієпископа Гнезно, який поскаржився до Ватикану. Папа Пій VII у рескрипті відповів, що переклади Біблії народною мовою внесені до списку заборонених ще 15 червня 1757 р. Однак папська відповідь надійшла тільки в 1816 р., а Польське біблійне товариство відкрилося 9 травня 1815 р. Його президентом став князь Чарторийський, віце-президентами – католицькі єпископи Куявії, Кракова, Хелма та один уніатський єпископ, корпус директорів складався з дванадцяти осіб, три з яких представляли протестантську конфесію. 22 жовтня 1816 р. Р. Пінкертон писав у листі до ВФБС, що в столиці Царства Польського, яке за розподілом Речі Посполитої увійшло до складу Російської імперії, особисто перебував Олександр І. І хоча проти біблійного товариства тут сформувалася опозиція, імператор висловив йому свою всебічну підтримку (The thirteenth report of the British and Foreign Bible Society, 1817, p. 106–109).

Згодом Р. Пінкертон повідомляв Подільське відділення, що Олександр І пожертвував Польському біблійному товариству 15 тис. гульденів одноразово і пообіцяв кожного року надавати ще по 3 тис. гульденів. Місіонер писав: «Я думаю уже, что до васъ дошли свѣденія объ учредившихся отдѣленіяхъ Р.Б.О. въ Вильнѣ, въ Могилевѣ, Витебскѣ. Эти три отдѣленія особенно должны и будутъ по положенію своему дѣйствовать для польска-

го в Росії народа. Посему весьма бы полезно было, чтобы Комитетъ вашъ вошелъ съ сими Комитетами въ братское и дружеское сношеніе и переписку» (Держархів Хмельницької обл., ф. 741, оп. 1, спр. 1, арк. 14–15).

У своїх зверненнях до РБТ Комітет Подільського відділення неодноразово порушував питання про надсилання примірників Біблії польською мовою. Йшлося не просто про будь-який переклад Біблії польською мовою (на той час існували переклади Яна Леополіти (Яна Ніча зі Львову), 1561 р. надрукований у друкарні Ніколая Шарфенберга в Кракові на замовлення Марека та Станіслава Шарфенбергів) та Симона Будного (1572)), а про конкретний переклад Якоба Вуека (1541-1597). Цей переклад був виконаний за рішенням конгрегації єзуїтів та за дорученням короля Сигізмунда III Вази, але сам перекладач спромігся його зробити через особисту незгоду з протестантським перекладом на німецьку мову Мартіна Лютера, Яна Бугенхагена, Юстуса Йонаса та Філіппа Меланхтона (1535). Вуек не дожив до публікації свого перекладу, оскільки спеціально створена в 1596 р. Комісія п'ятох перевіряла його роботу аж три роки. Біблія Вуека побачила світ тільки в 1599 р. (Борисевич, 2014, с. 183–189). Цей переклад більш за інші відповідав Вульгаті. Водночас, це був повний переклад Святого Письма на польську мову, яким послуговувалися в польській католицькій Церкві до 1960-х рр. Праця Вуека справила непересічний вплив на розвиток польської мови та літератури, мистецтва та науки (Kozłara, 2003). За підтримки російського імператора Комітет Польського біблійного товариства у 1821 р. надрукував наклад Біблії Вуека. РБТ спершу здійснив друк Нового Завіту Вуека накладом 10 тис. примірників, затим були виготовлені стереотипні дошки для Біблії й у 1822 р. у Москві вийшла друком повна Біблія Вуека (Держархів Хмельницької обл., ф. 741, оп. 1, спр. 1, арк. 7–7зв.; спр. 5, арк. 2–2зв.).

Здається потреби Подільської губернії в польській Біблії та Новому Завіті навіть були переоцінені, позаяк у звіті за 1822 р. згадується, що в книгосховищі залежалось 265 примірників Нового Завіту на суму 1315 руб. Нарешті 30 жовтня 1822 р. вони були розіслані для реалізації кореспондентам відділення, які вже поширювали книги серед замовників. Та за кілька днів Комітет отримав ще 100 примірників Біблії польською мовою і вже у звіті, навіть дещо образившись, повідомляв: «Комитетъ, обогащенный столь драгоцѣннымъ для сихъ странъ сокровищемъ, кажется не имѣетъ надобности повторять просвященнымъ обывателямъ, для коихъ польскій языкъ есть отечественный того, что внушали знаменитымъ предкамъ ихъ еще въ 1599 году въ предисловіи своемъ издатели той самой Библіи, перевода Вуйка зъ Вонгровца, которая напечатана теперь иждивеніемъ Россійскаго библейскаго общества. Издатели оной тогда говорили, что писалъ Сенека, Ливій или кто-нибудь другой, то люди, затвердивъ, повторяють одни другимъ, а о Божіихъ глаголахъ едва кто вспомнить. Какъ будь то бы Св[ященное] Писаніе написано для однихъ проповѣдниковъ, а не для всѣхъ» (Держархів Хмельницької обл., ф. 741, оп. 1, спр. 5, арк. 46зв.).

Біблія слов'янською мовою розсилалася по Подільській губернії також у значній кількості примірників. Так, у 1822 р. тільки Подільська духовна консисторія замовила для церков і монастирів 899 примірників. Від Комітету РБТ було надіслано 1094 примірники Біблії та 1008 примірників Нового Завіту. Книги напрочуд швидко були доставлені замовникам завдяки зусиллям поштмейстера С. Яновського. Імовірно саме для організації цієї роботи він виготовив спеціальні запрошення до вступу в біблійне товариство і розіслав їх поштовим експедиторам і станційним наглядачам, спонукаючи їх працювати на товариство (Держархів Хмельницької обл., ф. 741, оп. 1, спр. 5, арк. 10–11).

У звіті Подільського відділення за 1822 р. підкреслювалося ревне прагнення високопосадовців губернії придбавати та поширювати книги Святого Письма на свій кошт. Так, архієпископ Ксенофонт придбав для поширення 28 книг на 105 руб., військовий губернатор О. Бахметєв – 12 книг на 64 руб., єпископ Боргіаш Мацкевич – 90 книг на 298 руб., цивільний губернатор С. Павловський – 12 книг на 54 руб. Протягом 1821–1822 рр. ректор Подільської семінарії архімандрит Георгій закупив для семінарії 70 книг на 615 руб., поштмейстер С. Яновський – 142 книги на 698 руб., Подільська духовна консисторія придбала 1704 книги на 9812 руб., Летичівське духовне правління – 14 книг на 60 руб., Літинське духовне правління – 9 книг на 99 руб., учитель О. Лозинський купив для Шаргородського повітового училища 20 книг на 70 руб., Гайсинський городничий Якушевський – 13 книг на 96 руб., директор Подільської гімназії Мацієвський – 66 книг на 995 руб. (Держархів Хмельницької обл., ф. 741, оп. 1, спр. 5, арк. 13–13зв.).

У 1822 р. Подільське відділення реалізувало 1449 книг і від їх продажу виручило 8334 руб. Враховуючи членські внески, пожертви та дрібні збори на «кружку», загалом дохід відділення в цьому році становив 9186 руб. Із них 8900 руб. було направлено в Санкт-Петербурзький комітет РБТ на закупівлю чергових накладів книг Святого Письма (Держархів Хмельницької обл., ф. 741, оп. 1, спр. 5, арк. 16, 17). Безоплатно Комітет передавав книги Святого Письма до лікарень і в'язниць (Держархів Хмельницької обл., ф. 741, оп. 1, спр. 5, арк. 47зв.). У 1823 р. Комітет зібрав 4649 руб., з яких на закупівлю нових накладів спрямував до Санкт-Петербурзького та Московського комітетів 3962 руб., у 1824 р. – із зібраних 880 руб. на закупівлю нових книг було спрямовано 732 руб. (Держархів Хмельницької обл., ф. 741, оп. 1, спр. 5, арк. 99, 153). У 1823 р. продано 416, у 1824 р. – 92, у 1825 р. – 324 примірники Біблії, Нового Завіту та Псалтиря (Держархів Хмельницької обл., ф. 741, оп. 1, спр. 5, арк. 178).

У звіті за 1822 р. містяться відомості про діяльність Могилів-Подільського біблійного співтовариства (директор – протоієрей Іоанн Ящуржинський, помічник – поліцмейстер Михайло Галузін), яке за рік збрало 139 руб. сріблом і 90 руб. асигнаціями та закупило багато примірни-

ків книг Святого Письма, з яких всі книги єврейською мовою до кінця року розібрали замовники. Про придбання книг Святого Письма єврейськими мовами та пожертви, справлені членами Могилівського єврейського кагалу йдеться й у звіті за 1823 рік, текст якого наводиться нижче. Вінницьке співтовариство прозвітувало про збір 75 руб. сріблом. Також є відомості про діяльність Балтського співтовариства, яке 1822 року збило 40 руб. пожертв (Держархів Хмельницької обл., ф. 741, оп. 1, спр. 5, арк. 45–45зв.). У звіті за 1823 р. містяться відомості про діяльність Балтського, Ольгопільського (протоіерей Чернявський) співтовариств, співтовариства заштатного містечка Сальниця (священник Федір Базалицький) (Держархів Хмельницької обл., ф. 741, оп. 1, спр. 5, арк. 40–48).

Подільська духовна семінарія виконувала переклад третьої книги Царств з давньоєврейської на російську мову за дорученням Правління Київської духовної академії. Цей факт підтверджується листом за підписом членів Подільського відділення інспектора Подільської семінарії протоіерея П. Летвицького та економа семінарії протоіерея С. Гогоцького (ЦДІАК України, ф. 711, оп. 2, спр. 741, арк. 5–5зв.). Відомостей про ліквідацію Подільського відділення РБТ в архівних справах не виявлено.

Висновки. Подільське відділення було одним із найбільших за кількістю членів і найпотужніших за масштабом діяльності. Воно мало свою певну специфіку, напряду пов'язану з етнічним і конфесійним складом населення Поділля. Більшість книг Святого Письма воно поширювало польською, а також слов'янською та єврейською мовами, оскільки саме такий контингент населення переважав у краї. Відділення перебувало в контакті не тільки з Санкт-Петербурзьким та Московським комітетами РБТ, а й з Польським біблійним товариством, відділеннями, що функціонували в білоруських містах, та місіонерами ВФБС, про що свідчить опублікований нижче лист місіонера ВФБС Роберта Пінкертонна до Кам'янець-Подільського римо-католицького єпископа Франца Боргіаша Луки Мацкевича, який відігравав провідну роль в діяльності Подільського відділення (документ № 1). Книжки, перекладені Мацкевичем польською мовою, про які йдеться в листі Пінкертонна, були звітами про діяльність Подільського відділення, які воно надсило до Варшави Польському біблійному товариству та до Санкт-Петербурга голові Римо-католицької духовної колегії Станіславу Богушу-Сестренцевичу до відома. Це не було чимось виключним. Практика обміну звітами характерна для всіх відділень РБТ та ВФБС.

Звіти про діяльність зарубіжних товариств регулярно надходили до РБТ і Подільського відділення зокрема та відомості про успіхи їхньої діяльності відображалися в річних звітах Подільського відділення й оголошувалися на щорічних Загальних зборах. Також, відомості про діяльність відділень, у тому числі Подільського, регулярно публікувалися у річних звітах РБТ та ВФБС. Завдяки обміну звітами члени Подільського від-

ділення відчували себе членами всесвітньої спільноти шанувальників Біблії (Біблійного Союзу). Водночас, визначну роль відіграли візити місіонера Роберта Пінкертона до Кам'янця Подільського та його підтримка Комітетові Подільського відділення.

Як свідчить звіт Подільського відділення за 1823 р. (документ, опублікований під № 2) Подільське відділення надихалося успіхами BFBS та його відділень у Великій Британії, Франції, Данії, Швеції, Пруссії, Польщі та Німеччині, Індії, Китаї, Персії, Туреччині, країнах і племенах Африки, у їх числі Ефіопії, Північної Америки, а також всіх губерній Російської імперії. Читаючи й поширюючи відомості зі звітів зарубіжних відділень BFBS, члени Подільського відділення, здається, щиро вірили у своє єднання з усім світом і в те, що після жорстоких війн людство врешті може існувати й розвиватися на засадах рівноправ'я, поваги до людини як творіння Божого та свободи совісті. Шлях до цього вони вбачали у поширенні Біблії і Нового Завіту. Звісно, що ці ідеї походили від протестантизму, але це не завадило їх укоріненню в середовищі членів Подільського відділення, у якому для досягнення спільної мети поєдналися християни різних конфесій, юдеї тощо.

Не можна відкидати того факту, що людність на початку XIX ст. була більш релігійною, ніж на початку XXI ст. Цілком можливо вірити в щирість почуттів і емоцій членів і благодійників Подільського відділення (наприклад див. документ № 2, свідчення Федора Базалицького). Тим більше, що люди ці, жили в своїх містах і селищах як у вакуумі, та ось вперше вони відчули себе інтегральною частиною всесвіту. Більше того, кожен особисто почав відігравати, нехай і невеличку, але ж активну роль в культурно-релігійному просторі. Тому вони щиро й охоче займалися справою поширення Біблії.

Уряд Російської імперії у 1826 р. припинив діяльність РБТ і його відділень. Проте, як зазначав Іван Огієнко, на українських теренах за короткий термін існування біблійних товариств у їх середовищі встигло сформуватися прагнення мати переклад Біблії українською мовою. Наявність цих перекладів досі справляє відчутний вплив на формування української ідентичності, мови і культури.

№ 1

**Лист місіонера Британського та Іноземного біблійного товариства
Роберта Пінкертона до Кам'янець-Подільського римо-католицького
єпископа Франца Боргіаша Луки Мацкевича**

Преосвященнѣйшій Владыко
Милостивый Государь

Почтеннѣйшія писанія Вашего Преосвященства; одно настигшее меня въ Варшавѣ, а Другое отъ 24 Декабря, имѣлъ честь получить, и приношу искреннѣйшую мою благодарность. Мнѣ весьма прискорбно, что я не былъ

въ состояніи отвѣчать на оныя прежде моего возвращенія въ Петербургъ, ибо не могъ отвѣчать на оныя во всей подробности и какъ бы желалъ. Я отъ всего сердца радуюсь, что посвѣщеніе Ваше наконецъ совершилось¹. Примите усерднейшее моѣ поздравленіе съ возведеніемъ Васъ въ сей санъ, чрезъ который Вы можете съ большими успѣхомъ и обширностію дѣйствовать, по склонности сердца Вашего, для распространенія и приближенія Царствія Божія между сочеловѣками въ кругу дѣятельности Вашей.

Польское библейское общество въ Варшавѣ съ помощію Божію, наконецъ, возмѣло свое дѣйствіе. Его Императорское Величество, въ бытность Свою въ Варшавѣ, во ознаменованіе Монаршаго своего соизволенія къ сему учрежденію, всемилостивѣйше принялъ на себя званіе Покровителя и перваго члена онаго Общества и пожаловалъ оному въ знакъ сего, для подкрѣпленія средствъ его, 15.000 Гулденовъ единовременно и 3.000 гул[денов] ежегодно.

Во время бытности моей въ Варшавѣ, я получилъ по три экземпляра книжки о цѣли и успѣхахъ библейскаго общества, Вами переведенной на Польскій языкъ, но полагаю, что большее число сихъ книжекъ получено тамъ послѣ моего выѣзда оттуда. Но весьма сожалью, равно сожальѣть и весь нашъ Главный Комитетъ рос[сійскаго] биб[лейскаго] общ[ества], что по сію пору ни одного экземпляра сей книжки, трудовъ великихъ, мы не получали. Вы изволите писать ко мнѣ, каждый разъ после засѣданія Вашего Комитета, Вы посылаете копію съ журналовъ вашихъ для свѣденія здешняго Комитета къ Его Высокопреосвященству Митрополиту Сестренцевичу

¹ Франц Боргіаш Лука Мацкевич (1756-1842) – Кам'янець-Подільський римо-католицький єпископ у 1814-1842 роках. У 1814 р. висвячений Папою Пієм VII на єпископа в Кам'янці, але його урочистий в'їзд у місто за багатолюдного зібрання городян, священників і монахів стався лише через три роки, у 1817 р., про що згадує Роберт Пінкертон, пишучи в листі «Я отъ всего сердца радуюсь, что посвѣщеніе Ваше наконецъ совершилось». Про Мацкевича відомо, що він значно розширив кордони дієцезії, до якої було включено Кишинів, Хотин та бессарабські колонії, ревно обстоював позиції католицизму на Поділлі, зміг добитися повернення конфіскованого майна єпископату, поновив римо-католицьку семінарію в Кам'янці, докладав зусиль до відновлення у Кам'янці кафедрального собору, піклувався про 120 парафіяльних католицьких шкіл та 4 гімназії, у своїх молебнах згадував Тадеуша Костюшка, перемогу війська Речі Посполитої над військом султана Османа II у Хотинській битві 1621 р. Похований у каплиці кафедрального собору, біля входу до якої йому був встановлений бюст (Сикора, 2010, с. 347-349; Баковецька, 2015, с. 81, 91, 197, 231, 286-287, 322).

Богушу¹; но къ сожаленію долженъ Вамъ сказать, что Комитетъ нашъ ни одного разу отъ Его Высокопреосвященства таковыхъ выписокъ не получалъ. Посему я Вамъ совѣтовалъ бы, впредь таковыя выписки посылать либо прямо къ Комитету, либо въ двое къ Комитету и къ Г[осподину] Митрополиту. Я нужнымъ нахожу увѣдомить Васъ также, что Комитетомъ нашимъ писано также къ открывшимся комитетамъ въ Витебскѣ, в Могилевѣ, чтобы иные испросили отъ Васъ по достаточному числу книжекъ, Вами переведенныхъ, для раздачи между бѣлорусами въ сихъ двухъ губерніяхъ.

Теперь увѣдомляю Васъ о запасѣ книгъ Священнаго Писанія для Комитета Подольскаго. Книги сіи давно уже посланы отсюда и сколько того наше наличное число книгъ позволило. О семъ уже с нынешнею же почтою писано Вамъ от нашего почтеннейшаго Президента и Г[осподина] Секретаря Общества. Итакъ, по полученіи Вами сихъ писемъ, я могу Вамъ советовать нанять уже лавку для помещенія сихъ книгъ и продажи оныхъ. За приличнейшее всегда считается, чтобы продажа таковыхъ поручаема была кому-нибудь изъ членовъ Комитета отдѣленія. Сіе нужно потому, что таковой членъ, принимая участіе въ засѣданіяхъ Комитета, можетъ слышать все резолюции его, и посему можетъ сообразоваться съ онымъ. Намъ всѣмъ крайне прискорбно, что Вы не получили посланныхъ прежде всего отъ нашего Комитета книгъ чрезъ Москву, и мы понять не можемъ отъ чего сіе происходитъ; ибо Комитетъ Московскій увѣдомляетъ, что книги сіи давно уже къ Вамъ чрезъ почту были отправлены.

Я думаю уже, что до Васъ дошло сведеніе объ учредившихся отдѣленіяхъ Р[оссійскаго] б[иблейскаго] о[бщества] в Вильнѣ, в Могилевѣ, въ Витебскѣ. Сіи три отдѣленія особливо должны и будутъ по положенію своему, дѣйствовать для Польскаго в Россіи народа. Почему весьма бы полезно было, чтобы Комитетъ Вашъ вошелъ съ сими комитетамъ въ братское и дружеское сношеніе и переписку.

¹ Станіслав Богуш-Сестренцевич (1731-1826) – навчався у Слуцькій кальвіністській гімназії, служив у прусській армії, затим вчився в Берліні та Кенігсберзі на пастора, вивчав філософію у Франкфуртському університеті, у 1754 р. з кальвінізму перейшов до католицизму, вивчав богослов'я в школі Ордену піаристів у Варшаві, у 1763 р. висвятився на священника, служив у Вільно, Гомелі, Бобруйську, у 1773 р. Ігнатієм Віленським висвячений на єпископа. У грудні 1773 р. Катерина II призначила Сестренцевича білоруським єпископом в Могиліві. У 1782 р. Катерина II реорганізувала Білоруську єпархію на Могилівське архієпископство, призначивши Сестренцевича першим в історії Російської імперії католицьким архієпископом. Затверджений у 1784 р. Джованні Андреа Аркетті за дорученням Папи Пія VI. Від 1798 р. за указом Павла I архієпископ могилівський отримав сан митрополита, а до митрополії увійшли Могилівська архієпископія, Віленська, Самогітська, Луцька, Кам'янецька та Мінська дієцезії. Утім, від 1797 р. Сестренцевич переніс свою резиденцію до Санкт-Петербурга, де згодом став головою Католицького департаменту Юстиції-колегії, головою Римо-католицької духовної колегії, членом Російської академії наук та президентом Вільного економічного товариства. В Україні також відомий як автор праці «Історія царства Херсонеса Таврійського» (СПб., 1806).

Присемъ случаѣ я усерднейше прошу Васъ, Милостивый Государь, принять на себя трудъ засвидетельствовать отличное мне почтение Станиславу Ивановичу¹, почтенному Вашему сотоварищу въ делахъ Библейскаго общества, и изъяснить ему чувства признательности моей за дружественное его расположение, имъ мнѣ оказанное. Оное, равно и Ваше дружелюбіе ко мнѣ я буду навсегда помнить. Мнѣ весьма пріятно было слышать, что Станислав Ивановичъ былъ возведенъ въ званіе Губернатора, чего онъ весьма заслуживаетъ.

Примите уверение въ совершеннейшемъ моемъ почтеніи и преданности, съ чемъ честь имею быть

Вашего Преосвященства Милостивого Государя
покорнейшимъ слугою Робертъ Пинкертонъ
в Санктъ-Петербургѣ
31 Генваря 1817

Державний архів Хмельницької області. Ф. 741. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 14-15зв.

Оригінал. Рукопис. Дореформена російська мова. Пвтограф Роберта Пінкертона.

№ 2

Звіт Комітету Подільського відділення Російського біблійного товариства за 1823 рік

*Отосланъ Отчетъ в Главный Комитетъ
Февраля 19-го под № 36*

[Вставка наприкінці першої сторінки звіту]

Доверенность Гражданскаго Губернатора прежде Гл[авнаго] Губ[ернскаго] 1-го Департамента Князь З.С.Абемелекъ и Дворянскій Губ[ерскій] Маршалъ Графъ Константинъ Михайловичъ Приездзѣцкій, а также жители города Каменца и прочія

Прежде нежели приступимъ къ обозрѣнію дѣйствій сего Комитета, кажется должно изложить причины, побудившія Комитетъ переменить время Генеральнаго своего засѣданія, обыкновенно совершавшагося здесь въ июль мѣсяце, на настоящей мѣсяць. Это есть примѣненіе къ досугамъ высокоименитыхъ посѣтителей, устранине всегда препятствій, участвовать въ спасительныхъ подвигахъ Библейскаго Союза, болѣе встрѣчающихся въ летнѣе время, наконецъ, поелику сіе общество ошутительнѣе всякихъ другихъ, соединяетъ челоувѣчество въ единый о Христвѣ братскій союзъ, въ намѣреніи всегда дѣйствовать не только въ единствѣ духа и спасительныхъ желаній, распространять слово Откровенія на всякомъ языкѣ и нарѣчїи, но и въ единообразїи подвиговъ, и самого времени, такъ, какъ Генеральныя со-

¹ Станіслав Иванович Павловський (1770-1822) – Подільський цивільний губернатор у 1816-1822 рр.

бранія его во всемъ пространствѣ дражайшаго нашего Отечества совершаются въ семь мѣсяце, здешній Комитетъ положилъ и для себя правиломъ впредь навсегда совершать Генеральныя собранія и предъ лицомъ своихъ сочленовъ и посѣтителей отдавать отчетъ въ своихъ дѣйствіяхъ въ сіе время. Итакъ, нынѣ время благоприятно, нынѣ день спасенія. Блаженны званые на вечеръ брака агнца!

Въ настоящія времена, высокоименитые посѣтители, къ священной Библии можно примѣнить оное еяже выраженіе: землю покры душа твоя, и исполнилъ еси народы притчами гаданий: пройде имя твое въ острови далеке: и возлюбленна содѣлалася еси всѣми въ мирѣ твоємъ! [*підкреслено в документі*]. Миръ подлунный наполняется вѣдѣніемъ славы Господней и глаголы жизни какъ воды океана покрываютъ вселенную. Слово жизни рождаетъ для Сіона сыновъ на востокъ и западъ, сѣверъ и югъ, и посредствомъ книги сея Слово отъ вѣка сущее въ нѣдрѣ отчи, является неискавшимъ его доселѣ, обрѣтается невопрошавшими, и неслышавшіе о чудномъ имели его, научаются постигать славу Его, радующіеся о славѣ Божіи. Такъ, Божественное Откровеніе, облеченное невидимою силою Тріапостольнаго, напечатлѣваетъ законы его въ мысляхъ людей и на сердцахъ ихъ написываетъ оправданія его блудившія по дебрямъ невѣрія и по стремлениямъ безбожія овцы, бывшія уже въ челюсти врага, искони ищущаго гибели чловѣковъ, расточенныя и раздѣленныя опять приводятся во дворъ овчій дому Израилева. И ты, Боже истины, имъ въ Бога, и ти люди твои! Господи Боже Израилевъ! Нѣсть якоже ты Богъ нашъ на небеси горѣ и на земли низу.

Чтобы увѣриться сколь дивныя событія совершаются словомъ Откровенія на лицѣ земли, стоитъ, только окинуть взоромъ Вселенную, хотя бы въ оптическомъ отдаленіи, какъ взираемъ на звѣздныя міры, плавающія въ небесномъ пространствѣ. Одно Великобританское общество со времени учрежденія своего напечатало и привело въ употребленіе болѣе четырехъ миліоновъ на разныхъ языкахъ книгъ Священнаго Писанія. Въ прошломъ году сверхъ существовавшихъ открылись ещё два общества въ Англіи именно на ея флотѣ, и въ арміи сухопутной. Английское общество, не ограничиваясь способствованіемъ къ открытію и вспоможенію всякими жертвами библейскихъ обществъ въ Европѣ, съ апостольскою ревностію умножаетъ и распространяетъ таковыя во всехъ частяхъ свѣта.

Въ Франціи къ числу 25 вспомогательныхъ библейскихъ обществъ учредилось ещё одно въ Ліоне и духъ вѣры видимо начинается торжествовать надъ нечестіемъ безверія и безначалія.

Датское общество съ искренностію содѣйствуетъ великой цѣли Библейскаго Союза, оно, препровождая въ протекшемъ году Санктъ-Петербургскому Комитету 7 отчетъ годичныхъ своихъ дѣйствій, между прочимъ, говоритъ, ежели паче чаянія добро и польза, от библейскихъ обществъ происходящая, современниками нашими и не будутъ признаны въ надлежащей степени и достоинствѣ, то мы увѣрены, что просвѣщенные потомки лучше

нѣкогда почтять память христіанскихъ благодѣтелей своихъ, которые неутомимоу дѣятельностію открыли путь къ истинному познанію и поклоненію Богу духомъ и истиною.

Комитетъ Библейскаго шведскаго общества совершилъ также 7 отчетъ годовичныхъ своихъ дѣйствій. Въ Швеціи повсюду распространяется пламенное желаніе имѣть и читать Священное Писаніе. Недавно напечатанная тамъ на шведскомъ языкѣ Библия во всемъ пространствѣ онаго государства продается съ большимъ успехомъ.

Прусское библейское общество вообще очень дѣятельно. Оно привело въ употребленіе съ начала открытія своего около 40000 разныхъ книгъ Священнаго Откровенія. Въ Пруссіи вездѣ учреждаются библейскія вспомогательныя отдѣленія и ревность въ распространеніи Слова Божія неимовѣрна.

Извѣстія изъ Данцига, Ганновера, Франкфурта на Майнѣ, Геттингена, Бреславля¹, Гамбурга, Базеля, Любека, Лозанна и прочихъ торговыхъ городовъ утѣшительны, какъ пламенною по сему предмету дѣятельностію, такъ и увѣреніемъ, что Слово Откровенія не только распространяется, но и укореняется въ сердцахъ человѣковъ.

Первая колыбель человѣчества вся, страна, въ которой совершились великія событія, имѣющія доселѣ спасительное вліяніе на родъ человѣческой, гдѣ мракъ, сообщенный познаніемъ плода заповѣднаго наиболѣе тяготилъ землю, теперь начинаетъ вкушать отъ древа жизни и озаряться свѣтомъ Евангелія. По обѣимъ сторонамъ Гангеса² и на островахъ Южнаго океана³, въ Калькуттѣ, Мадрасѣ, Бомбеѣ⁴, Коломбо⁵, въ Цейлонѣ и Таити, въ самихъ внутренностяхъ Китайской имперіи, в Персіи и Турціи вообще на цѣломъ востокѣ, даже в Новой Голландіи⁶ проповѣдуется слово животное болѣе нежели на 33 разныхъ языкахъ.

Учредившіеся въ Африкѣ на мысѣ Доброй Надежды, и въ западныхъ странахъ ея библейскія общества съ апостольскимъ жаромъ стараются просвѣтити сей части свѣта жителей небеснымъ свѣтомъ Евангелія.

¹ Бреславль (Бреслау) – столиця Сілезіі, нині Вроцлав (Республіка Польша).

² Гансес (Ganges) – Ганг, річка в Південній Азії.

³ Південний океан (стара назва, поширена з XVIII ст.) – південні частини Атлантичного, Індійського і Тихого океанів. У 1937 р. Міжнародна гідрографічна організація виділила Південний океан зі складу Атлантичного, Індійського і Тихого океанів. У 2000 р. Міжнародною гідрографічною організацією прийнято рішення про поділ на п'ять океанів. Хоча це рішення досі не ратифіковане, у деяких країнах Південний океан вже позначається на мапах. В Австралії Південний океан охоплює не лише простори, визначені Міжнародною гідрографічною організацією, а й простори між південними берегами Австралії, Нової Зеландії та узбережжями Антарктиди.

⁴ Калькутта, Мадрас, Бомбей (Індія).

⁵ Коломбо (Шрі Ланка).

⁶ Нова Голландія – рукотворний острів у дельті Неви.

Абиссинія¹ уже получила благодатное слово на своемъ языке; самые дикіе народы Кафры² и Готтентоты³ и прочія очеловечиваются онимъ.

Въ Америкѣ, а особливо въ сѣверныхъ странахъ ея, самые цвѣтушія существуютъ и возникаютъ библейскія общества.

Но кто в состояніи обозрѣть всѣ дѣйствія промысла Божія, насаждающаго и расширяющаго повсемѣстно слово живота вечнаго? Твой Отче устрояетъ промыслъ яко далъ еси и въ мирѣ путь и въ волнахъ стезю крѣпкую. Се нынѣ не одни рожденія плодовъ питаютъ челоуѣка, но слово твое истинное вѣрующихъ тебе соблюдаетъ, далъ сеи имъ судьбы правы и законъ истинный, повелѣнія и заповѣди благи и духъ твой благій, еси научити ихъ. Вся земля истину призываетъ и небо оное благословляется и все дѣла трясуться и трепещутъ се и нѣтъ съ ней обиды ни единой.

Въ одномъ дражайшемъ Отецествѣ нашемъ дѣйствія библейскаго общества толико благоуспѣшны, что обозрѣніе оныхъ, исполняя неизъяснимую радостію сердца видящихъ въ семь содействіе десницы Всевышняго, дѣлаетъ невозможнымъ. Нельзя надивиться неутомимой дѣятельности Главнаго Санкт-Петербургскаго библейскаго комитета, съ какою онъ трудится, то въ составленіи переводовъ, то въ надзорѣ за книгопечатаніемъ, то в разсылкѣ во всѣ страны дражайшаго нашего Отечества книгъ Священнаго Писанія, то, наконецъ, въ направленіи всѣхъ отдѣленій своихъ къ единой великой цѣли Библейскаго Союза, соделать вѣдѣніе оправданій Господнихъ и закона Его повсѣместнымъ. Почти на 30 разныхъ языкахъ печатаются нынѣ книги Откровенія въ Санкт-Петербургѣ, въ Москвѣ, въ Казани, въ Астраханѣ и въ Митавѣ⁴.

Московский комитетъ есть самый ревностнейшій сотрудникъ Санкт-Петербургскаго [комитета] въ семь спасительномъ дѣле. Съ Мая мѣсяца по Ноябрь истекшаго года онъ продалъ разныхъ книгъ Священнаго Писанія 3225 экземпляровъ и разослалъ въ разныя мѣста 2364. Для здешнихъ краевъ ничто не можетъ быть спасительнѣе и благодѣтельнѣе изданія польской Библии стараніемъ Его напечатанной, а также изданія греческой Библии коей 50 экземпляровъ переслалъ онъ въ Одессу для раздачи безденежно спасшимся отъ жесточайшаго гоненія и бедствій несчастнымъ грекамъ.

Комитеты Воронежскій, Бессарабскій, Иркутскій, Екатеринославскій, Казанскій, Кавказскій и прочіе отличаются самымъ искреннимъ содѣйствіемъ главной цѣли общества денежными пожертвованіями и пособіями. Во многихъ мѣстахъ учреждаются новые комитеты или сотоварищества, как то: въ губерніяхъ Воронежской, Кавказской, Владимірской, Рижской, Вологодской. Многіе комитеты отправляютъ своихъ членовъ для посѣщенія зависящихъ

¹ Абиссинія (Ефіопська імперія) – у 1270-1974 рр. християнська монархічна держава в Східній Африці, що поєднувала території сучасних Ефіопії та Еритреї.

² Кафри – сукупність племен (зулуси, коса, понд і фінга), що мешкали на південь від річок Замбезі та Конго (Південно-Східна Африка).

³ Готтентоти – племена західної частини Південної Африки.

⁴ Мітава – Єлгава, місто в Латвії.

от них сотовариществъ, (какъ видно изъ полученныхъ годовыхъ отчетовъ и [...] обществъ библейскихъ за свѣденіями губернскихъ комитетовъ) ему подали примѣръ обозрѣвшіе почти всѣ комитеты любезнѣйшаго нашего Отечества въ 1821 году ревностнѣйшіе члены общества ГГ[оспода] Патерсонъ, Герденсонъ [*так у документів, Хендерсон*] и Сѣверовъ; читая ихъ краткіе въ 9-мъ отчетѣ библейскаго общества напечатанные путешествія, кажется читаешь дѣянія СС[вятых] Апостол[овъ] столь чисты, столь пламенны намѣренія ихъ оживляющія.

Это есть только мгновенный взглядъ на подвиги Библейскаго Союза въ нашемъ Отеествѣ со всѣмъ тѣмъ можно сказать словами самого Откровения: вопросите дней первыхъ бывшихъ прежде васъ, отъ дне въ онѣже сотвари Богъ челоѡвка на земли и отъ края небесъ даже до края небесъ еще быть по словамъ великому сему, еще слышано быть тако? [*підкреслено в документі*].

Но для жителей Подоліи особенно будетъ приятнымъ знать дѣйствія здешняго Комитета. Изъ отчета, читаннаго въ бывшее по-прежнему положенію Генеральное засѣданіе Іюля мѣсяца, высокопочтеннымъ посѣтителямъ извѣстны подвиги сего Комитета. Повторять сіе теперь здесь излишне, а дѣйствія Комитета с Іюля по сіе время не могутъ быть значительны. Впрочемъ участвующіе въ дѣле Царствія Божія изъ успѣхов и приобретеній, какими и въ сей промежутокъ времени ознаменовано здѣшнее библейское отдѣленіе, могутъ видѣть, что сила благодати Божіей и въ немощахъ совершается такимъ образомъ.

Въ засѣданіе 9-[го] Іюля къ числу присоединившихся прежде къ Союзу общества библейскаго сопричислились избранные единогласно директорами Комитета – бывший Каменец-Подольскій комендантъ полковникъ Василь Михайловичъ Силингъ, Подольскаго внутренняго гарнизоннаго баталіона командиръ Тихонъ Семеновичъ Бурнашевъ, коллежскіе совѣтники Семень Даниловичъ Богацкій и Стефанъ Алексѣевичъ Славецкій, Подольской Губернской почтовой пограничной конторы почтмейстеръ и кавалеръ Самсонъ Карповичъ Яновскій и Подольской Семинаріи инспекторъ магистръ Петръ Яковлевичъ Лѣтвицкій. Сверхъ сего посредствомъ разосланныхъ отъ имени Его Высокопреосвященства Архіепископа и разныхъ орденовъ кавалера Ксенофонта воззваній и пригласительныхъ листовъ какъ директорамъ и корреспондентамъ комитета, такъ и всѣмъ присутствующимъ духовныхъ правленій, а также благочиннымъ, сопричислились въ члены и благотворители библейскаго общества почти вдвое болѣе противъ числа существовавшихъ до всего времени.

Изъ таковыхъ разосланныхъ Его Высокопреосвященствомъ пригласительныхъ листовъ можно удостовѣриться въ священномъ соревнованіи трудившихся собраніемъ пожертвованій въ пользу спасительнаго библейскаго дѣла въ числе благотворителей и членовъ усматриваются имена духовныхъ пастырей и ими посомыхъ, отцовъ и детей, господъ и подданныхъ, воиновъ и гражданъ, мужей, женъ, мѣщанъ и земледѣльцевъ. Кажется, что всѣ состоянія сближаются къ единству о Христѣ. Сіе же

примѣнительно и изъ пригласительныхъ подписокъ, разосланныхъ Его Высокопревосходительствомъ Г[осподиномъ] Подольс[кимъ] военнымъ губернаторомъ Бессарабіи намѣстникомъ [*Бессарабіи намѣстникомъ – закреслено в документі*] и разныхъ орденовъ кавалеромъ Алексѣемъ Николаевичемъ Бахметьевымъ; земскимъ исправникомъ и городничимъ. Въ списокъ, напримѣръ, приглашенныхъ къ благотворному содействию библейскому обществу Барскимъ полицмейстеромъ Г[осподиномъ] Марромъ Резуновымъ усматривается, что нѣкоторые малые дѣти, неназванные даже по имени, пожертвовали одинъ рубль серебромъ. Конечно, можетъ быть сіи малолетніе и не постигають того, что сделали мать или отецъ ихъ отъ ихъ имени, но испочтѣть ли на нихъ за сіе приношеніе небесное благословеніе? Не есть ли это уже залогомъ того, что таковыя дѣти, руководствуемые родителями по стезямъ евангельскихъ добродетелей, научаясь добротворя скрывать имена свои, преуспѣють возрастомъ вѣры, а не лежеименной мудрости? Если же они сами, безъ внушенія родителей, сіе здѣлали, то не живыи ли это примѣръ онаго спасительнаго изрѣченія: еще не будете яко же дѣти не выйдете в Царство Божіе [*підкреслено в документі*].

Изъ учрежденныхъ въ прошломъ году сотоварищество съ искреннейшимъ рвеніемъ содѣйствуютъ общей цѣли Могилевское сотоварищество. Директоръ онаго протоіерей и кавалеръ Іоанн Ящуржинскій неумолимо трудится по сему предмету [*текст закреслений і не читається*]; и дѣятельностію какъ его, такъ и тамошняго Господина полицмейстера и кавалера Михайла Галузина въ одномъ Могилевѣ собрано отъ благотворителей 135 руб. асс[игнаціями] и 1 руб. 10 коп. серебромъ; а отъ членовъ 80 руб. ассигнаціями, также по Могилевскому повѣту отъ благотворителей [*от благотворителей – закреслено в текст*] 35 руб. ассиг[націями] 16 руб. 26 коп. сребр[ом]. Въ засѣданіи Могилевскаго сотоварищества часто бывають и чада Авраамовы, отъ тамошняго ихъ кагала пожертвовано 25 руб. ассигнаціями. Книги, препровожденные туда, нѣкоторые большей частью проданы, и что всего восхитительнее книги на еврейскомъ языкѣ, всѣ раскуплены, и деньги большею частию въ Комитетъ доставлены.

Винницкое сотоварищество хотя и встрѣтило камни преткновенія, споспѣшествуетъ однако усердно намѣренію общества. Отъ членовъ и благотворителей по Винницкому повѣту собрано 75 руб. асс[игнаціями] 36 руб. 28 коп. ср[ебром]. Одно Балтское сотоварищество по преклонности лѣтъ тамошняго протоіерея не могло быть доселѣ открыто; впрочемъ по Балтскому повѣту отъ членовъ и благотворителей доставлено въ комитетъ 40 руб. асс[игнаціями] 84 руб. 50 коп. ср[ебром].

Изъ корреспондентовъ ревностнѣйше споспѣшествуютъ видамъ комитета Ольгопольскаго повѣта протоіерей Чернявскій и города Сальницы¹ священникъ и депутатъ Федоръ Базалицкій. Первый изъ нихъ, доставляя

¹ Сальница – у XIX ст. заштатне місто в Літинському повіті Подільської губернії, нині – село в Хмільницькому районі Вінницької області.

Комитету собранные имъ отъ благотворителей 76 руб. ассигна[ціями] въ рапортѣ своемъ между прочимъ говоритъ: «Я никогда не осмѣлился бы приносить столь малую жертву на жертвенникъ Царствія Божія устрояемый библейскими обществами, естли бы не обнадєживало меня увѣреніе, что и чаша студеной воды, и убогая лепта пріятна источнику Божественнаго Слова». При семъ же рапортѣ онъ прислалъ 75 руб. асс[игнаціями] на разные книги Божественнаго Откровенія для снабженія ими обовязавшихъ его выписать таковыя, протоіерей Чернявскій, поручая сіе одному изъ своихъ при комитетѣ корреспондентовъ, въ письмѣ своемъ между прочимъ говоритъ: «ускорите присылку просимыхъ мною книгъ, ибо ожиданіе желающихъ имѣть оныя, превратилось уже въ нетерпѣніе. Священникъ Феодоръ Базалицкій, прося для своихъ субкорреспондентовъ разныхъ книгъ С[вященнаго] Писанія къ одному изъ здѣшнихъ корреспондентовъ между прочимъ писалъ: «на старости лѣтъ я чувствую себя помолодѣвшимъ и укрѣпленнымъ въ силахъ для содѣйствія цѣли Библейскаго Союза, уповая, что Богъ не лишитъ награды и меня, сопричислившагося хотя въ одинатцатомъ часѣ къ дѣлателямъ винограда Христова, прошу покорно прислать мнѣ на первый разъ для такихъ, которые готовы сей часъ же дать деньги на пять польскихъ Библий, одну славянскую, одну еврейскую, два Н[овыхъ] Завѣты съ російскимъ переводомъ и одинъ таковой же на еврейскомъ языкѣ». Книги сіи обоимъ симъ корреспондентамъ уже доставлены.

Вообще въ Комитетъ доставлено пожертвованій отъ гражданскихъ и военныхъ лицъ въ званіи членовъ 67 руб. асс[игнаціями]; въ званіи благотворителей 264 руб. 50 коп. асс[игнаціями] и 11 руб. серебромъ. Отъ римско-католическаго духовенства въ званіи благотворителей 21 руб. асс[игнаціями] и 6 руб. 90 коп. серебромъ. Отъ греко-россійскаго духовенства въ званіи членовъ 4064 руб. в 2 ½ коп. ассигнац[іями] и 76 руб. 69 ½ коп. серебромъ, и въ званіи благотворителей 677 руб. в 2 ½ коп. ассигнаціями и 254 руб. + 23 ½ коп. серебромъ, изъ сего числа отослано уже въ Главный Комитетъ 1545 руб. асс[игнаціями] и 369 руб. серебромъ.

Что касается продажи книгъ С[вященнаго] Писанія, Комитетъ изыскиваетъ всѣ возможныя средства привести оныя въ употребленіе, и въ скорости надѣлать ими нуждающихся. Польскіе Новые Завѣты въ прошедшихъ годахъ лежали въ книгохранилищѣ Комитета почти безъ всякаго употребленія. Октября 30 Его Высокопреосвященство вице-президентъ Комитета [Франц Боргіаш Лука Мацкевич] удовлетворяя разнымъ требованіямъ, наипаче же духовнымъ жителей, говорящихъ польскимъ языкомъ здѣшняго края, между коими въ чрезвычайной рѣдкости обретаются книги живота вѣчнаго, определилъ разослать и разослано корреспондентамъ Комитета 265 экзем[пляр]овъ на 1315 руб. асс[игнаціями]. Изъ Главнаго Комитета прислано съ Іюля мѣсяца и по сіе время въ здешній Комитетъ полныхъ Новыхъ Завѣтовъ съ російскимъ переводомъ 374 экзем[пляр]а, изъ коихъ 10 сафьяномъ съ золотымъ образомъ переплетѣ, 26 Н[овыхъ] З[авѣтовъ] на ев-

рейском языкѣ и сто Библіи на польскомъ. Комитетъ, обогащенный столь драгоцѣннымъ для сихъ странъ сокровищемъ, кажется не имѣть надобности повторять просвященнымъ обывателямъ, для коихъ польскій языкъ есть отечественный того, что внушали знаменитымъ предкамъ ихъ еще въ 1599 году въ предисловіи своемъ издатели той самой Библии, перевода Вуйка зъ Вонгровца¹, которая напечатана теперъ иждивеніемъ Россійскаго библейскаго общества. Издатели оной тогда говорили, что писалъ Сенека, Ливій или кто-нибудь другой, то люди, затвердивъ, повторяютъ одни другимъ, а о Божіихъ глаголахъ едва кто вспомнить. Какъ будто то бы Св[ященное] Писаніе написано для однихъ проповѣдниковъ, а не для всѣхъ. Не лучше ли, чѣмъ читать пустое, или даже вредное и заразительное, поучаться въ томъ, что самая вѣчная премудрость даровала для чтенія; тѣмъ болѣе, что нѣтъ премудрости выше и спасительнѣе Священ[ного] Писанія. И кто оное читаетъ, того окаменѣлое и хладное сердце, смягчаясь, возгорается небеснымъ пламенемъ, въ немъ угасаеть любовь міра, и воспламеняется желаніе благъ небесныхъ, душа его, орошенная дивною прохладою, восхищается онымъ, небеснымъ веселіемъ, которое чувствовалъ Давидъ, взывая: Господи! Коль сладка слава твоя, паче меда устамъ моимъ.

Изъ числа книгъ, присланныхъ съ Іюля мѣсяца, кромѣ проданныхъ и отданныхъ въ долгъ, Его Высокопреосвященство взялъ для надѣленія неимущихъ 22 экземпляра на 164 руб. ассигн[аціями] и разослано корреспондентамъ общества Н[овыхъ] За[вѣтовъ] съ россійскимъ переводомъ 106 экземпляровъ, польскихъ же Библіи продано 19, отпущено въ долгъ и роздано 29.

Его Высокопревосходительство Г[осподинъ] военный губернаторъ А.Н. Бахметевъ за взятые имъ для надѣленія нуждающихся книги доставилъ Комитету деньги всѣ сполна.

Отъ извѣстнаго по искреннему участію въ дѣлѣ Библейскаго общества пограничнаго Губернскаго почтмейстера Самсона Карповича Яновскаго въ щотъ считающихся на немъ книгъ Св[ященнаго] Писанія съ 9 Іюля по сіе время получено до 255 руб. ассигнац[іями], сверхъ того онъ опять взялъ для продажи 12 Библіи и 9 Новыхъ Завѣтовъ на еврейскомъ языкѣ. Вообще Комитетъ очень много обязан сему своему директору за всегдашнюю готовность въ принятіи на почтѣ и скорость разсылки отправляемыхъ изъ Комитета въ разныя мѣста книгъ С[вященнаго] Писанія.

Отъ Подольской греко-россійской консисторіи² в щотъ считающихся по оной книгъ доставлено Комитету 953 руб. 97 1/2 коп. ассигнаціями.

Его Высокопреподобіе семинаріи ректоръ архимандритъ Георгій за нѣкоторые изъ числящихся на ученикахъ семинаріи книгъ внесъ въ кассу Комитета 165 руб. асс[игнаціями]. Вообще по внушенію Его Высокопреподобія ректора так и инспектора семинаріи Петра Яковлевича Лѣтвицкаго

¹ Вонгровецъ – місто в північно-західній Польщі, у Вонгровецькому повіті.

² Подільська греко-російська консисторія – церковна установа Подільської єпархії Російської православної церкви.

и ГГ[осподь] профессоровъ воспитанники семинаріи всѣхъ отдѣленій на перерывѣ стараются приобрѣтать книги Св[ященнаго] Писанія. Опредѣленіемъ семинарскаго правленія положено на квартирахъ воспитанниковъ ежедневно послѣ утреннихъ и вечернихъ молитвъ прочитать по крайней мѣрѣ одну главу Божественнаго Откровенія. Воспитанники богословскихъ наукъ имѣють въ безпрестанномъ употребленіи книги живота вѣчнаго; ученики философіи не в клятвенныхъ кладенцахъ, но отъ приснотекущаго источника почерпають не буйственную земную, но Божию премудрость тайную сокровенную, которую предназначилъ Богъ прежде вѣковъ славы нашей, даже ученики словесности научаются приобретать красоту слова не в хитросплетеніяхъ ложнаго витійства, но въ силѣ вѣчной истины и спасенія.

Шаргородскихъ повѣтовыхъ училищъ учитель Лозинскій за взятія имъ для продажи дѣтямъ книги Новаго Завѣта доставилъ уже Комитету 170 руб. ассигнаціями. Другой тамошній учитель Лисѣвичъ взялъ также для продажи подобной 39 экзем[пляровъ] Новаго Завѣта съ росс[ійскимъ] переводомъ на 155 руб. ассигнаціями.

Учители Шаргородскихъ училищъ завели похвальное обыкновеніе въ классахъ своихъ учить отроковъ читать по книгамъ Божественнаго Откровенія. Что можетъ быть сего полезнѣе? Небесныя притчи Евангелія печатлѣются ещё на младенческихъ сердцахъ и святая нравственность, врезываясь въ ихъ память, делается приобрѣтениемъ и сокровищемъ цѣлой ихъ жизни, темъ болѣе, что притчи Евангелія не какъ басни Федровъ и Лафонтеновъ, оставляющія въ воображеніи одну живость пустословнаго рассказа, всегда посѣвають въ челоуѣческомъ сердцѣ сѣмена своей божественности.

Брацлавскій городничій въ сентябрѣ мѣсяцѣ просилъ Комитетъ о снабженіи тамошняго мѣста заключенія преступниковъ однимъ экземпляромъ Новаго Завѣта съ росс[ійскимъ] переводомъ, который ему и отправленъ. Комитетъ старался осведомиться въ употребленіи ли посланныя въ прошедшемъ году книги Свящ[еннаго] Писанія въ больницы и в здешній острогъ. Посланный къ восхищенію сердца замѣтилъ, что Святая Библия какъ самыя страницы и [незрозуміле слово] наружность оной доказываютъ дѣйствительно часто читается. Заключенники съ слезами на глазахъ благодарили Комитетъ за доставленіе имъ столь спасительной книги, всѣ говорили, что слово жизни есть для нихъ единственною отрадою. Они сходятся слушать чтеніе оной въ одно изъ отдѣленій своего заключенія, но какъ таковыхъ отдѣленій въ здѣшнемъ острогѣ существуетъ около пяти, то они убѣдительно просили снабдить ихъ хотя по одному еще экземпляру Божественнаго Откровенія на россійскомъ, польскомъ и еврейскомъ языкахъ.

Таковы дѣйствія здешняго Комитета Всевышній благословить дѣло свое и готовить вѣчные награды всякому участвующему въ ономъ по мѣрѣ силъ своихъ. Остается желать да слово Откровенія, сіе сіяніе свѣта присносущнаго и зеркало непорочнаго дѣйствія Божія болѣе и болѣе умножаясь распространяется въ народахъ, да каждый ближайшій нашъ поучается день и ночь

оправданіямъ Господнимъ, отдавая все множество чувства въ Законъ Божій. Примѣчая, что естли когда то особеннымъ образомъ въ настоящія времена Христу младенствующему подъ мертвою буквою Священнаго Писанія, доколь не достигнетъ Онъ, въ мѣру возраста въ сердцахъ читателей слова Его, назначено скоро плѣнить и нагло расхитить [*підкреслено в тексті*], да видеть предопредѣленное исполненіе языковъ къ тому странному времени, когда, какъ въ народахъ, незнающихъ имени Іисусова, такъ и въ Христіанствѣ отсѣчется внѣдрившіися безбожіе и мерзость языческаая, и воцарится Господь единъ и будетъ едино стадо и единъ пастырь – се гряду скоро... блаженъ чтый словеса книги пророчества моего – ей гряди Господи Іисусе.

*Державний архів Хмельницької області. Ф. 741. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 40-48.
Оригінал. Рукопис. Дореформена російська мова.*

Список використаних джерел і літератури:

Алексєєнко, М. & Великодя, Г. (2020). Слов'янські переклади біблійних текстів XVI-початку XX ст.: до Всесвітнього року Біблії. *Бібліотечний Меркурій*, 2(24), 87–103.

Баковецька, О. (2015). *Римо-католицька церква в Україні кінця – XVIII-XIX століть: вплив на суспільно-політичний розвиток*: (дис... докт. іст. наук: 07.00.01 – Історія України). Миколаїв, 463 с.

Борисевич, Е. (2014). Мартин Лютер и польская библеистика XVI века: основные точки соприкосновения. *Немецкая культура в контексте мировой: сб. науч. ст.* Минск, 183–189.

Бородинська, Л. (2021). Переклади Святого Письма українською мовою «Коли б Господь сподобив підперти рідну мову Біблією». *Богомыслие*, (30), 216–246.

Даниленко, А. (2013). Українська Біблія і Валуєвський циркуляр 1863 р. *Українська мова*, (4), 3–21.

Державний архів Хмельницької області.

Кузьменко, В. (2017). Іван Огієнко – перекладач Біблії. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Серія: Філологічна*, (14), 131–137.

Левченко, Л. (2023). Мандрівка Роберта Пінкертонна українськими теренами: створення біблійних товариств і переклад Біблії (початок XIX ст.). *Православ'я в Україні: зб. ст. До 10-річчя Революції Гідності*. Київ, Кам'янець-Подільський.

Мороз, Ю. (2017). *Національна традиція біблійних перекладів: філософсько-релігійно-знавчий аналіз*: (дис... канд. філософ. наук: 09.00.11 – релігієзнавство). Житомир, 214 с.

Огієнко, І. (1963). *Біблійні студії. Богословсько-історичні нариси з духовної культури України*, (Т. 1). Вінніпег, 289 с.

Записки адмирала Александра Семеновича Шишкова [Письмо къ графу Аракчеву]. (1868/1869). Изданіе Императорскаго Общества Истории и Древностей Россійскихъ при Московскомъ Университетѣ. Москва, 149 с.

Сикора, Є. (2010). *Лица Каменца-Подольского или те, кто творил историю «Цветка на камне», кто оказывал влияние на его судьбу, а также те, кому повезло увидеть своими глазами это неповторимое чудо природы и творение человеческой фантазии*. Харьков: Мисъдрук, 700 с.

Стоцький, Я. (2020). Аналіз проблем процесу підготовки і видання першого повного україномовного перекладу Біблії Куліша-Пулюя-Нечуй-Левицького: від рукопи-

су до друку та розповсюдження. *Матеріали міжнародної наукової конференції «Іван Пулюй: життя в ім'я науки та України» (до 175-ліття від дня народження), 28-30 вересня 2020 р.* Тернопіль: ФОП Паляниця В. А, 37–39.

Тарасенко, О. (2011). До історії Чернігівського відділення Російського біблійного товариства (1819-1822 рр.). *Сіверянський літопис*, (5), 54–71.

Центральний державний історичний архів України, м. Київ.

Чистович, И. (1899). *Исторія перевода Библии на русскій языкъ.* (2-е изд.). Спб., 353 с.

Annual Report, 2022-2023. (2023). *Shaping a World where everyone can experience Scripture for themselves.* Bible Society, 68 с.

Koziara, Stanisław. (2003). *Biblia Wujka w języku i kulturze polskiej.* 2003. URL: http://biblia.waw.pl/teksty/biblia_wujka_w_jezyku_i_kulturze.php (перегляд: 01.03.2024)

Reports of the British and Foreign Bible Society; with Extracts of Correspondence, Volume the eighth, for the years 1825, 1826, and 1827. London: printed for the Society, 1825, 1826, 1827. [The twenty-third report]. 782 p.

The History of the British and Foreign Bible Society, from its institution in 1804, to the close of its jubilee in 1804. (1859). Compiled at the request of the jubilee committee, by the Rev. George Browne, during twenty years one of the Secretary of the Society. In two volumes. Vol. 1. London, 573 p.

The thirteenth report of the British and Foreign Bible Society; with an Appendix and a list of subscribers and benefactors [Rev. R. Pinkerton's letters]. London, 1817. 340 p.

References:

Alieksiienko, M. & Velykodnia, H. (2020). Slovianski pereklady bibliinykh tekstiv XVI -pochatku XX st.: do Vsesvitnoho roku Biblii [Slovenian translations of biblical texts from the 16th century to the beginning of the 20th century: to the All-World Year of the Bible]. *Bibliotechnyi Merkurii*, 2(24), 87–103. [in Ukrainian].

Bakovetska, O. (2015). *Rymo-katolytska tserkva v Ukraini kintsia – XVIII-XIX stolit: vplyv na suspilno-politychnyi rozvytok* [The Roman Catholic Church in Ukraine at the end of the XVIII-XIX centuries: influence on social and political development]: (*Doctor of Historical Sciences thesis*). Mykolaiv, 463 s. [in Ukrainian].

Borisevich, E. (2014). Martin Lyuter i pol'skaya bibleistika XVI veka: osnovny'e tochki soprikosnoveniya [Martin Luther and Polish biblical studies of the 16th century: main points of contact]. *Nemeczskaya kul'tura v kontekste mirovoj: sb. nauch.st.* Minsk, 183–189. [in Russian].

Borodynska, L. (2021). *Pereklady Sviatoho Pysma ukrainskoiu movoiu «Koly b Hospod spodobyv pidperty ridnu movu Bibliieiu»* [Translations of the Holy Scriptures into the Ukrainian language "If the Lord were pleased to support the native language with the Bible"]. *Bohomyslie*, (30), 216–246. [in Ukrainian].

Danylenko, A. (2013). *Ukrainska Bibliia i Valuievskiy tsyrkuliar 1863 r.* [The Ukrainian Bible and the Valuev circular of 1863]. *Ukrainska mova*, (4), 3–21. [in Ukrainian].

Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti [State archive of Khmelnytskyi region].

Kuzmenko, V. (2017). *Ivan Ohienko – perekladach Biblii* [Ivan Ohienko is a translator of the Bible]. *Ivan Ohienko i suchasna nauka ta osvita. Seriia: Filolohichna*, (14), 131–137. [in Ukrainian].

Levchenko, L. (2023). *Mandrivka Roberta Pinkertona ukrainskymy terenamy: stvorenia bibliinykh tovarystv i pereklad Biblii (pochatok XIX st.)* [Robert Pinkerton's journey through Ukrainian territories: creation of Bible societies and translation of the Bible (begin-

ning of the 19th century)]. *Pravoslavia v Ukraini: zb. st. Do 10-richchia Revoliutsii Hidnosti*. Kyiv, Kamianets-Podilskiy. [in Ukrainian].

Moroz, Yu. (2017). Natsionalna tradytsiia bibliinykh perekladiv: filosofsko-relihiieznavchy analiz [The national tradition of Bible translations: a philosophical and religious analysis] (*Candidate's thesis*). Zhytomyr, 214 s. [in Ukrainian].

Ohiienko, I. (1963). *Bibliini studii. Bohoslovsko-istorychni narysy z dukhovnoi kultury Ukrainy* [Bible studies. Theological and historical essays on the spiritual culture of Ukraine]. (Vol. 1). Vinnipeh, 289 s. [in Ukrainian].

Zapiski admirala Aleksandra Semenovicha Shishkova [Pis`mo k` grafu Arakcheevu]. [Notes of Admiral Alexander Semenovich Shishkov [Letter to Count Arakcheev]]. (1868/1869). Izdani`e Imperatorskago Obshhestva Istori`i i Drevnostej Rossi`jskikh` pri Moskovskom` Universitete. Moskva, 149 s. [in Russian].

Sikora, Ye. (2010). *Litsa Kamencza-Podol'skogo ili te, kto tvoril istoriyu «Tsvetka na kamne», kto okazy`val vliyanie na ego sud`bu, a takzhe te, komu povezlo uvidet` svoimi glazami e`to nepovtorimoe chudo prirody` i tvorenie chelovecheskoj fantazii* [The faces of Kamenets-Podolsky or those who created the story "Flower on a Stone", who influenced its fate, as well as those who were lucky enough to see with their own eyes this unique miracle of nature and creation of human fantasy]. Khar`kov: Mi`s`kdruk, 700 s. [in Russian].

Stotskiy, Ya. (2020). Analiz problem protsesu pidhotovky i vydannia pershoho povnoho ukrainomovnoho perekladu Biblii Kulisha-Puliua-Nechui-Levytskoho: vid rukopysu do druku ta rozpovsiudzhennia [Analysis of the problems of the process of preparation and publication of the first complete Ukrainian translation of the Kulish-Pulyuy-Nechuy-Levytskyi Bible: from manuscript to printing and distribution]. *Materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii „Ivan Puliui: zhyttia v imia nauky ta Ukrainy“ (do 175-littia vid dnia narodzhennia), 28-30 veresnia 2020 roku*. Ternopil: FOP Palianytsia V. A., 37–39 [in Ukrainian].

Tarasenko, O. (2011). Do istorii Chernihivskoho viddilennia Rosiiskoho bibliinoho tovarystva (1819-1822 rr.) [To the history of the Chernihiv branch of the Russian Bible Society (1819-1822)]. *Siverianskiy litopys*, (5), 54–71. [in Ukrainian].

Tsentrallyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv [Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv].

Chistovich, I. (1899). *Istori`ya perevoda Bibli`i na russki`j yazyk`* [The history of translation of the Bible into Russian]. (2 izd.). SPb., 353 s. [in Russian].

Annual Report, 2022-2023. (2023). *Shaping a World where everyone can experience Scripture for themselves*. Bible Society, 68 c. [in English].

Koziara, Stanisław. (2003). *Biblia Wujka w języku i kulturze polskiej*. 2003. Retrieved from http://biblia.waw.pl/teksty/biblia_wujka_w_jezyku_i_kulturze.php [in Polish].

Reports of the British and Foreign Bible Society; with Extracts of Correspondence, Volume the eighth, for the years 1825, 1826, and 1827. London: printed for the Society, 1825, 1826, 1827. [The twenty-third report]. 782 p. [in English].

The History of the British and Foreign Bible Society, from its institution in 1804, to the close of its jubilee in 1804. (1859). Compiled at the request of the jubilee committee, by the Rev. George Browne, during twenty years one of the Secretary of the Society. In two volumes. Vol. 1. London, 573 p. [in English].

The thirteenth report of the British and Foreign Bible Society; with an Appendix and a list of subscribers and benefactors [Rev. R. Pinkerton's letters]. London, 1817. 340 p. [in English].

Отримано: 03.03.2024

СОЛОДКОВСЬКА Ірина – аспірантка кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, індекс 32301, Україна (ira199223@ukr.net)

ORCID <https://orcid.org/0009-0003-4382-7980>

Researcher ID KIA-4001-2024

SOLODKOVSKA Iryna – PhD-student of the Department of History of Ukraine Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, 4 Tatars'ka Street, Kamianets-Podilskyi, index 32301, Ukraine (ira199223@ukr.net)

Бібліографічний опис статті: Солодковська, І. (2024). Українсько-польські взаємини у завершальний період Української національної революції 1917-1921 рр. у візії Андрія Лівицького. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (43), 112–134.

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВЗАЄМИНИ У ЗАВЕРШАЛЬНИЙ ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1921 рр. У ВІЗІЇ АНДРІЯ ЛІВИЦЬКОГО

Анотація. *Мета дослідження* – висвітлити українсько-польські взаємини у завершальний період Української національної революції 1917-1921 рр. у візії Андрія Лівицького. **Методологія дослідження** базується на загальнонаукових методах аналізу, синтезу та системності, що при застосуванні конкретно-історичного підходу дозволяє значно поглибити знання про зовнішню політику та дипломатію УНР, зокрема щодо врегулювання відносин із відновленою Польською державою. **Наукова новизна** полягає у тому, що на основі доробку вітчизняних істориків, опублікованих документів і залучення нових архівних джерел здійснено спробу комплексно дослідити процес реалізації державного курсу української влади з врегулювання відносин із Другою Річчю Посполитою. **Висновки.** Влада УНР чітко усвідомлювала необхідність у налагодженні відносин із Польщею, без яких українську державність не можливо було б вибороти. Тому одним із напрямків зовнішньої політики владних структур стало вбудовування відносин із відновленою Річчю Посполитою. Біля витоків цього процесу стояли Головний отаман С. Петлюра, заступник голови Ради Народних Міністрів і голова дипломатичної місії УНР в Польщі А. Лівицький, Головноуповноважений уряду УНР І. Огієнко, а також авторитетні громадські діячі та представники різних українських політичних партій. Попри усі труднощі воєнно-політичного та соціально-економічного характеру, керівництво держави в міру обмежених можливостей намагалось дотримуватися встановлених умов договору. Візії А. Лівицького дають нам можливість розкрити зміст переговорів із польською державою 1919-1920 рр. та простежити українсько-польські взаємини у період Української національної революції 1917-1921 рр. У багатьох своїх листах А. Лівицький наголошував, що на політичному горизонті Європи видніються великі та важливі події, в яких українці мають бра-

ти активну участь і внаслідок яких мають відбутися великі зрушення в Україні. Ці візії Лівіцького допомагають нам краще зрозуміти його погляди на українсько-польські взаємини та роль України на міжнародній арені в період революції 1917-1921 років.

Ключові слова: українсько-польські взаємини, УНР, Директорія, Лівіцький, місія, Польща, Варшавський договір, Українська революція.

UKRAINIAN-POLISH RELATIONS IN THE PERIOD OF THE UKRAINIAN NATIONAL REVOLUTION OF 1919-1920 IN THE VISION OF ANDRII LIVYTSKYI

Abstract. The purpose of the research is to shed light on the Ukrainian-Polish relations during the Ukrainian National Revolution of 1919-1920 in the vision of Andrii Livytskyi. **The research methodology** is based on general scientific methods of analysis, synthesis, and systematicity, which, when applying a concrete-historical approach, allows to significantly deepen the knowledge about the foreign policy and diplomacy of the Ukrainian People's Republic, in particular, regarding the regulation of relations with the restored Polish state. **The scientific novelty** lies in the fact that, based on the work of domestic historians, the published documents, and the involvement of new archival sources, an attempt was made to comprehensively investigate the process of implementing the state course of the Ukrainian authorities on the settlement of relations with the Second Polish Republic. **Conclusions.** The Ukrainian People's Republic authorities were clearly aware of the need to establish relations with Poland, without which it would not be possible to win Ukrainian statehood. Therefore, one of the directions of the foreign policy of the power structures was the building of relations with the restored Polish-Lithuanian Commonwealth. At the origins of this process stood Chief Ataman S. Petliura, Deputy Chairman of the Council of People's Ministers and head of the diplomatic mission of the Ukrainian People's Republic in Poland A. Livytskyi, Chief Plenipotentiary of the Government of the Ukrainian People's Republic I. Ohienko, as well as authoritative public figures and representatives of various Ukrainian political parties. Despite all the difficulties of a military, political, and socio-economic nature, the state leadership tried to comply with the established terms of the agreement to the extent of their limited capabilities. A. Livytskyi's visions give us the opportunity to reveal the content of the negotiations with the Polish state in 1919-1920 and to trace Ukrainian-Polish relations during the period of the Ukrainian National Revolution of 1917-1921. In many of his letters, A. Livytskyi emphasized that on the political horizon of Europe, large and important events in which Ukrainians should take an active part and as a result of which major changes should take place in Ukraine. These visions of Livytskyi help us to better understand his views on Ukrainian-Polish relations and the role of Ukraine in the international arena during the revolution of 1917-1921.

Key words: Ukrainian-Polish relations, UNR, Directory, Livytskyi, mission, Poland, Warsaw Pact, Ukrainian Revolution.

Постановка проблеми. Кожна історична епоха несла для українсько-го і польського народів різні відтінки взаємин – від найкращих партнерів до ворогів і навпаки. Українсько-польські відносини на завершальному етапі Української національної революції 1919-1920 рр. (Гай-Нижник, 2017, с. 12) вибудовувалися у надзвичайно складних й суперечливих умовах. Кожна з націй прагнула до створення власної незалежної держави і мирного співіснуван-

ня, але разом з тим ніхто не хотів йти на компроміс у територіальній суперечці, особливо щодо Галичини, Волині та Поділля. Військово-політична ситуація в Україні особливо погіршилася восени 1919 р. Інтенсивність військових дій змусила Директорію знову звернутися до Польщі за допомогою. 26 вересня на спільному засіданні урядів УНР і ЗУНР було ухвалено рішення про направлення до Варшави Надзвичайної дипломатичної місії з метою налагодження відносин із Польщею та заручитися підтримкою з її сторони. Очолив місію міністр зовнішніх справ Андрій Ливицький, палкий прихильник союзу України з Польщею (ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 1, спр. 173, арк. 2).

Аналіз джерел та останні дослідження. За оцінкою відомого сучасного історика Л. Залізняка, «в історіографічній практиці останніх двадцяти років як в Україні, так і в Польщі проявилася дві цікаві тенденції. З одного боку, історики двох країн намагалися донести один до одного візію українсько-польських взаємин з позицій ліквідації «білих плям» у своєму власному минулому, тобто репрезентувати нові версії власної політичної історії, в якій проглядалися чіткі моменти «націоналізованого» минулого з рецидивами стереотипного мислення і пожвавлення старих упереджень і звинувачень. З другого боку, поступово почало і продовжує приходити усвідомлення того факту, що задля елементарної наукової об'єктивності при написанні історичних текстів необхідно не просто намагатися зрозуміти нації і аргументи їх з іншої сторони, а й потрібно в цілому пізнати та зрозуміти цю іншу сторону, усвідомити, що вона собою представляє. Ця друга тенденція тільки розпочалася і, можна сказати, що українська історіографія поки що дещо відстає від традиційно більш розбудованої, потужної і відкритої для зовнішнього світу польської» (Залізняк, 2017, с. 32).

Тема українсько-польських відносин 1919-1920 рр. як окремий об'єкт дослідження є й досі комплексно нерозробленою в українській історіографії. Незважаючи на те, що існує чимало публікацій з даної теми, поки не створено окремого системного дослідження, яке б висвітлювало трансформацію відносин України і Польщі на завершальному етапі Української революції в 1919-1920 рр.

Значний інтерес з даної теми представляють публікації таких українських дослідників як Л. Алексієвець (Алексієвець, 2006), В. Комар (Комар, 2022), О. Колянчук (Колянчук, 2000), які у своїх наукових доробках велику увагу приділяють державотворчим процесам України та Польщі, а також пошуку співпраці цих двох країн.

Дослідженням дипломатичних відносин України в період Української революції 1917-1921 рр. займалися такі історики як В. Головченко (Головченко, 2001), П. Гай-Нижник (Гай-Нижник, 2016), Б. Гудь (Гудь, 2011; Гудь, Голубко, 1997), В. Даниленко (Даниленко, 2019), І. Дацків (Дацків, 2009), Є. Слабченко (Слабченко, 2016), О. Доценко (Доценко, 2013), Л. Залізняк (Залізняк, 2017), В. Матвієнко (Матвієнко, Головченко, 2001; Матвієнко, Го-

ловченко, 2014), Г. Стрельський (Стрельський, 2000), Д. Веденєєв і Д. Будков (Веденєєв, Будков, 2006). Українські дослідники в своїх працях розглядають важливі аспекти для утвердження суверенної України, проблеми її взаємовідносин із сусідніми державами й державними утвореннями. Особлива увага звертається на місце й роль України у формуванні системи регіональних міжнародних відносин у Центральній і Східній Європі 1917-1921 рр., зокрема на її відносини з Польщею.

У статтях В. Матвієнка і М. Дорошка (Матвієнко, Дорошко, 2020), О. Михайлової (Михайлова, 2002; Михайлова, 2005; Михайлова, 2007; Михайлова, 2011), А. Руккаса (Руккас, 2013; Руккас, 2018; А. Руккаса і М. Ковальчука (Руккас, Ковальчук, 2003), В. Сергійчука (Сергійчук, 2010) йдеться про українсько-польські відносини в період національно-визвольних змагань 1917-1923 рр. та підписання між Українською Народною Республікою і Річчю Посполитою Варшавської угоди у 1920 р. Подається неоднозначна оцінка науковців щодо даної угоди з боку різних прошарків українського суспільства та робиться загальний аналіз події.

Науковий доробок В. Коротенка (Коротенко, 1993), В. Прилуцького (Прилуцький, 2009), В. Матвієнка (Матвієнко, 2002), В. Верстюка (Верстюк, 2005; Верстюк, Осташко, 1998), О. Михайлової (Михайлова, 2011) представляють собою низку статей, присвячених дослідженню життя та діяльності А. Лівницького. Важливим для вивчення історіївзаємин України й Польщі в період Української революції 1917-1921 рр. є його листування з відомими українськими діячами – С. Петлюрою, І. Мазепою, О. Шульгиним, І. Огієнком, І. Косенком, М. Шумицьким, В. Кедровським і багатьма іншими. Візії А. Лівницького проливають світло на різні аспекти державного будівництва, зближення УНР з Польською державою, становлення і діяльність Державного Центру УНР в екзилі, становище української політичної еміграції і взаємини між її течіями, а також протистояння української політичної еміграції та радянських органів держбезпеки, особисте життя А. Лівницького й інших відомих українських постатей в осмисленні і науковій реконструкції ролі та місця А. Лівницького в налагодженні й розвитку українсько-польських відносин у 1919-1921 рр. посідають опубліковані документальні видання, упорядниками яких стали Н. Барановська, В. Верстюк, С. Кульчицький та ін. (Уряди України у ХХ ст., 2001), Т. Гунчак (Україна і Польща в документах, 1983), В. Кавунник (Архів Української Народної Республіки, 2016), В. Лозицький (Українська політична еміграція, 2008), І. Матяш (Історія української дипломатії, 2010), Н. Рубльова і О. Рубльов (Україна-Польща 1920-1939 рр., 2012), В. Сергійчук (Надія і розчарування українства, 2010) тощо.

Польська історіографія представлена різноманітними розробками на тему польсько-українських відносин 1919-1920 рр. Так, однією з основних праць є фундаментальна монографія «Петлюрівці. Державний центр УНР в екзилі (1919-1924)» краківського історика Яна Яцека Бруського (Bruski Jan Jasek, 2000), в якій зосереджено увагу на ключових військово-господарчих

проблемах, поява яких поступово призвела до розпаду польсько-українського союзу 1920 р. та його наслідків у подальші роки.

Наукове дослідження Яцека Легеча, вперше повністю присвячене висвітленню участі Армії УНР в польсько-українсько-більшовицькій війні 1920 р. (як називає її автор) з військово-господарчої точки зору. Автор розглядає не тільки фронтові операції Армії УНР, але і й дає характеристику її численності, стану озброєння та постачання продовольства з боку Польщі після укладання договору (Legieć Jacek, 2003).

У монографії Яна Пісулінського «Не тільки Петлюра: Українське питання в польській закордонній політиці в 1918-1923 роках» (Pisuliński, J., 2013) проаналізовано економічні цілі Київського походу. Так, на думку автора, начальник Польської держави Ю. Пілсудський вважав, що відхід польської армії з УНР (що передбачалось восени 1920 р.) мав проходити одночасно із забезпеченням економіко-торговельних пільг для Польщі за рахунок підписання низки умов (фінансової, економічно-господарської, залізничної, торговельної тощо) з УНР, що було б інтегральною частиною Варшавського договору. В праці особливо наголошується на досягненні порозуміння між урядом УНР та Польщі під час підписання договору й умовах його виконання.

Незважаючи на актуальність, теоретичне та практичне значення, дана проблематика досі не стала предметом окремих комплексних досліджень у вітчизняній історіографії. Водночас, важливим є те, що зусиллями істориків створено достатню джерельну базу, опубліковано чимало документальних видань, чим створено передумови для більш глибокого вивчення, осмислення та відтворення українсько-польських взаємин періоду Української революції 1917-1921 рр. Саме у цьому комплексі чільне місце посідають візії А. Лівичького.

Мета статті полягає в розкритті українсько-польських взаємини на завершальному етапі Української національної революції 1919-1920 рр. у візії Андрія Лівичького під час переговорів із польською державою у Варшаві.

Виклад основного матеріалу. Андрій Лівичький (1879-1954) був одним із лідерів Української Народної Республіки (УНР), яка проголосила свою незалежність 22 січня 1918 р. У роки Української революції займав посади міністра закордонних справ, заступника голови і голови Ради народних міністрів УНР, заступника голови Директорії та Головного отамана військ УНР, керівника Державного центру УНР в еміграції. Очолював делегацію УНР на мирних переговорах із Польщею, Росією та іншими країнами (Верстгюк, Осташко, 1998, с. 117; Прилуцький, 2009, с. 199). Головним завданням А. Лівичького як керівника зовнішньополітичної служби стало досягнення українсько-польського порозуміння та вироблення союзної угоди з Варшавою, що уможливила б продовження збройної боротьби за визволення. З жовтня 1919 на чолі Надзвичайної дипломатичної місії перебував у польській столиці, яка фактично перебрала на себе функції керівного осередку української дипломатії (Матвієнко, Головченко, 2014, с. 259).

Встановлювати дипломатичні відносини і розвивати українсько-польські взаємини в період Української національної революції доводилося у надзвичайно складних внутрішніх та міжнародних умовах. Якщо поляки всередині країни зуміли домогтися консолідації та порозуміння в суспільстві і не допустили винесення внутрішніх суперечностей на міжнародний рівень (Даниленко, 2019, с. 58), то в Україні таких порозумінь не було. По-перше, органічного об'єднання УНР і ЗУНР на основі Акту злуки досягти не вдалося через відсутність конструктивної співпраці еліти обох частин України. По-друге, військам УНР довелося відстоювати територіальну цілісність і незалежність щонайменше на три fronti: безперервна війна з більшовицькою Росією, з маріонетковим радянським утворенням на території України та денікінською Добровольчою армією (Дацків, 2010, с. 22). По-третє, за умовами Сен-Жерменського договору між країнами Антанти та Австрією від 10 вересня 1919 р. залишився невизначеним статус Східної Галичини. По-четверте, дії української дипломатії сковувалися країнами переможної Антанти, що віддавали перевагу Польщі та «білій» Росії й робили ставку на відновлення «великої Росії», підтримуючи білогвардійського генерала А. Денікіна (Литвин, 2017, с. 118). За таких обставин одним із головних союзників для УНР могла стати лише Польща, яку тоді очолював Юзеф Пілсудський. Він був прихильником незалежності народів колишньої Російської імперії і пропагував ідею федерації Польщі, України, Білорусі та Литви.

У цих вкрай складних і несприятливих умовах українські дипломати, представляючи невизнану державу, робили все можливе для її збереження та недопущення протистояння УНР і Польщі й зупинення польської агресії. У своїй державно-політичній діяльності А. Лівіцький намагався зберегти цілісність українських земель, встановити добросусідські відносини з Польщею та отримати міжнародне визнання української держави. З цією метою А. Лівіцький, як керівник зовнішньо-політичного відомства УНР, підписав низку принципово важливих нот до лідерів держав Антанти, в яких він намагався привернути їхню увагу до боротьби українського народу за державну незалежність, насильства білогвардійських військ щодо українського населення, нищення української культури. Закликав західні уряди вплинути на хід дій А. Денікіна, аби той порозумівся з головним командуванням українських військ, звільнив зайняті території України, дозволив Уряду УНР відновити лад і спокій у вільній Україні (Архів Української Народної Республіки, 2016, с. 250).

Завдяки зусиллям сторін у серпні 1919 р. українсько-польські контакти активізувалися, що мало своїм наслідком припинення збройного конфлікту і сприяння їх зближенню у боротьбі проти експансії московського більшовизму на захід, яка однаково загрожувала існуванню обох держав. Метою головного отамана С. Петлюри було припинення бойових дій, а потім укладення союзу з Польщею. Обґрунтовуючи його необхідність, він брав до уваги катастрофічні наслідки польсько-українських конфліктів у минулому. В лис-

ті до Ю. Пілсудського від 9 серпня 1919 р. писав: «Колись, у далекій давнині, не раз ворогували проміж себе польський та український народи і, маючи спільних ворогів, роз'єднано виступали проти них. І цей розбрат спричинився до тимчасового занепаду Польської та Української держав». Польсько-український альянс мав бути спрямований проти будь-яких спроб відновити імперську Росію – чи то у червоній, чи то в білій іпостасі. В листі до міністра військових справ УНР В. Сальського С. Петлюра наголошував, що в союзі з Польщею українці повинні досягти цього порозуміння, щоб встояти перед Москвою. Проте діаметрально протилежну позицію займав інший відомий український діяч, видатний мислитель, пізніше ідеолог гетьманського руху В. Липинський, який у 1919 р. був послом УНР в Австрії. Він стверджував, що Україна не стоїть перед необхідністю пошуку союзу з одним зі своїх історичних ворогів (Бруський, 2020, с. 24–25).

Петлюра ж розраховував, що з допомогою Варшави відбудеться порозуміння з Антантою і тим самим Україна вийде з міжнародної дипломатичної ізоляції та отримає ефективну військово-політичну допомогу проти більшовицької Росії, щоби відстояти свою державну самостійність УНР (Матвійчук, Дорошко, 2020, с. 63). Зрештою, 1 вересня 1919 р. Міністр закордонних справ УНР А. Лівіцький домовився в польській столиці про перемир'я між двома арміями, хоча рішуче заперечував вимогу Варшави визнати Східну Галичину складовою частиною Польщі. Правда, перемир'я не привело відразу до безпосередньої бойової взаємодії українців і поляків, чого добивався С. Петлюра (Трофимович, 2017, с. 116).

У зверненні до дипломатичних представництв УНР за кордоном керівник її закордонного відомства А. Лівіцький 18 вересня 1919 р. писав: «З Польщею вдалося дійти до тимчасового порозуміння й встановити демаркаційну лінію, котра, грубо її накреслюючи, проходить по р. Збруч, далі переходить на Волинь, де поляки займають станцію Славуту (м. Шепетівку), і йде на північ до Сарни – Лунінець, і переходить до Білорусі. Можна одмітити також ніби бажання з їх боку дійти до тісніших порозумінь, головним чином на полі економічно-торговельнім. Так, перебуває вже в дорозі польська торговельно-економічна Місія, і одержані відомости, що вслід за цією місією на ст. Гусятин прибувають для нас з Польщі товари. Взагалі можна сказати, що наше військове становище примушує миритися з тими тимчасовими втратами, що ми вже маємо, а також і з тими відносинами польської влади до української людності, що існують в зайнятих поляками місцевостях і носять характер виключної жорсткості і варварства до українців» (Лівіцький, 2019, с. 107). Припинення бойових дій і налагодження взаємовигідного товарообміну заклали підґрунтя для проведення повномасштабних урядових переговорів із підписання великого міждержавного договору.

22 вересня 1919 р. на спільному засіданні Директорії УНР і Ради народних міністрів було вирішено відрядити до Польщі спеціальну місію на чолі з Міністром юстиції та водночас керівником МЗС УНР А. Лівіцьким

(Директорія, 2006, с. 514). На початку жовтня було сформовано склад дипломатичної місії (Україна й українці, 2021, с. 110), а 7 жовтня Кабінет народних міністрів за участю членів Директорії ухвалив рішення скликати «8 жовтня нараду за участю Директорії, представників Кабінету міністрів, голови колегії постачання і Президента п. [Є.] Петрушевича, на якій ухвалили повні директиви для голови місії до Польщі п. А. Лівницького з метою негайного його від'їзду до Варшави» (Директорія, 2006, с. 539). До складу Української дипломатичної місії в Речі Посполитій Польській увійшли четверо наддніпрянців: перший заступник голови – Л. Михайлів, політичні радники – П. Понятенко, Б. Ржепецький, П. Мшанецький і три представники Західної області УНР – другий заступник голови, державний секретар ЗО УНР С. Витвицький, політичні радники А. Горбачевський і М. Новаківський, а також радники-фахівці в справах торговельно-економічних і військових (ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 1, спр. 173, арк. 2–3). Поступово українська делегація у Варшаві перебрала на себе функції постійного представництва УНР у Польщі (Матвієнко, Дорошко, 2020, с. 68). З польського боку участь у переговорах брали кадрові дипломати з Міністерства закордонних справ А. Залеський, Р. Кноль, З. Окенцький, М. Шумляковський. За словами прем'єр-міністра Ісаака Мазепа, головним завданням, що ставилося перед українською дипломатичною місією було налагодження співпраці з поляками заради спільного антибільшовицького виступу (Мазепа, 2003, с. 286).

Польсько-українські переговори розпочалися 28 жовтня 1919 р. Українська сторона представила декларацію (Доценко, 1923, с. 29), в якій виклала свої основні вимоги: визнання Польщею незалежності УНР; встановлення міждержавного кордону на основі етнографічного принципу (тобто проведення кордону в Східній Галичині); об'єднання зусиль українців і поляків у боротьбі з більшовизмом; повернення всіх інтернованих і полонених українців; пом'якшення політики до української людності на зайнятих поляками територіях (Надія і розчарування українства, 2010, с. 47).

Зміст декларації викликав гостру реакцію членів польської делегації, які заявили, що нові вимоги українців не відповідають раніше озвученим положенням. Польські дипломати вимагали аби українська місія виступила з односторонньою декларацією, засвідчивши цим свою «політичну зрілість» та «готовність до компромісів». За два дні поляки взагалі відкинули вимоги української сторони, звинувативши її в спробі зірвати переговори (Pisuliński, 2013, s. 189). Для залагодження назріваючого конфлікту Андрій Лівницький розпочав ряд зустрічей із впливовими польськими чиновниками. Така ж зустріч відбулася й з Юзефом Пілсудським. Як свідчать документи, дана зустріч відбулася 30 жовтня 1919 р. Ю. Пілсудський запевнив голову української дипломатичної місії в прихильному ставленні до незалежності України, а також підтвердив готовність надавати підтримку УНР (Осташко, Соловійова, 2002, с. 200).

11 листопада 1919 р. офіційні переговори відновилися. Найбільш болючим питанням, яке викликало суперечки не лише між поляками та ук-

раїнцями, але й всередині української місії, було питання кордону і статусу Східної Галичини. В директивах, які А. Лівницький отримав від членів Директорії і Ради народних міністрів, не було конкретних пропозицій щодо вирішення цього конфлікту. Допоки українці дискутували щодо можливих поступок, поляки вирішили діяти рішуче – вони в ультимативній формі стали вимагати від української місії підписання в односторонньому порядку прийнятної для себе декларації. Навіть вдавалися до шантажу, погрожуючи призупинити видачу віз українцям, перекрити транзит товарів і грошових знаків з Європи в Україну, розірвати перемир'я і відновити збройні дії проти українців (ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 275, арк. 90–91).

Напередодні підписання декларації від 2 грудня 1919 р., у Варшаві керуючий Міністерством закордонних справ УНР А. Лівницький провів під своїм головуванням засідання Української дипломатичної місії за участю першого заступника голови місії Л. Михайліва, політичних радників П. Понятенка, Б. Ржепецького і П. Мшанецького, міністра земельних справ М. Ковалевського, товариша міністра внутрішніх справ П. Христюка, товариша міністра закордонних справ В. Старосольського, радника МЗС Нечаївського, громадських діячів і публіцистів О. Ковалевського, С. Русової і Л. Старицької-Черняхівської, представників політичних партій М. Єремїва та Т. Олексюка (УСДРП), Д. Курила (УПНР), С. Шемета (УПХ-Д), К. Павлюка (СУД), Ю. Колларда (УПСС) та кількох військовиків, всього 27 осіб. Відкриваючи засідання дипломат наголосив про надзвичайно тяжкі для українського народу умови, зазначених, у декларації «складені під прессією польської сторони», що «підписання такої Декларації являється єдиним порятунком», що «місія має потрібні на се повновласти від Уряду Українського, аби підписати і найтяжчі умови». Водночас він визнав за доцільно зібрати «перед таким рішучим кроком» засідання, аби «мати моральну піддержку з боку українського громадянства» (Надія і розчарування українства, 2010, с. 74–76).

На той момент вже було прийняте принципове рішення про підписання декларації. Тому формулювання пунктів не могли бути змінені, оскільки саме на такій редакції наполягала польська сторона. Більшість представників політичних партій підтримали підписання декларації, проти виступили лише члени Української соціал-демократичної робітничої партії галичанин В. Старосольський, який підкреслював, що «ми даємо дуже багато других сторін, однак від неї не одержуємо певного нічого», та Української партії соціалістів-революціонерів П. Мшанецький (Надія і розчарування українства, 2010, с. 74–76, 78, 82).

Андрій Лівницький 2 грудня 1919 р. підписав попередню угоду з Польщею (Україна й українці в постімперську добу, 2021, с. 106) і направив її уряду Української дипломатичної місії з такими вимогами: кордон УНР із Польщею мав проходити по річці Збруч, а далі – через північно-західні райони Волині; сторони взаємно гарантували забезпечення національно-культурних прав: полякам в Україні й українцям у Польщі; вирішення аграрного питання від-

кладалося до скликання всеукраїнського установчого парламенту, становище польських землевласників в Україні мало бути предметом додаткової міжурядової угоди; в справах торговельно-економічних місія УНР заявляла про бажання налагодити найтісніші зв'язки з Польщею «на підставах взаємності і обміну послугами».

Натомість Уряд УНР очікував від уряду Польщі: визнання незалежності УНР та підтримки українського визвольного руху перед третіми державами; звільнення всіх українців, які з політичних мотивів були ув'язнені, заарештовані, інтерновані або конфіновані (ув'язнені) польським урядом; надання УНР військової допомоги в боротьбі з її ворогами – зброєю, набоями, амуніцією, військовим одягом та іншими військовими матеріалами; дозволу на транзит польською територією українців-полонених з європейських країн, а також грошей, військових матеріалів й іншого державного майна УНР (Надія і розчарування українства, 2010, с. 69).

А. Лівіцький вважав підписання декларації важким, однак необхідним кроком української дипломатії. Вона відкривала можливості для подальшої підтримки УНР з боку Польщі. В звіті прем'єр-міністру І. Мазепі 1 квітня 1920 р. він відзначав: «Підписанням згаданої Декларації Місія закінчувала окремий період своєї праці, що може бути зазначений як період створення ґрунту для реальних взаємин державно-правного характеру між Польщею й Україною... Подаючи згадану Декларацію і заповідаючи нею певні, на користь Польщі, можливі уступки, Місія зискувала для України в Польській Речі Посполитій доброзичливого сусіда, з яким уряд наш міг вже вести переговори і умовлятися щодо допомоги Українській Народній Республіці, з боку Польщі, зброєю, амуніцією, набоями і взагалі майном військовим. Уряд наш мав вже підстави домагатися від уряду Р[ечі] П[осполитої] П[ольської] відкриття дійсного і скорого транзиту з третіх держав через Польщу на Україну полонених українських вояків, військового знаряддя, майна та матеріалів» (ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 1, спр. 173, арк. 6).

Не зважаючи на те, що декларація 2 грудня 1919 р. створила підґрунтя для реальних взаємин державно-правового характеру між Польщею й Україною, польська військова влада продовжувала утиски українського населення на зайнятих територіях. Аби припинити насилля 1 січня 1920 р. українська дипломатична місія підготувала «Меморандум Голови Директорії УНР до пана Начальника Польського Панства (Пілсудського) в справі поводження польських військових властей на території України, зайнятій польським військом» в якому наводилися конкретні факти зловживань з боку польської військової влади щодо українського населення на Поділлі. 14 січня 1920 р. А. Лівіцький приватно вручив меморандум Юзефу Пілсудському, а вже 22 січня українська місія офіційно направила його міністерству закордонних справ Польщі (Огієнко, 2005, с. 224).

10 лютого 1920 р. до Кам'янця-Подільського прибув головний комісар Волині і Подільського фронту А. Мінькевич. Наступного дня мала відбутися

його зустріч з прем'єр-міністром І. Мазепою та міністром І. Огієнком. Голова уряду делегував замість себе міністра юстиції А. Лівіцького, який запізнився на зустріч на 1,5 години. Не дочекавшись його, обурений А. Мінькевич залишив кабінет Івана Огієнка, де мала відбуватися зустріч. За зневаження міністра цього ж дня органи польської влади заарештували прем'єра І. Мазепу, міністрів А. Лівіцького та І. Огієнка. Їх звільнили лише через декілька днів із поясненням, що це було самочинство місцевої польської влади (Огієнко, 2005, с. 158).

Після свого звільнення з-під арешту А. Лівіцький пише 22 лютого 1920 р. лист до Костя Мацієвича такого змісту: «Інцидент в Кам'янці з арештом Вашого покірного слуги, [Ісаака] Мазепи, [Осипа] Безпалка, [Михайла] Корчинського, [Івана] Огієнка вже ліквідований. Він викликаний лише самочинством і нахабством нижчих агентів польської влади. Сподіваюсь, що від польського Правительства ми одержимо відповідну сатисфакцію» (Лівіцький, 2019, с. 142). А вже згодом в листі до Головноуповноваженого уряду УНР Івана Огієнка 5 березня 1920 р. Андрій Лівіцький повідомляв: «Тут все гаразд. Сатисфакція за арешт принесена, відносини з пол[ьським] правит[ельством] налагоджуються. Певно, будемо брати участь в конференції окраїнних держав...» (ЦДАВО України, ф. 1131, оп. 1, спр. 20, арк. 47–47 зв.)¹⁴ лютого 1920 р. Рада Народних Міністрів УНР, як і раніше, місцем перебування дипломатичного відомства визначила Варшаву. Зважаючи на те, що А. Лівіцький поєднував посади міністра закордонних справ і голови Української дипломатичної місії в Польщі, переговори з польською стороною продовжувалися. В одному з тогочасних листів до українських послів і голів дипломатичних місій він просив у всіх робочих справах звертатися безпосередньо до нього, наголошуючи, що будь-які розпорядження для українських дипломатів не мають юридичної сили без їхнього погодження МЗС УНР (Українська бібліотека імені Симона Петлюри в Парижі, спр. 18.1).

Тим часом Ю. Пілсудський, який вважав Україну завдяки її економічному потенціалові (зерно, вугілля, руди та сталь) і кількості мешканців (близько 30 млн) природним союзником відродженої Польщі у боротьбі з Росією (Україна між самовизначенням, 2015, с. 416), з березня 1920 р. повернувся до розігрування української карти. В контексті його східної політики Україні відводилася роль геополітичної перешкоди між Польщею й Росією, яка б захищала Польщу та загалом всю Західну Європу від російської експансії. Наближаючись до підписання союзного договору, кожна зі сторін переслідувала свої інтереси. Польща здобувала союзника у війні з радянською Росією, закріплювала за собою Східну Галичину й частину Волині, завульовувала збройну експансію проти більшовиків, Україна – прорив міжнародної блокади через визнання незалежності Польщею та військову допомогу в її відстоюванні.

Знайомлячись із повідомленнями українських дипломатів, зустрічаючись із західноєвропейськими політиками, фінансистами і журналістами, А. Лівіцький зробив невтішний висновок про те, що жодна з європейських

держав не готова визнати УНР, а «українське питання» віддали на розгляд Польщі. У листі до І. Мазепи 16 березня 1920 р. міністр особливо відзначав, що за час його перебування у Варшаві «за останні три тижня я бачився з полами італійським, румунським, чеським, фінським, латвійським і з комерсантами та журналістами англійськими, французькими. Завтра маю побачення з послом англ[ійським], а після–завтрішнього з послом француз[ьким]. Всі ці побачення показали мені, що ні одна з вищезгаданих держав не думає серйозно про наше визнання. Для цього їм потрібно, аби ми мали постійну територію. Дійсно, тепер справа нашого визнання в Європі стоїть краще, ніж раніше, бо тоді ми мали територію, але про нас Антанта не хотіла слухати. Але все ж до визнання далеко» (Михайлова, 2011, с. 261).

Польсько-українські переговори були відновлені 11 березня 1920 р. (Михайлова, 2011, с. 243). На порядок денний було винесено такі головні питання, як: визнання Річчю Посполитою Української Народної Республіки, уряду та Директорії УНР; участь представників України в мирних переговорах Польщі, Литви, Румунії та з російським більшовицьким урядом; врахування державних інтересів України в ході цих переговорів, а також заяви Польщі до більшовиків з вимогою звільнити Правобережжя України (Надія і розчарування українства, 2010, с. 8).

Найважчим було питання державного кордону між УНР та Польщею. Поляки вимагали ледь не половину територій колишньої Волинської губернії, тоді як українська сторона готова була жертвувати трьома північно-західними повітами. Поляки погоджувалися допомогти УНР відвоювати в більшовиків лише територію Правобережної України, аргументуючи це тим, що Лівобережна Україна до поділу 1772 р. не входила в межі Речі Посполитої, а відтак вони позбавлені юридичних підстав заявляти свої претензії на ці території. А. Лівіцький наполягав на тому, що Польща має видати акт про визнання незалежності УНР та уряду Директорії на чолі з Петлюрою, допомогти звільнити всю територію України (Михайлова, 2002, с. 241).

Про відновлення польсько-українських переговорів, намір поляків укласти двосторонні військову, економічну й політичну конвенції А. Лівіцький 16 березня 1920 р. інформував прем'єр-міністра І. Мазепу: «...Тепер ми стоїмо перед новими труднощами щодо наших західних кордонів. Поляки вимагають Збруча і Горині, і я маю відомості, що погодяться лише на Стир і на дальші уступки не підуть. Ми ж стоїмо твердо на Збручі (як в декларації), потім по колишньому австро-російському кордону, далі – по Західному Бугу і на Прип'ять. Таким чином, вся Волинь була би наша. Хоч у нас маються старі директиви правительства, але я не можу рішитись не тільки на Горинь, а і на Стир без Вашого дозволу. А разом з тим поляки хочуть в найближчих днях закінчити переговори. Це закінчення нам необхідне, як повітря. Чекаю від Вас телеграми: «згоден» або навпаки. Коли не дочекаюся, приїду до Кам'янця для побачення з Вами і для нарад з представниками партій» (ЦДАВО України, ф. 1131, оп. 1, спр. 20, арк. 103).

18 березня 1920 р. у листі до графа М. Тишкевича А. Лівіцький пише, що в найближчі дні керівництво Польщі визнає незалежність УНР і буде підписана військово-економічна угода: «Наші відносини з поляками завдяки підтримці Пілсудського майже принесли свій результат. Через декілька днів польський уряд, а за ним і румунський уряд визнають незалежну українську державу в певних межах і теперішній уряд Петлюри. Поляки вимагають кордон, який йде вздовж річок Збруч і Горинь, але вони точно погодяться на кордон Стир. Буде укладена військово-економічна угода, і український уряд матиме серед своїх членів міністра польських справ та іншого міністра польської національності за нашим вибором» (Михайлова, 2011, с. 239). Однак досягти компромісу сторонам не вдалося, що не входило в плани польського керівництва, яке на той момент вже розпочало підготовку до військового походу проти більшовизму. Переговори суттєво затягувалися. Польська сторона з самого початку підлаштовувала ситуацію на свою користь та схилила українців пристати на їхні умови. Так, 2 квітня 1920 р. вона представила свій проєкт політичної угоди, з ультимативною вимогою надати відповідь до 7 квітня. «Вчора поляки нарешті запропонували нам проєкт договору, – писав А. Лівіцький 3 квітня в листі до І. Огієнка. – Передбачається в тому проєкті все, що я Вам писав раніше, але установлюються кордони дуже тяжкі для нас. Вони ультимативно вимагають, аби ми відмовились від 7 повітів Волині (Ковельського, Володимир-Волинського, Луцького, Рівненського, Дубенського, Кременецького і Острозького). Відповідь будуть чекати до 7 квітня. Кордон таким чином пройшов би по р. Збручу і Горині. Вони ... бажали, щоб я ще вчора їхав до Кам'янця за директивами до правительства і громадства, але я рішив не їхати і категорично одкинути ультиматум... Коли до 7 квітня Ви в Раді Міністрів або в Національній Раді щось вирішите, прошу телеграфувати» (Михайлова, 2011, с. 246).

Усі вимоги значно погіршували відносини між УНР та Другою Річчю Посполитою. Становище України ставало дедалі складнішим, а ситуація на фронті погіршувалася щодня. А. Лівіцький був змушений звернутися до Ю. Пілсудського, щоб польська сторона дещо пом'якшила вимоги. «Відбулася остання польсько-українська конференція, – відзначав А. Лівіцький у листі до Ісаака Мазепи 12 квітня 1920 р. – Представники польського Міністерства закордонних справ заявили нам в ультимативній формі, що вони вимагають, аби кордони між Україною і Польщею пройшли поза залізницею Радзивилів-Здолбуново-Рівне-Сарни, яка має одійти до Польщі. Це домагання було зроблено в зневажливій для нашої національної гідності формі. Було додано, що польське правительство чекає відповіді лише до понеділка (12 квітня) і в разі незадовольняючої відповіді воно «втягне відповідні конвенції». Було додано, що вони не можуть говорити з нами, як рівні з рівними, бо ми не маємо території і «stabilite du gouvernement». Каюсь, що я втратив свій «дипломатичний такт» і відповів, що півроку розмовляю з поляками лише як рівний з рівними, і інакше розмовляти не можу. Додавив, що такий проєкт кордонів ми рішуче одкидаємо зараз, не чекаючи понеділка. Ми розійшлися

для того, щоби в найблизчих днях брати паспорти і їхати на Україну» (Архів Української Народної Республіки, 2016, с. 210).

У ніч з 21 на 22 квітня 1920 р., після тривалих і напружених зустрічей тет-а-тет між Ю. Пілсудським і С. Петлюрою, В. Я. Славеком та А. Лівичьким у Бельведері була підписана таємна політична конвенція. Більш відома в сучасній історіографії як «Варшавський договір» або «пакт Пілсудського-Петлюри», хоча під самим документом містяться підписи заступника міністра закордонних справ Речі Посполитої Яна Домбського та міністра закордонних справ УНР Андрія Лівичького (Огієнко, 2005, с. 165). Умовами конвенції визнавалося право кожного з народів на національне самовизначення та окреслення стосунків із сусідами. Статтею 8 передбачалося, що «Умова ця зостається таємною» і «не може бути передана третій стороні чи бути опублікованою в цілості, чи по часті інакше, як тільки за взаємною обох контракуючих сторін, за винятком арт. 1, який буде оголошено по підписанню цієї умови». Підписи міністрів стояли у двох примірниках, польською та українською мовами із застереженням, що в разі непорозумінь польський текст вважатиметься визначальним і вступав в силу негайно з моменту підписання (ГДА СЗР України, ф. 11012, т. 12, арк. 1, 2).

Аналізуючи листування А. Лівичького, неважко переконатися у тому, що польсько-українські переговори восени 1919 р. – навесні 1920 р. відбувалися в надзвичайно напруженій атмосфері, під постійним диктатом польської сторони. Фактично про кожен свій крок голова Української дипломатичної місії в Польщі А. Лівичький інформував прем'єр-міністра І. Мазепу, членів уряду, лідерів політичних сил, радився з ними, просив інструкцій щодо подальших дій. А. Лівичький усвідомлював, що зазначені перемовини були життєво необхідними й від них залежала подальша доля усєї країни.

Варшавська угода, підписана головою української делегації А. Лівичьким і керівником Міністерства справ закордонних Речі Посполитої Я. Дебські 21 квітня 1920 р. (Україна і Польща в документах, 1983, с. 33–35) ціною територіальних поступок, стала проривом України з міжнародної ізоляції, досягненням визнання та військової підтримки УНР Польщею. За умовами союзницького договору польський уряд визнавав право України на незалежність і Директорію як її уряд. Натомість Україна відмовлялася від Східної Галичини й частин Волині та Поділля. Питання земельної реформи мали вирішити установчі збори. До того часу права польських землевласників мали врегульовуватися на основі окремих домовленостей. Усі меншини одержували в Україні рівні права. Інтегральною частиною договору була домовленість про польсько-український військовий союз і підпорядкування українських військ польському командуванню. Проте було також передбачено, що українські війська перейдуть під українське командування, щойно дозволятимуть це зробити успішність операції та оперативні умови. Український уряд набув права створювати на звільнених українських територіях управлінські органи (Україна між самовизначенням та окупацією, 2015, с. 425).

Взаємини Директорії УНР та Польської держави відзначалися суперечливістю перебігу завершального етапу Української революції 1919-1920 рр. передусім тому, що розвивалися у нерівноправній формі. Такий стан речей обумовлювався військовими поразками УНР та глибокими суперечностями між галицькими і наддніпрянськими керівниками. Становище України ускладнювалося насамперед чинниками, які призводили до протистояння у поглядах інших держав на «українське питання», так і поганим становищем у якому вона перебувала. Резюмуючи свої дипломатичні кроки, А. Лівіцький у листі до графа М. Тишкевича 27 квітня 1920 р. пророче написав: «...Хай судить Нас історія, Ми з радістю приймемо вирок, навіть жорстокий вирок, аби він був винесений вільним українським народом в Незалежній Українській Державі» (Лівіцький, 2019, с. 147–148).

Через двадцять років по тому в листі Д. Андрієвському він зазначив причини і мотиви, що змусили уряд УНР погодитися на важкі умови Варшавського договору: «В році 1920... була konieczність продовжувати нашу активну визвольну боротьбу і необхідність урятувати нашу армію з Зимового походу. Це було можливо тільки в союзі з Польщею, а що зміст «варшав. умови» був такий, а не інший, то – лише тому, що Польща вже окупувала Галичину. Берестейський трактат, теж залишав Галичину за межами Укр. Держави з тих самих причин. Плюсом «варш. умови» було визнання Польщею «права українського народу на державну незалежність (себто і «галицької» вітки), а мінусом – наша спільна поразка, і пізніші конфлікти між «петлюрівцями» і галичанами. Коли б ми тоді знали поляків так, як знаємо тепер, то на ту «умову» не погодились би» (Лівіцький, 2019, с. 319–320).

Більшість сучасних дослідників сходяться на думці, що Варшавський договір був вимушеним кроком для уряду УНР, який був змушений шукати союзника в особі Польщі. Це дало реальну можливість продовжити збройну боротьбу за визволення України (щонайменше до листопада 1921 р.) і зберегти основи національної державності. Поступившись частиною українських територій, лідери УНР сподівалися зберегти державність на Великій Україні (Верстюк, 2005, с. 61–62). На переконання В. Литвина, цей союз був «єдиним для українців шансом продовжити боротьбу за українську державність», проте «з багатьох причин від самого початку був приречений на поразку, проте дозволив ще на рік продовжити історію УНР» (Литвин, 2005, с. 328, 334).

Висновки. Отже, влада УНР чітко усвідомлювала необхідність у налагодженні відносин із Польщею, без яких українську державність не можливо було б вибороти. Тому одним із напрямків зовнішньої політики владних структур стало вибудовування відносин із відновленою Річчю Посполитою. Біля витоків цього процесу стояли Головний отаман С. Петлюра, заступник голови Ради Народних Міністрів і голова дипломатичної місії УНР в Польщі А. Лівіцький, Головноуповноважений уряду УНР І. Огієнко, а також авторитетні громадські діячі та представники різних українських політичних партій. Попри усі труднощі воєнно-політичного та соціально-економічного ха-

рактеру, керівництво держави в міру обмежених можливостей намагалося дотримуватися встановлених умов договору.

Візії А. Лівіцького дають нам можливість розкрити зміст переговорів із польською державою 1919-1920 рр. та простежити українсько-польські взаємини на завершальному етапі Української національної революції. У багатьох своїх листах А. Лівіцький наголошував, що на політичному горизонті Європи видніються великі та важливі події, в яких українці мають брати активну участь і внаслідок яких мають відбутися великі зрушення в Україні. Ці візії Лівіцького допомагають нам краще зрозуміти його погляди на українсько-польські взаємини та роль України на міжнародній арені в період революції 1917-1921 рр.

Список використаних джерел і літератури:

- Алексієвцев, Л.** (2006). *Польща: утвердження незалежної держави 1918-1926 рр.* Тернопіль: Підручники і посібники, 448 с.
- Бруський, Я.** (2020). Ідея українсько-польського союзу в українській політичній думці 1918-1920 рр.: pro et contra. *Укр. іст. журн.*, (2), 22–37.
- Веденєєв, Д. В. & Будков, Д. В.** (2006). *Юність української дипломатії. Становлення зовнішньополітичної служби України в 1917-1923 роках:* монограф. Київ: К.І.С., 312 с.
- Верстюк, В.** (кер.) та ін. (Упорядн.). (2006). *Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.:* док. і матер. (у 2-х т., 3-х ч., Т. 1). Київ: Вид-во ім. О. Теліги, 678 с.
- Верстюк, В. Ф.** (2005). Союз Ю. Пілсудського – С. Петлюри 1920 р. в сучасній українській історіографії. *Наукові записки. Історичні науки*, (41). Київ, 61–62.
- Верстюк, В. & Осташко, Т.** (1998). Лівіцький Андрій Миколайович. *Верстюк, В., Осташко, Т. Діячі Української Центральної Ради:* бібліограф. довід. Київ, 116–117.
- Гай-Нижник, П. П.** (2016). *Українська дипломатія й міжнародна фінансова політика урядів Центральної Ради, Української Держави (Гетьманату) та Директорії УНР (1917-1922 рр.).* Київ: Дуліби, 532 с.
- Гай-Нижник, П. П.** (2017). Періодизація політичної історії України поч. ХХ ст. до наукової суперечки щодо визначення терміну хронологічних меж Української революції та української державності. *Українська революція 1917-1921 рр.: передумови, процеси, наслідки, уроки:* матер. Всеукр. наук. конф., 24 березня 2017 р.: Науковий вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства «Межибіж», (1). Хмельницький, 6–12.
- Галузевий державний архів Служби зовнішньої розвідки України (ГДА СЗР України).
- Грицак, Я.** (1996). *Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст.* Київ: Генеза, 360 с.
- Гудь, Б.** (1996). Українсько-польська військово-політична співпраця у 1917-1921 рр.: генеза, результати, уроки. *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze / pod red. Stefana Kozaka*, (3). Warszawa, 120–135.
- Гудь, Б.** (2011). *Українсько-польські конфлікти новітньої доби: етносоціальний аспект.* Харків: Акта, 478 с.
- Гудь, Б. & Голубко, В.** (1997). *Нелегка дорога до порозуміння. До питання про генези українсько-польського військово-політичного співробітництва, 1917-1921 рр.* Львів: Українські технології, 67 с.

Гунчак, Т. (ред.). (1983). *Україна і Польща в документах (1918-1922)* (Ч. 2). Нью-Йорк, Париж, Сідней, Торонто: Наук. тов-во ім. Т. Шевченка, 468 с.

Даниленко, В. М. (2019). Дипломатична тактика Польщі щодо України після Першої світової війни. *Українська дипломатія в добу національно-визвольних змагань (1917-1921 рр.): історія, проблеми, протиріччя, присвячена 100-річчю проголошення Акта Злуки Української Народної Республіки і Західноукраїнської Народної Республіки*: зб. наук. пр. міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 21-22 лютого 2019 р. Київ: Міленіум, 58–59.

Дацків, І. (2009). *Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів. 1917-1923 рр.* Тернопіль: Астон, 376 с.

Дацків, І. Б. (2010). *Дипломатія українських національних урядів у захисті державності (1917-1923 рр.):* (автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.02 – Всесвітня історія). Київ, 36 с.

Дорнік, В. (2015). *Україна між самовизначенням та окупацією: 1917-1922 роки* / [пер. з нім. В. Кам'янець; наук. ред. Р. Пиріг]. Київ: Ніка-Центр, 512 с.

Доценко, О. (1923). *Літопис української революції. Матеріали й документи до історії української революції* (Т. 2; Кн. 5 (1917-1923)). Варшава, 400 с.

Залізняк, Л. (2017). Українсько-польські відносини у ХХ столітті: історіографічні проблеми. *Українсько-польські відносини. Новітня доба* / [відп. ред. М. Литвин]. Львів, 29–46.

Кавунник, В. (Упорядн.). (2016). *Архів Української Народної Республіки. Міністерство закордонних справ. Дипломатичні документи від Версальського до Ризького мирних договорів (1919-1921)* / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ, 796 с.

Колянчук, О. (2000). *Українська військова еміграція у Польщі (1929-1939)*. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 278 с.

Комар, В. (2022). Співпраця Польщі і Української Народної Республіки у 20-х роках ХХ століття. *Уманська старовина*, (9), 39–48.

Коротенко, В. (1993). До біографії Андрія Лівницького (маловідомі документи Державного архіву Полтавської області). *Полтавська петлюріана*, (1). Полтава, 83–95.

Литвин, В. (2005). *Україна: доба війни і революції (1917-1920)*. Київ: Вид. дім «Альтернативи», 487 с.

Литвин, М. (2017). Міжнародні відносини в умовах відродження української та польської державності. *Українсько-польські відносини. Новітня доба* / [відп. ред. М. Литвин]. Львів, 82–132.

Литвин, М. (відп. ред.). (2017). *Українсько-польські відносини. Новітня доба* / [НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича]. Львів, 732 с.

Лівницький, А. (2019). *Листування (1919-1953 роки)* / [упоряд., вст. ст., заг. ред. Я. Файзуліна]. Київ: Фенікс, 688 с.

Лозицький, В. С. (кер.), Бажан, О. В., Власенко, С. І. & Кенгії А. В. (Упорядн.). (2008). *Українська політична еміграція. 1919-1945*: док. і матер. Київ: Парламентське вид-во, 103 с.

Мазепа, І. (2003). *Україна в огні й бурі революції*. Київ, 608 с.

Матвієнко, В. (2002). *Українська дипломатія 1917-1921 років: на теренах постімперської Росії*: монограф. Київ: ВПЦ «Київський університет», 376 с.

Матвієнко, В. & Головченко, В. (2001). *Історія української дипломатії ХХ століття у постатях*. Київ, Київ. ун-т, 266 с.

Матвієнко, В. & Головченко, В. (2014). Лівницький Андрій Миколайович. *Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник*, (вип. 5. Біографічна частина: А–М). Київ: Ін-т історії України НАН України, 258–261.

Матвієнко, В. & Дорошко, М. (2020). Українсько-польська союзницька угода 1920 р. та її наслідки. *Україна дипломатична*, (XXI), 61–75.

Матяш, І. Б. та ін. (Упорядн.). (2010). *Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917-1924 рр.)*: док. і матер. Київ: Вид-во гуманіст. л-ри, 590 с.

Михайлова, О. (2007). Польсько-українське військово-господарче співробітництво (січень – квітень 1920 р.). *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*, (12), 198–220.

Михайлова, О. (2005). Польсько-український переговорний процес та підписання Варшавського договору (березень–квітень 1920 р.). *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*, (9). Київ, 154–175.

Михайлова, О. (2002). Україна у східній політиці Ю. Пілсудського (кінець 1918 р. – квітень 1920). *Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 рр.*, (1). Київ, 231–254.

Михайлова, О. (2011). Листи Андрія Лівичького про польсько-українські переговори у Варшаві (кінець 1919 – квітень 1920 року). *Студії з історії Української революції 1917-1921 років: на пошану Руслана Яковича Пирого*: зб. наук. пр. Київ: Ін-т історії України НАН України, 406 с.

Огієнко, І. (митрополит Іларіон). (2005). *Рятування України* / [упоряд., авт. передм. і комент. М. С. Тимошик]. Київ: Наша культура і наука, 227 с.

Осташко, Т. & Соловйова, В. (2002). Дипломатичні представництва УНР у країнах Західної Європи (1918-1921 рр.). *Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 рр.*, (1). Київ, 187–231.

Прилуцький, В. І. (2009). Лівичький (Левицький) Андрій Миколайович. *Енциклопедія історії України* (у 10 т. Т. 6: Ла – Мі). Київ: Наук. думка, 199–200.

Рубльова, Н. С. & Рубльов, О. С. (Упорядн.). (2012). *Україна-Польща 1920-1939 рр.: З історії дипломатичних відносин УССР з Другою Річчю Посполитою*: док. і матер. Київ: Дух і література, 624 с.

Руккас, А. (2018). Польсько-український військовий союз 1920 р. *Польсько-українська співпраця протягом історії*: матер. конф., 202–233.

Руккас, А. О. (2013). «Разом з польським військом»: *Армія Української Народної Республіки 1920 р. (структура, організація, чисельність, уніформа)*. Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 480 с.

Руккас, А. & Ковальчук, М. (2003). Діяльність військової секції при дипломатичній місії у Варшаві (грудень 1919 – липень 1920 р.). *Київська старовина*, (5), 128–156.

Сергійчук, В. (Упорядн.). (2010). *Надія і розчарування українства. До 90-річчя підписання Варшавського договору між Українською Народною Республікою і Річчю Посполитою Польською*. Київ: ПП Сергійчук М., 264 с.

Слабченко, Є. (2016). *Дипломатична історія України* / [упорядн. І. Матяш]. Київ, 496 с.

Стрельський, Г. В. (2000). *Українська дипломатія національно-державного відродження 1917-1920 рр. в особах*. Київ, 66 с.

Трофимович, В. В. (2017). Важкий шлях до Варшавського договору 1920 року. *Військово-науковий вісник*, (28). Львів: АСВ, 110–128.

Україна й українці в постімперську добу (1917-1939). (2021). / [НАН України, Ін-т історії України]. Київ: Академперіодика, 620 с.

Українська бібліотека імені Симона Петлюри в Парижі.

Уряди України у ХХ ст.: наук.-документ. вид. (2001). / [НАН України, Ін-т історії України та ін.; Н. П. Барановська, В. Ф. Верстюк, С. В. Кульчицький та ін.]. Київ: Наук. думка, 606 с.

Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України).

Чернега, П. М. (ред.). (2002). *Україна і Польща в ХХ столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин*: зб. наук. пр. Київ, Краків: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 312 с.

Bruski, J. J. (2000). *Petlurowscy. Centrum Państwowe Ukrainńskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919-1924)*. Kraków, 167–169.

Brusky, J. (2020). The Idea of the Ukrainian-Polish Union in Ukrainian Political Thought of 1918-1920: *Pro et Contra. Ukrainian Historical Journal*, (2), 22–37.

Legieć, J. (2003). *Armia Ukrainńskiej Republiki Ludowej w wojnie polsko-ukraińsko-bolszewickiej w 1920 r.* Toruń, 7.

Pisuliński, J. (2013). *Nie tylko Petlura. Kwestia ukraińska w polskiej polityce zagranicznej w latach 1918–1923*. Toruń, 189 s.

References:

Aleksiievets, L. (2006). *Polshcha: utverdzhennia nezalezhnoi derzhavy 1918-1926 rr.* [Poland: establishing an independent state in 1918-1926]. Ternopil: Pidruchnyky i posibnyky, 448 s. [in Ukrainian].

Bruskyi, Ya. (2020) *Ideia ukraińsko-polskoho soiuзу v ukraińskii politychnii dumsti 1918-1920 rr.: pro et contra.* [The idea of the Ukrainian-Polish union in Ukrainian political thought of 1918-1920: pro et contra]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, (2). 22–37. [in Ukrainian].

Viedieniiev, D. V. & Budkov, D. V. (2006). *Yunist ukraińskoi dyplomatii. Stanovlennia zovnishnopolitychnoi sluzhby Ukrainy v 1917-1923 rokakh* [The youth of Ukrainian diplomacy. Formation of the Foreign Service of Ukraine in 1917-1923]: monohraf. Kyiv: K.I.S., 312 s. [in Ukrainian].

Verstiuk, V. (ker.) ta in. (Comps.). (2006). *Dyrektoriiia, Rada Narodnykh Ministriv Ukrainiskoi Narodnoi Respubliky. Lystopad 1918 – lystopad 1920 rr.* [Directory, Council of People's Ministers of the Ukrainian People's Republic. November 1918 – November 1920]: dok. i mater. (Vol. 1). Kyiv: Vyd-vo im. O. Telihy, 678 s. [in Ukrainian].

Verstiuk, V. F. (2005). *Soiuz Yu. Pilsudskoho – S. Petliury 1920 r. v suchasniï ukraińskii istoriografii* [The Union of I. Pilsudskyi – S. Petliura in 1920 in modern Ukrainian historiography]. *Naukovi zapysky. Istorychni nauky*, (41). Kyiv, 61–62. [in Ukrainian].

Verstiuk, V. & Ostashko, T. (1998). *Livvitskyi Andrii Mykolaiiovych* [Livvitskyi Andrii Mykolayovych]. *Verstiuk, V., Ostashko, T. Diïachi Ukrainiskoi Tsentralnoi Rady: bibliohraf. dovid.* Kyiv, 116–117. [in Ukrainian].

Hai-Nyzhnyk, P. P. (2016). *Ukrainska dyplomatiia y mizhnarodna finansova polityka uriadiv Tsentralnoi Rady, Ukrainiskoi Derzhavy (Hetmanatu) ta Dyrektorii UNR (1917-1922 rr.)* [Ukrainian diplomacy and international financial policy of the governments of the Central Rada, the Ukrainian State (Hetmanate) and the Directorate of the Ukrainian People's Republic (1917–1922)] Kyiv: Duliby, 532 c. [in Ukrainian].

Hai-Nyzhnyk, P. P. (2017). *Periodyzatsiia politychnoi istorii Ukrainy poch. KhKh st. do naukovoi superechky shchodo vyznachennia terminu khronolohichnykh mezh Ukrainiskoi revoliutsii ta ukraińskoi derzhavnosti.* [Periodization of the political history of Ukraine beginning 20th century to the scientific dispute regarding the definition of the chronological limits of the Ukrainian revolution and Ukrainian statehood]. *Ukrainska revoliutsiia 1917-1921 rr.: peredumovy, protsesy, naslidky, uroky: mater. Vseukr. nauk. konf., 24 bereznia 2017 r.:* Naukovi visnyk z problem rehionalnoi istorii ta pamiatkoznavstva «Mezhybizh», (1). Khmelyntskyi, 6–12. [in Ukrainian].

Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby zovnishnoi rozvidky Ukrainy [Sectoral State Archive of the Foreign Intelligence Service of Ukraine]. [in Ukrainian].

Hrytsak, Ya. (1996). *Narys istorii Ukrainy: formuvannia modernoi ukrainskoi natsii XIX – XX st.* [An outline of the history of Ukraine: the formation of the modern Ukrainian nation in the 19th and 20th centuries]. Kyiv: Heneza, 360 s. [in Ukrainian].

Hud, B. (1996). Ukrainsko-polska viiskovo-politychna spivpratsia u 1917–1921 rr.: geneza, rezultaty, uroky [Ukrainian-Polish military-political cooperation in 1917–1921: genesis, results, lessons]. *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze* / [pod red. Stefana Kozaka]. (3). Warszawa, 120–135. [in Ukrainian].

Hud, B. (2011). *Ukrainsko-polski konflikty novitnoi doby: etnosotsialnyi aspekt* [Modern Ukrainian-Polish conflicts: ethno-social aspect]. Kharkiv: Akta, 478 s. [in Ukrainian].

Hud, B. & Holubko, V. (1997). *Nelehka doroha do porozuminnia. Do pyttannia pro henezy ukrainsko-polskoho viiskovo-politychnoho spivrobotnytstva, 1917–1921 rr.* [An uneasy road towards agreement. On the question of the origins of Ukrainian-Polish military-political cooperation, 1917–1921]. Lviv: Ukrainski tekhnolohii, 67 s. [in Ukrainian].

Hunchak, T. (Ed.). (1983). *Ukraina i Polshcha v dokumentakh (1918-1922)* [Ukraine and Poland in documents (1918-1922)]. (Ch. 2). Niu-York, Paryzh, Sidnei, Toronto: Nauk. tov-vo im. T. Shevchenka, 468 s. [in Ukrainian].

Danylenko, V. M. (2019). Dyplomatychna taktyka Polshchi shchodo Ukrainy pislia Pershoi svitovoi viiny [Diplomatic tactics of Poland in relation to Ukraine after the First World War]. *Ukrainska dyplomatiiia v dobu natsionalno-vyzvolnykh zmahan (1917–1921 rr.): istoriia, problemy, protyrichchia, prysviachena 100-richchiu proholoshennia Akta Zluky Ukrainskoi Narodnoi Respubliky i Zakhidnoukrainskoi Narodnoi Respubliky*: zb. nauk. pr. mi-zhnar. nauk.-prakt. konf., Kyiv, 21–22 liutoho 2019 r. Kyiv: Milenium, 58–59. [in Ukrainian].

Datskiv, I. (2009). *Dyplomatiiia ukrainskykh derzhavnykh utvoren u zakhysti natsionalnykh interesiv. 1917-1923 rr.* [Diplomacy of Ukrainian state entities in the protection of national interests. 1917-1923] Ternopil: Aston, 376 s. [in Ukrainian].

Datskiv, I. B. (2010). *Dyplomatiiia ukrainskykh natsionalnykh uriadiv u zakhysti derzhavnosti (1917-1923 rr.)* [Diplomacy of Ukrainian national governments in defense of statehood (1917-1923)]. (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Kyiv, 36 s. [in Ukrainian].

Dornik, V. (2015). *Ukraina mizh samovyznachenniam ta okupatsiieiu: 1917-1922 roky* [Ukraine between self-determination and occupation: 1917–1922] / [per. z nim. V. Kamianets; nauk. red. R. Pyrih]. Kyiv: Nika-Tsentr, 512 s. [in Ukrainian].

Dotsenko, O. (1923). *Litopys ukrainskoi revoliutsii. Materialy y dokumenty do istorii ukrainskoi revoliutsii* [Chronicle of the Ukrainian Revolution. Materials and documents on the history of the Ukrainian revolution]. (Vol. 2: Kn. 5 (1917-1923). Warshava, 400 s. [in Ukrainian].

Zalizniak, L. (2017). Ukrainsko-polski vidnosny u XX stolitti: istoriohrafichni problemy [Ukrainian-Polish relations in the 20th century: historiographical problems]. *Ukrainsko-polski vidnosyny. Novitnia doba* / [vidp. red. M. Lytvyn]. Lviv, 29–46. [in Ukrainian].

Kavunnyk, V. (Comps.). (2016). *Arkhiv Ukrainskoi Narodnoi Respubliky. Ministerstvo zakordonnykh sprav. Dyplomatychni dokumenty vid Versalskoho do Ryzkoho myrnykh dohovoriv (1919–1921)* [The Archive of the Ukrainian People's Republic. The Ministry of International Affairs. Diplomatic documents from the Versailles to Riga peace treaties (1919–1921) / Instytut ukrainskoi arkhieohrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho. Kyiv, 796 s. [in Ukrainian].

Kolianchuk, O. (2000). *Ukrainska viiskova emihratsiia u Polshchi (1929–1939)* [Ukrainian military emigration in Poland (1929-1939)]. Lviv: In-t ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, 278 s. [in Ukrainian].

Komar, V. (2022). Spivpratsia Polshchi i Ukrainkoi Narodnoi Respubliky u 20-kh rokakh XX stolittia [Cooperation between Poland and the Ukrainian People's Republic in the 20s of the 20th century]. *Umovnaska starovyna*, (9), 39–48. [in Ukrainian].

Korotenko, V. (1993). Do biohrafii Andriia Livytskoho (malovidomi dokumenty Derzhavnoho arkhivu Poltavskoi oblasti) [To the biography of Andrii Livytskyi (little-known documents of State Archives of Poltava Region) *Poltavska peltiuriana*, (1). Poltava, 83–95. [in Ukrainian].

Lytvyn, V. (2005). *Ukraina: doba viiny i revoliutsii (1917–1920)* [Ukraine: the era of war and revolution (1917–1920)]. Kyiv: Vyd. dim «Alternatyvy», 487 s. [in Ukrainian].

Lytvyn, M. (2017). Mizhnatsionalni vidnosyny v umovakh vidrodzhennia ukrainkoi ta polskoi derzhavnosti [International relations in the conditions of the revival of Ukrainian and Polish statehood]. *Ukrainsko-polski vidnosyny. Novitnia doba* / [vidp. red. M. Lytvyn]. Lviv, 82–132. [in Ukrainian].

Lytvyn, M. (Ed.). (2017). *Ukrainsko-polski vidnosyny. Novitnia doba* [Ukrainian-Polish relations. The New age] / [NAN Ukrainy, In-t ukrainoznavstva im. I. Krypiakievycha]. Lviv, 732 s. [in Ukrainian].

Livytskyi, A. (2019). *Lystuvannia (1919–1953 roky)* [Correspondence (1919–1953)] / [Comps., vst. st., zah. red. Ya. Faizulina]. Kyiv: Feniks, 688 s.

Lozyskyi, V. S. (ker.), Bazhan, O. V., Vlasenko, S. I. & Kentii A. V. (Comps.) (2008). *Ukrainska politychna emihratsiia. 1919–1945* [Ukrainian political emigration. 1919–1945]: dok. i mater. Kyiv: Parlamentske vyd-vo, 103 s. [in Ukrainian].

Mazepa, I. (2003). *Ukraina v ohni y buri revoliutsii* [Ukraine is in the fire and storm of revolution]. Kyiv, 608 s. [in Ukrainian].

Matviienko, V. (2002). *Ukrainska dyplomatiia 1917–1921 rokiv: na terenakh postimper-skoi Rosii* [Ukrainian diplomacy of 1917–1921: on the terrain of post-imperial Russia]: monohraf. Kyiv: VPTs «Kyivskiy universytet», 376 s. [in Ukrainian].

Matviienko, V. & Holovchenko, V. (2001). *Istoriia ukrainkoi dyplomatii XX stolittia u postatiakh* [History of Ukrainian diplomacy of the 20th century in figures]. Kyiv, 266 s. [in Ukrainian].

Matviienko, V. & Holovchenko, V. (2014). Livytskyi Andrii Mykolaiovych [Andriy Mykolayovych Livytskyi]. *Ukraina v mizhnarodnykh vidnosynakh. Entsyklopedychnyi slovnyk-dovidnyk*. (Vol. 5. Biohrafichna chastyna: A–M). Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 258–261. [in Ukrainian].

Matviienko, V. & Doroshko, M. (2020). Ukrainko-polska soiuznytska uhoda 1920 r. ta yii naslidky [The Ukrainian-Polish alliance agreement of 1920 and its consequences]. *Ukraina dyplomatychna*, (XX), 61–75. [in Ukrainian].

Matiash, I. B. ta in. (Comps.). (2010). *Istoriia ukrainkoi dyplomatii: pershi kroky na mizhnarodnii areni (1917–1924 rr.)* [The history of Ukrainian diplomacy: the first steps in the international arena (1917–1924)]: dok. i mater. Kyiv: Vyd-vo humanist. l-ry, 590 c. [in Ukrainian].

Mykhailova, O. (2007). Polsko-ukrainske viiskovo-hospodarche spivrobotnytstvo (sichen – kviten 1920 r.) [Polish-Ukrainian military and economic cooperation (January – April 1920)]. *Ukraina XX st.: kultura, ideolohiia, polityka*, (12), 198–220. [in Ukrainian].

Mykhailova, O. (2005). Polsko-ukrainskyi perehovornyi protses ta pidpysannia Varshavskoho dohovoru (berezen-kviten 1920 r.) [The Polish-Ukrainian negotiation process and the signing of the Warsaw Pact (March–April 1920)]. *Ukraina XX st.: kultura, ideolohiia, polityka*, (9). Kyiv, 154–175. [in Ukrainian].

Mykhailova, O. (2002). Ukraina u skhidnii politytsi Yu. Pilsudskoho (kinets 1918 r. – kviten 1920) [Ukraine in the Eastern policy of I. Pilsudskyi (end of 1918 – April 1920)].

Problemy vyvchennia istorii Ukrainsoi revoliutsii 1917-1921 rr., (1). Kyiv, 231–254. [in Ukrainian].

Mykhailova, O. (2011). Lysty Andriia Livytskoho pro polsko-ukrainski perehovory u Varshavi (kinets 1919 – kviten 1920 roku) [The letters of Andrii Livytskyi about the Polish-Ukrainian negotiations in Warsaw (end of 1919 – April 1920)]. *Studii z istorii Ukrainsoi revoliutsii 1917-1921 rokiv: na poshanu Ruslana Yakovycha Pyroha*: zb. nauk. pr. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 406 s. [in Ukrainian].

Ohiienko, I. (mytropolyt Ilarion). (2005). *Riatuvannia Ukrainy* [Saving Ukraine] / [comps., avt. peredm. i koment. M. S. Tymoshyk]. Kyiv: Nasha kultura i nauka, 227 s. [in Ukrainian].

Ostashko, T. & Soloviova, V. (2002). Diplomatychni predstavnytstva UNR u krainakh Zakhidnoi Yevropy (1918-1921 rr.) [Diplomatic missions of the Ukrainian People's Republic in the countries of Western Europe (1918-1921)]. *Problemy vyvchennia istorii Ukrainsoi revoliutsii 1917-1921 rr.*, (1). Kyiv, 187–231. [in Ukrainian].

Prylutskyi, V. I. (2009). Livytskyi (Levytskyi) Andrii Mykolaiovych [Livytskyi (Levytskyi) Andrii Mykolayovych. *Entsyklopediia istorii Ukrainy* (Vol. 6: La – Mi). Kyiv: Nauk. dumka, 199–200. [in Ukrainian].

Rublova, N. S. & Rublov, O. S. (Comps.). (2012). *Ukraina-Polsha 1920-1939 rr.: Z istorii dyplomatychnykh vidnosyn USSR z Druhoiu Richchiu Pospolytoiu* [Ukraine-Poland 1920-1939: From the History of Diplomatic Relations of the Ukrainian SSR with the Second Polish-Lithuanian Commonwealth]: dok. i mater. Kyiv: Dukh i literatura, 624 s. [in Ukrainian].

Rukkas, A. (2018). Polsko-ukrainskyi viiskovyi soiuз 1920 r. [The Polish-Ukrainian military alliance of 1920]. *Polsko-ukrainska spivpratsia protiahom istorii*: mater. konf., 202–233. [in Ukrainian].

Rukkas, A. O. (2013). «Razom z polskym viiskom»: *Armiia Ukrainsoi Narodnoi Respubliki 1920 r. (struktura, orhanizatsiia, chyselnist, uniforma)* [“Together with the Polish Army”: the Army of the Ukrainian People's Republic in 1920 (structure, organization, numbers, uniform)]. Nizhyn: Vydavets PP Lysenko M. M., 480 s. [in Ukrainian].

Rukkas, A. & Kovalchuk, M. (2003). Diialnist viiskovoi sektsii pry dyplomatychnii misii u Varshavi (hruden 1919 – lypen 1920 r.) [The activities of the military section at the diplomatic mission in Warsaw (December 1919 – July 1920)]. *Kyivska starovyna*, (5), 128–156. [in Ukrainian].

Serhiichuk, V. (Comps.). (2010). *Nadiia i rozcharuvannia ukrainstva. Do 90-richchia pidpysannia Varshavskoho dohovoru mizh Ukrainsoiui Narodnoiui Respublikoii i Richchiu Pospolytoiu Polskoiiu* [Hope and disappointment of Ukrainians. To the 90th anniversary of the signing of the Warsaw Pact between the Ukrainian People's Republic and the Polish-Lithuanian Commonwealth]. Kyiv: PP Serhiichuk M., 264 s. [in Ukrainian].

Slabchenko, Ye. (2016). *Dyplomatychna istoriia Ukrainy* [Diplomatic history of Ukraine] / [comps. I. Matiash]. Kyiv, 496 s. [in Ukrainian].

Streleskyi, H. V. (2000). *Ukrainska dyplomatiia natsionalno-derzhavnoho vidrodzhennia 1917-1920 rr. v osobakh* [Ukrainian diplomacy of the national-state revival of 1917-1920 in persons]. Kyiv, 66 s. [in Ukrainian].

Trofymovych, V. V. (2017). Vazhkyi shliakh do Varshavskoho dohovoru 1920 roku [The difficult path to the Warsaw Pact of 1920]. *Viiskovo-naukovyi visnyk*, (28). Lviv: ASV, 28, 110–128. [in Ukrainian].

Ukraina y ukraintsi v postimpersku dobu (1917-1939) [Ukraine and Ukrainians in the post-imperial era (1917-1939)]. (2021). / [NAN Ukrainy, In-t istorii Ukrainy]. Kyiv: Akadempriodyka, 620 s. [in Ukrainian].

Ukrainska biblioteka imeni Symona Petliury v Paryzhi [The Symon Petliura Ukrainian Library in Paris]. [in Ukrainian].

Uriady Ukrainy u XX st. [Governments of Ukraine in the XX century]: nauk.-dokument. vyd. (2001). / [NAN Ukrainy, In-t istorii Ukrainy ta in.; N. P. Baranovska, V. F. Verstiuk, S. V. Kulchytskyi ta in.]. Kyiv: Nauk. dumka, 606 s. [in Ukrainian].

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady i upravlinnia Ukrainy [The Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine]. [in Ukrainian].

Cherneha, P. M. (Ed.). (2002). *Ukraina i Polshcha v XX stolitti: problemy i perspektyvy vzaiemovidnosyn* [Ukraine and Poland in the 20th century: problems and prospects of mutual relations]: zb. nauk. pr. Kyiv, Krakiv: NPU im. M. P. Drahomanova, 312 s. [in Ukrainian].

Bruski, Ja. J. (2000). *Petlurowcy. Centrum Państwowe Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919-1924)* [Petliurians. The State Center of the Ukrainian People's Republic in exile (1919-1924)]. Kraków, 167–169. [in Polish].

Brusky, Ja. (2020). The Idea of the Ukrainian-Polish Union in Ukrainian Political Thought of 1918-1920. *Pro et Contra. Ukrainian Historical Journal*, (2), 22–37. [in English].

Legieć, Ja. (2003). *Armia Ukraińskiej Republiki Ludowej w wojnie polsko-ukraińsko-bolszewickiej w 1920 r.* [The Army of the Ukrainian People's Republic in the Polish-Ukrainian-Bolshevik War in 1920]. Toruń, 7. [in Polish].

Pisuliński, Ja. (2013). Nie tylko Petlura. Kwestia ukraińska w polskiej polityce zagranicznej w latach 1918-1923 [Not only Petliura. The Ukrainian issue in Polish foreign policy in the years 1918-1923]. Torun, 189 s. [in Polish].

Отримано: 09.03.2024

DOI 10.32626/2309-2254.2024-43.134-148

УДК 070(477)«18»:271]:008

ФЕДОРИК Юрій – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та філософії Бердянського державного педагогічного університету, вул. Шмідта, 4, м. Бердянськ, індекс 71100 (тимчасово переміщений до вул. Жуковського, 66, м. Запоріжжя, індекс 69000), Україна (jurij83fedoryk@gmail.com)

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-0876-1130>

Researcher ID E-2267-2019

FEDORYK Yuriy – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of History and Philosophy, Berdyansk State Pedagogical University, 4 Schmidt Street, Berdiansk, index 71100 (temporarily relocated to 66 Zhukovskoho Street, Zaporizhzhia, index 69000), Ukraine (jurij83fedoryk@gmail.com)

АНТОЩАК Марина – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та філософії Бердянського державного педагогічного університету, вул. Шмідта, 4, м. Бердянськ, індекс 71100 (тимчасово переміщена до вул. Жуковського, 66, м. Запоріжжя, індекс 69000), Україна (mberezhna1966@ukr.net)

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-6916-1126>

ANTOSHCHAK Maryna – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of History and Philosophy of the Berdyansk State Pedagogical University, 4 Shmidta Street, Berdyansk, index 71100 (temporarily relocated to 66 Zhukovskoho Street, Zaporizhzhia, index 69000), Ukraine (mberezhna1966@ukr.net)

Бібліографічний опис статті: Федорик, Ю., Антошак, М. (2024). Духовна просвіта та імперські наративи: українська минувшина у дзеркалі єпархіальних журналів другої половини XIX ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (43), 134–148.

ДУХОВНА ПРОСВІТА ТА ІМПЕРСЬКІ НАРАТИВИ: УКРАЇНСЬКА МИНУВШИНА У ДЗЕРКАЛІ ЄПАРХІАЛЬНИХ ЖУРНАЛІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст.

Анотація. *Мета статті* полягає в аналізі ролі православних духовних журналів другої половини XIX ст. у поширенні імперських наративів щодо історії України. Дослідження спрямоване на визначення взаємовпливу публікацій церковних єпархіальних видань із державною ідеологією, а також аналіз зв'язку цих публікацій із сучасною пропагандою Кремля та Російської православної церкви проти України. **Методологічні засади.** На основі опрацювання історичної літератури та джерельної бази, автор статті використав методи історичного аналізу та синтезу для розгляду імперських наративів у православних духовних журналах досліджуваного періоду. Також у дослідженні використовуються порівняльний метод та метод системного аналізу для вивчення тематики публікацій журналів окремих єпархій, а також визначення впливу поглядів дореволюційних православних публіцистів на сучасні наративи РПЦ щодо України. **Наукова новизна** даної теми ґрунтується на спробі аналізу варіативності тематичного спектру історичних публікацій, які виходили в різних єпархіальних журналах; розкритті поглядів на міжконфесійні відносини в історичній ретроспективі православних авторів та визначенні впливу цих поглядів на переконання ієрархів сучасної Російської православної церкви. **Висновки.** Автори проаналізували тематику історичних публікацій, виданих в неофіційній частині єпархіальних журналів на території підросійської України та Холмсько-Варшавської єпархії. Були простежені взаємозв'язок та регіональна відмінність імперських наративів в православних єпархіальних журналах. Висвітлено роль єпархіальних відомостей в ретрансляції даних наративів, а також їх відбиття в сучасній кремлівській пропаганді проти України. Стверджено, що єпархіальні православні видавництва другої половини XIX століття посідали важливе місце у формуванні російської імперської візії щодо минулого українських земель. Дослідження виявило їхню роль у поширенні численних регіональних варіантів імперської пропаганди. Відзначено опосередкований вплив даних наративів і на українську національну історіографію, зазначено необхідність відмежування від них для кращого вивчення минулого та протистояння російській пропаганді.

Ключові слова: православ'я, російські імперські наративи, українська історія, православні духовні журнали, міжконфесійні відносини, світогляд, пропаганда.

SPIRITUAL EDUCATION AND IMPERIAL NARRATIVES: THE UKRAINIAN PAST IN THE MIRROR OF DIOCESAN MAGAZINES OF THE SECOND HALF OF THE 19th CENTURY

Abstract. *The purpose of the article is to analyze the role of Orthodox spiritual journals of the second half of the 19th century in the spread of imperial narratives about the history of Ukraine. The research is aimed at determining the mutual influence of the publications of ecclesiastical diocesan publications with the state ideology, as well as analyzing the connection of these publications with the modern propaganda of the Kremlin and the Russian Orthodox Church against Ukraine. The methodological principles.* Based on the analysis of historical literature and the source base, the article's author used the methods of historical analysis and synthesis to examine the imperial narratives in the Orthodox spiritual journals of the period under study. The research also uses the comparative method and the method of systematic analysis to study the topics of publications of magazines of individual dioceses, as well as to determine the influence of the views of pre-revolutionary Orthodox publicists on the modern narratives of the Russian Orthodox Church regarding Ukraine. **The scientific novelty** of this topic is based on an attempt to analyze the variability of the thematic spectrum of historical publications issued in various diocesan journals and on revealing views on interfaith relations in the historical retrospective of Orthodox authors and determining the influence of these views on the beliefs of the hierarchs of the modern Russian Orthodox Church. **Conclusions.** The authors analyzed the topics of historical publications issued in the unofficial part of diocesan journals in the territory of the Russian Ukraine and the Cholm-Warsaw diocese. Interrelationships and regional differences of imperial narratives in Orthodox diocesan journals were traced. The role of diocesan information in relaying these narratives, as well as their reflection in modern Kremlin propaganda against Ukraine, is highlighted. It is asserted that the diocesan Orthodox publishing houses of the second half of the 19th century played an important role in forming the Russian imperial vision of the past of Ukrainian lands. The study revealed their role in the spread of numerous regional variants of imperial propaganda. The indirect influence of these narratives on Ukrainian national historiography is noted, and the need to distance themselves from them for a better study of the past and opposition to Russian propaganda is specified.

Key words: *Orthodoxy, Russian imperial narratives, Ukrainian history, Orthodox spiritual journals, interfaith relations, worldview, propaganda.*

Постановка проблеми. Проблема вивчення ролі православних церковних журналів у формуванні та поширенні імперських нарративів про минуле України має важливе значення.

У процесі формування національної ідентичності, внаслідок тривалої бездержавності, українське населення зазнало сильних іноземних впливів, які проявлялися, зокрема, у впливах на релігію. З огляду на орієнтацію на східнохристиянські духовні традиції, протягом XIX ст. українці зазнали особливо великих впливів російського православ'я, що посилювалося важливим значенням релігійної ідентичності для світогляду домодерного українського населення. Цей вплив, а також роль Російської православної церкви в ідеологічній підтримці самодержавства обумовили зміст поширюваних серед пастви нарративів, що впливало на прийняття частиною парафіян малоросійського й імперського мислення.

З іншого боку, російські православні журнали відігравали істотну роль у конструюванні ідеології «руського міра». Період другої половини XIX ст. був ключовим у їх формуванні, а православна церковна періодика була одним з основних інструментів поширення російської візії історії України чез рез інститут РПЦ.

Варто відзначити, що незважаючи на централізацію РПЦ та широке залучення православного духовенства в справу зміцнення імперії, православні автори окремих епархій відігравали роль у конструюванні регіональних наративів. Це доповнювало загальноімперський ідеологічний конструкт локальними історичними міфами та популяризувало нові концепції, які, в свою чергу, поступово інтегрувалися з загальноросійськими міфологемами і ставали частиною ідеологічного арсеналу російської пропаганди.

У зв'язку з вищезазначеним, розгляд ролі та місця православних церковних журналів у формуванні російського імперського дискурсу стає важливим елементом у пошуках першопричин участі РПЦ в конструюванні ідеології «руського міра». У широкому контексті це дослідження дозволить краще зрозуміти процес трансформації РПЦ як ідеологічної опори російської влади, а також розкрити ідеологічні першооснови залучення Московського патріархату до підтримки російської влади під час агресії проти України.

Мета дослідження полягає в висвітленні ролі православних церковних журналів другої половини XIX ст. у поширенні російських імперських наративів з історії України та аналізі віддзеркалення цих наративів у ідеологічній підтримці сучасної РПЦ нинішньої антиукраїнської політики Кремля.

Аналіз джерел та останні дослідження. Дослідження епархіальної церковної періодики цікавило багатьох вчених з різних перспектив. Російські історики, такі як К. Нетужілов та Є. Тимофєєва, аналізували її в контексті загального розвитку періодики в Російській імперії (Нетужілов, 2006; Нетужілов, 2008; Тимофєєва, 2007). Більшість українських дослідників акцентували увагу на конкретних епархіальних видавництвах, акцентуючи увагу на розгляді ними окремих питань вітчизняної історії, релігійних студій, а також їх джерелознавчому та краєзнавчому потенціалі. Серед українських істориків-дослідників епархіальних відомостей можна виділити дослідження В. Кочмара (Кочмар, 2010), О. Чиркової та О. Спінула (Чиркова, Спінул, 1997), І. Гончара (Гончар, 2013), Ю. Конарівської (Конарівська, 2016), О. Гейди (Гейда, 2007) тощо. Тематика православних епархіальних видавництв не обійшла увагою і польських дослідників. Наприклад, Марія Куновська-Порембна вивчала проблему Унійної церкви та її вірян в світлі журналу «Холмско-Варшавській епархіальний вѣстникъ» (Kunowska-Porębna, 1993). З огляду на особливість тематики данної статті, її джерельною базою є православні епархіальні журнали, зокрема Таврійської, Херсонської, Полтавської, Чернігівської, Волинської, Подільської та Холмсько-Варшавської епархій.

Виклад основного матеріалу. Процес інкорпорації українських земель до Московського царства, а згодом і Російської імперії означав і експансію московського православ'я, яке перетворювалося в головний центр формування ідей триєдиної російської народності.

Процес об'єднання РПЦ зі світською владою набув особливо масштабних форм у другій половині XIX ст., коли «Уварівська тріада» злилася з великоросійським націоналізмом, що остаточно кристалізувався після польського повстання 1863-1864 рр. У цей час на чолі Святішого Синоду РПЦ були обер-прокурори, які за ступенем впливовості в ієрархії імперії перевершували будь-кого з попередників.

У цей час завершилося і формування православної церковної періодики, яка також відрізнялася чіткою централізацією. Її відмінністю була також широка розгалуженість та масштабність порівняно з іншими періодичними виданнями. Як зазначав К. Нетужилов, «жодне інше імперське відомство не мало такого великого корпусу спеціальних періодичних видань, яким користувалася православна церква» (Нетужилов, 2008, с. 94) [прирівняння РПЦ до державних відомств надає цій оцінці додаткової ваги – Ю.Ф.].

Офіційні законопроекти, розпорядження духовного відомства та рішення Синоду публікувалися у вищих виданнях «Духовная Бесѣда» (1859-1876) та «Церковный вѣсникъ» (1876-1888), що видавалися Санкт-Петербурзькою духовною академією. Згодом цю функцію перебрали «Церковныя вѣдомости» (1888-1918), які стали головним друкованим органом Святішого Синоду (Тимофеева, 2007, с. 10).

Почала формуватися й мережа єпархіальних періодичних видань, яка охопила всю імперію, включаючи підросійські українські землі. Показово, що ініціатива створення єпархіальних журналів з'явилася на території України. Вперше з подібною ініціативою на початку 1850-х років виступив архієпископ Херсонський і Таврійський Інокентій (Борисов), однак лише в 1859 р. це клопотання отримало найвищу ухвалу Св. Синоду (Нетужилов, 2006, с. 175; Кочмар, 2010, с. 45–46). З 1860 року Херсонщина разом з Ярославською єпархією стала полем експерименту у впровадженні головного єпархіального журналу, першого видання такого роду в імперії, що стало головним друкованим органом Церкви на місцях.

Послідовно на підросійських українських землях почали виходити: «Херсонскія єпархіальныя вѣдомости» (1860), «Кієвскія єпархіальныя вѣдомости» та «Черниговскія єпархіальныя извѣстія» (1861), а також аналогічні журнали в Подільській (1862), Полтавській (1863), Волинській та Харківській (1867) єпархіях (з 1884 р. «Харьковскія єпархіальныя вѣдомости» були замінені на «Листокъ Харьковской єпархіи», який виходив при журналі «Вѣра и Разумъ»). Невдовзі, в 1869 р. розпочали діяльність «Таврическія єпархіальныя вѣдомости» (з 1911 р. перейменовано на «Вѣра и Жизнь»), а з 1872 – «Екатеринославскія єпархіальныя вѣдомости». На фронтах подібні журнали з'явилися в Кишенівсько-Хотинській (1867) та Донсько-Новочеркаській (1869) єпархіях. Врешті-решт, після ліквідації Унійної церк-

ви в Царстві Польському з 1877 р. почав виходити «Холмско-Варшавській епархіальний вѣстникъ» (Нетужилов, 2006, с. 177).

Поруч із церковними виданнями виходили також видання духовних навчальних закладів, духовно-просвітницьких товариств, братств тощо. Проте саме епархіальні видання стали наймасовішими осередками православної церковної періодики.

Тематика епархіальних журналів нагадувала «Церковныя вѣдомости», але зосереджувалася переважно на місцевих подіях. Окрім офіційних документів та рішень, журнали включали інформацію про візитації архієреїв, переміщення духовенства, місіонерські ініціативи, розвиток парафій і релігійних шкіл тощо. Статті богословського та історико-релігійного характеру, які містилися в неофіційній частині видань ретворювали їх в потужні центри релігійної агітації. Церковна роль у підтримці царської політики формувала зміст статей. Крім причеплення православного світогляду, статті сприяли вихованню пастви в душі покори імператорській владі, популяризували ідеї панславизму, російського патріотизму та єдності імперії.

На території «українських» епархій тематика статей відрізнялася наявністю публікацій, які віддзеркалювали церковне бачення історії окремих теренів з постійним українським населенням. Воно було вкрай тенденційним і демонструвало, з одного боку, тяглість поглядів, закладених в період визрівання концепції триєдності «Святої Русі», а з іншого, прагнення захисту російських завоювань на півдні та південному заході імперії та політизацію її суспільно-політичного життя після польського повстання 1863 року.

На Півдні України провідну роль серед православних видавництв відігравали відомості Херсонської, Катеринославської та Таврійської епархій. Серед статей їх неофіційної частини зустрічаються публікації історико-релігійного спрямування, які переважно фокусувалися на вивченні витоків православ'я в регіоні та історії головних святинь. Такі розвідки включають, наприклад, статті «Одесскій Каѳедральный Преображенскій соборъ» (Лебединцевъ, 1860, с. 127–137; 161–173) та «Учреждѣніе Таврической епархіи и первое десятилетіе оной» (б/а, 1869). Незважаючи на переважно релігійний характер, вони віддзеркалювали ставлення до важливих питань історії: російсько-турецьких війн, російської колонізації краю, міжконфесійних відносин після входження земель до складу Росії тощо. Статті підтримували вірогідні настрої, сприяли укоріненню локальних міфів «Новоросії» і їх вживлення у тіло загальноімперського метанаративу. Наприклад, у публікації «Естѣственно историческое описаніе Тавриды» священника Олександра Накропіна (Накропінъ, 1885), що вийшла в Таврійських епархіальних відомостях за 1885 р., використовується типовий набір штампів для виправдання прав Росії на Південь України: образ імперії Романових, як покровительки православних традицій краю; міф Росії-захисниці православного населення, які протягом століть протистояли «мусульманському фанатизму»; виправдання експансії Росії розвитком краю під її управлінням тощо.

У публікації, традиційно для російських імперських наративів применшувалися полірелігійні традиції регіону, акцентувалася увага на давніх православних традиціях краю, які, за ствердженням публіцистів, мали свій початок у Херсонесі з Кирила та Мефодія, що мало виправдовувати російські права на півострів. Хиткість аргументів, на яких базувалися ця лінійна схема, засвідчує фрагмент *«Здѣсь на Крымскомъ полуостровѣ, какъ можно предположить, было положено и начало нашей грамотности, потому что Кирилль и Мевофій именно въ Херсонесѣ находятъ Евангеліе и Апостоль на славянскомъ языкѣ»* (Накропинъ, 1885, с. 1105). Як бачимо, відірвана від історичного контексту інформація про діяльність християнських проповідників у Херсонесі та їх роль в перекладі богословських текстів «слов'янською мовою» [яка також поширювалася на Балканах і не мала нічого спільного з розмовною мовою східних слов'ян – Ю.Ф.] лягла в основу псевдоісторичного наративу про виключні права Росії на Крим, широко використовуваного як у публікаціях XIX ст., так і перед сучасною російською агресією.

Проте, у деяких статтях, навіть при спробах створення штучних історичних претензій на ці землі, визнавалося, що ці території переважно розглядалися як завойовані, право на які визначалося, передусім, їх географічним та економічним значенням: *«Россія, еще со времени Петра Великаго, ясно понимала это важное для нея значение Чернаго моря – всегда старалась приобрѣсть и удерживать за собою мѣстности Тавриды. Какъ дорожитъ Россія Чернымъ моремъ и мѣстностями Тавриды – это ясно показала послѣдняя крымская война»* (Ө.N, 1870, с. 363). Поєднання відвертого обґрунтування претензій із псевдоісторичними розмовами про півострів як колиску російського християнства стало ключовим елементом міфу російської Новоросії. Ці наративи витримали випробування часу і збереглися в сучасній кремлівській пропаганді проти України. Вони також проявились і в псевдонауковому есе російського диктатора, опублікованому влітку 2021 року.

Іншим, згаданим вище, «аргументом» легітимізації прав Росії на ці землі, слугував типовий для імперій цивілізаторський міф. Як відмічалося в цитованій вище статті О. Накропіна: *«Едва только минуло одно столѣтіе, какъ присоединенъ къ русскимъ владѣніямъ Крымскій полуостровѣ, а какую видимъ перемену! какъ много измѣнилась эта страна къ лучшему! Теперь Таврида повсюду покрыта благоустроенными, цвѣтущими и обширными горадами, украшенными великолѣпными зданіями всюду, во всехъ приморскихъ портовыхъ городахъ Таврическаго полуострова кипитъ обширная торговля и промышленность...»* (Накропинъ, 1885, с. 1110). Цьому ідеалістичному образу протиставлялися часи, коли *«это было отечество и убѣжище толпы мусульманскихъ хищниковъ, извѣстныхъ своими опустошительными набѣгами на прѣделы южной Россіи...»* (Накропинъ, 1885, с. 1112). Слід відзначити, що в XX столітті схожий підхід, коли захоплення інших територій обґрунтовувалося їх подальшим економічним розвитком, використовувався для виправдання анексії західноукраїнських земель. Цей підхід також отримав широке застосування під час російсько-української війни.

Популяризація міфу невинних страждань християнського населення від мусульман, ворожого ставлення турків і татар до християнства і навпаки – незвичайної релігійної толерантності в Росії, створювали тенденційний погляд на історію регіону. Проте, ця пропаганда не могла приховати ворожого ставлення до місцевих віровчень, виявленого у церковній періодиці – від мусульманства, юдаїзму, унії та католицизму до так званого «сектанства».

Цей наратив супроводжувався підтримкою ідей панславізму та концепції триєдності російського народу. Незважаючи на те, що «південноруси» не розглядалися повноцінним незалежним народом, слід зауважити факт наявності розгляду в статтях альтернативних концепцій походження терміну «Україна», окрім базових схем «України-окраїни», а також вживання терміну «українець» в якості етнічного. Це могло свідчити про трансформацію ставлення держави та Церкви до етнічного «українець», який, до 1863 року, не викидав стійких асоціацій з «мазепинством».

Серед таких публікацій варто уваги є розвідка «Ханская Україна» протоієрея Херсонської єпархії Арсенія Лебединцева (Лебединцевъ, 1860, с. 301–316). Присвячена територіям навколо Очакова, стаття висвітлювала генезу терміну «Ханська Україна» та причину його використання архієреями Праїлавської митрополії з центром в Ізмаїлі. Як зазначав автор статті, «*Такому объясненію – въ смыслъ земли, собственной Украинскому народу, идетъ свидѣтельство Хмѣльницкаго, который (больше чѣмъ за сто лѣтъ) въ своемъ достопримѣчательномъ Универсалѣ, 1648 г., подъ Бѣлою-Церковью, говоритъ: «... съ древнихъ вѣковъ... козацкія наши Русскія провинціи отъ Подоля, Воляня и Волоховъ до Вильно и Смоленска свои границы имѣютъ»* [автор посилається на «Історію Малоросії» М. Маркевича – Ю.Ф.]. *По Русскимъ лѣтописямъ весь сѣверный берегъ Чернаго моря, съ древнихъ временъ, былъ обитаемъ племенами славянскими и принадлежалъ князьямъ южно-русскимъ. Преданіе о древнихъ обитателяхъ этихъ земель, при постоянной впрочемъ борьбѣ съ новыми властителями, могло пережить вѣка владычества и Половцевъ, и Монголовъ, и только древнее названіе южно-русскихъ племенъ измѣнилось на новое ихъ имя Украинскаго народа. – А могло быть и прощѣ, – что такъ названо православное населеніе Очаковской области потому, что оно обитало по окраинѣ ея со стороны Молдавіи и Польши»* (Лебединцевъ, 1860, с. 310–311).

Єпархіальні журнали Лівобережжя, де православ'я мало глибші коріння, а кількість іновірців була незначною, публікували більше матеріалів про давні православні традиції регіону та тексти філософсько-богословського характеру. В цьому відношенні особливою була Харківська єпархія, офіційний журнал якої «Вѣра и Разумъ» мав три відділи: богословський, філософський та єпархіальний. На відміну від журналів інших єпархій, де були наявні статті історичного змісту, редакція харківського журналу дотримувалася апологетичного напрямку. В той час, статті в журналах Полтавської та Чернігівської єпархій, віддзеркалювали тогочасну популярність історії Церкви. Численні розвідки про святих РПЦ, визначних місцевих архієреїв доповнювалися пуб-

лікаціями про стародавні святині (особливо в більш старій Чернігівській єпархії) (Гейда, 2007, с. 53–54) та матеріалами про героїчне минуле краю в його імперському розумінні. До останніх можна віднести статтю «О Полтавской побѣде 27 Іюня 1709 года» (Д. О., 1863).

Чимало публікацій популяризували концепт одвічного конфлікту з польськістю, унією та католицизмом. Найбільше статей з цієї тематики виходило в єпархіях Правобережжя та Холмсько-Варшавській єпархії, хоча іноді статті подібного змісту публікації виходили й на Лівобережжі. Серед останніх можна згадати «Проекты уничтоженія русской вѣры (православія) въ Польшѣ» (Розовъ, 1868), «Бѣдность положенія Православныхъ церквей въ Польшѣ подъ конецъ существованія Рѣчи Посполитой» (Павловскій, 1878) або «Архимандритъ Мелхиседекъ Значко-Яворскій, защитникъ православія и народности Малорусской Украины прошлаго столѣтія, въ борьбѣ съ Уніей и Полонизаціей» (Яновскій, 1885), вже самі назви яких свідчать про домінуючий наратив.

Концепт постійного православно-католицького протистояння був головною темою єпархіальних журналів цих земель. Особливо поширеними були терміни «латинско-польская пропаганда», «єзуїтська інтрига» «уніатскій фанатизмъ» тощо. Особливістю цих теренів була наявність унійних традицій (особливо на Холмщині й Підляшші та частково на Волині), які після кількох хвиль ліквідації унії зазнавали все більшого натиску російських православних традицій. На території Царства Польського, де унія була ліквідована лише в 1875 р., а опір населення більшим, церковна періодика зосереджувала більшу увагу ідеологічній боротьбі проти Унійної спадщини, а також Латинської церков та поляків, які, на думку православних публіцистів, втручалися в справи православ'я.

Характерними публікаціями в цьому контексті були «Историческій очеркъ Милѣвской св. Параскѣвской церкви, въ связи съ обзоромъ окатоличенія и ополяченія Завепрянской Руси (до р. Быстрицы)» (Будилевичъ, 1889), «Объ упразднѣнныхъ приходахъ и закрытыхъ церквяхъ б. Холмской греко-уніатской єпархїи» (Кваснецкій, 1888), «Стремлѣніе уніатовъ б. Холмской єпархїи къ возсоѣдиненію съ православною Церковью съ 1837-1874 гг.» (Демьяновичъ, 1878), «Судьбы православія и русской народности на Вольни въ послѣднее столѣтіе (1796-1896)» (Давидовичъ, 1897), «Насильственное примиреніе православія съ латинствомъ, съ угнѣтеніемъ православныхъ учиненное со стороны бывшаго польскаго правительства въ г. Кременцѣ» (Мѣтельскій, 1872) та ін.

У цілому, церковна періодика поширювала серед пастви, а особливо на північно-західних фронтах нинішньої України, наратив споконвічного ворога-поляка для малоросіяна, його насильства по відношенню до істинно вірної Церкви, героїчного минулого народу, який не зрікався «прадідівської віри» навіть у найважчих обставинах. Унію розглядали як польську інтригу, спрямовану на відвернення «споконвічного російського населення» від рідного віровчення та народності. Тим часом, православні публіцисти демонст-

рували певну прихильність до духовенства унійного віросповідання, яке підтримувало східну обрядовість і протистояло її латинізації. Широко поширювалися статті, що описували процес занепаду окремих унійних парафій, які внаслідок втрати вірян на користь латинських костелів припинили своє існування (Будилович, 1889; Кваснецкій, 1888). Аналіз історії втрачених парафій, як, наприклад, Мілеївської церкви Св. Параскеви, закладав бачення постійних гонінь на «російське» православне, а згодом, унійне населення з боку «поляків-католиків» та обґрунтовував російські претензії на землі Холмщини та Підляшшя (Будилович, 1889).

Вартим уваги є й образ Східної Галичини як споконвічної «російської» землі, яка героїчною історією та стійкістю народних традицій нерозривно пов'язана з Росією. Цей образ підтримували статті, які прославляли стійкість місцевого православного духовенства та вірян у боротьбі з окатоличенням, наприклад «Львовское ставропигиальное братство и его дѣятельность въ защиту Православія въ XVI столѣтіи до насильственного введенія уніи въ западно-русскомъ краѣ» (б/а, 1868).

На противагу епархіальній періодиці Південної України, яка нерідко протиставляла справедливість російської влади часам «мусульманського фанатизму», православні автори інших епархій найчастіше атакували польсько-шляхетські порядки. Особи, які підтримували їх трактувалися негативно. В подібному дусі написана стаття «Православный Волинскій помѣщикъ Адамъ Кисель, какъ польскій дипломатъ въ эпоху Богдана Хмѣльницкаго» в Волинських епархіальних відомостях. У ній відтворено типову думку, що вірцевим патріотом свого народу може вважатися тільки православний малорос, який підтримав повстання проти Речі Посполитої. В свою чергу, співвизнавець православ'я, який обрав шлях компромісу, розглядався як зрадник і відщепенець, чия діяльність завдавала шкоди своєму народу (Барановскій, 1874, с. 747–766). В свою чергу, український гетьман переважно виступав в ролі канонічного героя, борця за об'єднання «Святої Русі». Хоча героїзація його образу формувалася ще задовго до появи церковної преси, епархіальна періодика підтримувала пам'ять про Хмельницького, використовуючи її для обґрунтування ідеї триєдності російського народу (Юзефович, 1870).

У деяких випадках образ гетьмана виглядав більш складно і багатогранно. Так, у статті «Волинцы, какъ переселенцы въ Восточную Россію въ эпоху Богдана Хмѣльницкаго» священник С. Барановскій описує українського ватажка жорстоким щодо селян-біженців і суперечливим політиком, який «оказывая явное недобрѣіе русскимъ и окружая себя одними татарами... въ простыхъ глазахъ оказывался весьма подозрительнымъ въ это время» [тут вказується на негативну реакцію гетьмана щодо переселення волинських селян до Слобідської України на початку 50-х років XVII ст. – Ю.Ф.] (Барановскій, 1874, с. 664). Отже, тогочасна православна періодика відображала багатогранність постаті Б. Хмельницького, яка залежно від контексту трансформувалася у символ триєдності російського народу або

відображала самобутність та автономію України, символом чого була самостійність дій і складна політична гра цього визначного військового та державного діяча.

Серед публікацій, які доводили єдність «Святої Русі» можна також згадати статті, присвячені часам княжої Русі, її святиням, визначним ієрархам та православним святим. Вартою уваги є стаття «Жизнь и дѣятельность св. Благовѣрнаго Великаго Князя Андрея Боголюбскаго на Волыни» (Хойнацькій, 1873), яка прославляла володимиро-суздальського князя, перебільшуючи його військову доблесть, справедливе ставлення до інших, турботу про Церкву та убогих, смиренність та каяття за скоєні гріхи.

Висновки. Як видно, єпархіальні видавництва II пол. XIX ст. відображали трансформацію російського імперського нарративу щодо української минувшини. Якщо, до Валувєвського циркуляру український національний рух не зазнавав великої протидії влади і трактувався як локальний варіант загальноросійського національного пробудження, то від середини 60-х років XIX ст. відчувається вплив великоросійського націоналізму з його баченням України як відокремленої внаслідок польських інтриг Малоросії, яка протягом століть прагнула «возз'єднання з єдиною Святою Руссю». Символами такої «єдності» для єпархіальних журналів ставали великі київські та володимиро-суздальські князі, видатні священнослужителі та богослови, святі православної церкви кінця XVI – XVII ст. (зокрема Іван Вишенський, Афанасій Філіпович, Іов Борецький), засновники православних братств, які в боротьбі проти унії, а також католицизму й польськості начебто зберігали не лише чистоту «істинної віри», але й руськість у трактуванні триєдиної російської ідентичності. Російська православна періодика популяризувала й міф великих козацьких лідерів як виразників інтересів єдиної Святої Русі, хоча, як засвідчує висвітлення образу Б. Хмельницького, не завжди могла замовчувати специфіку українських локальних традицій, а подекуди, сама опосередковано, приймала участь в становленні українських національних міфів. Деякі з них, як то міф козацтва – захисника православ'я, московського православ'я – як істинного віросповідання усіх «малоросів», міф унії як засобу колонізації та окатоличення, відносин з Польщею та Кримським ханством з перспективи антагонізму – стали центральними під час формування українського національного нарративу. Лише протягом останніх десятиліть українські історики активізували процес переосмислення вищезгаданих міфів, які звільняють від стереотипного бачення минулого, проте, без сумніву, цей процес займе ще багато часу.

Сучасна широкомасштабна російська агресія проти України створює обережні шанси, що процес відмежування від цих міфів українського суспільства продовжиться, оскільки. Необхідність відмежування від них лежить в інтересах як осмислення минулого, так і протистояння російській пропаганді.

Список використаних джерел і літератури:

Барановскій, Стефанъ (священникъ). (1874). Волинцы, какъ переселенцы въ Восточную Россію въ эпоху Богдана Хмѣльницкаго. *Волинскія Епархіальныя Вѣдомости*, (18), 662–665.

Барановскій, Стефанъ (священникъ). (1874). Православный Волинскій помѣщикъ Адамъ Кисель, какъ польскій дипломатъ въ эпоху Богдана Хмѣльницкаго. *Волинскія Епархіальныя Вѣдомости*, (21), 747–766.

Будиловичъ, А. С. (1889). Историческій очеркъ Милѣвской св. Параскѣвской церкви, въ связи съ обзоромъ окатоличенія и ополяченія Заверпянской Руси (до р. Быстрицы). *Холмско-Варшавскій Епархіальный Вѣстникъ*, (10), 184–187 та ін.

Гейда, О. С. (2007). «Черниговские епархиальные известия»: історія створення та діяльність (1861-1911 рр.). *Сіверянський літопис*, (2), 49–59.

Гончар, І. М. (2013). Історико-біографічні публікації в часописі «Подольские епархиальные ведомости» (1862-1905). *Науковий вісник Ужгородського університету: Серія: Історія*, 2 (31), 150–155.

Давидовичъ, Б. С. (1897). Судьбы православія и русской народности на Волини въ послѣдніе столѣтіе (1796-1896). *Волинскія Епархіальныя Вѣдомости*, (14), 405–423; (15), 435–452.

Демьяновичъ, А. (1878). Стремлѣніе уніатовъ б. Холмской епархіи къ возсѣдиненію съ православною Церковью съ 1837-1874 г. *Холмско-Варшавскій Епархіальный Вѣстникъ*, (3), 9–14; (4), 5–10; (5), 9–14; (8), 13–18; (9), 5–10; (19), 5–10; (21), 13–19; (23), 9–13.

Д. О. (1863). О Полтавской побѣде 27 Іюня 1609 года. *Полтавскія Епархіальныя Вѣдомости*, (13), 142–156.

Кваснецкій, А. (1888). Объ упразднѣнныхъ приходахъ и закрытыхъ церквяхъ б. Холмскій греко-уніатской епархіи. *Холмско-Варшавскій Епархіальный Вѣстникъ*, (15), 246–247; (16), 261–266; (17), 278–279; (18), 295–297; (19), 314–315; (20), 330–333.

Конарівська, Юлія (2016). Польські визвольні змагання на Правобережній Україні у ХІХ столітті на сторінках «Волинських епархіальних відомостей» з 1867 по 1907 рр. *Чуднів і край в контексті історії малих і середніх міст Волині: матеріали Всеукр. наук.-краєзнавч. конф. «Чуднів і край в контексті малих і середніх міст Волині», присвяченої 600-й річниці з часу першої писемної згадки про місто Чуднів*, (53), 255–263.

Кочмар, В. С. (2010). Епархиальные ведомости как источник изучения православия Юга Украины. *Вісник Одеського національного університету*, (Т.15, Вып.21. Серія «Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство»), 44–54.

Лебединцевъ, А. (протоіерей). (1860). Одесскій Каедральный Преображенскій соборъ. *Херсонскія епархіальныя вѣдомости*, (3), 127–137; (4), 161–173.

Лебединцевъ, А. (протоіерей). (1860). Ханская Украина. *Херсонскія епархіальныя вѣдомости*, (6), 301–316.

Львовское ставропигіальное братство и его дѣятельность въ защиту Православія въ ХVІ столѣтіи до насильственного введенія унії въ западно-русскомъ краѣ. (1868). *Волинскія Епархіальныя Вѣдомости*, (13), 303–316; (15), 393–406; (19), 543–560.

Мѣгельскій, (протоіерей). (1872). Насильственное примиреніе православія съ латинствомъ, съ унѣтениемъ православныхъ учиненное со стороны бывшаго польскаго правительства въ г. Кременецѣ. *Волинскія Епархіальныя Вѣдомости*, (18), 695–705.

Накропийъ, Александръ (священникъ). (1885). Естѣственно историческое описаніе Тавриды. *Таврическія епархіальныя вѣдомости*, (21), 1100–1115.

Нетужилов, К. Е. (2006). Епархиальная периодическая печать в дореволюционной России. *Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена: Общественные и гуманитарные науки*, 7 (21)/1, 174–182.

Нетужилов, К. Е. (2008). *Церковная периодическая печать в России XIX столетия*. Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петербургского ун-та, 268 с.

Павловскій, Ив. (1878). Бѣдность положенія Православныхъ церквей въ Польшѣ подъ конецъ существованія Рѣчи Посполитой. *Полтавскія Епархіальныя Вѣдомости*, (11), 537–540.

Розовъ, А. В. (1868). Проекты уничтоженія русской вѣры (православія) въ Польшѣ. *Черниговскія епархіальныя извѣстія*, (23), 1014–1032; (24), 1053–1078.

Тимофеева, Е. С. (2007). *Церковные ведомости (1888-1918). История издания*: (автор. дисс... канд. фил. наук: спец. 10.01.10 – Журналистика). Москва, 24 с.

Учрежденіе Таврической епархіи и первое десятилетіе оной. (1869). *Таврическія епархіальныя вѣдомости*, (1), 17–26; (2), 49–57; (3), 81–88; (4), 113–115.

Хойнацкій, А. (1873). Жизнь и дѣятельность св. Благовѣрнаго Великаго Князя Андрея Боголюбскаго на Волыни. *Волынскія Епархіальныя Вѣдомости*, (7), 248–256.

Чиркова, О. А. & Спінул, О. В. (1997). «Епархиальные ведомости» як історичне джерело. *Вісник Київського університету. Історія*, (35), 42–47.

Юзефовичъ, М. (1870). Богданъ Хмѣльницькій въ русской исторіи. *Подольскія Епархіальныя Вѣдомости*, (19), 475–477.

Яновскій, Ив. (1885). Архимандритъ Мелхиседекъ Значко-Яворскій, защитникъ православія и народности Малорусской Украины прошлаго столѣтія, въ борьбѣ съ Уніей и Полонизаціей. *Полтавскія Епархіальныя Вѣдомости*, (22), 1173–1182; (23), 1255–1264.

Ө.Н. (1870). Историческія возпоминанія, государственное и церковное значеніе мѣстностей таврической епархіи. *Таврическія епархіальныя вѣдомости*, (11), 363.

Kunowska-Porebna, Maria (1993). Unia i unicy w świetle «Chołmsko-Warszawskiego je parchialnego wiestnika». *Roczniki Humanistyczne*, 41/7, 99–115.

References:

Baranovskiy, Stefan (svyashchennik). (1874). Volyntsy, kak pereselentsy v Vostochnuyu Rossiyu v epokhu Bogdana Khmel'nitskago [Volynians as Migrants to Eastern Russia during the era of Bohdan Khmelnytsky]. *Volynskiya Yeparkhialnyya Vndomosti*, (18), 662–665. [in Russian].

Baranovskiy, Stefan (svyashchennik). (1874). Pravoslavnyy Volynskiy pomeshchik Adam Kisel, kak polskiy diplomat v epokhu Bogdana Khmel'nitskago [Orthodox Volyn Landowner Adam Kysel as a Polish Diplomat during the era of Bohdan Khmelnytsky]. *Volynskiya Yeparkhialnyya Vedomosti*, (21), 747–766. [in Russian].

Budilovich, A. S. (1889). Istoricheskiy ocherk Mileevskoy sv. Paraskievskoy tserkvi, v svyazi s obzorom okatolicheniya i opolyacheniya Zaveprianskoy Rusi (do r. Bystritsy) [Historical Sketch of the Miliev St. Paraskeviy Church in Connection with the Overview of Catholicization and Polonization of Zaveprian Rus (up to the Bystritsa River)]. *Kholmko-Varshavskiy Yeparkhialnyy Vestnik*, (10), 184–187 ta in. [in Russian].

Geyda, O. S. (2007). «Chernigovskie eparkhialnye izvestiya»: istoriya stvorenniya ta diyalnist (1861-1911 rr.) [“Chernihiv Eparchial Izvestia”: History of Foundation and Activities (1861-1911)]. *Siveryanskiy litopis*, (2), 49–59. [in Ukrainian].

Gonchar, I. M. (2013). Istoriko-biografichni publikatsiy v chasopisi «Podolskie eparkhialnye vedomosti» (1862-1905) [Historical-Biographical Publications in the Journal “Podolskie Eparchial Vedomosti” (1862-1905)]. *Naukoviy visnik Uzhgorodskogo universitetu: Seriya: Istoriya*, 2 (31), 150–155. [in Ukrainian].

Davidovich, B. S. (1897). Sudby pravoslaviya i russkoy narodnosti na Volyni v poslednyae stoletie (1796-1896) [The Fates of Orthodoxy and the Russian People in Volhynia in the Last Century (1796-1896)]. *Volynskiya Yeparkhialnyya Vedomosti*, (14), 405–423; (15), 435–452. [in Russian].

Demyanovich, A. (1878). Stremlenie uniатов b. Kholmsoy eparkhii k vozsoedineniyu s pravoslavnoyu Tserkovyu s 1837-1874 gg. [The Desire of the Uniates of the Former Kholm Diocese for Reunion with the Orthodox Church from 1837-1874]. *Kholmско-Varshavskiy Yeparkhialnyy Vestnik*, (3), 9–14; (4), 5–10; (5), 9–14; (8), 13–18; (9), 5–10; (19), 5–10; (21), 13–19; (23), 9–13. [in Russian].

D. O. (1863). O Poltavskoy pobъde 27 Iyunya 1609 goda [On the Victory of Poltava on June 27, 1609]. *Poltavskiya Yeparkhialnyya Vedomosti*, (13), 142–156. [in Russian].

Kvasnetskiy, A. (1888). Ob uprazdnennykh prikhodakh i zakrytykh tserkvyakh b. Kholmsoy greko-uniatskoy eparkhii [On the abolished parishes and closed churches of the former Kholm Greek Catholic Diocese]. *Kholmско-Varshavskiy Yeparkhialnyy Vestnik*, (15), 246–247; (16), 261–266; (17), 278–279; (18), 295–297; (19), 314–315; (20), 330–333. [in Russian].

Konarivska, Yuliya (2016). Polski vizvolni zmagannya na Pravoberezhnyi Ukraini u XIX stolitti na storinkakh «Volinskikh eparkhialnikh vidomostey» z 1867 po 1907 rr. [Polish Liberation Struggles in Right-Bank Ukraine in the 19th Century in the Pages of “Volyn Eparchial Vedomosti” from 1867 to 1907]. *Chudniv i kray v konteksti istorii malikh i serednikh mist Volini: materiali Vseukr. nauk.-kraeznavch. konf. «Chudniv i kray v konteksti malikh i serednikh mist Volini», prisvyachenoї 600-y richnitsi z chasu pershoї pisemnoї zgakdi pro misto Chudniv*, (53), 255–263. [in Ukrainian].

Kochmar, V. S. (2010). Yeparkhialnye vedomosti kak istochnik izucheniya pravoslaviya Yuga Ukrainy [“Eparchial Vedomosti” as a Source for Studying Orthodoxy in Southern Ukraine]. *Visnik Odeskogo natsionalnogo universitetu*, (Vol.15, Vyp. 21. Seriya «Bibliotekoznavstvo, bibliografoznnavstvo, knigoznnavstvo»), 44–54. [in Ukrainian].

Lebedintsev, A. (protoierey). (1860). Odesskiy Kaœedralnyy Preobrazhenskiy sobor [Transfiguration Cathedral in Odesa]. *Khersonskiya eparkhialnyya vedomosti*, (3), 127–137; (4), 161–173. [in Russian].

Lebedintsev, A. (protoierey). (1860). Khanskaya Ukraina [Khan’s Ukraine]. *Khersonskiya eparkhialnyya vedomosti*, (6), 301–316. [in Russian].

Lvovskoe stavropigialnoe bratstvo i ego deyatelnost v zashchitu Pravoslaviya v XVI stolietii do nasilstvennago vvedeniya unii v zapadno-russkom kraѣ [The Lviv Stavropegial Brotherhood and its activities in defense of Orthodoxy in the 16th century before the forced introduction of the Unia in the Western Russian Region]. (1868). *Volynskiya Yeparkhialnyya Vedomosti*, (13), 303–316; (15), 393–406; (19), 543–560. [in Russian].

Metelskiy, (protoierey). (1872). Nasilstvennoe primirenje pravoslaviya s latinstvom, s ugneteniem pravoslavnykh uchinennoe so storony byvshago polskago pravitelstva v g. Kremenitse [Forceful Reconciliation of Orthodoxy with Latinism, with the Oppression of Orthodox Christians by the Former Polish Government in the City of Kremenets]. *Volynskiya Yeparkhialnyya Vedomosti*, (18), 695–705. [in Russian].

Nakropin, Aleksandr (svyashchennik). (1885). Yestʹstvenno istoricheskoe opisanie Tavridy [Natural Historical Description of Taurida]. *Tavrisheskiya eparkhialnyya vedomosti*, (21), 1100–1115. [in Russian].

Netuzhilov, K. Ye. (2006). Yeparkhialnaya periodicheskaya pechat v dorevolutsionnoy Rossii [Eparchial Periodical Press in Pre-Revolutionary Russia]. *Izvestiya Rossiyskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta im. A. I. Gertsena: Obshchestvennye i gumanitarnye nauki*, 7 (21)/1, 174–182. [in Russian].

Netuzhilov, K. Ye. (2008). *Tserkovnaya periodicheskaya pechat v Rossii XIX stoletiya* [Church Periodical Press in 19th Century Russia]. Sankt-Peterburg: Izd-vo S.-Peterburgskogo un-ta, 268 s. [in Russian].

Pavlovskiy, Iv. (1878). Bednost polozheniya Pravoslavnykh tserkvey v Polshе pod konets sushchestvovaniya Rechi Pospolitoj [The Poverty of the Position of the Orthodox Churches in Poland at the End of the Existence of the Polish-Lithuanian Commonwealth]. *Poltavskiya Yeparkhialnyya Vedomosti*, (11), 537–540. [in Russian].

Rozov, A. V. (1868). Proekty unichtozheniya russkoy very (pravoslaviya) v Polshе [Projects for the destruction of the Russian Faith (Orthodoxy) in Poland]. *Chernigovskiya eparkhialnyya izvestiya*, (23), 1014–1032; (24), 1053–1078. [in Russian].

Timofeeva, Ye. S. (2007). *Tserkovnye vedomosti (1888-1918). Istoriya izdaniya* [Church Vedomosti (1888-1918) History of publication]. (Extended abstract of Candidate's thesis). Moskva, 24 s. [in Russian].

Uchrezhdenie Tavricheskoy eparkhii i pervoe desyatiletie onoy [Establishment of the Taurian Diocese and its first decade]. (1869). *Tavrisheskiya eparkhialnyya vedomosti*, (1), 17–26; (2), 49–57; (3), 81–88; (4), 113–115. [in Russian].

Khoynatskiy, A. (1873). Zhizn i dʹyatelnost sv. Blagovʹrnago Velikago Knyazya Andreya Bogolyubskago na Volyni [The Life and Activities of Saint Andrew Bogolyubsky, the Blessed Grand Duke, in Volhynia]. *Volynskiya Yeparkhialnyya Vedomosti*, (7), 248–256. [in Russian].

Chirkova, O. A. & Spinul, O. V. (1997). «Yeparkhialnye vedomosti» yak istorichne dzherelo [“Diocese Gazetteers” as a historical source]. *Visnik Kyivskogo universitetu. Istoriya*, (35), 42–47. [in Ukrainian].

Yuzefovich, M. (1870). Bogdan Khmelnitskiy v russkoy istorii [Bogdan Khmelnitsky in Russian History]. *Podolskiya Yeparkhialniye Vedomosti*, (19), 475–477. [in Russian].

Yanovskiy, Iv. (1885). Arkhimandrit Melkhisedek Znachko-Yavorskiy, zashchitnik pravoslaviya i narodnosti Malorusskoy Ukrainy proshlago stoletiya, v borbe s Uniej i Polonizatsiej [Archimandrite Melchisedek Znachko-Yavorsky, Defender of Orthodoxy and Nationality in Little Russian Ukraine of the Past Century, in the Struggle Against the Unia and Polonization]. *Poltavskiya Yeparkhialnyya Vedomosti*, (22), 1173–1182; (23), 1255–1264. [in Russian].

F.N. (1870). Istoricheskaya vospominaniya, gosudarstvennoe i tserkovnoe znachenie mestnostey tavrisheskoy eparkhii [Historical Memoirs, State and Ecclesiastical Significance of the Localities of the Tauride Diocese]. *Tavrisheskiya eparkhialnyya vedomosti*, (11), 363. [in Russian].

Kunowska-Porębna, Maria (1993). Unia i unicy w świetle «Chołmsko-Warszawskiego jeparchialnego wiadnika». *Roczniki Humanistyczne*, 41/7, 99–115. [in Polish].

Отримано: 20.02.2024

DOI 10.32626/2309-2254.2024-43.149-160
УДК 94(477.4)«1914/1917»

КЛІЩИНСЬКИЙ Павло – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, індекс 32301, Україна (kpasha_istfak@ukr.net)

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-6600-7833>

KLISHCHINSKYI Pavlo – Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer of the Department of History of Ukraine, Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, 14 Tatars'ka Street, Kamianets-Podilskyi, index 32301, Ukraine (kpasha_istfak@ukr.net)

Бібліографічний опис статті: Кліщинський, П. (2024). Нормативно-правове регулювання руху біженців на території Правобережної України в період Першої світової війни (1914-1917 рр.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (43), 149–160.

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ РУХУ БІЖЕНЦІВ НА ТЕРИТОРІЇ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1914-1917 рр.)

Анотація. *Мета статті* – полягає у всебічному аналізі нормативно-правових документів (законів, положень, постанов, наказів, розпоряджень) з регулювання питання біженців на території губерній Правобережної України з урахуванням їх прифронтового статусу. *Методологічною основою дослідження* – є принципи історизму, системності та всебічності, проблемно-хронологічний та діахронний методи. **Наукова новизна** публікації полягає в комплексному аналізі виданих представниками імперської цивільної та військової влади нормативно-правових документів з регулювання руху біженців на території губерній Правобережної України. **Висновки.** Події Першої світової війни стали причиною масштабних міграційних процесів на території Правобережної України. Аналіз нормативно-правових документів з регулювання руху біженців у регіоні свідчить про те, що масовість цього явища вимагала ретельного планування і законодавчого регулювання з боку держави. Незвичним для російської імперської влади було залучення до організацій, що опікувалися біженцями, представників громадськості та національних комітетів допомоги жертвам війни. Керівництво допомогою біженцям з боку міністерства внутрішніх справ свідчив про намагання держави зберегти контроль над цим процесом. Специфікою губерній Правобережної України було те, що Закон «Про забезпечення потреб біженців» від 30 серпня 1915 р. та «Керівні положення з обслуговування біженців» від 2 березня 1916 р., як головні імперські нормативно-правові документи з регулювання руху біженців в роки Першої світової війни, тут доповнювалися численними наказами та розпорядженнями військової і місцевої цивільної влади з причини прифронтового статусу цих територій. Проте, незважаючи на масштаби роботи, проведеної імперською владою у забезпеченні різноманітної допомоги біжен-

цям, співпраця між ланками адміністрації, благодійними, громадськими та національними організаціями була ускладнена не тільки небездоганим законодавством, а й недосконалим державним апаратом.

Ключові слова: Правобережна Україна, губернія, правове регулювання, закон, наказ, постанова, біженці.

THE LEGAL REGULATION OF THE MOVEMENT OF REFUGEES ON THE TERRITORY OF RIGHT-BANK OF UKRAINE DURING THE FIRST WORLD WAR (1914-1917)

Abstract. *The purpose of the article is a comprehensive analysis of normative legal documents (laws, regulations, resolutions, orders) on the regulation of refugee matters in the territory of Right-bank Ukraine provinces, taking into account their front-line status. The methodological basis of the research is the principle of historicism, systematicity, and comprehensiveness, as well as the problem-chronological and diachronic methods. The scientific novelty of the publication lies in the comprehensive analysis of regulatory documents issued by representatives of the imperial civil and military authorities on the regulation of the movement of refugees on the territory of the Right-bank provinces of Ukraine. Conclusions. The events of the First World War caused large-scale migration processes on the territory of Right-bank Ukraine. The analysis of legal documents regulating the movement of refugees in the region shows that the mass of this phenomenon required careful planning and legislative regulation by the state. It was atypical for the Russian reality to be included in organizations that cared for refugees, the public, and national committees to help victims of war. The leadership of the Ministry of Internal Affairs in the refugee case testified to the state's interest in maintaining control over this process. The specificity of the province of Right-bank Ukraine was that the Law "On Ensuring the Needs of Refugees" dated August 30, 1915, and the "Guidelines for Accommodation of Refugees" dated March 2, 1916, as the main imperial legal documents regulating the movement of refugees in the years of the First of the World War, were supplemented here by numerous orders and decrees of the military and local civil authorities due to the front-line status of these territories. However, despite the scale of the work carried out by the imperial authorities in the field of providing comprehensive social assistance to refugees, cooperation between the branches of the administration, charitable, public, and national organizations was complicated not only by impeccable legislation but also by an imperfect state apparatus.*

Key words: Right-bank Ukraine, governorate, legal regulation, law, order, resolution, refugees.

Постановка проблеми. Звернення до аспекту становлення та розвитку законодавства про біженців свідчить, що до Першої світової війни дана проблема залишалась питанням внутрішнього права і не розглядалася як міжнародно-правова. Саме в умовах Великої війни та після її завершення з'являється юридичне визначення терміну «біженець». Наймасштабніший на той час збройний конфлікт призвів до необхідності не лише детальної регламентації правового статусу біженців, але й до створення відповідних структур профільного спрямування. Керівництво губерній Правобережної України, як прифронтових, влітку 1915 р. одним із перших зіткнулося з проблемою біженства в усіх його проявах: розробка маршрутів переміщення, матеріальне забезпечення, перевезення, фінансова підтримка, працевлаштування тощо.

Аналіз джерел та останні дослідження. У вітчизняній історіографії відсутні роботи, в яких би комплексно досліджувалося питання нормативно-правового регулювання біженства в роки Першої світової війни та специфіка його реалізації в губерніях Правобережжя. Окремі аспекти цієї проблеми дотично згадуються у роботах Т. Лазанської (Лазанська, 2009), О. Реєнта та О. Сердюка (Реєнт, Сердюк, 2004), Т. Лихачової (Лихачова, 2015), Л. Жванко (Жванко, 2010, 2012), О. Бетлій (Бетлій, 2016, 2019) тощо. Правове регулювання статусу біженців та біженського руху означені автори висвітлюють, здебільшого, в загальноімперському контексті, не наголошуючи на специфіці прифронтового статусу губерній Правобережної України.

Мета статті полягає у всебічному аналізі нормативно-правових документів (законів, положень, постанов, наказів) з регулювання питання біженців на території губерній Правобережної України з урахуванням їх прифронтового статусу.

Виклад основного матеріалу. Ще напередодні війни територію Правобережної України, в залежності від близькості до державного кордону, наказом головнокомандувача арміями Південно-Західного фронту від 24 липня 1914 р. було розділено на три райони. Згідно з цим документом вся місцева цивільна влада через Київського, Волинського і Подільського генерал-губернатора підпорядковувалась головному начальнику Київського військового округу, а через останнього – головному начальнику постачання армій Південно-Західного фронту. Місцеві посадовці зобов'язувались виконувати вимоги і розпорядження командувачів арміями, корпусами і начальників дивізій (ДАРФ, ф. 76, оп. 1, спр. 56, арк. 256).

Погоджуємось із думкою Л. Жванко з приводу того, що у царині біженства офіційна влада на початковому етапі війни зробила ставку саме на подвижництво членів царської родини (Жванко, 2012, с. 60). «Комітет її імператорської величності великої княжни Тетяни Миколаївни з надання тимчасової допомоги постраждалим від воєнних дій» (скорочена назва – Тетянинський комітет) було засновано вже 14 вересня 1914 р. (Держархів Вінницької області, ф. д. 200, оп. 1, спр. 835, арк. 1). Згідно п. 6. «Положення про Комітет...» він мав надавати «тимчасову допомогу особам, які опинилися в злиднях внаслідок нещастя, спричиненого війною, у межах їх постійного місця проживання або тимчасового перебування, при цьому допомога поширювалася як на тих, хто залишився на місці свого проживання, так і на тих, хто був змушений залишити його за вимогою влади або з інших пов'язаних з війною причин» (Держархів Вінницької області, ф. д. 200, оп. 1, спр. 835, арк. 1). У п. 7 визначалась сфера діяльності Тетянинського комітету: а) надання одноразової матеріальної допомоги; б) сприяння поверненню на батьківщину чи місце постійного проживання; в) пошуку заробітку для працездатних; г) допомога у влаштуванні до богаділень, притулків та інших благодійних закладів; д) організація власних закладів для перебування непра-

цездатних, виходячи із наявних коштів; е) сприяння отриманню матеріальної допомоги за збитки завдані війною; ж) прийом пожертвувань (Держархів Вінницької області, ф. д. 200, оп. 1, спр. 835, арк. 1–1 зв.). Таким чином, протягом першого року війни Тетянинський комітет взяв на себе левову частку роботи із забезпечення потреб біженців.

За винятком виселення підданих ворожих держав та євреїв, через звинувачення у шпигунстві, до літа 1915 р. серед населення прифронтової зони Правобережної України переважало стихійне нечисленне біженство, спричинене добровільним прагненням людей перебувати подалі від бойових дій (Лихачова, 2015, с. 153). Ситуація на фронті на весні 1915 р. спричинила значне зростання масштабів біженського руху, зокрема і на території Правобережжя. За таких обставин імперська влада була змушена відреагувати на потреби часу, прийнявши низку правових актів з регламентації статусу біженців та організації допомоги їм. «Закон про забезпечення потреб біженців» Радою міністрів був схвалений 4 серпня 1915 р. і вже наступного дня розглядався у парламенті. Державна дума 14 серпня 1915 р. розглянула цей законопроект, запропонувавши деякі зміни і поправки до змісту його положень. Зокрема, уточненню підлягало саме визначення категорії людей, які кваліфікувалися біженцями; у керівництві процесом організації допомоги пропонувалось збільшити вплив законодавчих палат тощо) (Одобрений Государственным Советом..., 1916, с. 1–7). Микола II 30 серпня 1915 р. підписав новий закон, який до листопада 1917 р. був основою політики державної опіки про біженців.

Законом від 30 серпня 1915 р. забезпечення матеріальних і духовних потреб біженців покладалось на міністра внутрішніх справ, головноуповноважених з облаштування біженців, губернаторів і міських голів, земські установи, міські громадські управління і місцеві комітети. Статтею 2 Положення до «Закону про забезпечення потреб біженців» визначалась вертикаль влади, завдання якої полягало у «турботі із забезпечення матеріальних і духовних потреб біженців у якості міри державного опікування» – Міністр внутрішніх справ, Головноуповноважений із устрою біженців, губернатори і градоначальники, земські установи і міські громадські управління та місцеві комітети (Одобрений Государственным Советом..., 1916, с. 2). При цьому ст. 3 цього закону засвідчувала, що тимчасова допомога особам, що постраждали від військових дій, є також завданням Комітету княгині Тетяни Миколаївни, що діє на підставі положення 14 вересня 1914 р. (Держархів Вінницької області, ф. д. 200, оп. 1, спр. 835, арк. 18). У статтях 8 та 9 для загального керівництва процесом передбачалось створення Особливої наради з улаштування біженців – нової структури на чолі з міністром внутрішніх справ, вищої державної установи, яка наділялася широкими повноваженнями та запрацювала з 10 вересня 1915 р. (Одобрений Государственным Советом..., 1916, с. 3). Держава брала на себе всі витрати, а міністр внутрішніх справ розпоряджався кредитами. Будучи головою Особливої наради з улаштування бі-

женців, він володів правом запрошення на засідання будь-яких зацікавлених осіб (Одобрений Государственным Советом..., 1916, с. 3–4).

Положення закону доповнювались і іншими нормативно-правовими документами, виданими центральною та місцевою владою, які так чи інакше стосувались біженців. Рішенням уряду, підтриманим імператором Миколою II, головноуповноважені з устрою біженців призначалися на кожному з фронтів. Наказом головного начальника постачання армій Південно-Західного фронту від 30 липня 1915 р., головноуповноваженим фронту призначався член Державної Ради князь М. Урусова, канцелярія якого розміщувалась у м. Бердичеві (Держархів Хмельницької області, ф. 272, оп. 1, спр. 4, арк. 5). Посади головноуповноважених створювались в кожній губернії. У Волинській губернії ним став член Державної Ради Беляєв, в Подільській – член Державної Ради І. Ракович. В розпорядження головноуповноважених в губернії були призначені комісари: у Волинську – Кир'янов, в Подільську – Логінов. Військова влада, згідно указу головнокомандувача, була зобов'язана надавати князю М. Урусову всебічну підтримку в організації переміщення та розселення біженців (Держархів Вінницької області, ф. д. 255, оп. 1, спр. 62, арк. 76). Водночас, в розпорядження головноуповноваженого поступили, крім усього іншого, збройні формування: 3-тя ополченська, 7-ма Оренбурзька козака і 3-тя ополченська сотні, що перебували під керівництвом Волинського губернатора (Держархів Вінницької області, ф. д. 255, оп. 1, спр. 62, арк. 76 зв.). У своїй діяльності головноуповноважені мали керуватися наказом міністра внутрішніх справ від 29 жовтня 1915 р. (Руководящая положения..., 1916, с. 4).

3 15 червня 1915 р. набув сили наказ верховного головнокомандувача, який значно обмежував можливість пересування населення залізничними, ґрунтовими та водними шляхами регіону в районах розташування армій. Так, для проїзду в пункти Ковель, Рівне, Дубно, Броди, Підволочиськ, Жмеринка, Новоселиця і Проскурів необхідно було мати спеціальні посвідчення. В них мало зазначатись, що особа вважається благонадійною і їй справді необхідно потрапити в один із вказаних пунктів. Також, мало бути зазначене ім'я особи, до якої їхали, чи установи, до якої подорожуючий мав відношення. Посвідчення ці були дійсні лише для однієї поїздки і забирались у пунктах висадки жандармською поліцією. Особи, що порушили правила проїзду у вказаних напрямках, пересуваючись без встановлених посвідчень і паспортів і не бажаючи добровільно покидати вказані місцевості, крім накладених на них передбачених законом стягнень, передавались у розпорядження поліції для вислання в місія постійного проживання етапним порядком (ДАРФ, ф. 76, оп. 1, спр. 79, арк. 86).

18 листопада 1915 р. вийшов наказ Головнокомандувача Південно-Західного фронту, згідно з яким в ніч з 18 на 19 листопада до появи спеціального розпорядження на території Правобережної України припинялись пасажирські й приватні товарні перевезення. Виняток становили міста Київ і

Черкаси, звідки рух потягів на схід і прийом їх зі сходу не припинявся. Також призупинялась передача приватних телеграм, пересилка приватної кореспонденції і посилок (ДАРФ, ф. 76, оп. 1, спр. 79, арк. 110). У цілях боротьби зі шпигунством, а також для перешкодження проникненню в Київ осіб, що могли б зашкодити успішному веденню військових дій, з 27 серпня 1915 р. головнокомандувач наказав розпочати реєстрацію населення як в Києві, так і в його передмістях. Для пришвидшення процесу реєстрації і підвищення його якості місто поділялось на дільниці з таким розрахунком, щоб реєстраційні роботи закінчились упродовж місяця і кожний начальник реєстраційної дільниці знав про всіх осіб, що проживають чи прибувають в його район. Одночасно з цим встановлювався контроль за документами у пасажирів на залізничних станціях Київ-І і Київ-ІІ, на пароплавних пристанях, а також осіб, що пересуваються в напрямку на Київ ґрунтовими і шосейними дорогами (ДАРФ, ф. 76, оп. 1, спр. 79, арк. 83). Населенню вказувались певні шляхи, якими було дозволено в'їзд в місто. На цих дорогах встановлювались контрольні пункти на чолі з чинами поліції, які проводили контроль документів в осіб, які не належали до сільських жителів. Останнім, що прибували в Київ з навколишніх сіл для продажу продуктів та купівлі предметів першої необхідності, дозволявся проїзд без документів (ДАРФ, ф. 76, оп. 1, спр. 79, арк. 83 зв). Загалом пік біженського руху через території Подільської, Волинської і Київської губерній припадав на серпень-вересень 1915 р. І вже в листопаді цього року процес стихійного масового пересування біженців різко скоротився. В цей час значно зменшився потік біженців не лише гужем, а й залізницею (особливо Південно-Західною). Так, наприклад, якщо через харчовий пункт в Фастові в 20-х числах вересня проходило в середньому 4 тис. осіб в день, то до листопада їх кількість зменшилась до 300-400 осіб (Держархів Хмельницької області, ф. 233, оп. 1, спр. 536, арк. 54).

У зв'язку із відносною стабілізацією лінії фронту на кінець осені 1915 р. і з відміною примусової евакуації населення маси людей, що покинули місця свого проживання, не просувалися в глиб імперії, а осідали в західних повітах Волинської губернії. Особливо багато таких біженців у той час перебувало в лісах на півночі Волині, де на пунктах харчування Комітету Південно-Західного фронту Всеросійського земського союзу їжу щоденно отримували до 30 тис. біженців. В такому ж складному становищі перебувало і місцеве населення наближених до фронту районів. З 35 тис. осіб, які щоденно отримували їжу в харчувальних пунктах на півдні Волині, 70% належали до розореного місцевого населення і лише 30% – до біженців (Держархів Хмельницької області, ф. 272, оп. 1, спр. 23, арк. 54). З ініціативи Комітету Південно-Західного фронту ВЗС на території Київської губернії було організовано роботу спеціального підвідділу, завданням якого було транспортуванням біженців через Київ та розселенням їх у нових місцях. У Деміївці та Віті-Поштовій для цього створювались два етапні пункти в (Держархів Хмельницької області, ф. 272, оп. 1, спр. 23, арк. 54 зв.).

31 січня 1916 р. вийшов наказ головного начальника постачання армій Південно-Західного фронту під № 5680, за яким усі біженці мали бути виселені з району розташування військ на відстань не менше 25 км (Держархів Хмельницької області, ф. 272, оп. 1, спр. 20, арк. 3). Як виняток із загальних правил, начальник штабу верховного головнокомандувача дозволив відправлення біженців у фронтові губернії для ведення військових та сільськогосподарських робіт (Держархів Хмельницької області, ф. 272, оп. 1, спр. 24, арк. 90).

Навесні 1916 р. перед військовою та цивільною владою постала нова проблема – повернення біженців з місць тимчасового перебування в місця постійного проживання. На засіданні Обласного комітету з облаштування біженців Південно-Західного краю 17 лютого 1916 р. обговорювалось питання про зворотнє перевезення біженців у місця постійного проживання. Було вирішено: земствам терміново розробити плани перевезення біженців в межах кожної губернії окремо, за умови узгодження прийомних та відправних пунктів. Для перевезення біженців до Дніпра дозволялось використання рухомого складу залізниці, а подальше пересування їх від Дніпра на захід мало здійснюватись гужовим транспортом та водними шляхами. Найбільш доцільним способом було визнано облаштування від місця висадки на залізничних станціях до водних пристаней пунктів, оснащених достатньою кількістю підвод і забезпечених харчуванням та медичним наглядом (Держархів Хмельницької області, ф. 272, оп. 1, спр. 25, арк. 1).

Це викликало необхідність перегляду та вдосконалення «Закону про забезпечення потреб біженців» від 30 серпня 1915 р. Новим документом, який доповнював зміст закону стали «Керівні положення з улаштування біженців», які вступили в законну силу 2 березня 1916 р. після затвердження міністром внутрішніх справ О. Хвостовим. «Керівні положення з улаштування біженців» складались із 32 статей, які підтверджували головну роль в організації допомоги біженцям міністра внутрішніх справ та Особливої наради з улаштування біженців; незмінною, у цьому питанні, залишилась і вертикаль влади (Руководящія положення..., 1916, с. 1–11). Однак відтепер для піклування про біженців, на правах тимчасового департаменту, створювався спеціальний підрозділ МВС. У регіоні також мали функціонувати особливі губернські наради очолювані губернатором краю, до складу яких входили представники міської адміністрації, земств, національних та інших організацій. Такі ж наради створювалися й у повітових центрах (Руководящія положення..., 1916, с. 14–15). Таким чином, вирішення проблем біженців в контексті об'єднання зусиль різних установ на місцях покладалось на губернаторів як на урядових представників.

Загалом, аналіз «Керівних положень з улаштування біженців» засвідчує прагнення до впорядкування біженської справи, що стало можливим завдяки фактичному припиненню біженського руху і розселенню людей у тиллових губерніях. З іншого боку, очевидним є прагнення до суворого контролю за державними витратами, економії та раціонального використання

коштів. Так, для прикладу, статті з 21 по 26 «Керівних положеннях з улаштування біженців» встановлювали норми квартирних і продовольчих пайків, визначали види допомоги, на яку могли розраховувати дорослі та діти. Затверджувався порядок створення кошторисної документації для організацій допомоги, що полегшувало освоєння коштів на місцях (Руководящія положення..., 1916, с. 12–14). Враховуючи на негативний досвід розселення перших груп біженців улітку – на початку осені 1915 р., вимушених переселенців радили розмішувати з огляду на їх професійні навички, не роз'єднуючи односельців (Руководящія положення..., 1916, с. 8). У порівнянні із законом від 30 серпня 1915 р., «Керівні положення з улаштування біженців» були більш поміркованим документом. Однак, погодимось із міркуваннями Т. Лихачової в тому, що новий документ не враховував усіх попередніх недоліків. Невирішеною залишилася проблема взаємовідносин між установами, що надавали допомогу біженцям. Справа у тому, що законодавчо до них відносились ВЗС і ВСМ та національні організації опіки. Нечітке розмежування сфер їх діяльності провокувало конфліктні ситуації між ними. Спілки, участь у допомозі біженцям для яких набувала політичної ваги, домагались залишення за національними комітетами лише культурно-освітньої допомоги (Лихачова, 2015, с. 156).

15 вересня 1916 р. Особлива нарада з улаштування біженців погодила нову редакцію окремих статей «Керівних положень», а саме тих, що регулювали надання матеріальної допомоги. Було ухвалено, що зі збільшенням заробітної платні, яку отримували біженці, розмір допомоги, яку їм надавали місцеві структури губернського рівня, мали переглядатися, зрозуміло, що у бік зменшення. Також було підтверджено, що продовольчу і квартирну допомогу мали отримувати 50% біженців. Водночас, коли циркуляром від 4 квітня 1916 р. міністра внутрішніх справ Б. Штюрмера лише висловлювалася можливість зменшення видачі матеріальної допомоги за умови збільшення розміру заробітної платні біженцям, то у документі від 15 вересня ця умова стала доконаним фактом (Жванко, 2012, с. 111).

Ще одна проблема, яка постала перед владою і потребувала правового врегулювання, було працевлаштування біженців, що осіли в губерніях Правобережжя. Головний уповноважений з облаштування біженців у районі Південно-Західного фронту на нараді в Києві зазначав, що «... утримання цілком працездатних біженців не лише збиткове для держави, але й шкідливе в чисто моральному відношенні. Адже цілковита бездіяльність здорових біженців привчала їх до ліні і здійснювала деморалізуючий вплив на решту населення» (Держархів Хмельницької області, ф. 272, оп. 1, спр. 24, арк. 1). На початковому етапі евакуації рішучі дії в цьому напрямі не здійснювались, оскільки виникла проблема з нестачею теплого одягу і взуття, без чого в зимовий час направляти біженців на роботу заборонялось. З осені 1915 р. Тетянинський комітет і Комітет Південно-Західного фронту ВЗС розпочали роботу із забезпечення біженців одягом і взуттям. Таким чином, вже на

початку лютого 1916 р. розпочалась робота з пошуків можливого заробітку для них (Держархів Хмельницької області, ф. 272, оп. 1, спр. 24, арк. 1). Крім того, в цей час з ініціативи Тетянинського комітету в імперії, і на території Правобережних губерній зокрема, проводився всезагальний перепис біженців. Особливістю його було те, що, крім, власне обліку біженців з метою надання їм допомоги, на чоловіків віком від 17 до 60 і жінок від 17 до 45 років склали спеціальну картку, що засвідчувала їх працездатність (Держархів Хмельницької області, ф. 272, оп. 1, спр. 23, арк. 9).

Праця біженців оплачувалась у розмірі 1 крб. для чоловіків, 75 коп. для жінок і 50 коп. для підлітків на день. За безперервну місячну роботу видавалась винагорода: 10 крб. чоловікові, 7,5 крб. жінці та 5 крб. підліткові (Держархів Хмельницької області, ф. 272, оп. 1, спр. 20, арк. 21). Крім того, на харчування з казни виділялось в розрахунок 34 коп. для робітника і 60 коп. для коня (Держархів Хмельницької області, ф. 272, оп. 1, спр. 3, арк. 410). Команди надходили в розпорядження начальника інженерних військ фронту, їх перевезення здійснювалось за рахунок казни (Держархів Хмельницької області, ф. 272, оп. 1, спр. 20, арк. 21 зв.).

Окрему категорію біженців у роки Першої світової війни на території Правобережної України становили вихідці з тих районів імперії, де проживали громадяни інших національностей. Основу їх склали польське населення. Відповідно до положень Закону про забезпечення потреб біженців від 30 серпня 1915 р., було започатковано діяльність Центрального Обивательського Комітету Царства Польського, Польського центрального комітету допомоги жертвам війни, Центрального єврейського комітету допомоги жертвам війни, Латиського комітету допомоги, Центрального комітету литовського товариства з надання допомоги постраждалим від війни та ін. При цьому, по одному представнику від цих інституцій увійшло до складу Особливої наради з улаштування (Жванко, 2012, с. 96).

Наказом головнокомандувача від 25 червня 1916 р. дозволялось залучення до робіт в районі театру військових дій іноземців (ЦДІАК України, ф. 692, оп. 1, спр. 6201, арк. 9). Виселені раніше з території Правобережної України іноземні піддані розпорядженням військового міністра доправлялися в район фронту на розподільчі пункти. Таким пунктом для Південно-Західного фронту стала станція Харків, де майбутні робітники переходили у підпорядкування начальника постачання армій фронту (ЦДІАК України, ф. 715, оп. 1, спр. 1818, арк. 9 зв.).

Організовані з іноземців робітничі команди розподілялись між різними управліннями фронту. Відповідно до згаданого розпорядження їм видавали грошове утримання, харчували та надавали житло. Сума оплати одного робочого дня такого працівника становила 1 крб. з вирахуванням коштів на взуття та одяг (ЦДІАК України, ф. 715, оп. 1, спр. 1818, арк. 10 зв., 13). Робітничі команди з іноземців склалися з управління партії і робітничих загонів. Кожний загін з 500 робітників формував роту (5 взводів по 100 чоловік). В кожний за-

гін призначався 1 фельдфебель, 1 каптенармус, 5 молодших унтер-офіцерів (взводних), 10 рядових і 1 фельдшер. Крім того, 5 сотенних, 5 писарів, 5 перекладачів і 5 кухарів – всього 538 осіб (ЦДІАК України, ф. 715, оп. 1, спр. 1818, арк. 15–15 зв.). Таким чином, формування робітничих команд з числа біженців в губерніях Правобережжя стало одним із дієвих методів вирішення проблеми стихійності міграційних процесів, намаганням взяти їх під контроль та організувати оборонну і господарську роботу в регіоні.

Висновки. Події Першої світової війни стали причиною масштабних міграційних процесів на території Правобережної України. Аналіз нормативно-правових документів з регулювання руху біженців в регіоні свідчить про те, що масовість цього явища вимагала ретельного планування і законодавчого регулювання з боку держави. Незвичним для російської імперської влади було залучення до організацій, що опікувалися біженцями, представників громадськості та національних комітетів допомоги жертвам війни. Керівництво допомогою біженцям з боку міністерства внутрішніх справ свідчив про намагання держави зберегти контроль над цим процесом. Специфікою губерній Правобережної України було те, що Закон «Про забезпечення потреб біженців» від 30 серпня 1915 р. та «Керівні положення з облаштування біженців» від 2 березня 1916 р., як головні імперські нормативно-правові документи з регулювання руху біженців в роки Першої світової війни, тут доповнювалися численними наказами та розпорядженнями військової і місцевої цивільної влади з причини прифронтового статусу цих територій. Проте, незважаючи на масштаби роботи, проведеної імперською владою у забезпеченні різноманітної допомоги біженцям, співпраця між ланками адміністрації, благодійними, громадськими та національними організаціями була ускладнена не тільки небездоганим законодавством, а й недосконалим державним апаратом.

Список використаних джерел і літератури:

Бетлій, О. В. (2016). Біженецька криза у Києві влітку 1915 року. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*, (182), 49–55.

Бетлій, О. В. (2019). Біженці у Києві в роки Першої світової війни: ідентичність, досвід, особисті історії (за матеріалами київського перепису біженців 1916 р.). *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*, (2), 106–123.

Державний архів Вінницької області (Держархів Вінницької області).

Державний архів Російської федерації (ДАРФ).

Державний архів Хмельницької області (Держархів Хмельницької області).

Жванко, Л. М. (2012). *Біженці Першої світової війни: український вимір (1914-1918 рр.)*: монограф. Харків: Віровець А. П. «Апостроф», 568 с.

Жванко, Л. М. (2010). *Біженство Першої світової війни в Україні. Документи і матеріали. (1914-1918 рр.)*. Харків: ХНАМГ, 360 с.

Купченко, В. П. & Серга, Ж. І. (2014). Київ у Першій світовій війні (за документами Державного архіву міста Києва). *Архіви України*, (4-5), 24–34.

Лазанська, Т. І. (2009). Становище біженців в роки Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.*, (16). Київ: Інститут історії України НАН України, 196–240.

Лихачова, Т. (2015). Допомога біженцям у Російській імперії за часів Першої світової війни: законодавчий аспект. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*, (24), 153–158.

Одобрений Государственным Советом и Государственной Думой закон 30 августа 1915 г. Об обеспечении нужд беженцев. (1916). *Законы и распоряжения о беженцах*, (1). Москва: Мысль, 1–7.

Реєнт, О. П., Сердюк, О. В. (2004). Загострення суперечностей в імперському суспільстві у роки першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.*, (7). Київ: Інститут історії України, 5-47.

Руководящие положения по устройству беженцев. (1916). Петроград: Типография Министерства внутренних дел, 16 с.

Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України).

References:

Betlii, O. V. (2016). Bizhenetska kryza u Kyievi vlitku 1915 roku [The refugee crisis in Kyiv in the summer of 1915]. *Naukovi zapysky NaUKMA. Istorychni nauky*, (182), 49–55. [in Ukrainian].

Betlii, O. V. (2019). Bizhentsi u Kyievi v roky Pershoi svitovoi viiny: identychnist, dosvid, osobysti istorii (za materialamy kyivskoho perepysu bizhentsiv 1916 r.) [Refugees in Kyiv during the First World War: identity, experience, personal stories (based on the materials of the Kyiv refugee census of 1916)]. *Naukovi zapysky NaUKMA. Istorychni nauky*, (2), 106–123. [in Ukrainian].

Derzhavnyi arkhiv Vinnytskoi oblasti [The State Archives of Vinnytsia Region]. [in Ukrainian].

Derzhavnyi arkhiv Rosiiskoi federatsii [The State Archives of the Russian Federation]. [in Russian].

Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti [The State Archives of Khmelnytskyi Region]. [in Ukrainian].

Zhvanko, L. M. (2012). *Bizhentsi Pershoi svitovoi viiny: ukrainskyi vymir (1914-1918 rr.)* [Refugees of the First World War: the Ukrainian dimension (1914-1918) monohraf. Kharkiv: Virovets A. P. «Apostrof», 568 s. [in Ukrainian].

Zhvanko, L. M. (2010). *Bizhenstvo Pershoi svitovoi viiny v Ukraini. Dokumenty i materialy. (1914-1918 rr.)* [Refugees of the First World War in Ukraine. Documents and materials. (1914-1918)]. Kharkiv: KhNAMH, 360 s. [in Ukrainian].

Kupchenko, V. P. & Serha, Zh. I. (2014). Kyiv u Pershii svitovii viini (za dokumentamy Derzhavnogo arkhivu mista Kyieva) [Kyiv in the First World War (according to the documents of the State Archives of the City of Kyiv)]. *Arkhivy Ukrainy*, (4-5), 24–34. [in Ukrainian].

Lazanska, T. I. (2009). Stanovyshche bizhentsiv v roky Pershoi svitovoi viiny [The state of refugees during the First World War]. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st.*, (16). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 196–240. [in Ukrainian].

Lykhachova, T. (2015). Dopomoha bizhentsiam u Rosiiskii imperii za chasiv Pershoi svitovoi viiny: zakonodavchy aspekt [Aid to refugees in the Russian Empire during the First World War: the legislative aspect]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Seriya «Istorychni nauky»*, (24), 153–158. [in Ukrainian].

Odobrennyy Gosudarstvennym Sovetom i Gosudarstvennoy Dumoy zakon 30 avgusta 1915 g. Ob obespechenii nuzhd bezhentsev [Law approved by the State Council and State Duma on August 30, 1915 On meeting the needs of refugees]. (1916). *Zakony i rasporyazheniya o bezhentsakh*, (1). Moskva: Mysl', 1–7. [in Russian].

Reient, O. P., Serdiuk, O. V. (2004). Zahostrennia superechnosti v imperskomu suspilstvi u roky pershoi svitovoi viiny (lypen 1914 – liutyi 1917 rr.) [Exacerbation of contradictions in imperial society during the First World War (July 1914 – February 1917)]. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st.*, (7). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, 5–47. [in Ukrainian].

Rukovodyashchiya polozheniya po ustroystvu bezhentsev [Guidelines for the accommodation of refugees]. (1916). Petrograd: Tipografiya Ministerstva vnutrennikh del, 16 s. [in Russian].

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv]. [in Ukrainian].

Отримано: 15.02.2024

DOI 10.32626/2309-2254.2024-43.160-173

УДК 94(477)»1932/1933»-021.111(093.3)

БОРЯК Тетяна – кандидат історичних наук, доцент, дослідниця, історичний факультет Вільнюського університету, вул. Університетська 7, м. Вільнюс, індекс 01131, Литва (tetiana.boriak@fulbrightmail.org)

ORCID <http://orcid.org/0000-0002-7472-0014>

ResearcherID CAF-0160-2022

BORIAK Tetiana – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor; researcher, history faculty, Vilnius University, 7 Universiteto Street, Vilnius, index LT-01131, Lithuania (tetiana.boriak@fulbrightmail.org)

Бібліографічний опис статті: Боряк, Т. (2024). Усна історія Голодомору: специфіка наративу усноїсторичних джерел. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (43), 160–173.

УСНА ІСТОРІЯ ГОЛОДОМОРУ: СПЕЦИФІКА НАРАТИВУ УСНОІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ

Анотація. *Мета дослідження* – виявлення особливостей корпусу усноїсторичних джерел Голодомору крізь призму теорії усної історії та студій травми. **Методологія дослідження** побудована на принципах історизму, системного та структурного підходів у поєднанні з елементами методів: джерелознавчої евристики; компаративного, історико-хронологічного аналізу; екстраполяції; текстологічного та термінологічного аналізу. **Наукова новизна** полягає у тому, що на основі аналізу масиву усноїсторичних джерел виявлено особливості усної історії Голодомору як історичного джерела. **Висновки.** Запропоновано низку ознак масиву усної історії Голодомору, встанов-

лених за допомогою підходів, застосовуваних у теорії усної історії у трьох ракурсах. Перший пов'язаний з накладанням двох площин «офіційна історія/персональний наратив». З'ясовано, що з огляду на тиск держави, зумовлений ідеологічними чинниками, інформаційне поле оприявилось фактично у 2000-х рр., коли значна частина свідчень була уже записана; а політика держави із заборони присутності у публічному просторі відомостей про голод призвела до зворотньої реакції – укорінення голоду в індивідуальній пам'яті. У рамках блоку «час/пам'ять» виокремлено вікову та гендерну специфіку. Зауважено, що чим раніше записане свідчення, тим більше деталей про соціальне життя села можна отримати; про переважно дитячі спогади з їхньою специфікою (фрагментарні, з фіксацією на запахах-смаках-кольорах). Показано відмінності жіночих (емоційні та родинно орієнтовані) спогадів від чоловічих (окреслюють досвід виживання громади, з намаганням надати тло подій). Найбільше особливостей виявлено у площинах «травма/пригадування» – п'ять: специфічна термінологія («пасться», «здохати», «куркулі», про їжу); емоційність, яка стояла на заваді інтеграції усної історії як історичного джерела до академічних студій та інформаційного поля; часта артикульованість або спостереженість високої травматичності побаченого і прожитого під час голоду; жертви як майже виняткові автори наративу; уніфікованість наративу, що дозволяє виокремити фактографічне ядро та рефлексивний компонент усної історичного джерела.

Ключові слова: Голодомор, усна історія, усноїсторичне джерело, джерелознавство, джерелознавча критика, геноцид, політика пам'яті, совоєтський тоталітаризм.

HOLODOMOR ORAL HISTORY: THE PECULIARITIES OF ORAL HISTORY SOURCES NARRATIVE

Abstract. *The goal of the research* is to reveal peculiarities of Holodomor oral history sources through the prism of oral history theory and trauma studies. **Methodology of the research** is built on the principles of historicism, systematic and structural approaches in combination with the elements of such methods, as source heuristics, comparative, historical-chronological analysis; extrapolation, textological and terminological analysis. **Scientific novelty** is revealing of the peculiarities of Holodomor oral history as a historical source basing on the analysis of oral history sources. **Conclusions.** The article suggests a set of signs of Holodomor oral history, established with the help of approaches, used in oral history theory in three angles. The first sign is tied with coexistence of two spheres «official history/personal narrative». The author concludes that taking into account pressure of the state, caused by the ideological factors, information pressure of the state became visible in 2000s, when a reasonable part of oral history testimonies had been already written; and politics of the state on ban of presence in public sphere of information about the famine had resulted into reverse reaction – rootenization of famine in individual memory. In the frames of block “time/memory” the article separates age and gender specificity. The author points that the earlier a testimony is separated, the more details and social life of a village can be received; about mostly children memories with their specificity (fragmentary, with fixation on smell-taste-colors). The article points at distinctions of female (emotional and family oriented) memories from male (try to define experience of survival of a community, with attempts to provide background of events). The majority of peculiarities is revealed in the spheres of «trauma/recalling» – five: specific terminology («graze», «to die out», «kurkul», about food); emotionality that blocked the road as a historical source to academic studies and information field; frequent articulation or observation of high traumatism of seen and lived through during

the famine; victims as almost exceptional authors of the narrative; unification of narrative that allows separation of factographic core and reflexive component of oral history source.

Key words: *Holodomor, oral history, oral history source, source studies, source critique, genocide, memory politics, Soviet totalitarianism.*

Постановка проблеми. Усна історія Голодомору як історичне джерело формувалася в умовах советсько/російської інформаційної війни проти голоду та пам'яті про нього. У 1987 році склалися умови для «допуску» наративу про голод у публічний український простір. Свідченням готовності Кремля привідкрити завісу над фактом наявності голоду стала стаття В. Данилова про аграрну політику, опублікована у листопадовому числі офіційного органу ЦК КПРС «Комуніст», а також публікація М. Тольца про демографічні процеси у 1930-х рр., вміщена у грудневому числі популярного всесоюзного тижневика «Огоньок». Свідченням готовності офіційного Києва «закрити очі» на розмови про голод стала нездатність української комісії (аналогу Комісії з дослідження голоду Конгресу США) надати переконливі аргументи, які би вцент розбили висновки про політичний характер голоду американської візаві. Позиція політичної верхівки України визрівала в умовах, коли уже в липні 1987 року у двох статтях в газеті «Літературна Україна» згадувалося про голод 1932–1933 років як про загальновідомий факт¹ – і влада ніяк не зреагувала, озираючись вочевидь на «перебудовні» настрої українського суспільства, яке активно рефлексувало щодо минулого (Козицький, с. 126-131). Тому коли В. Щербицький у доповіді від 25 грудня 1987 р., присвяченій 70-річчю утворення УРСР, згадав голод, українськими інтелектуалами це було розцінено як дозвіл проводити дослідження та записувати усну історію про голод. Тоді і з'ясувалося, що часто респондентами ставали люди, які пережили голодування дітьми (і надалі через відхід покоління першоочевидців ця тенденція посилювалась). Початок російської збройної агресії у 2014 р. додав низку нових тем для записування усної історії¹ (війна, біженство, волонтерство), а також співпав з природнім відходом покоління очевидців. Тому історики мають змогу оцінити параметри масиву усної історичних джерел, накопичених протягом 90-ти років з часу тогочасного геноциду Кремля проти українців.

Аналіз джерел та останні дослідження. Широкомасштабне оприлюднення усної історичних джерел у середині – другій половині нульових років викликало потребу їх осмислення академічною спільнотою. Власне, й самі упорядники видань усної історичних джерел при їх публікації у вступних статтях уже аналізували підходи щодо методики організації польової роботи та непересічне значення збирацької роботи, що розгорталася. Такими є

¹ За даними Бібліографічного покажчика праць про Голодомор (2022), у 2013 році було опубліковано 314 статті (українською мовою) про Голодомор (без комеморативних заходів); натомість 2014 рік (157 статті) та 2015 (163 статті) роки засвідчують скорочення кількості таких публікацій у два рази (Покажчик, с. 130–200).

ґрунтовні вступні тексти о. Ю. Мицика (Мицик, 2006, с. 6–13; 2012, с. 5–8; 2014, с. 5–8), що відкривали всі томи підготовленої ним (також у співаторстві з Л. Іванніковою (Іваннікова, 2008, с. 23–30)) праці. У них, зокрема, розглядалися питання особливості фіксації та інтерпретації свідчень очевидців, вимоги до інтерв'юерів; довіри інформантів до інтерв'юерів, врахування географічної диспропорції отримуваних записів, методики їх оброблення (Мицик, 2006, с. 6–13; 2012, с. 5–8; 2014, с. 5–8; Іваннікова, 2008, с. 23–30; 2007, с. 5; 2007, с. 10–18; Ісаїв, 2005, с. 5–6).

У цьому ж контексті можна згадати «Вступне слово» В. Борисенко до публікації зафіксованих під її керівництвом свідчень (Борисенко, 2007, с. 56–76), зокрема важливу тезу (але не доведену порівняльним аналізом шляхом співставлення фактів з офіційної документації та усноїсторичних джерел) про підтвердження документами та усною історією «спланованого масового вбивства ... українських селян» (Борисенко, 2007, с. 65).

Тим не менше, згадані дослідники, як і низка інших, намагалися оцінити джерельний масив з тієї точки дослідження, в якій вони перебували, переважно будучи дотичними до організації усноїсторичних проєктів, розміщаючи контент усноїсторичних джерел Голодомору в дослідження з історії України. Ми пропонуємо поглянути на накопичений, у тому числі, завдяки їм масив під іншим кутом зору – базуючись на доробку теорії усної історії та студій геноцидів (про що писали, зокрема, О. Кісь (Кісь, 2010, с. 171–191) та В. Огієнко (Огієнко, 2013, с. 145–156).

Джерельною базою публікації стали усноїсторичні джерела, записані протягом 1993 – середини 2000-х рр. та оприлюднені у низці видань.

Мета статті: виявлення особливостей наративу корпусу усноїсторичних джерел Голодомору крізь призму теорії усної історії та студій травми.

Виклад основного матеріалу. Ми пропонуємо аналізувати усноїсторичні джерела з опорою на вузлові проблеми, пов'язані з формуванням масиву усноїсторичних джерел. Це такі площини кореляції усної історії, як: офіційна історія/персональний наратив; час/пам'ять; травма/пригадування.

Зупинимось спочатку на питанні *впливу офіційної пам'яті на індивідуальну*. Йдеться про існування індивідуальної пам'яті, що присутня в щоденному житті на міжперсональному рівні, і це частково захищає її від впливу політичних факторів. А спогади про пережитий голод, безумовно, належали до таких історій, які трансливались на рівні родинних зв'язків. Як влучно підсумовує О. Кісь, «завдяки особистому (часто приватному, а не політично забарвленому) характеру таких історій, вони, вірогідно, зазнали меншого витіснення з пам'яті і нині можуть допомогти в реконструюванні повнішої та адекватнішої картини переживання Голодомору» (Кісь, 2010, с. 174).

У розрізі кореляції перших двох площин можна говорити, що вплив інформаційного поля та політики пам'яті на наратив усної історії Голодомору увиразнюється у 2000-х рр., за часів каденції третього Президента України

В. Юценка, цілеспрямовано зводячись нанівець четвертим президентом України В. Януковичем. Враховуючи, що частина масиву свідчень була записана у 1930-х – 1990-х рр., можна висувати, що чинник впливу інформаційного поля не є критичним для контенту усноісторичного джерела про голод. Специфічні терміни, вживані свідками, дозволяють простежити проникання впливу дискурсу на наратив очевидців голоду – наприклад, витіснення терміну «голодовка» означеннями «геноцид», «Голодомор».

Йдеться про феномен живучості індивідуальної пам'яті (коли люди часто обирають голод за точку, довкола якої будують свій наратив; про співпадіння багатьох сюжетів наративів, записаних протягом різних періодів у різних країнах, попри страх покарання за згадку про голод упродовж всієї советської епохи), який пояснюється травматичністю події. Адже якщо йдеться про пригадування травматичних подій, то вплив на індивідуальну пам'ять такого чинника, як офіційна пам'ять, порівняно з пригадуванням подій нетравматичного щоденного життя, зменшується. Водночас, якщо людина була свідком повільного вмирання від голоду своєї родини; якщо саме цього року свідок бачив трупи людей на вулицях, якщо він/вона вживали надзвичайних заходів для виживання, то навряд чи офіційний наратив міг витіснити з пам'яті ці події й змусити його «неправильно пригадати». Так, людина могла помилитись у датуванні подій (а це загалом притаманно селянському способу життя та реаліям того часу), у прізвищах активістів та їхній кількості. Проте навряд чи вона зможе забути, як її батьки, брати й сестри в муках помирили від голоду й що саме було конфісковано владою під час обшуків, унаслідок чого родина залишалась приреченою на голодне сконання: «Я була малою дитиною, всього осягнути і запам'ятати не могла. На жаль, багато імен стерлося з пам'яті. Але рідних своїх не забути» (Білоусова, Боряк, 2024, с. 804).

Мирон Долот (псевд. Семена Старіва) відповідає на питання, як можна після стількох років відновити хід подій (він наважився на публікацію спогадів у 1985 р., хоча 24 розділи з 30-ти були написані до 1953 р., тобто протягом 20 років після Голодомору): «Насправді немає ніякої таємниці. По-перше, ніхто не забуває травми та трагедії чийогось життя, незалежно від того, наскільки важкою вона була. По-друге, ніхто не може забути деталі своєї боротьби за виживання... Я не можу забути це» (Dolot, 1985, pp. XIV–XV). Часто спогади обрамляються за допомогою повторення лексичних формул: «я добре пам'ятаю», «щоб же я не пам'ятала тридцять третього року», «ніколи я не забуду» тощо.

Наступна проблема співвідношення *час/пам'ять* виглядає не надто актуальною для усноісторичних джерел Голодомору, оскільки голод за означенням був травматичною подією, коли вмикаються інші механізми фіксації травмуючої дійсності (див. нижче).

Віддаленість моменту фіксації спогадів, яка переважно припала на середину 2000-х рр., від події (тобто 70 років потому), означає, що переважно вдалося записати спогади очевидців, які були на момент голоду дітьми. Це означає, що дитячі спогади зберегли деталі описів подій, які закарбувалися в пам'яті. До них

можна віднести смерть рідних, обшуки, запахи, кольори та смаки. Прикметно, що багато дітей голоду можуть чи навпаки не можуть виносити запах акації, яку вони вживали задля виживання (Коваленко, Маняк, 1991, с. 202; Білоусова, Боряк, 2024, с. 802, 840, 850, 853, 961, 1287); не можуть їсти зелений суп з кропивою (Білоусова, Боряк, 2024, с. 160, 266, 802, 893). Вражає яскравий спогад про забраний одяг дівчинки 1924 р.н.: «Мама сховала чорний з квітами платок у каглу – і там найшли і забрали» (Білоусова, Боряк, 2024, с. 964).

Дитячі спогади – це оповіді про події родинного кола та в кращому випадку найближчих сусідів чи родичів. Часто вже відсутні дані про стратегії дій та виживання, хіба що батьки оповідали; про події в селі, настрої; соціальне, економічне, культурне й політичне життя села до й під час голоду. Як лаконічно відповів чоловік, якому під час голоду було 9–10 років (1924 р.н.): «Я тоді далше своєї хати не був» (Білоусова, Боряк, 2024, с. 1013). І якщо спогади, записані в діаспорі та в Україні на початку 1990-х рр., ще містять оцінки смертності на селі, включно з порівнянням жертв періоду Другої світової на локальному рівні, то пізніші свідчення, записані уже від дітей Голодомору, можуть хіба що вказати на померлих сусідів.

Виділяють епізодичну пам'ять як пам'ять про події, яку іноді також називають автобіографічною, та її складову, так званий «спалах лампи» (*flash-bulb* чи *vivid*), коли пам'ять пригадує подію до найменших дрібниць, ніби сфотографувавши її. Ця пам'ять найчастіше пов'язана з найбільш емоційними чи суто особистими подіями (Abrams, 2010, р. 83). Цю «пам'ять-спалах» описують як «винятково яскраві, точні, конкретні, тривкі в часі спогади тих обставин, які оточували людину в момент, коли вона стала свідком певної незвичної події» (Кісь, 2010, с. 182). Саме така пам'ять характеризує переважну більшість спогадів про Голодомор свідків, які на момент даної травматичної події були дітьми. Зазначений вид пам'яті засвідчує й факт відсутності чіткого, логічного й стрункого нарративу, натомість присутні певні, детально відображені епізоди.

Крім вікової особливості усноїсторичних джерел Голодомору, актуальним є питання гендерно-зумовленого нарративу. Як правило, принциповою відмінністю чоловічих свідчень від жіночих є різна предметна означеність. Чоловічі нарративи апелюють зазвичай до подій у країні, намагаються досягнути й пояснити суть того, що відбувалося на селі, однак у загальних рисах, у той час як жіночі сповнені деталей, які вони пригадують. Серед них, зокрема, назви продуктів, предметів побуту, рослин, тварин, суспільних явищ, детальні обставини обшуків з фіксацією місця знаходження різних членів родини, із точним зазначенням кількості й номенклатури вилученого. Жіночі свідчення, порівняно із чоловічими, є значно яскравішими, емоційнішими, ширшими (в сенсі інформаційної насиченості), лексично багатші (із застереженням, що респондентка налаштована на розмову та пригадування травматичних подій). Жіночі оповіді концентруються передусім на родинному колі, засвідчують долю усіх членів родини, а вже потім розповідають про себе та особисті переживання. Нарешті, жіночі свідчення (як і дитячі) «розцвічують»

ся» кольорами – предметів, одягу, навіть їжі, тобто всього, що мало і має значення, того, що зафіксувалось у примхливій індивідуальній пам'яті – вище наведений приклад з кольором хустки закарбувався у пам'яті респондентки на все життя як ознака знущання та насильства. Наприклад, доросла жінка під час Голодомору згадає малиновий колір спідниці, яку довелося продати за 30 карбованців, хоча це не врятувало від смерті чоловіка і двох маленьких дітей (Коваленко, Маняк, 1991, с. 84).

Наступні характеристики усноїсторичних джерел Голодомору пов'язані з накладанням двох площин: *травма/пригадування*.

Першою особливістю є специфічна терміносистема: часто пережита очевидцями травматична подія не може бути описана за допомогою наявного тезаурусу. Відповідно така неспроможність звукує можливості для пригадування й фіксування спогаду в інтерв'ю з метою його подальшої трансформації в історичне джерело. Психолог Крейг Р. Берклей на основі досвіду роботи зі свідками Голокосту так сформулював проблему опису геноциду: «Немає наративних структур, які можна використати як певні точки основи, з яких можливо реконструювати травматичний досвід, наприклад, як щоденне спостереження над відбором та знищенням інших»; результатом є неможливість поділитися спогадами про травматичне минуле не тому, що очевидці не пам'ятають його, а тому, що немає структури, яка б могла вмістити і впорядкувати пережите. У цьому випадку складаються «фрагментарні персональні історії та ізольовані моменти страшного знання, про яке не кажуть» (Abrams, 2010, р. 95).

Свідки Голодомору тут не вирізняються від очевидців Голокосту. Банківський працівник зі США Волтер Бечерер, який у серпні 1933 р. повернувся з УСРР й, навіть будучи просто стороннім спостерігачем (а не свідком, який на собі відчув голодування через конфіскацію продуктів), не міг знайти слів для зображення стану голодуючих людей: «... не можна перебільшити опису тих страхів [...] на Україні, бо нема слів, щоб їх представити. Найбідніша людська фантазія не придумала такого пекла, яке є тепер на Україні» (Свобода, 1933, с. 1).

Подібно, двоє чехословацьких робітників, первісно симпатиків СРСР, після восьмирічного перебування там розповіли «про ту нечувану провокацію, свідками якої були, щоби передати стогін жахливого життя, для змалювання його немає у людей слів. Стогін. Смерть мільонів для купки паразитів. І слухаючи їх – здається, чуєш той стогін пекельний проклятої землі без просвітку й надій... Це пекло, дім божевільних...» (Делеган, Вискварко, 2008, с. 80, 83). У листах, що надсилалися з Великої України, рефреном звучало: «Словом, опишати все, що твориться в нас, неможливо» (Клювак, Куцинда, 2008, с. 152), «маємо голод, який не маємо слів описати» (Клювак, Куцинда, 2008, с. 154).

Тому очевидці, намагаючись максимально наближено до подій описати неочевидцям голоду свій досвід, перенесли термін «здихати», який раніше вживався на означення смерті винятково худоби, на людей часів Голодомору (Коваленко, Маняк, 1991, с. 507; Білоусова, Боряк, 2024, с. 864, 949), або порів-

ння помирання людей з мухами: «мруть, як мухи» (Білоусова, Боряк, 2024, с. 849; Коваленко, Маняк, 1991, с. 132). За місяці страшного голоду виробився й цілий словник «їдла» (Різників, 2003, с. 2–76), формуючи сталий набір лексем на означення однакових подій часів Голодомору у різних регіонах України. Вражає уніфікованість означення юшки, яку варили в колгоспах в різних регіонах: «баланда» (понад 80 згадок, лише в одному збірнику) (Білоусова, Боряк, 2024, с. 926, 1456). А на означення стану людей влучно вживали термін «пастись» (Білоусова, Боряк, 2024, с. 940, 1086, 1121, 1304, 1341). А як ще можна сказати про людей, які, знесилені від голоду, повзали по землі і їли траву?

Другою специфікою усноісторичних наративів є їх здебільшого емоційний характер, що найбільше проявляє себе в мові, тоні, жестах особи, що оповідала, і є проявом її психологічного стану. Така емоційність різко посилюється в разі особливої травматичності описаного досвіду (очевидці до кінця життя картають себе, що не змогли врятувати когось, їм постійно сняться померлі від голоду родичі (Коваленко, Маняк, 1991, с. 98, 176, 190); запах акації асоціюється з голодом і смертю). Зрозуміло, що персональні наративи людей, які пережили голодування та смерть близьких і задля виживання вдавалися до екстраординарних заходів, – що часто виходили за межі загальноприйнятих норм, наприклад, лудоїдство, трупоїдство, крадіжки, обман, – є надемоційними, й при тому передають досвід, відсутній в офіційній документації того часу. За сухим тоном «класичного» документа голоси людей, які опинилися в епіцентрі експерименту з соціальної інженерії та класово-національної війни на знищення, не почути. Саме ця емоційність, поруч з іншими чинниками, стала свого часу на заваді сприйняттю академічною західною спільнотою свідчень про Голодомор (Кульчицький, 2008, с. 240–241), як і самими українцями (Білоусова, Боряк, 2024, с. 598).

По-третє, під час розповіді про травматичний досвід респонденти застосовують особливі форми вираження власних переживань, почуттів та емоцій. Із запропонованих Гаді Бенезером 13-ти ознак найпоширеніших сигналів травми в біографічних розповідях (Кісь, 2010, с. 180) під час пригадування Голодомору вирізняються такі, як плач, зміна голосу чи заціпеніння очевидців голоду, повтор певних словесних формул. Часто спостерігаються повтори, коли свідок кілька разів поспіль, із паузами, повторює одне й те саме речення або артикулює думку. Відповідно, відстеження цих сигналів дозволяє фахівцю усвідомити суть травматичної події, навіть якщо респондент не бажає говорити про неї або заперечує її травматичність.

Наступною четвертою особливістю є походження переважної більшості свідчень від жертв. Практично відсутні свідчення геноцидарів – тих, хто скоював злочин, безпосередніх виконавців злочинних наказів. Винятком є хіба що окремі щоденникові записи та спогади партійних функціонерів: Д. Заволоки, О. Навроцького, А. Радченка, Л. Копелева, В. Кравченка, Д. Гойченка та ін. Тому в нашому розпорядженні порівняно менше документів про наміри, мотиви, механізми, інструменти, наслідки здійснення убивства голодом.

Ті ж, хто були «активістами», або не дожили до часу масового записування свідчень, або взагалі відмовлялися свідчити чи заперечували голод без наведення достатніх аргументів, використовуючи советське кліше про «неврожай». З іншого боку, жертвами голоду часто ставали й самі активісти. Довіряючи владі, вони не ховали продовольства, не намагалися втекти з села, обміняти одяг на їжу – і невдовзі гинули разом з односельцями, не маючи змоги після проведених обшуків розраховувати на їхню допомогу (Коваленко, Маняк, 1991, с. 70, 84, 93, 131, 137, 368).

Для порівняння: при дослідженні геноциду в Руанді у розпорядженні громадськості є свідчення, зібрані не тільки від його жертв, але й від виконавців. Звичайно, наявність тристоронніх свідчень (офіційні документи та свідчення обох сторін конфлікту) створює інші, ширші можливості для дослідження та розуміння того, що сталося, чому і як саме. Наприклад, є розповідь обвинуваченого в геноциді у своїй місцевості тутсі щодо конструювання владою образу ворога. Він розповів, що перед початком масового вбивства влада влаштовувала своєрідні тренування, під час яких за допомогою зорових образів насаджувався образ ворогів-тутсі: чоловіків, жінок та дітей тутсі малювали убитими, згвалтованими, зі слідами тортур. Таким чином, за його зізнанням, їх готували до майбутніх злочинів проти людяності (Jesse, 2011, с. 290–292).

Натомість в Україні ми маємо історії жертв, яких прирікали на смерть, забираючи харчові запаси, і які переважно бажають оприлюднити історію свого болючого досвіду: «Чому ж така щира оповідь? Та тому, що, як запевняють самі оповідачі, побачене й пережите в дитинстві мучить їх усе життя, не дає спокою, є нездоланне бажання виговоритись, бажання, щоб про його особисту кривду дізналися всі!» (Іваннікова, 2007, с. 14). Саме перебуванням більшості респондентів як жертв по один бік барикад ми зобов'язані продукуванню схожого досвіду виживання чи спостереження за смертю від голоду. Результатом стала певна уніфікованість ядра усної історії десятків тисяч наративів, яку фіксують дослідники Голодомору.

П'ятою ознакою усної історичних джерел Голодомору є уніфікованість їхнього наративу, що проростає з уніфікованості досвіду проживання Голодомору. На це звернув увагу ще у 1944 році іноземний очевидець голоду Вільям Г. Чемберлін у своїх спогадах про Україну як «утоплену націю» (1944). Після подорожі Україною восени 1933 р., описуючи голодування та смерть, він вказав як на універсальність досвіду на «території Голодомору» (за В. Марочком), окреслену адміністративними кордонами УСРР, так і на хронологічні рамки Голодомору (зима – весна 1932–1933 рр.): «така жорстока повсюдна хроніка може бути укладена в майже будь-якому селі в Україні тією жахливою зимою й весною 1932–1933 рр.» (Chamberlin, 1944, р. 61).

Наратив, розказаний тисячами свідків трагедії, вбирає в себе численні стилістичні кліше, вражаючи подібністю одного джерела до іншого. І ця внутрішня змістовна єдність, логічна послідовність викладених подій спів-

існують незалежно від факту, що респонденти мешкали на момент подій у різних регіонах країни (подеколи на момент запису – ще й у різних державах), мали різний життєвий досвід і соціальний статус, а часовий проміжок, який відокремлював подію від дати запису інтерв'ю, варіювався від двадцяти до дев'яносто років. І це може означати тільки одне: події зими 1932-1933 рр. настільки вирізнялись серед важких, кількох уже голодних попередніх років, настільки глибоко вразили кожну родину, адже забирали членів родин голодом і репресіями, руйнуючи цим самі родини, настільки змінили звичний і неспішний плін часу та хід подій у традиційному аграрному суспільстві, що фактично викарбувалися в індивідуальній пам'яті. Прикметно також, що цю пам'ять не змогла послабити навіть Друга світова війна, жажлива за розмахом руйнувань та винищенням людей.

Високий ступінь уніфікованості усного наративу може слугувати за ознаку достовірності цього виду історичних джерел. Спираючись на такий феномен «пам'ятання» голодування, авторка пропонує виокремити два підходи до оцінки достовірності усноісторичного джерела Голодомору.

Першим є опис самої травматичної події, яку навряд чи можна забути. Це помирання членів родини, близьких і сусідів, трупи в хатах, на вулицях та поховання без дотримання жодних ритуалів і поваги до «переходу», голодування, обшуки, сурогатне харчування й набута в результаті цього пам'ять про нові смаки та запахи, персональні чи родинні стратегії виживання, тобто фактографічна частина свідчення. Саме вона є по суті незмінним ядром свідчень, ті або інші компоненти якого (залежно від віку очевидця на момент голоду) присутні в десятках тисяч наративів. Це ядро, на яке не могла вплинути колективна пам'ять упродовж десятиліть.

А другим рівнем є оціночне судження – пригадування, що включає вже пізніші нашарування постголодоморних часів і засвідчує присутність дискурсу про голод в інформаційному просторі. У цій складовій усноісторичного джерела спостерігається широка варіативність оцінок, у тому числі взаємовиключні пояснення причин голоду, роль виконавців злочину. Пізніші нашарування засвідчує й характерна термінологія (поряд із голодом трапляються терміни «Голодомор» та «геноцид»). Такі нашарування пригадування виразно засвідчують вплив не лише життєвого досвіду респондента, його освітнього рівня, роду занять тощо, але й офіційної політики пам'яті держави.

Висновки. Авторкою запропоновано низку ознак масиву усної історії Голодомору, виявлені за допомогою підходів, застосовуваних у теорії усної історії. Першим блоком стало накладання «офіційна історія/персональний наратив». З'ясовано, що з огляду на тиск держави, зумовлений ідеологічними чинниками, інформаційне поле оприявилось фактично у 2000-х рр., коли значна частина свідчень була уже записана (хоча й менша, ніж у 2000-х рр.). Констатовано живучість голоду в індивідуальній пам'яті, спричинене травматичністю голоду.

Наступним блоком, в рамках якого здійснено оцінювання масиву усної історичних джерел, стало «час/пам'ять». Зауважено, що будучи травматичною подією, пригадування голоду підпадає радше під блок «травма/пригадування». Чим раніше записане свідчення, тим більше деталей про соціальне життя села можна отримати. Респондентами останніх записаних свідчень першоочевидців є, зрозуміло, старші люди, але під час Голодомору вони були ще малими дітьми, відтак такі записи містять фрагменти подій, які справили враження на дитячу психіку. Тут важливо відмітити специфіку віково- (фрагментарні дитячі, з запахами-смаками-кольорами і дорослі) та гендерно-зумовлених свідчень (більш емоційні та родинно орієнтовані жіночі і більш громадсько-орієнтовані, за межами родини, і структуровані чоловічі).

Найбільше особливостей виявлено у площинах «травма/пригадування» – п'ять. По перше, усна історія Голодомору витворила специфічну термінологію, що є промовистою вже сама собою: за відсутності термінів для адекватного опису реалій Голодомору застосовували поняття, наприклад, «пастись», «здихати», «куркулі» (на означення тих, хто ховав зерно й кого висилали, а також і тих, хто ходив по хатах з обшуками у складі «бригад») тощо. Другою рисою є емоційність, яка стояла на заваді впровадження усної історії як історичного джерела до академічних студій та інформаційного поля (і відповідно, політики пам'яті). Третьою ознакою є часта артикульованість або спостереженість високої травматичності побаченого і прожитого під час голоду. Четвертою ознакою є походження майже всіх свідчень з середовища жертв. Це означає, що ми маємо вкрай небагато оповідей від виконавців, та низку описів про смерть активістів після виконання ними завдань з обшуку односельців, що додає до нашого розуміння советського тоталітаризму. Нарешті, п'ятою особливістю є вражаюча уніфікованість нарративу в різних регіонах, що походить з уніфікованості досвіду проживання Голодомору на всій «території Голодомору», окресленої адміністративними кордонами УСРР, і яка дає змогу викремити фактографічне ядро нарративу свідчень і рефлексивне.

Наведені ознаки пов'язані із внутрішньою структурою усної історичного джерела. На нарратив впливає і низка зовнішніх ознак, пов'язана з постаттю інтерв'юера та транскрибуванням таких джерел (місце запису; легенда; дослівна передача мовлення чи редагована тощо). Подальші дослідження з виявлення специфічних рис усної історії Голодомору стане у нагоді для кращого розуміння потенціалу джерельної бази студій Голодомору.

Список використаних джерел і літератури:

Білоусова, Л. & Боряк, Г. (Упорядн.). (2024). *«Я вийшов із смерті...». Голодомор 1932-1933 рр. на Півдні України у пам'яті дітей: Свідчення* (Кн. 1). Київ: ТОВ «Юрка Любченка», LXXXVI, 1–864.

Білоусова, Л. & Боряк, Г. (Упорядн.). (2024). *«Я вийшов із смерті...». Голодомор 1932-1933 рр. на Півдні України у пам'яті дітей: Свідчення* (Кн. 2). Київ: ТОВ «Юрка Любченка», VI, 865–1876.

Борисенко, В. (2007). Етнографічні аспекти в дослідженні усної історії 1932-1933 років. *Свіча пам'яті: Усна історія про геноцид українців у 1932-1933 роках* (с. 56-76). Київ: ВД «Стилос».

Делеган, М. В. & Вискварко, С. А. (Упорядн.). (2008). *З країни смерті й сліз. Відлуння жахливої трагедії (До 75 роковин Голодомору 1932-1933 років в Україні: 3б. ст., опубл. у газетах 30-х років у Підкарпатській Русі)*. Ужгород: ВАТ «Патент», 160 с.

Іваннікова, Л. (2008). Пам'ять людська не вивітрюється. Упорядн. о. Ю. Мицик. *Український Голокост 1932-1933: свідчення тих, хто вижив* (в 10 т., Т.6, сс. 23-30). Київ: Вид. дім «Києво-Могилян. акад.».

Іваннікова, Л. (2007). Усні меморати про голод. *Слово Просвіти*, 31 (408), 2-8 серп., 5.

Іваннікова, Л. (2007). Усні меморати про голод: проблема побутування та фіксації. Упорядн. о. Ю. Мицик, Л. Іваннікова. *Український Голокост 1932-1933: свідчення тих, хто вижив* (в 10 т., Т.4, сс. 10-18). Київ: Вид. дім «Києво-Могилян. акад.».

Іванченко, А. (Упорядн.). (2022). *Голодомор в Україні 1932-1933 рр.: бібліографічний покажчик* / Ред. кол.: С. В. Кульчицький (наук. ред.), І. О. Бірюкова (відп. ред.). Ред. І. С. Шелестович. ОННБ; Інститут історії України НАН України. Одеса: Бондаренко М. О. 560 с.

Ісаїв, В. (2005). Голодомор у джерелах живої історії. Упорядн. о. Ю. Мицик. *Український Голокост 1932-1933: свідчення тих, хто вижив* (в 10 т., Т.1, 2-ге вид., сс. 5-6). Київ: Вид. дім «Києво-Могилян. акад.».

Кісь, О. (2010). Колективна пам'ять та історична травма: теоретичні рефлексії на тлі жіночих спогадів про Голодомор. За ред. Г. Г. Грінченко, Н. Ханенко-Фрізен. *У пошуках власного голосу: Усна історія як теорія, метод та джерел* (с. 171-191). Харків: ПП «ТОРСІН ПЛЮС».

Клювак, В. В. & Кучинда, В. І. (Упорядн.). (2008). *Голгофа українського народу. До 75-ї річниці Голодомору в Україні 1932-1933 років. За матеріалами Державного архіву Львівської області* (2-е вид., доп.). Львів, 264 с.

Коваленко, Л. Б. & Маняк, В. А. (Упорядн.). (1991). *33-й: голод: Народна Книга-Меморіал*. Київ: Радян. письменник, 584 с.

Козицький А. (2024). *Кремлівська брехня про Голодомор 1932-1933 рр. в Україні*. (2-е вид.). Львів: «Література та мистецтво», 264 с.

Кульчицький, С. В. (2008). (ред.). *Великий голод в Україні 1932-1933 років* (у IV т., Т. IV. Звіт Конгресово-президентської Комісії США з дослідження Великого голоду 1932-1933 рр. в Україні). Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 622 с.

Мицик, Юрій о. (2006). Вступ. *Український Голокост 1932-1933: свідчення тих, хто вижив* (в 10 т., Т.3, сс. 6-13). Київ: Вид. дім «Києво-Могилян. акад.».

Мицик, Юрій о. (2012). Вступ. *Український Голокост 1932-1933: свідчення тих, хто вижив* (в 10 т., Т.8, сс. 5-8). Київ: Вид. дім «Києво-Могилян. акад.».

Мицик, Юрій о. (2014). Вступ. *Український Голокост 1932-1933: свідчення тих, хто вижив* (в 10 т., Т.10, сс. 5-8). Київ: Вид. дім «Києво-Могилян. акад.».

Огієнко, В. І. (2013). Історична травма Голодомору: проблема, гіпотеза та методологія дослідження. *Національна та історична пам'ять*, (6), 145-156.

Очевидці розповідають про страхіття голоду на Україні. (1933). *Свобода*, 26 серп., 1. URL: <https://www.svoboda-news.com/arxiv/pdf/1933/Svoboda-1933-198.pdf> (дата звернення: 12.12.2023).

Різників, О. (Упорядн.). (2003). *Їдло 33-го. Словник голодомору*. Одеса: Юрид. літ., 81 с.

Abrams, L. (2010). *Oral History Theory*. London; New York: Routledge Taylor and Francis Group, 214 p.

Chamberlin, W. H. (1944). *The Ukraine: A Submerged Nation*. New York: The Macmillan Co, 91 p.

Dolot, Miron (Срапів, С.). (1985). *Execution by Hunger. The Hidden Holocaust*. New York: W. W. Norton & Company, XIV–XV.

Jessee, E. (2011). The Limits of Oral History: Ethics and Methodology Amid Highly Politicized Research Settings. *The Oral History Review*, 2011, vol. 38, nr 2, pp. 287–307. URL: <https://www.jstor.org/stable/41440904> (дата звернення: 15.12.2023).

References:

Bilousova, L. & Boriak, H. (Comps.). (2024). «Іа vyshov iz smerti...». *Holodomor 1932-1933 rr. na Pivdni Ukrainy u pamiati ditei: Svidchennia* ["I came out of death...". The Holodomor of 1932-1933 in the South of Ukraine in the memory of children: Testimony] (Vol. 1). Kyiv: TOV «Iurka Liubchenka», LXXXVI, 1–864. [in Ukrainian].

Bilousova, L. & Boriak, H. (Comps.). (2024). «Іа vyshov iz smerti...». *Holodomor 1932-1933 rr. na Pivdni Ukrainy u pamiati ditei: Svidchennia* ["I came out of death...". The Holodomor of 1932-1933 in the South of Ukraine in the memory of children: Testimony] (Vol. 2). Kyiv: TOV «Iurka Liubchenka», VI, 865–1876. [in Ukrainian].

Borysenko, V. (2007). Etnohrafichni aspekty v doslidzhenni usnoi istorii 1932-1933 rokiv [Ethnographic aspects in the study of oral history of 1932-1933]. *Svicha pamiati: Usna istoriia pro henotsyd ukrajintiv u 1932-1933 rokakh* (ss. 56–76). Kyiv: VD «Stylos». [in Ukrainian].

Delehan, M. V. & Vyskvarko, S. A. (Comps.). (2008). *Z krainy smerti i sliz. Vidlunnia zhakhlyvoi trahedii (Do 75 rokovyn Holodomoru 1932-1933 rokiv v Ukraini: Zb. st., opubl. u hazetakh 30-kh rokiv u Pidkarpatskii Rusi)* [From the land of death and tears. Echoes of a terrible tragedy (To the 75th anniversary of the Holodomor of 1932-1933 in Ukraine: Collected articles, published in newspapers of the 1930s in Subcarpathian Rus)]. Uzhhorod: VAT «Patent», 160 s. [in Ukrainian].

Ivanchenko, A. (Comp.). (2022). *Holodomor v Ukraini 1932–1933 rr.: bibliografichnyi pokazhchuk* [Holodomor in Ukraine 1932-1933: bibliographic index] / Red. kol.: S. Kulchyts'ky (nauk. red.), I. Biriukova (vidp. red.). Red. I. Shelestovych. ONNB; Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. Odesa: Bondarenko M. O., 560 s. [in Ukrainian].

Ivannikova, L. (2008). Pamiat liudska ne vyvitriuietsia [Human memory does not fade]. Comps. o. Yu. Mytsyk. *Ukrainskyi Holokost 1932-1933: svidchennia tykh, khto vyzhyv* (Vol. 6, ss. 23–30). Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylian. akad.». [in Ukrainian].

Ivannikova, L. (2007). Usni memoraty pro holod [Oral memoirs about hunger]. *Slovo Prosvity*, 31 (408), 2-8 serp., 5. [in Ukrainian].

Ivannikova, L. (2007). Usni memoraty pro holod: problema pobutuvannia ta fiksatsii [Oral memoirs about hunger: the problem of habitation and fixation]. Comps. o. Yu. Mytsyk, L. Ivannikova. *Ukrainskyi Holokost 1932-1933: svidchennia tykh, khto vyzhyv* (Vol. 4, ss. 10–18). Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylian. akad.». [in Ukrainian].

Isaiv, V. (2005). Holodomor u dzherelakh zhyvoi istorii [Holodomor in sources of living history]. Comps. o. Yu. Mytsyk. *Ukrainskyi Holokost 1932-1933: svidchennia tykh, khto vyzhyv* (Vol.1, ss. 5–6). Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylian. akad.». [in Ukrainian].

Kis, O. (2010). Kolektyvna pamiat ta istorychna travma: teoretychni refleksii na tli zhinochykh spohadiv pro Holodomor [Collective memory and historical trauma: theo-

retical reflections on the background of women's memories of the Holodomor]. Za red. H. H. Hrinchenko, N. Khanenko-Frizen. *U poshukakh vlasnoho holosu: Usna istoriia yak teoriia, metod ta dzherel* (ss. 171–191). Kharkiv: PP «TORHSIN PLIuS». [in Ukrainian].

Kliuvak, V. V. & Kutsynda, V. I. (Comps.). (2008). *Holhofa ukrainskoho narodu. Do 75-ji richnytsi Holodomoru v Ukraini 1932-1933 rokiv. Za materialamy Derzhavnoho arkhivu Lvivskoi oblasti* [Calvary of the Ukrainian people. To the 75th anniversary of the Holodomor in Ukraine in 1932-1933. According to the materials of the State Archive of the Lviv region] (2-e vyd., dop.). Lviv, 264 s. [in Ukrainian].

Kovalenko, L. B. & Maniak, V. A. (Comps.). (1991). *33-y: holod: Narodna Knyha-Memorial* [33rd: famine: People's Book-Memorial]. Kyiv: Radian. pismennyk, 584 s. [in Ukrainian].

Kozytsky A. (2024). *Kremlińska brekhnia pro Holodomor 1932-1933 rr. v Ukraini* [Kremlin's lie about the Holodomor 1932-1933 in Ukraine] (2he vyd.) Lviv: Literatura ta mystetstvo, 264 s. [in Ukrainian].

Kulchytskyi, S. V. (2008). (Ed.). *Velykyi holod v Ukraini 1932-1933 rokiv* [Great famine in Ukraine in 1932-1933] (Vol. IV. Zvit Konhresovo-prezydentskoi Komisii SSHa z doslidzhennia Velykoho holodu 1932-1933 pp. v Ukraini). Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylianska akademiia», 622 s. [in Ukrainian].

Mytsyk, Yurii o. (2006). Vstup [Introduction]. *Ukrainskyi Holokost 1932-1933: svidchennia tykh, khto vyzhyv* (Vol. 3, ss. 6–13). Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylian. akad.». [in Ukrainian].

Mytsyk, Yurii o. (2012). Vstup [Introduction]. *Ukrainskyi Holokost 1932-1933: svidchennia tykh, khto vyzhyv* (Vol.8, ss. 5–8). Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylian. akad.». [in Ukrainian].

Mytsyk, Yurii o. (2014). Vstup [Introduction]. *Ukrainskyi Holokost 1932-1933: svidchennia tykh, khto vyzhyv* (Vol.10, ss. 5–8). Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylian. akad.». [in Ukrainian].

Ohiienko, V. I. (2013). Istorychna travma Holodomoru: problema, hipoteza ta metodolohiia doslidzhennia [The historical trauma of the Holodomor: problem, hypothesis and research methodology]. *Natsionalna ta istorychna pamiat*, (6),145–156. [in Ukrainian].

Ochevydtsi rozpovidaiut pro strakhittia holodu na Ukraini [Eyewitnesses talk about the fear of famine in Ukraine]. (1933). *Svoboda*, 26 serp., 1. URL: <https://www.svoboda-news.com/arxiv/pdf/1933/Svoboda-1933-198.pdf> (data zvernennia: 12.12.2023). [in Ukrainian].

Riznykiv, O. (Comps.). (2003). *Yidlo 33-ho. Slovnyk holodomoru* [Food on the 33rd. Dictionary of famine]. Odesa: Yuryd. lit., 81 s. [in Ukrainian].

Abrams, L. (2010). *Oral History Theory*. London; New York: Routledge Taylor and Francis Group, 214 p. [in English].

Chamberlin, W. H. (1944). *The Ukraine: A Submerged Nation*. New York: The Macmillan Co, 91 p. [in English].

Dolot, Miron (Stariv, S.). (1985). *Execution by Hunger. The Hidden Holocaust*. New York: W. W. Norton & Company, XIV–XV. [in English].

Jessee, E. (2011). The Limits of Oral History: Ethics and Methodology Amid Highly Politicized Research Settings. *The Oral History Review*, 2011, Vol. 38, nr 2, pp. 287–307. URL: <https://www.jstor.org/stable/41440904> (data zvernennia: 15.12.2023). [in English].

Отримано: 14.02.2024

ЯТИЩУК Оксана – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, вул. Громницького, 1а, м. Тернопіль, індекс 46000, Україна (03oxana05@ukr.net)

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-3122-4408>

YATYSHCHUK Oksana – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of History of Ukraine, Archeology and Special Branches of Historical Science, Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, 1a Hromnyskyi Street, Ternopil, index 46000, Ukraine (03oxana05@ukr.net)

Бібліографічний опис статті: Ятищук, О. (2024). Етнографізм малої прози Богдана Лепкого. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (43), 174–187.

ЕТНОГРАФІЗМ МАЛОЇ ПРОЗИ БОГДАНА ЛЕПКОГО

Анотація. У статті висвітлюються етнографічні елементи прози Б. Лепкого, українського поета, прозаїка, перекладача, громадсько-культурного діяча, автора понад 80 книг. **Мета дослідження** – дослідити особливості та роль етнографізму в малій прозі Богдана Лепкого, визначити способи і методи використання етнографічних елементів для створення характерної національного образу та глибини творчого світу письменника. **Методологія дослідження:** основний метод нашого дослідження – історико-порівняльний. Ми, перш за все, прагнемо знайти аналогії етнографічних реалій, згаданих у творчості Б. Лепкого, у науковій літературі, виданих та прокоментованих джерелах, що описують побут Поділля кінця XIX – початку XX ст. Із цим пов'язано широкое використання праць, що містять конкретні етнографічні матеріали, історичні довідки, краєзнавчі описи. З цією ж метою використовуються довідники та енциклопедії, що містять інформацію про описані Б. Лепким місця. **Наукова новизна** полягає у тому, що вперше здійснено аналіз художніх творів Б. Лепкого як етнографічного джерела повсякденного життя Поділля. **Висновки.** Проаналізувавши малу прозу Б. Лепкого, ми прийшли до висновку, що художній твір може бути цінним етнографічним джерелом. У нашому дослідженні ми звернули увагу на такі етнографічні елементи малої прози письменника: етнопедagogіка, вірування та світогляд українського селянина, святкування Різдва на Поділлі, звичаї та традиції, пов'язані з Великодніми святами. На прикладі малої прози Б. Лепкого стає зрозуміло, що об'єктом етнографічних описів для письменника-реаліста є не лише події, які автор вважає архаїчними, але й детальний опис традиційного побуту. Це робить його твори особливо цінним джерелом для етнографічних досліджень. Достовірність етнографічних описів підтверджується дослідженнями українських вчених-етнографів.

Ключові слова: етнографізм, мала проза, етнопедagogіка, світогляд, Великдень, Різдво, Проводи.

ETHNOGRAPHY OF SHORT PROSE BY B. LEPKYI

Abstract. The article explores the ethnographic elements in the prose of B. Lepky, a multifaceted Ukrainian poet, novelist, translator, and cultural activist, who authored over 80 books. **The purpose of the article** to examine the characteristics and significance of ethnography in Lepky's short prose, identifying the methods he employed to incorporate ethnographic details. This analysis seeks to reveal how these elements contribute to creating a distinct national image and reflect the depth of the writer's creative world. **The research methodology** The main methods of our research are historical and comparative. First of all, we strive to find analogies of the ethnographic realities mentioned in the work of B. Lepkyi, in the scientific literature, published and commented sources describing the life of Podillia in the late 19th and early 20th centuries. This is connected with the wide use of works containing specific ethnographic materials, historical references, and local history descriptions. For the same purpose, reference books and encyclopedias containing information about the places described by B. Lepkyi are used. **The scientific novelty** lies in the fact that for the first time an analysis of the artistic works of B. Lepky as an ethnographic source of everyday life in Podillia has been carried out. **Conclusions.** After analyzing the short prose of B. Lepkyi, we concluded that a literary work can serve as a valuable ethnographic source. In our research, we paid attention to the following ethnographic elements of the writer's short prose: ethnopedagogy, beliefs and worldview of the Ukrainian peasant, celebrating Christmas in Podillya, customs and traditions related to the Easter holidays. Using the example of B. Lepkyi's short prose, it becomes clear that the object of direct ethnographic descriptions for a realist writer is not only the events that the author perceives as the archaic, but also the description of traditional everyday life, which gives special value to this ethnographic source. The reliability of ethnographic descriptions is confirmed by the research of Ukrainian ethnographers.

Key words: ethnography, small prose, ethnopedagogy, worldview, Easter, Christmas, Farewell.

Постановка проблеми. Чарівне Поділля і чудове село Крегулець залишили незабутній слід у дитячих спогадах Богдана Лепкого. Виростаючи в родині сільського священика в патріархальному середовищі, майбутній письменник з раннього дитинства спостерігав за життям простих людей. «...я пізнав село та зжився з сільським народом» (Лепкий, 1999, с. 143). У своїй науковій розвідці Надія Білик та Наталія Гавдида також зазначають: «Особливо захоплювала родину Лепких атмосфера народних звичаїв, котрі збереглися на Бережанщині: святкування Андрія, Щедрого вечора зі щедрівками, Різдва з колядками, Великодня з гагілками під старою церквою. Згодом народні звичаї ожили у творах письменника» (Біла, Гавдида, 2007, с. 11).

Богдан Лепкий був чудовим знавцем сучасного йому українського суспільства, уважним спостерігачем і досвідченим побутописцем. Ці якості, відображені в його творчості, роблять його твори цінним джерелом для вивчення етнології українського суспільства. «Наша пісня, казка, народне мистецтво, ціла ароматна національна побутова найкраще гармонізує із селянською стріхою, зі старими дерев'яними церквами і з тими сталевими іконостасами, що то до них молились наші часто-густо давно забуті предки» (Лепкий, 2007, с. 469).

Аналіз джерел та останні дослідження. Життя та творчий доробок Богдана Лепкого досліджували відомі літературознавці, такі як М. Ільниць-

кий, В. Лагода, М. Ткачук, В. Погребенник, Н. Біла, Н. Гавдида та інші. Однак, в їхніх дослідженнях основна увага приділялася питанню, як особистість письменника відобразилася у його творах і як його творчість вплинула на загальний літературний процес. Для етнолога, який вивчає конкретні народи і етнічні питання, використовуючи художню літературу як етнографічне джерело, важливо інше питання: як народ і реалії народного життя відображаються у творчості письменника.

Основним джерелом для нашого дослідження були твори Б. Лепкого «Рішився» (великодня картинка), «Зломані крила», «Дзвони», «Біля храму», «Під Святий вечір», «Святий вечір на селі», «Під Великдень» та праці відомих вчених-етнографів О. Воропая, С. Килимника, В. Скуратівського та ін.

Мета статті – дослідити особливості та роль етнографізму в малій прозі Богдана Лепкого, визначити способи і методи використання етнографічних елементів для створення характерної національного образу та глибини творчого світу письменника.

Виклад основного матеріалу. Найважливішим елементом національної культури кожної нації є виховання підростаючого покоління.

Українська етнопедagogіка, як вказує дослідниця Г. Лозко, «бере свій початок десь у далеких глибинах кількатисячолітньої історії нашої землі» (Лозко, 1995, с. 311). Світоглядні основи народу передавалися з покоління до покоління – від старших до молодших. Батько і мати несли відповідальність за виховання дітей, їх залучення до праці, моральність і поведінку в суспільстві. До батьків діти зверталися з пошаною, на «Ви» (Лозко, 1995, с. 316). Без їх благословення діти не вирішували жодної важливої справи. «Олена упала батькові і ненці до ніг та просила благословення» (Лепкий, 2007, с. 224).

Шанобливе ставлення до батьків і гідне виховання українських дітей відмічав етнограф Гр. Потанін, який у 1872 році спостерігав за зустріччю дітей Харківської губернії з російськими дітьми Вологодської губернії. Вчений зауважив, що українські діти набагато скромніші, вихованіші і ставилися до батьків з більшою повагою, ніж їх російські однолітки. Не пройшов поза увагою Гр. Потаніна і той факт, що російські діти вели себе з дорослими на рівних і сміялися над ними. Вони дозволяли собі вживати лайливі слова і говорити їх навіть своїм батькам (Потанін, 1890, с. 170).

Основною програмою української етнопедagogіки була підготовка майбутніх господарів і господинь. Не було кращої похвали у селі, ніж почути «Оце справжній господар». «Вона справжня господиня». Зазвичай за трудове виховання хлопчиків відповідав батько, дівчаток – мати. «На обійстях чоловіки клепають коси, хлопці обходять коней, дічата готують страву» (Лепкий, 2007, с. 233).

У господарів завжди і у всьому лад і порядок: на подвір'ї, у полі, в хаті і коло хати. «Ось хага, соломою покрита, стоїть у вишневому саду, немов у раю. В хаті чистенько: образи, квіти, книги» (Лепкий, 2007, с. 261).

Господарський син завжди чемний і ввічливий з усіма старшими, прислухається до їх порад і поважає їх вік.

У господарської доньки будь-яка справа «горить в руках». До свого повноліття українська дівчина повинна була «вишити певну кількість рушників, хустин, розмалювати піч раніше, ніж іти на вечорниці» (Українське народознавство, с. 200).

Великого значення в українській етнопедагогіці надавалося морально-му вихованню молоді. Хлопець мав дотримуватися даного ним слова, бути мужнім та кмітливим. Дівчина – бути скромною та дбати про свою дівочу честь. «Добра дівчина, чесна, устоїться хоть би сама. Чесність і правість та непорочність дівоча – то сторожа сильна і певна!» (Лепкий, 2007, с. 282).

Обов'язком батьків було також прищеплення дітям змалку основ християнських засад. В Україні церква була не лише будівлею для культових відправлень, а «слугувала головним осередком громадського спілкування та громадського дозвілля» (Українська минувшина, 1993, с. 163). Як і в давнину, так і у наш час церква була предметом найпильнішого піклування будь-якої громади. Як наголошує у своїй монографії М. Гримич, «Православна церква була тим «спільним знаменником», до якого зводилися всі різноговіркові і різнорівневі за культурою локальні групи. Православ'я, точніше, православний обряд, а ще точніше, – народний обряд на базі православного або навпаки – православний обряд на базі народного – стало тим уніфікатором, на основі якого відбувалася уніфікація українського етносу. Практично народний календар – як синкретизм архаїчного і церковного – є головним законом села, сільської спільноти, а отже, всього «простого люду» (Гримич, 2000, с. 37). Відношенням селянина до церкви, до релігії визначалася його репутація в селі. Кожен член громади прагнув прикрасити свій храм, адже сюди вони приходили не лише у недільні та святкові дні, а й зі своїми життєвими потребами. «Людей зібралось в церкві досить багато помимо будної днини і тяжкої роботи» (Лепкий, 2007, с. 238).

Сільський священник був для своїх прихожан першим порадиником і розрадиником і в добру годину, і в часи лихоліть. «Його (священника – О.Я.) поважало ціле село (...). Вчинки були такі праві та чисті, як сонячне світло. Його життє було таке бездоганне, що він безпечно міг мешкати в шкляннім, наскрізь прозористім домі» (Лепкий, 2007, с. 224).

Кожен священник із громадою села прагнув мати у своїй церкві найкращий іконостас, найголосніші та наймелодійніші дзвони. «Як можна забирати дзвони? Та це ж голос і совість села. Його уста й серце! Чи вмере хто, чи вінчається, чи пожар вибухне, вони перші голосять» (Лепкий, 2007, с. 373).

Український народ був дуже богобоязним. Уже на четвертому році життя дітей вчили хреститися і молитися. «Молодших збрала сестра коло себе та учила їх хреститися хрестом святим і говорити «Отче наш»» (Лепкий, 2007, с. 234).

У неділю та святкові дні усі жителі села йшли до церкви. У ці дні вважалося гріхом виконувати важку роботу. «На другий день була неділя (...). Від

раннього рання невеличкі сільські дзвони скликали нарід до церкви. І нарід ішов, прибраний в святочну одержу» (Лепкий, 2007, с. 219). «В неділю кожна дитина вбирала сорочечку білу і нові чобітки. Мати головку густим гребенем чесала, ще й маслом несоленим мастила, свіжим (...). А тоді в церкву йшли. По дорозі вітали сусідів і питалися одні одних, як спали, як днювали, чи здорова худібка і коли почнуть жати пшеницю.

А в церкві квітки за образами святими і квітки на головах дівчат» (Лепкий, 2007, с. 434).

У Бога просили допомоги та дякували за спокійно прожитий день. Відчуваючи душевний неспокій, маючи важливі справи, які потрібно було успішно вирішити, селяни йшли до церкви, просячи у Всевишнього допомоги у щиросердній молитві. «Вона ввійшла у церкву, перехрестилася тричі, звітала людей, що стояли направо і наліво, і як упала на коліна, так і не ставала через відправу» (Лепкий, 2007, с. 220).

Свій день український селянин розпочинав із молитви. Присутність Бога відчувалася у всіх справах. «А там в хатах жінки вбирають дітей, мують їх, чешуть, а відтак проводять молитву» (Лепкий, 2007, с. 233). Зустрівши когось на вулиці, віталися, прославляючи Бога. «По дорозі стрічали їх сусіди та знакомі, здоровили їх словами “Слава Богу”» (Лепкий, 2007, с. 221). Зайшовши до хати, також здоровалися іменем Христа. «Слава Богу, Ісусу Христу! – промовили гості.

– На віки віків слава! – відповіла сестра» (Лепкий, 2007, с. 227).

Проходячи повз церкву чи поставлений у певному місці хрест, український селянин завжди знімав головний убір і хрестився у знак своєї віри та поваги до Ісуса Христа. «Рука сама підіймається до голови та сягає по капелюх, щоби поклонитися перед хрестом.

«Во ім'я отця і сина,» – хреститься Остап (Лепкий, 2007, с. 200).

Одним із найулюбленіших свят українського народу є Різдво. Святування Різдва на Поділлі детально описав Богдан Лепкий у творі «Казка мого життя» (Лепкий, 2007). Однак, звернімо увагу на згадки про різдвяні звичаї та обряди (зокрема, Святвечора) у його малій прозі.

До свята готувалися заздалегідь: ще напередодні в хаті все прибирали, мили та прали. В. Скуратівський зазначає, що до Різдва треба було зробити всі господарські справи, «запастися харчами для тварин, забезпечити паливом на святкові дні, натовкти ячменю чи пшениці для куті» (Скуратівський, 1994, с. 29).

У день Святого Вечора «від самого ранку нічого не їси, хіба що п'єш тільки воду. Чекаєш першої зірки» (Лепкий, 2007, с. 471).

Вся родина займалася приготуванням до Вечері. До хати вносили сніп жита – «дідуха». С. Килимник пише, що «Сніп-Дідух («Рай») – це місце перебування духів-прадідів, опікунів чи «покровителів» свого дому. Тому така

шана «Дідухові», тому така назва – тут залишаються душі – духи дідів-прадідів» (Килимник, 1994, с. 23–24).

Про цей обов'язковий атрибут Святвечора згадує і Богдан Лепкий: «Парубок приносить “діда”, тобто житній сніп, і ставить у кутку, пастух кидає під стіл в'язанку сіна і розстеляє дідух на підлозі» (Лепкий, 2007, с. 471).

Святковий стіл застеляли обрусом, під який на кожен куток клали голівки часнику, «щоб відганяти злу силу». «А не забудьте про часник!» – кличе мама з кухні. Кладуть під обрус на чотирьох кінцях стола, бо його аромат має лікувальну силу і відганяє хвороби» (Лепкий, 2007, с. 471).

До Святої Вечері господиня готувала 12 пісних страв. «Страв повинно бути дванадцять, і, як підрахувати все, що подають на стіл, то тільки їх і буває» (Лепкий, 2007, с. 472). С. Килимник пояснює, що готували саме 12 страв, оскільки протягом року «місяць оббігає землю 12 разів» (Килимник, 1994, с. 20).

Після запалення різдвяної свічки, яку вважали особливою («У мене є особливі свічки на Святий вечір» (Лепкий, 2007, с. 321)), і молитви, сім'я сідала до вечері.

Основною обрядовою стравою на Святвечір була кутя – обтовчена пшениця, замочена напередодні в новій макітрі. Зранку її заливали «досхідною» водою і варили, щоб вийняти з печі готову зі сходом сонця. Окрім куті, готували узвар, капустак, затертий олією та пшоном, горох, пісний борщ, смажену рибу, вареники зі сливами чи вишнями, пампушки до борщу, гречану чи пшоняну кашу, пироги з капустою, пісні голубці. Коли стіл був накритий, усі сідали вечеряти. «...до пісного борщу з ушками, до риби студженої і смаженої, до голубців з грибками, до пиріжків з капустою і з сушеними сливками, до сушені, що її подекуди звуть “узваром”, і до куті на зимно» (Лепкий, 2007, с. 472).

Під час вечері виходити з-за столу не дозволялося, тільки господиня могла вставати, щоб подати страви чи замінити миски. О. Воропай зазначає, що «кожна подробиця під час вечері має віще значення: якщо тінь на стіні подібна до скирти – буде врожай на хліб, до копиці – буде багато сіна, до дерева – садовина виродить» (Воропай, 1958, с. 74).

Після вечері господиня прибирала зі столу, залишаючи на тарілці ложку куті і трохи кожної страви для душ померлих родичів. «...мама останки страви виносять до другої кімнати для духів» (Лепкий, 2007, с. 473).

На Святий Вечір ніхто з родини не міг залишати дім, окрім дітей, які після вечері несли гостинці близьким родичам. «Нараз відзиваються пси, і в сінях чути шурання ніг. Входить дівчинка, обкручена великою маминою хусткою, бо надворі мороз, і каже: «Просили вас татуньо і мамуня, і я вас прошу на коляду». Проговоривши ті слова, подає миску з дарунками, серед яких бувають горіхи, мед, медівники» (Лепкий, 2007, с. 471).

Відвідування дітьми старших родичів з вечерєю є не лише знаком поваги та шанування, але й дуже давнім звичаєм з часів родового ладу. Етнографи пояснюють, що «з первісних часів діти вважалися чистими, неповинними й найближчими до добрих духів (...) прихід їх у дім старших вважався, що за-

вітали «вістуни бога багатства та Діда-Лада», а з ними невидимо й добрі духи завітали на добро, на урожай, на здоров'я» (Килимник, 1994, с. 36).

Після вечері господарі відпочивають, а малі діти починають забавлятися. Вони лізуть під стіл і там «квокчуть», – «щоб квочки сідали» (Воропай, 1958, с. 76). «А квокати не будете?» – питає мама дітей. Дітям цього двічі казати не треба. Вони вже під столом, у сні, знаходять горіхи, лісові та волоські, і цукерки в красивих обгортках, які обдирати шкода. Радіють, обмінюються знахідками (Лепкий, 2007, с. 472).

На Покутті та частині Поділля колядування починається вже на Святий Вечір. Колядують діти, дорослі парубки та дівчата. За гарну колядку господар частує всю ватагу і дає гостинці. Усі колядники дякують господарю, низько вклоняючись йому, господині, дітям і всім, хто є в хаті. Поколядувавши в одній хаті, молодь іде до іншої. «...у вікні з'являються хлопці зі звіздуо і кризь шибки...залунає коляда. Проспівали, й тато дає їм рукою знак, щоб йшли до кухні, де їх обдарують. Пішли, а на їх місце надтягнули інші, треті, четверті, бо це їх свято, свято коляди» (Лепкий, 2007, с. 472).

Ще одне свято, до якого довго готувалися і з нетерпінням чекали, – Великдень. Особливого значення надавалося останньому передвеликодньому тижню посту, який був пов'язаний з багатьма обрядодіями. Усі вони були спрямовані на підготовку до Великого Дня – Воскресіння Христового. Недарма «Останній тиждень перед Великоднем називають Білий, Жильний, Чистий та Вербний, а в Галичині – Вербний або Шутковий» (Килимник, 1994, с. 40). Кожен день, починаючи з понеділка, мав своє призначення. На цьому тижні до Чистого четверга мали бути зроблені усі важкі роботи у полі, на городі, по господарству. Хата побілена, білизна випрана, новий чистий одяг на свято підготовлений.

Як розповідає О. Воропай, «Існує повір'я, що в Чистий четвер, до схід сонця ворон носить з гнізда своїх дітей купатися в річці. Хто скупається раніше від воронячих дітей, той буде здоровий протягом цілого року» (Воропай, 1958, с. 361). Тому люди, які слабували, прагнули скупатися раніше воронячих дітей, подекуди навіть уночі, щоб очиститися від хвороби та слабості. Відро води, використаної під час купелю, виливали на перехресті доріг, щоб там залишилися усі болячки, примовляючи: «Господи, Ісусе Христе! Перехресна дорого! Дай, Боже, здоров'я в ручки, в ніжки і в живіт трішки» (Воропай, 1958, с. 361).

До очисних обрядів, окрім раннього купелю, можна віднести і очищення вогнем, який був досить поширений у наших пращурів. У давнину цей обряд носив назву «гонити смерть». В. Скуратівський вказує: «Багаття, як правило, розпалювали лише з «живого вогню» – добутого від тертя сухих деревин. Вважалося, що саме цей вогонь є «небесним гостем» від сонця. М. Грушевський з цього приводу писав: «Сьому ж відповідають такі ж колективні закляття морозу, зими й смерті, що виголошувались, очевидно, паралельно, з очищенням землі огнем від усякої нечистоти, що відбувались при тім, – і заховались у практиках різдвяних-новорічних, у вогнях Великого четверга й Великодньої ночі, та й в різних обрядах очищення»» (Скуратівський, 1994, с. 178).

«Тямлю, як малим хлопцем біг я у живний четвер під дзвіницю, де парубки розкладали вогонь...».

Страсті...

Парубки зносили з усіх сторін хто ворота, хто голови з розбитих коліс, хто порохняві колоди з-під вйтової комори; зносили і метали в жар (...).

Говорять, а ватра доліває. Сирий туман окутує церкву, і липи, дзвіницю, і парубків, що потомлені кругом вогнища лежать. Лиш хрести на гробах бовваніють. Ніби духи предків повилізали з могил і слухають розмови...» (Лепкий Б.).

Після обіду господина закінчує святковий убір помешкання – розвішує чисті святкові рушники за образи, завітчує їх квітами та зіллям. Сім'я готується йти до церкви, де ввечері будуть відправлятися «Страсті», 12 Євангелій про Христові страждання і муки. Всю службу люди стоять із запаленими свічками, кожне Євангеліє супроводжується сумним передзвоном.

У цей день хлопці починали стукати (клетати, калатати) спеціальними дерев'яними приладами («довбешки», «клетайло», «бусько»), ходили з тарахкальцями (Мала енциклопедія українського народознавства, 2007, с. 76). «Сільські хлопці завзято валили довбеньками до церковного паркану» (Лепкий, 2007, с. 462).

У Галичині та на Поділлі хлопчачи цими довбешками зчиняли неймовірний шум, стукаючи ними після читання кожного Євангелія під час передзвону.

У своєму оповіданні «Під Великдень» Б. Лепкий дуже зворушливо описав настрої людей під час відправи Страстей в українському селі. «Страсті... Бачу газдів, поважних у святочному вбранні і газдиню зажурену, мов би з роду-віку радості не знали, бачу хлопців з калаталами, такими голосними, як вони самі, і дівчат до весняних квіток подібних – всіх їх бачу очима душі.

Довгим шнурком тягнуть з села до церкви» (Лепкий Б.).

Цей опис з художнього твору Б. Лепкого ми можемо підтвердити етнографічною розвідкою А. Свидницького «Великдень у подолян», який був вперше надрукований у 1861 р. в журналі «Основа»: «Для *страсті* хлоп'ята задовго до вперед приготовлюють *довбешки*; з дзвоном збираються до церкви з цими стукалками і коли дзвонять під час самої *страсті*, тарабанячи ними в дзвіницю, де дерев'яна, або в церковну огорожу, або просто в дошки, зрозуміло, якщо не заборонять. Це повторюється кожен раз при звуках дзвонів, починаючи і закінчуючи разом із дзвоном, і продовжується це до кінця страсті. Рокот цих довбешок, зливаючись з передзвоном дзвонів в один гул – гомін, утворює невимовне враження: повторюючись у всій околиці, відзиваючись тисячами перекатів гомону в лісах і горах, до глибини душі вражає людину, й так уже налаштовану сумно» (Свидницький, 1988, с. 461).

У Великодню п'ятницю день ділився на дві частини: до виносу Плащаниці і після виносу. У цей день нічого не їдять до того часу, поки не винесуть Плащаницю з вівтаря на середину церкви. Ця заборона не стосувала-

ся малих дітей. У цей день не можна було не лише лаятися, а навіть голосно говорити, не можна було сердитися чи комусь докоряти.

До виносу Плащаниці господарі виконували не важку роботу по господарству: чоловіки наводили лад в садку, біля худоби, на пасіці. Жінки готували страви на свята: робили шинки та ковбаси, пекли паски та садили капуста. Вважалося, що ці справи робити не гріх.

«В п'ятницю печуть паски. Як тільки господині посадять паски в піч і загнітять їх свяченою вербою, вони йдуть на город і садять розсаду – «щоб капуста була здорова, як паска». Паски в печі вони накривають хусточками, які потім зберігаються і, як треба, вживаються та підкурюються від бешихи» (Воропай, 1958, с. 374).

Після обіду всі йшли до Плащаниці. У більшості областей України існував звичай обносити Плащаницю тричі навколо церкви. У цей час замовкають дзвони, лише малі діти вистукують спеціальними ручними калатальцями. «Хлопці завзято довбеньками до дзвіниці били» (Лепкий, 2007, с. 463). «Підійшов до Плащаниці. Христос лежав з пробитими руками й ногами, з котрих стікала кров» (Лепкий, 2007, с. 464).

У Великодну суботу господар найчастіше красив крашанки, разом з господинею сував свічки до паски та на стіл. Господиня готувала для усієї родини святковий одяг. Готувався кошик для свячіння, у який обов'язково клалася паска, яечка по кількості членів родини, сирну паску, масло, ковбасу, шинку, сіль, хрін, писанки та крашанки.

Істи в цей день можна лише пісні страви. «Їсти було хоч пісне, але смачне. Була маринована риба, гриби тощо.

– Пісне снідання, – казала, паленіючи. – Субота» (Лепкий, 2007, с. 476).

У народі вважали, що у Великодну суботу, так і у саме свято, хоч на хвилинку, але має вийти сонечко. «Субота! – казала Бронська. – Хоч на хвилинку, а сонце мусить блиснути, бо Матір Божа пеленки для маленького Ісусика сушить» (Лепкий, 2007, с. 477).

В Україні з давніх-давен існувало повір'я, що на Великдень сонце «грає». На Поділлі кажуть, що сонце – відблиск лиця Божого, і тому воно так яскраво світить (Воропай, 1958, с. 415).

Перед його сходом селяни відчиняли віконниці, знімали із підвіконня усі зайві предмети, вивішували фіранки, щоб сонечко принесло у дім щастя та здоров'я.

У передвеликодну ніч майже не спали. А якщо і засинали, то молоді дівчата прагнули прокинутися досить раненько, щоб зустріти схід сонця, до якого промовляли молитву, щоб причарувати любов:

Добрий день тобі, сонечко ясне!
Ти святе, ти ясне, прекрасне,
ти чисте, величне й поважне;
ти освіщаєш гори й долини, і високі могили,
освіти мене, рабу Божу, перед усім миром:

перед панами, перед царями,
перед усім миром християнським
добротою, красою,
любощами й милощами,
щоб не було ні любішої, ні милішої
од раби Божої народженної, хрещеної, молитвеної (ім'я).
Яке ти ясне, величне, прекрасне,
щоб і я така була ясна, велична, прекрасна
перед усім миром християнським на віки віків.
Амінь. (Воропай, 1958, с. 416).

Як тільки задзвонять дзвони до заутрені, – з усіх кінців села люди починали сходитися до церкви. Вдома залишалися лише немічні та хворі. Якщо не вистачало місця в церкві – стояли на вулиці і слухали відправу. «А як нараз почув «Христос Воскрес» і як перший раз дзвони на дзвіниці заграли, ніби зі сну збудився» (Лепкий, 2007, с. 477).

Після літургії священник освячує кошики з паскою, яйцями, хреном, ковбасами і шинками – усім тим, що принесли люди на освячення. Поздоровляти один одного зі святом і христосуватися починають одразу після служби. При цьому, зазвичай, цілуються і обмінюються писанками і крашанками. Яйце, яке отримали при першому христосуванні, зберігали, бо вважалося, «що воно має велику силу» (Воропай, 1958, с. 402).

У давнину святити паску йшов господар ще до сходу сонця, та й повертався зі свяченим ще до світу. Із ним він обходив спочатку своє господарство: сад, город, хліви, клуню, обори, пасіку, а вже потім заходив у хату зі словами «Христос Воскрес» і тричі з кожним цілувався.

Перед тим, як сісти за святковий стіл розговорітися, уся родина вмивалася крашанками. Для цього наливали у миску води, клали туди 2-3 крашанки, дрібні монети і вмивалися по черзі, міняючи воду після кожного вмивання. Послідовність вмивання крашанками у кожному регіоні різна (Див. Килимник, 1994, с. 82–83; Воропай, 1958, с. 406). Однак, першою завжди вмивалася дівчина на виданні і забирала собі одну крашанку. Дівчата вірили, що коли вони першими вмиваються крашанкою, то дуже швидко вийдуть заміж, будуть здоровими і щасливими.

Після цього усі сідали за стіл розговорітися. До столу сідали усі члени родини, навіть немовлята, яких тримали на руках. Сніданок розпочинався зі свяченого яйця та паски. Чоловік, старший у родині, розрізав яйце на усіх членів сім'ї і промовляв: «Христос Воскрес!». Йому відповідали: «Воістину Воскрес!». Після чого господиня розрізає свячену паску, ковбасу, сир, печене поросю та ін. «Швагер посвятив сир, масло і «всякі сніди», з'їли свячене яйце, сирота – своячка подала борщ» (Лепкий, 2007, с. 478).

Після розговіння старші люди йшли на кладовище провідати могилки пращурів та похристосуватися зі своїми померлими родичами. Там розбива-

ли об хрест крашанку і говорили: «Христос Воскрес!» татуню рідний, чи нене рідна!» (Килимник, 1994, с. 87).

А молодь та діти, не дивлячись на безсонну ніч, «... пішли знову під церкву, на гагілки. Посідали на дубові колоди під парканом і дивилися, як дівчата «Жучка» й «Воротаря» виводили. Слухали, як гагілок співали:

Через попові лози
Скакали бігцьом кози,
То в гору, то в долину,
То в рожу, то в калину. (Лепкий, 2007, с. 478).

У Великодні дні гаївки (ягілки, гагілки) були найпоширенішими забавами дівчат. Вони виконувалися впродовж усього весняного циклу аж до Трійці. Популярними також були молодіжні ігри «Жучок» та «Воротар».

Дівчата здебільшого грали «Жучка». Ставши попарно одна до одної обличчям, схрещували обидві руки. По них, мовби по місточку, проходила маленька дівчинка або хлопчик. Пара, по чиїх руках пройшов «жучок», миттю перебігала наперед. Рухаючись у такий спосіб довкола церкви, юнки співали:

Ходить Жучок по ручині,
А Жучиха по долині
Грай, Жучку, грай!
Присутні приспівували:
Ой, грай, Жучку, грай, небоже,
Най ти пан Біг допоможе.
Грай, Жучку, грай!
А ми того рік чекали,
Та щоби-сь мо Жучка грали.
Грай, Жучку, грай (Скурагівський, 1994, с. 187).

Більшість гаївок і веснянок являють собою драматизовану гру з розподілом ролей і діалогом двох хорів. Власне, такою є веснянка «Воротар», яка пов'язана з визволенням весни від зими.

Учасниці гри діляться на два «ключі» – малий і великий. Дві учасниці гри, які своїми руками зображують ворота, – малий ключ, а великий складають усі інші учасники гри. Обидва ключі перегукуються піснею, яку починає великий хор (В):

Воротарю, воротарчику,
Відчини воротонька!
Малий хор запитує:
А хто воріт кличе?
В: Князеві та служеньки!
М.: А що то за дар везуть?
В: Яриї та пчілоньки!
М: А це ж бо нам мало!

В: А ми вам додамо:
Молодую дівоньку
У рутянім віноньку!

Малий ключ здійсмає руки вгору – відчиняє ворота, а великий ключ біжить попід руки в ті уявні ворота. Останню дівчину з великого ключа воротарі затримують і залишають біля себе, після чого гра починається спочатку (Галько О.).

Але найпопулярнішою і найулюбленішою забавою серед молоді був «Кривий танець»: «А кругом церкви живим вінком скоро-скоро пробігав різнобарвний дівочий хоровод: «Кривого танцю йдемо, кінця ‘му не знайдемо, то вгору, то в долину, то в рожу, то в калину» (Лепкий, 2007, с. 479).

«Такі гри – веснянки, грища, проводилися гуртом молоді й мали магичне, чарівне спрямування, – це безмежна хвала сонцю-весні, це молитовний акт прихилення до себе добрих сил і відхилення лихих; це благання здійснити всі мрії, бажання.

Ці думки й шукання виспівані й виражені в хороводі «Кривого танцю»:

Я кривого танцю,
Та не вивести кінця ...
Треба його та виводити,
Кінця йому та знаходити.
То вгору, то в долину,
То в рожу, то в калину...!» (Килимник, 1994, с. 9).

Перша неділя після Великодня в Україні називається «Провідна» (Проводи), «Томина неділя», «Хомина неділя». В. Скуратівський у своєму дослідженні вказує: «Чотири рази на рік наші пращури пошанували членів свого роду – «тих, хто навечно одійшов на небеса»: на Зелені свята, Спаса, Святвечір (напередодні Різдва) та Чистий четвер (...). Але найурочистіше їх вшанували на Проводи» (Скуратівський, 1994, с. 194).

Після церковного богослужіння люди йшли на цвинтар. На гробах розстеляли обрус і клали на нього паску, фарбовані яйця, солодощі. Священник з півчими обходили могилки, біля яких живі родичі наймали панахиди. Священник зачитував записані з родовідних книжечок імена покійних, а півчі виконували церковну кантату:

Христос воскрес із мертвих,
Смертю смерть подолав
І тим, що у гробах,
Життя дарував...

Після відправи усі сідали за поминальну трапезу. Зазвичай, у цей час благословляли хліб та коливо, які були обов’язковими елементами поминального обіду.

У цей день, як і на Великдень, родина сідала до святкового столу, де обов’язково мали бути посвячені на Великдень паска і яйця. В кожній хаті світили свічку чи лампадку. «На вікні, чи на покутті мусіла стояти шклянка чистої води,

а на столі, ще з суботи, залишали щось з великодного свяченого та калач, які обов'язково мусіли бути, яйце – писанка чи крашанка (Килимник, 1994, с. 212).

Як і на Великдень, у Провідну неділю молодь влаштувала ігри та водила хороводи. У цей день уперше після Великодня дозволялись танці з музиками (Мала енциклопедія українського народознавства, 2007, с. 484). «А про нас просимо у провідну неділю не забути» (Лепкий, 2007, с. 479).

Висновки. Проаналізувавши малу прозу Б. Лепкого, ми прийшли до висновку, що художній твір може бути цінним етнографічним джерелом. На прикладі малої прози Б. Лепкого стає зрозуміло, що об'єктом етнографічних описів для письменника-реаліста є не лише події, які автор вважає архаїчними, але й детальний опис традиційного побуту. Це робить його твори особливо цінним джерелом для етнографічних досліджень. У своїх прозових творах письменник із етнографічною точністю відобразив світогляд українського народу, святкування Різдва та Великодних свят на Поділлі, обрядів та звичаїв, пов'язаних із цими святами, відпочинку молоді цього регіону. Особливо цінними є описи тих обрядів, які вже майже забуті і лише зараз починають відроджуватися в окремих подільських селах. Наукове підтвердження описів, даних Б. Лепким, знаходимо в працях відомих дослідників-етнографів О. Воропая, С. Килимника, В. Скуратівського та інших. Тому, ми з певністю можемо стверджувати, що художній текст є незамінним джерелом для вивчення етнографії краю.

Список використаних джерел і літератури:

Біла, Н. & Гавдида, Н. (2007). Богдан Лепкий: відомий і невідомий. *Вибрані твори* (у 2 т. Т. 1, сс. 7–79). Київ: Смолоскип.

Воропай, О. (1958). *Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис* (Т. 1). Мюнхен, 452 с.

Галько, О. Колядничий цар Ворот і його ведійський відповідник URL: <http://archive.ndiu.org.ua/text.html?id=1962&number=52&category=7> (дата звернення: 12.03.2023).

Гримич, М. (2000). *Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців: (Когнітивна антропологія)*. Київ: АТ «ВІПОЛ», 380 с.

Килимник, С. (1994). *Український рік у народних звичаях в історичному освітленні* (у 3 кн. Кн.1). Київ: АТ «Обереги», 400 с.

Килимник, С. (1994). *Український рік у народних звичаях в історичному освітленні* (у 3 кн. Кн.2). Київ: АТ «Обереги», 528 с.

Лепкий, Б. (2007). *Вибрані твори* (у 2 т. Т. 1). Київ: Смолоскип, 604 с.

Лепкий, Б. (1999). *Казка могого життя*. Івано-Франківськ: Нова зоря, 216 с.

Лепкий, Б. Під Великдень. URL: <https://www.juramax.com/note.php?id=129> (дата звернення: 12.03.2023).

Лозко, Г. (1995). *Українське народознавство*. Київ: Зодіак-ЕКО, 368 с.

Павлюк, С. (ред.) (2007). *Мала енциклопедія українського народознавства*. Львів: Ін-т народознавства НАН України, 832 с.

Павлюк, С. П., Горинь Г. Й. & Кирчів Р. Ф. (ред.). (1994). *Українське народознавство: навч. посібник*. Львів: Фенікс, 608 с.

- Потапнин, Гр.** (1890). *Живая старина*, (2), 170
- Пономарьов, А. П., Артюх Л. Ф., Косміна Т.В. та ін.** (1993). *Українська минувшина*. Ілюстрований етнографічний довідник. Київ: Либідь, 256 с.
- Свидницький, А.** (1888). Великдень у подолян. *Роман. Оповідання. Нариси*. Київ: Наукова думка, 456–513.
- Скуратівський, В.** (1994). *Святвечір* (у 2 кн. Кн. 1.). Київ: Перлина, 288 с.

References:

- Bila, N., Havdyda, N.** (2007). Bohdan Lepky: vidomyi i nevidomyi [Bohdan Lepky: Known and Unknown]. *Vybrani tvory* (Vol. 1, pp. 7–79). Kyiv: Smoloskyp. [in Ukrainian].
- Voropai, O.** (1958). *Zvychai nashoho narodu. Etnohrafichnyi narys* [Customs of Our People. Ethnographic Outline]. (Vol. 1). Myunkhen, 452 s. [in Ukrainian].
- Hal'ko, O.** Kolyadnychiy tsar Vorot i yoho vediy's'kyu vidpovidnyk [Kolyadnychiy Tsar Vorot and Its Vedic]. Retrieved from <http://archive.ndiu.org.ua/text.html?id=1962&number=52&category=7> [in Ukrainian].
- Hrymych, M.** (2000). *Tradytsiynnyy svitohlyad ta etnopsycholohichni konstanty ukraïntsiiv: (Kohnityvna antropolohiya)* [Traditional Worldview and Ethnopsychological Constants of Ukrainians: (Cognitive Anthropology)]. Kyiv: AT «VIPOL», 380 s. [in Ukrainian].
- Kylymnyk, S.** (1994). *Ukrayinskyi rik u narodnykh zvychayakh v istorychnomu osvittleni* [Ukrainian Year in Folk Customs in Historical Perspective]. (Vol. 1). Kyiv: AT «Oberehy», 400 s. [in Ukrainian].
- Kylymnyk, S.** (1994). *Ukrayinskyi rik u narodnykh zvychayakh v istorychnomu osvittleni* [Ukrainian Year in Folk Customs in Historical Perspective]. (Vol. 2). Kyiv: AT «Oberehy», 528 s. [in Ukrainian].
- Lepky, B.** (2007). *Vybrani tvory* [Selected Works]. (Vol.1). Kyiv: Smoloskyp, 604 s. [in Ukrainian].
- Lepky, B.** (1999). *Kazka moyoho zhyttya* [Tale of My Life]. Ivano-Frankiv's'k: Nova zorya, 216 s. [in Ukrainian].
- Lepky, B.** Pid Velykden [For Easter]. Retrieved from <https://www.juramax.com/note.php?id=129> [in Ukrainian].
- Lozko, H.** (1995). *Ukrayinske narodoznavstvo* [Ukrainian Ethnography]. Kyiv: Zodiak-EKO, 368 s. [in Ukrainian].
- Pavliuk, S.** (Ed). (2007). *Mala entsyklopediia ukrainskoho narodoznavstva* [Small Encyclopedia of Ukrainian Ethnography]. Lviv: In-t narodoznavstva NAN Ukrainy, 832 s. [in Ukrainian].
- Pavliuk, S. P., Horyn H. Y. & Kyrchiv R. F.** (Ed.). (1994). *Ukrainske narodoznavstvo* [Ukrainian Ethnography]: navch. posibnyk. Lviv: Feniks, 608 s. [in Ukrainian].
- Ponomarov, A. P., Artiukh L. F., Kosmina T.V. та ін.** (1993). *Ukrainska mynushyna* [Ukrainian Past]: Iliustrovanyi etnografichnyi dovidnyk. Kyiv: Lybid, 256 s. [in Ukrainian].
- Potapny, Hr.** (1890). *Zhivaya starina*, 1890, (2), 170. [in Ukrainian].
- Svydnytskiy, A.** (1988). Velykden u podolyan. *Roman. Opovidannia. Narisy* [Easter among Podolians. Novel. Stories. Essays]. Kyiv: Naukova dumka, 456–513. [in Ukrainian].
- Skurativskiy, V.** (1994). *Svyatvechir* [Svyatvechir]. (Vol.1). Kyiv: Perlina, 288 s. [in Ukrainian].

Отримано: 19.12.2023

DOI 10.32626/2309-2254.2024-43.188-203

УДК 903:004

БАЖЕНОВ Олександр – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри археології, спеціальних історичних і правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, індекс 32301, Україна (revera2003@ukr.net)

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-8643-914X>

Researcher ID ABD-2350-2020

BAZENOV Oleksandr – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of Archival Studies, Special Historical and Legal Disciplines, Kamianets-Podilskiy Ivan Ohiienko National University, 14 Tatars'ka Street, Kamianets-Podilskiy, index 32301, Ukraine (revera2003@ukr.net)

ГЛУШКОВЕЦЬКИЙ Анатолій – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри археології, спеціальних історичних і правознавчих дисциплін, декан історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, індекс 32301, Україна (hlushkovetskyi.anatoliy@kpnu.edu.ua)

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-3197-4580>

Researcher ID AAE-4390-2022

HLUSHKOVETSKYI Anatolii – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of Archival Studies, Special Historical and Legal Disciplines, Dean of Faculty of History, Kamianets-Podilskiy Ivan Ohiienko National University, 14 Tatars'ka Street, Kamianets-Podilskiy, index 32301, Ukraine (hlushkovetskyi.anatoliy@kpnu.edu.ua)

Бібліографічний опис статті: Баженов, О., Глушковецький А. (2024). Археологія і комп'ютер: інформаційні технології в археологічних дослідженнях. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (43), 188–203.

АРХЕОЛОГІЯ І КОМП'ЮТЕР: ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ В АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Анотація. У сучасному світі використання інформаційних технологій є обов'язковою умовою ефективності та успішної реалізації різних проєктів, зокрема й наукових. Археологія, маючи справу з величезною кількістю артефактів, які виявляються під час досліджень здавна потребувала автоматизовану систему для систематизації та опрацювання різноманітних матеріалів. Наприкінці 50-х рр. минулого століття почалося поступове впровадження систем обрахунку археологічних джерел з використанням тогочасних електронно-обчислювальних машин (ЕОМ). Цей процес не обминув й Україну, де за участі М. Брайчевського було здійснено першу спробу використовувати подібні ЕОМ

в археологічних дослідженнях. Наразі, з поширенням та доступністю сучасних інформаційних технологій для науковців вони знаходять своє широке застосування в археології, що сприяє більш якісному науковому дослідженню і, головне, перетворює традиційну археологію на цифрову або публічну. **Мета статті** полягає у висвітленні сучасного стану впровадження сучасних інформаційних технологій в археологічній діяльності, демонстрації їхніх можливостей в подібних дослідженнях. **Методологічну основу дослідження** становлять принципи історизму, об'єктивності, всебічності та системності, які реалізовані завдяки застосуванню таких дослідницьких методів, як аналітичний, синтетичний, описовий, хронологічний, синхронний, діахронний тощо. **Наукова новизна** роботи полягає в тому, що в ній уперше висвітлено сучасний стан впровадження сучасних інформаційних технологій в археологічну діяльність, на конкретних прикладах розкрито напрямки та методи їх використання в археологічних дослідженнях. **Висновки.** Внаслідок проведеного аналізу впровадження інформаційних технологій в археологічні дослідження в контексті реалізації вітчизняними дослідниками баз даних, геоінформаційних систем та побудови на їх основі 3D реконструкцій та моделей зазначимо, що процес використання цифрових інструментів знаходиться на початковому етапі. Це зумовлено тим, що нові інструменти вимагають від археолога високої обізнаності з широким спектром програмного забезпечення, який включає в себе блок програм геоінформаційних систем, 3D-моделювання, програм для створення електронних баз даних тощо. Однак у наших реаліях, вимагати це від археолога практично неможливо. З огляду на фінансування археологічних досліджень з боку держави або установ, опанувувати новий фах для вітчизняних фахівців виглядає сумнівно і може здійснюватися лише на винятковому ентузіазмі дослідника. Більш логічним виглядає аутсорсинг, де археолог здійснює лише науковий супровід, працюючи з фахівцями в ІТ сфері для реалізації наукового проекту. Подібний стан речей може бути вирішений лише у перспективі, шляхом підготовки майбутнього археолога і введенням в освітньо-професійні програми циклу дисциплін з інформаційних технологій, де здобувачі вищої освіти будуть опанувувати цифрові інструменти та програмне забезпечення, які можуть використовуватися в професійній діяльності археолога.

Ключові слова: цифрова археологія, інформаційні технології, 3D моделювання, геоінформаційні системи, фотограмметрія, бази даних, археологічні пам'ятки.

ARCHEOLOGY AND THE COMPUTER: INFORMATION TECHNOLOGIES IN ARCHAEOLOGICAL RESEARCH

Abstract. In the modern world, the use of information technology is a mandatory condition for the efficiency and successful implementation of various projects, including scientific ones. Archaeology, dealing with a vast number of artifacts discovered during archaeological research, has long needed an automated system for the systematization and processing of diverse materials. In the late 1950s, the gradual implementation of systems for calculating archaeological sources using the electronic computing machines (ECMs) of the time began. This process did not bypass Ukraine, where the first attempt to use such ECMs in archaeological research was made with the participation of M. Braichevskiy. Currently, with the widespread availability of modern information technology for scientists, these technologies find extensive application in archaeology, contributing to higher quality scientific research and, most importantly, transforming traditional archaeology into digital or public archaeology. **The purpose of the article** is to highlight the current state of implementation of modern information technologies in archaeological

activities and to demonstrate their capabilities in archaeological research. **The methodological basis of the research** includes principles of historicism, objectivity, comprehensiveness, and systematicity, which are realized through the application of research methods such as analytical, synthetic, descriptive, chronological, synchronic, diachronic, and others. **The scientific novelty** of the work lies in the fact that it is the first to highlight the current state of implementation of modern information technologies in archaeological activities, revealing the directions and methods of their use in archaeological research through specific examples. **Conclusions.** As a result of the analysis of the implementation of information technologies in archaeological research in the context of the realization of domestic researchers' databases, geographic information systems, and the creation of 3D reconstructions and models based on them, it is noted that the process of using digital tools is at an initial stage. This is due to the fact that new tools require archaeologists to have extensive knowledge of a wide range of software, which includes blocks of geographic information systems, 3D modeling, programs for creating electronic databases, and so on. However, in our reality, it is practically impossible to demand this from an archaeologist. Given the funding of archaeological research by the state or institutions, mastering a new profession for domestic specialists seems doubtful and can only be carried out on the exceptional enthusiasm of the researcher. Outsourcing appears more logical, where the archaeologist only provides scientific support while working with IT specialists to implement the scientific project. Such a situation can only be resolved in the long run by preparing future archaeologists and introducing a cycle of disciplines in information technology into educational and professional programs, where higher education students will master digital tools and software that can be used in the professional activities of an archaeologist.

Key words: digital archaeology, information technologies, 3D modeling, geoinformation systems, photogrammetry, databases, archaeological sites.

Постановка проблеми. У сучасному світі використання інформаційних технологій є обов'язковою умовою ефективності та успішної реалізації різних проєктів, зокрема й наукових. Археологія, маючи справу з величезною кількістю артефактів, які виявляються під час археологічних досліджень здавна потребувала автоматизовану систему для систематизації та опрацювання різноманітних матеріалів. Наприкінці 50-х рр. минулого століття почалося поступове впровадження систем обрахунку археологічних джерел з використанням тогочасних електронно-обчислювальних машин (ЕОМ) (Gardin, 1966, p. 159–163). Цей процес не обминув й Україну, де за участі М. Брайчевського було здійснено першу спробу використовувати подібні ЕОМ в археологічних дослідженнях. Наразі, з поширенням та доступністю сучасних інформаційних технологій для науковців вони знаходять своє широке застосування в археології, що сприяє більш якісному науковому дослідженню і, головне, перетворює традиційну археологію на цифрову або публічну.

Аналіз джерел та останні дослідження. С. Біляєва, С. Куценко використання сучасних інформаційних технологій в археології визначають як «цифрова археологія», а також висвітлюють найбільш вживані серед археологів сервіси, до яких належать геоінформаційні системи (ГІС) (Біляєва, Куценко, 2021, с. 33–36). В. Жигола (Жигола, 2017) підсумував досвід та перспективи 3D сканування в археології, й у спільній публікації з В. Скоро-

ходом розглянули нові способи фіксації артефактів і нерухомих археологічних об'єктів за допомогою фотограмметрії, створення 3D-моделей і ортофотопланів (Жигола, Скороход, 2019). Досвід створення і реалізації бази даних археологічних пам'яток для дослідження систем розселення підсумовано у публікації А. Борисова та О. Манігди (Борисов, Магніда, 2016). С. Бочковський описує методику побудови, наповнення та роботи з реляційною базою даних, побудованою за архітектурою SQL в археологічних дослідженнях на прикладі курганних поховань ямної культури Правобережного Українського Лісостепу (Бочковський, 2021). Н. Герасименко, О. Бончковський, Є. Rogozin, Ю. Авдієнко, С. Бортник, О. Ковтонюк, Н. Погорільчук, І. Кравчук – автори комплексного дослідження зі створення геоінформаційної бази георхеологічних пам'яток України (Gerashimenko, Bonchkovskiy, Rohozin, Avdieienko, Bortnyuk, Kovtonyuk, Pohoril'chuk, Kravchuk, 2021). В. Шерстюк акцентує увагу на широкому використанні географічних джерел, насамперед системам ГІС, та методів їх обробки для археологічних досліджень, які було апробовано на теренах Полтавщини, які він пропонує назвати «віртуальними археологічними розвідками» (Шерстюк, 2015). Патрік Дейлі та Томас Еванс є авторами комплексного дослідження, присвяченого методиці та теорії цифрової археології (Daly, Evans, 2005). Водночас спостерігається реалізація розрізаних підходів, які підсумовують лише поступове впровадження інформаційних технологій в дослідженні археологічної спадщини. У цій публікації ми спробуємо зосередитися на сучасному стані впровадження цифрових технологій в археологічній діяльності.

Мета статті полягає у висвітленні сучасного стану впровадження сучасних інформаційних технологій в археологічній діяльності, демонстрації їхніх можливостей в археологічних дослідженнях.

Виклад основного матеріалу. Інформаційні технології – це комплекс методів, процесів та способів використання обчислювальної техніки і систем зв'язку для створення, збору, передачі, пошуку, оброблення та поширення інформації з метою ефективної організації людської діяльності. Спроби використання ІТ у науковій діяльності археологів у межах України нараховують понад 50 років. У 1968 та 1972 рр. в журналі «Археологія» М. Брайчевський опублікував дві статті під назвою «Археологія і кібернетика», в яких він підсумував власний досвід використання ЕОТ в археологічному дослідженні (Брайчевський, 1968; Брайчевський, 1972). По-суті, він одним із перших на теренах колишнього СРСР започаткував новий напрямок археологічних досліджень, який сьогодні, ми умовно можемо назвати «цифровою археологією». Безперечно, можливості ЕОТ тих часів суттєво відрізняються від сучасних комп'ютерів, однак, як і тоді, так і сьогодні, актуальною залишається проблема методів формалізованої обробки археологічного матеріалу. Його напрацювання лягли в основу інформаційно-пошукової системи поховальних пам'яток, що розроблялася у відділі теорії та методики археологічних

досліджень Інституту Археології НАН УРСР у 80-х рр. ХХ ст. Однак, до розпаду СРСР вона залишилася незавершеною і була частково реалізована лише у другій половині 90-х рр. (Піоро, 2000; Піоро, 2001).

Наразі використання сучасної обчислювальної техніки у наукових дослідженнях стало звичайною справою. Сучасний комп'ютер для дослідника – це певне середовище, за допомогою якого він реалізує свої цілі. Як наслідок, важливим аспектом цифрової археології, що відрізняє її від звичайного використання обчислювальних потужностей для відповідей на археологічні питання, є питання мети і реалізації. Тобто, що дослідник хоче презентувати на завершальному етапі своїх досліджень науковій спільності? Як він буде використовувати доступний для нього технологічний потенціал для реалізації свого проєкту? Ці питання можуть впливати із традиційних методів археології, які є різноплановими та базуються на специфіці самого археологічного дослідження із залученням методів суміжних наук: польові; камерально-лабораторні; методи датування; методи інтерпретації та реконструкції археологічних джерел тощо. Однак, зауважимо, що «цифрова археологія» – це обов'язково публічна археологія, яка прагне сприяти обізнаності широкої аудиторії про те, що таке археологія, які вона має завдання і чому це важливо. Тобто, цифровий інструментарій є лише допоміжним засобом для **реалізації** та **візуалізації** конкретного, опрацьованого, систематизованого та типологізованого матеріалу дослідника. Останнє можна умовно визначити як цифровий маркетинг в археології, що має на меті підвищення авторитету дослідника або ж організації з метою залучення коштів у вигляді грантів для подальших проєктів. Хоча іноді через це може страждати науковий вимір роботи.

У своєму масиві, застосування сучасних ІТ в археологічних дослідженнях в Україні та кінцевій реалізації наукової продукції в публічній сфері можна умовно розділити на декілька взаємопов'язаних складових: використання ГІС для археологічних досліджень; створення та реалізація баз даних археологічних досліджень; 3D археологія.

Безперечно, цей перелік не є вичерпним. Ми лише зупинимось на найбільш вдалих проєктах, які були реалізовані окремими дослідниками та інституціями в межах України на сучасному етапі. Серед археологів, з початку 2000-х років, значного поширення отримало використання геоінформаційних систем. Певною мірою для археологів ГІС стали свого роду панацеєю, оскільки давали змогу вирішувати доволі великий масив питань, адже вони включають у себе, в широкому розумінні, цифрові технології управління інформацією, ландшафтні зйомки, дистанційне зондування землі та повітря з використанням систем супутникової навігації, БПЛА або LIDAR і, в своїй сукупності, ГІС лежить в основі сучасних археологічних досліджень. Зазвичай, їх використовують для пошуку пам'яток та для візуальної складової при складанні планів археологічних розкопок з просторовою прив'язкою до місцевості, побудови на їх основі систем поселень, могильників тощо, які

знайдуть своє відображення, головним чином, у звітах, наукових публікаціях та базах даних археологічних пам'яток.

З-поміж найбільш вдалих реалізованих проєктів створених на базі ГІС є розробка інтерактивної бази геoarхеологічних пам'яток України в межах проєкту кафедри землезнавства та геоморфології Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Реконструкція природних середовищ місць проживання давньої людини в Україні в доісторичні та історичні часи». Виконавцями проєкту було зібрано дані з понад 300 геoarхеологічних пам'яток України та понад 400 культурних шарів. Для побудови геоспросторової бази даних обрано формат GeoPackage, що дало змогу візуалізувати її у вигляді online-карти, створеної за допомогою технології Leaflet та плагіна qgis2web у програмному забезпеченні QGIS. Підготовлені матеріали у вигляді html-файлу було імпортовано в репозиторій GitHub, що дозволило створити веб-сторінку на платформі Netlify. «База даних геoarхеологічних пам'яток, або археологічних пам'яток, вивчених природничо-науковими методами, дає змогу найповніше відобразити всі палеоекологічні дані, що наявні в природничих науках, отримані з археологічних пам'яток. Вона дозволяє встановити закономірну кореляцію між палеоекологічними змінами та розробкою адаптаційних стратегій доісторичної та історичної людини, з одного боку, та особливостями впливу людини на різні палеоекологічні компоненти, з другого. Просторовий аналіз бази даних за будь-який заданий період дозволяє побудувати палеоекологічну карту для цього проміжку часу» (Gerasimenko, Bonchkovskiy, Rohozin, Avdieienko, Bortnyk, Kovtonyuk, Pohoril'chuk, Kravchuk, 2021). Також, вона демонструє: 1) розподіл пам'яток з різними матеріальними культурами на загальній площі України та в різних її фізико-географічних регіонах, 2) обсяг і розподіл дисциплін, що застосовуються на досліджуваних об'єктах, 3) геохронологічні та археохронологічні рамки різних матеріальних культур на конкретних територіях. Найбільшою її цінністю є доступність та задекларована авторами підтримка і оновлення. На її основі планується створення серію палеоландшафтних карт у ГІС-програмах із використанням програмного забезпечення SAGA GIS, QGIS, ArcGIS (Gerasimenko, Bonchkovskiy, Rohozin, Avdieienko, Bortnyk, Kovtonyuk, Pohoril'chuk, Kravchuk, 2021).

Ще одним, доволі цікавим проєктом, який був реалізований та візуалізований для широкого загалу є «Віртуальні мандрівки пам'ятками археології та історії Полтавщини», витоки якого описані В. Шерстюком у 2015 р. (Шерстюк, 2015). Цей проєкт, створений комунальним закладом «Центр охорони та досліджень пам'яток археології» Полтавської обласної ради, є одним з переможців грантового конкурсу Українського культурного фонду у програмі «Культурна спадщина» ЛОТ «Інноваційний культурний продукт» у 2020 р. (Віртуальні мандрівки). Він представляє собою інтерактивну мапу археологічного кадастру з опціями віртуальних подорожей. «Додатковими продуктами в межах цього грантового проєкту стали:

- 1) комплекс електронних наукових і пам'яткоохоронних досьє на 200 пам'яток та об'єктів культурної спадщини області,
- 2) 30 сферичних панорам, 10 3D-візуалізацій, 2 3D-моделі реконструкції поховань;
- 3) 5 авторських туристичних маршрутів пам'ятками археології та історії, розроблених Центром.

Проект передбачав:

- створення бази даних для охорони, дослідження та збереження пам'яток області;
- популяризація археологічної спадщини серед населення;
- розвиток потенціалу регіональної історико-культурної спадщини через актуалізацію її значущості для місцевих громад;
- створення можливостей для культурного туризму й активного подорожування» (Віртуальні мандрівки).

Зазначимо, що подібні проекти наразі поодинокі, оскільки їхня візуальна реалізація передбачає доволі чимале фінансування, що включає у себе залучення сторонніх фахівців для розробки, підтримки та оновлення створених web-ресурсів та наповнення їх інформацією. І цей процес є постійним.

Водночас, візуальна складова безумовно залежить від напрацювань автора або авторських колективів, які представлені у вигляді баз даних.

Витоки створення археологічних баз даних в Україні припадають на початок 70-х рр. ХХ ст. Одним із перших це реалізував М. Брайчевський, модель якої було описано у публікації «Археологія і кібернетика. II. Застосування великих ЕОМ в археологічному дослідженні» (Брайчевський, 1972). Наприкінці 90-х рр. на кафедрі археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка була створена база даних «Поховальні пам'ятки енеоліту – бронзового віку степової України», досвід створення якої був описаний у публікаціях В. Піоро (Піоро, 2000; Піоро, 2001). У сучасних реалізаціях археологічних баз даних лежать два підходи: 1) побудова за допомогою засобів пакету Microsoft Office (word, excel, access), окремо, або на базі їх інтеграції в АІС, наприклад, «Археограф»; 2) використання реляційних баз даних, побудованих за архітектурою SQL.

Сучасним прикладом вдалого використання першого підходу є створення спільної бази археологічних пам'яток та археологічної карти з використанням спільного пакету для дослідження систем розселення давньоруського часу, що було реалізовано А. Борисовим та О. Манігдою (Борисов, Магніда, 2016). Вона включає у себе три модулі. Перший, містить такі відомості: блок ідентифікації пам'ятки; словник; блок просторової локалізації; блок «структура пам'ятки»; бібліографічний блок. Другий вміщує у собі два такі блоки: просторових даних та польові дослідження. Таблиці третього модуля описують особливості кожного з типів пам'яток. «Сюди входять таблиці, що описують пам'ятку з точки зору специфіки культурно-хронологічного

періоду. Специфічні ознаки, наприклад, для пам'яток давньоруського часу – це належність до певного князівства чи волості, унікальні ознаки різних типів пам'яток (городищ, могильників тощо)» (Борисов, Магніда, 2016, с. 29). Ця база містить відомості про понад 1200 окремих пам'яток археології давньоруського часу та дозволила реалізувати такі завдання, як багаточасове картографування з використанням різних типів картографічних основ, а також здійснити аналіз систем розселення у мікрорегіонах (Борисов, Магніда, 2016, с. 29–30).

Натомість другий представлений наробками побудови бази даних в археологічних дослідженнях на прикладі курганних поховань ямної культури Правобережного українського лісостепу, досвід створення якої описав С. Бочковський. При її створенні, автор запропонував використовувати реляційні бази даних, що побудовані за архітектурою SQL. Зокрема, ним був використано доволі поширену систему MySQL від компанії Oracle. «Перевагою використання цього програмного продукту є:

- Простота у використанні. MySQL досить легко інсталується, а наявність безлічі плагінів і допоміжних додатків спрощує роботу з базами даних.
- Великий функціонал. Система MySQL володіє майже всім необхідним інструментарієм, який може знадобитися в реалізації практично будь-якого проекту.
- Безпека. Система спочатку створена так, що безліч вбудованих функцій безпеки в ній працюють за замовчуванням.
- Масштабованість. Будучи досить універсальною СКБД, MySQL рівною мірою легко може бути використана для роботи і з малими, і з великими обсягами даних.
- Швидкість. Висока продуктивність системи забезпечується за рахунок спрощення деяких використовуваних у ній стандартів» (Бочковський, 2021, с. 146).

База даних була поділена на концептуальні модулі: «кургани групи, поховання, артефакти, які, своєю чергою, пов'язані реляційними таблицями, котрі своїми зв'язками формують цілісну систему інформаційних кластерів» (Бочковський, 2021, с. 145). Безперечно, цей підхід є дещо інноваційним для українських археологів, але й перспективним. Це полягає у «портальності» або кросплатформності подібних баз даних й ця модель, може бути, умовно швидко візуалізована у вигляді веб-ресурсу, оскільки останні використовують подібні схеми побудови баз даних. Загальним як і для першого, так і для другого підходів створення археологічних баз даних є обізнаність дослідників з архітектурою баз даних, специфікою роботи з різним програмним забезпеченням, яке має слугувати для досягнення поставлених мети і завдань. Це, іншими словами, вимагає від науковця бути обізнаним з сучасними технологіями та мати достатній рівень комп'ютерної грамотності, що може бути вирішене лише в перспективі. Можна припустити, що подібні бази даних за

різними схемами побудови, з використанням певних програмних додатків мають різні структурні або відокремлені підрозділи, центри з дослідження культурно-історичної спадщини, лабораторії закладів вищої освіти тощо, однак, здебільшого, вони є внутрішнім або «службовим» продуктом їх діяльності та використовуються лише цими установами без доступу для широкого загалу. Однак, як уже зазначалося, сучасна археологія – це публічна археологія, яка має бути представлена не тільки у вигляді окремих публікацій, а й візуалізована у вигляді веб-ресурсу, що сприятиме популяризації історичної спадщини нашої держави.

Ще одним напрямком упровадження сучасних інформаційних технологій в археологічній діяльності є застосування 3D технологій для оцифрування пам'яток історико-культурної спадщини, починаючи від музейних колекцій, окремих артефактів, археологічних та монументальних пам'яток тощо. Наразі, ми можемо говорити про «3D революцію» в археології. В археологічній діяльності вона знайшла своє застосування у вигляді наземної фотограмметрії. Вона «сприяє швидкому та недорогому оцифруванню складних об'єктів як у польових, так і в лабораторних умовах та знаходить додаткове застосування як інструмент для роботи з громадськістю» (Magnani, Douglas, Schroder, Reeves, Braun, 2020, p. 737). Переваги 3D-даних полягають не стільки в тому, що вони є революційними, а у тому, що вони спрощують і полегшують виконання звичайних археологічних завдань, включаючи польову документацію.

Усі напрацювання 3D-моделювання в межах вітчизняної археології можна умовно розділити на декілька напрямків: 3D-моделювання археологічних пам'яток та окремих об'єктів; 3D-реконструкції артефактів; застосування цифрової фотограмметрії.

Витоки застосування 3D-моделювання і реконструкцій в українській археології припали на другу половину 90-х рр. XX ст. і стосувалися сфери реконструкцій археологічних об'єктів та окремих артефактів у сфері, насамперед, трипіллезнавства. Перші тривимірні роботи над реконструкцією трипільського поселення Ятранівка та інтер'єру однієї з будівель були створені у 1996 р. М. Корбутом (Корбут, 1997). На початку 2000 р. з'явилася низка публікацій з використанням 3D-реконструкцій жител та поселень трипільської культури М. Відейка (Відейко, 2003; Відейко, 2003). Вагомий інтерес для широкого кола дослідників мала візуалізація процесу спалення будівель та поселення Олександрівка, для чого дослідником була створена відповідна 3D модель. «Вона дозволила оцінити масштаби ритуалу, про який так багато дискутували фахівці» (Бурдо, 2011).

У 2011 р. Н. Бурдо здійснив узагальнення практики застосування 3D-моделювання з відповідною візуальною складовою «Реконструкція жител і поселень трипільської культури: від малюнків В. Хвойки до 3D-моделювання» (Бурдо, 2011). Ці роботи значно розширили уявлення і можливості дослідників щодо аналізу житлобудівництва трипільських племен та візуаліза-

ції знань про трипільську архітектуру. Перевага використання комп'ютерних моделей пам'яток у можливості демонстрації конкретного реконструйованого об'єкта або цілої групи з різних ракурсів, які включають як екстер'єрні так і інтер'єрні складові.

Сучасним прикладом подібних 3D реконструкцій археологічних об'єктів в межах України є «3D модель Давнього Пліснеська», яка реалізована в межах програми «Створюємо інноваційний культурний продукт» за сприяння Українського культурного фонду в жовтні 2019 р. Координаторами проєкту стали співробітники Комунального закладу Львівської обласної ради «Адміністрація історико-культурного заповідника «Давній Пліснеськ»» В. Шелеп, В. Ляска, А. Филипчук та інші (3-D модель). Ця модель візуалізована на платформі «Youtube» і доступна до перегляду з історичним супроводом. Вона дає уявлення про зовнішній вигляд давньоруського Пліснеська, його укріплення та будівлі тощо.

Іншим вдалим прикладом активного впровадження 3D-моделювання є Історико-культурний заповідник «Більськ». У 2021 р. на веб-порталі заповідника наразі репрезентовано «3D модель урочища Барвінкова гора», «3D модель Західного укріплення» (3D моделі) та відео тривимірних моделей, які представлені «Глинським археологічним комплексом. 3D модель за результатами LIDAR-зйомки», «Курган 127 (2019 р.)». Некрополь Скоробір. Урочище Марченки» та «3D модель кургану № 2/2019. Некрополь Скоробір» (Відео тривимірних моделей).

Тривимірні реконструкції поховальних споруд катакомбної історико-культурної спільноти, які підсумовують археологічні дослідження 2007 р. кургану в м. Гребінка і були реалізовані Комунальним закладом «Центр охорони та досліджень пам'яток археології» Полтавської обласної ради та оприлюднені у вересні-жовтні 2023 р. в межах проєкту ««VіRтуальність забутих предків: імерсивний світ шаманського поховання бронзової доби» на своєму веб-сайті. Вони презентують «Шаманське поховання катакомбної культури з кургану в м. Гребінка» (Шаманське поховання), «Реконструкція поховання з кургану в м. Гребінка» (Реконструкція поховання «художниці»), «Реконструкція поховання «воїна» з кургану в м. Гребінка» (Реконструкція поховання «воїна») та «Реконструкція поховання «велета» з кургану в м. Гребінка» (Реконструкція поховання «велета»). Наведені моделі є практичною візуальною складовою результатів археологічних досліджень, які дають уявлення про особливості поховальної обрядовості давнього населення на території України та, безумовно, популяризують історико-культурну спадщину нашої держави.

Ще одним методом цифрового тривимірного моделювання в археології є цифрова фотограмметрія, за допомогою якої можна створювати ортофотоплани і тривимірні моделі розкопів, окремих артефактів, археологічних пам'яток або окремих об'єктів, загалом, використовувати в польовій археології. Перші спроби застосування цифрової фотограмметрії в українській археології висвітлені у колективній публікації «Нові методології дослід-

ження пам'ятки давнини: цифрові технології та розкопки у Південному районі Херсонеса Таврійського (2001-2006 рр.) (Рабіновітц, Седікова, Трелоган, 2008). Працюючи над реалізацією свого проекту, авторський колектив апробував увесь доступний цифровий інструментарій, який включав у себе доволі потужний блок програм: починаючи від використання пакету Microsoft, з переведенням просторових даних в цифрову форму за допомогою AutoCAD з опрацюванням цих даних у ГІС-програмі ArcView на початковому етапі, до створення повноцінної бази даних, з використанням серверної частини MSSQL-2000 на другому етапі. Останнє дало можливість поєднати записи бази даних із просторовою інформацією в ГІС ArcGIS. Для перевірки перенесених просторових даних, креслень розкопів та планів у цифрову форму AutoCAD, було використано фотограмметричну програму PhotoModeler Pro. Попри певні складності, які, звичайно, супроводжують впровадження нових цифрових методів обробки та фіксації археологічного матеріалу, автори зазначили їх перспективність і важливість «тривимірні моделі й точно вивірені фотографії, отримані за допомогою фотограмметрії, можна вважати доповненням до основної документації, яка від них не залежатиме, на випадок якщо колись вони стануть недоступними» (Рабіновітц, Седікова, Трелоган, 2008, с. 79). Зазначимо, що ця робота стала взірцем для українських археологів, які, спираючись на цей доробок, змогли реалізувати свої проекти зі створення баз даних в археології у поєднанні з ГІС та практики використання цифрової фотограмметрії, про що описано вище.

Зауважимо, що з 2010-х рр. методи цифрової фотограмметрії поступово впроваджувалися у вітчизняній археології. Слід згадати доробок В. Гнери, в якому автор приділяє увагу фіксації археологічних пам'яток за допомогою, переважно, аерофотограмметрії з використання ГІС та БПЛА (Гнера, 2017; Гнера, 2019).

Певним узагальненням досвіду застосування цифрової фотограмметрії в археологічних дослідженнях є доробок В. Жиголи та В. Скорохода «Новітні методи фіксації в археології» (Жигола, Скороход, 2019). Цей метод пропонується використовувати в польовій археології. Його перевагою є створення ортофотопланів та 3D моделей, що дає змогу проводити такі роботи: «пост-експедиційну фіксацію та корегування польових планів та стратиграфій; кольорову корекцію та фільтрацію ортофотопланів; додаткові метрологічні дослідження; роботи з польовими креслениками під час експедиції». Сфера застосування фотограмметрії охоплює аерофотограмметрію; фіксацію архітектурних пам'яток та об'єктів та фотограмметрія у камеральній археології (Жигола, Скороход, 2019, с. 121, 123]. Безумовно, результати застосування цифрової фотограмметрії неможливі без візуальної складової, оскільки сама тривимірна модель має відповідати оригіналу – чи то креслення або план розкопу, пам'ятки, окремих об'єктів, конкретного артефакту тощо. Для артефактів візуальна складова може бути реалізована й шляхом друку моделі на 3D-принтері. Отже, цифрова фотограмметрія є невід'ємною частиною 3D-моделювання та реконструкцій і

стала певним стандартом або умовою сьогодення для використання цифрового інструментарію в археологічних дослідженнях.

Висновки. Внаслідок проведеного аналізу впровадження інформаційних технологій в археологічні дослідження у контексті реалізації вітчизняними дослідниками баз даних, геоінформаційних систем та побудови на їх основі 3D реконструкцій та моделей зазначимо, що процес використання цифрових інструментів знаходиться на початковому етапі. Це зумовлено тим, що нові інструменти вимагають від археолога високої обізнаності з широким спектром програмного забезпечення, який включає в себе блок програм геоінформаційних систем, 3D-моделювання, програм для створення електронних баз даних тощо. Однак у наших реаліях, вимагати це від археолога практично неможливо. З огляду на фінансування археологічних досліджень з боку держави або установ, опанувати новий фах для вітчизняних фахівців виглядає сумнівно і може здійснюватися лише на винятковому ентузіазмі дослідника. Більш логічним виглядає аутсорсінг, де археолог здійснює лише науковий супровід, працюючи з фахівцями в IT сфері для реалізації наукового проекту. Подібний стан речей може бути вирішений лише у перспективі, шляхом підготовки майбутнього археолога і введенням в освітньо-професійні програми циклу дисциплін з інформаційних технологій, де здобувачі вищої освіти будуть опанувати цифрові інструменти та програмне забезпечення, які можуть використовуватися в професійній діяльності археолога.

Список використаних джерел і літератури:

Біляєва, С. О. & Куценко, С. Ю. (2021). Цифрова археологія: сучасний стан та перспективи розвитку в Україні. *Матеріали 20-ї Всеукраїнської наукової конференції «Актуальні питання історії науки і техніки»*. Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 33–36.

Борисов, А. В. & Манігда, О. В. (2016). Досвід розробки і реалізації бази даних археологічних пам'яток для дослідження систем розселення. *Археологія і давня історія України*, (3 (20)), 24–31.

Бочковський, С. О. (2021). Методи побудови бази даних в археологічних дослідженнях на прикладі курганних поховань Ямної культури Правобережного Українського Лісостепу. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки*, (32 (71), № 2), 145–149.

Брайчевський, М. Ю. (1968). Археологія і кібернетика. I. Застосування ручних перфокарт в археологічному дослідженні. *Археологія*, (Т. XXI), 36–49.

Брайчевський, М. Ю. (1972). Археологія і кібернетика. II. Застосування великих ЕОМ в археологічному дослідженні. *Археологія*, (5), 41–52.

Бурдо, Н. Б. (2011). Реконструкція жилищ і поселень трипольської культури: от рисунков В. Хвойки до 3D-моделирования. *Археологія і давня історія України: зб. наук. пр.*, (5). Київ: ІА НАН України, 38–52. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Burdo_Nataliia/Rekonstruksyia_zhylysch_y_poselenyi_trypolskoi_kultury_ot_rysunkov_V_Khvoiky_do_3D-modelyrovaniya.pdf? (дата звернення: 16.01.2024).

Відейко, М. М. (2003). Комп'ютерні реконструкції поселень та жител трипільської культури. *Трипільська цивілізація у спадщині України*. Київ: Вид. центр «Просвіта», 267–272.

Відейко, М. М. (2003). Створення тривимірних реконструкцій архітектури поселень-протоміст трипільської культури. *Трипільські поселення-гіганти: матеріали міжнарод. конф.* Київ, 22–27.

Відео тривимірних моделей. URL: <https://bilsk.com.ua/tryvymirni-modeli/video-tryvymirnyh-modelej/> (дата звернення: 21.02.2024).

Віртуальні мандрівки пам'ятками археології та історії Полтавщини. URL: <https://map.codra.org.ua/> (дата звернення 13.01.2024).

Гнера, В. (2019). Аерофотограмметричне дослідження археологічної спадщини. *І Всеукраїнський археологічний з'їзд: матеріали роботи*. Київ: ІА НАН України, 19–29.

Гнера, В. А. (2017). Археологічна аерофотозйомка за допомогою квадрокоптерів DJI Phantom (порівняльний аналіз). *Питання історії науки і техніки*, (4), 52–59.

Жигола, В. (2017). 3D-сканування в археології: досвід та перспективи. *Середньовічні та ранньомодерні старожитності Центрально-Східної Європи: матеріали XVI Міжнародної студ. наук. археологіч. конф. (Чернігів, 7-9 квітня 2017 р.)*. Чернігів: Чернігів. нац. пед. ун-т імені Т.Г. Шевченка, 48–55.

Жигола, В. & Скороход, В. (2019). Новітні методи фіксації в археології. *Археологія*, (1), 118–130.

Корбут, Н. Ю. (1997). Об использовании «мультимедиа» в презентации археологических исследований. *Археометрія та охорона історико-культурної спадщини*, (1), 59–60.

Піоро, В. І. (2000). База даних «Поховальні пам'ятки енеоліту-бронзового віку степової України». *Археометрія та охорона історико-культурної спадщини*, (4), 81–86. URL: <https://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Archeology/Archeometry/ITechnol/FuneralMonumentsDB.html> (дата звернення: 14.01.2024).

Піоро, В. І. (2001). Досвід створення електронної інформаційно-пошукової системи на матеріалі поховальних пам'яток доби енеоліту-бронзового віку степової України. *Восточноєвропейський археологічний журнал*, 2(9) март-апрель. URL: <http://archaeology.kiev.ua/journal/020301/pioro.htm> (дата звернення: 14.01.2024).

Рабінович, А., Седікова, Л. В. & Трелоґан, Дж. Ів, С. (2008). Нові методології дослідження пам'ятки давнини: цифрові технології та розкопки у Південному районі Херсонеса Таврійського (2001-2006 рр.). *Археологія*, (1), 71–81.

Реконструкція поховання «велета» з кургану в м. Гребінка. URL: <https://www.codra.org.ua/pokhovannia-veleta-hrebinka/> (дата звернення: 21.02.2024).

Реконструкція поховання «воїна» з кургану в м. Гребінка. URL: <https://www.codra.org.ua/rekonstrukciya-pohovannya-voyna-z-kurganu-v-m-grebinka/> (дата звернення: 21.02.2024).

Реконструкція поховання «художниці» з кургану в м. Гребінка. URL: <https://www.codra.org.ua/pokhovannia-khudozhnytsi-hrebinka/> (дата звернення: 21.02.2024).

3D моделі. URL: <https://bilsk.com.ua/tryvymirni-modeli/3d-modeli/> (дата звернення: 21.02.2024).

3-D модель Давнього Плісеська. URL: https://www.youtube.com/watch?v=L2-kxPoW5FU&ab_channel=%D0%94%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D1%96%D0%B9%D0%9F%D0%BB%D1%96%D1%81%D0%BD%D0%B5%D1%81%D1%8C%D0%BA (дата звернення: 21.02.2024).

Шаманське поховання катакомбної культури з кургану в м. Гребінка. URL: <https://www.codra.org.ua/pokhovannia-shamanky-hrebinka/> (дата звернення: 21.02.2024).

Шерстюк, В. В. (2015). Віртуальні археологічні розвідки. *Археологія і давня історія України* (вип. 4 (17)), 148–154.

Daly Patrick & Evans Thomas L. (2005). *Digital Archaeology Bridging Method and Theory* (1st ed.). London: Routledge, 280 p.

Gardin, J.-C. (1966). Le centre d'analyse documentaire pour l'archéologie. *Revue Archéologique*, (1), 159–163.

Gerasimenko, N., Bonchkovskiy, O., Rohozin, Ye., Avdieenko, Yu., Bortnyk, S., Kovtonyuk, O., Pohoril'chuk, N. & Kravchuk, I. (2021). Geoinformatic database of geoarchaeological sites of Ukraine. *European Association of Geoscientists & Engineers*, 2021, 1–6. URL: <https://www.earthdoc.org/content/papers/10.3997/2214-4609.20215521091> (дата звернення 13.01.2024).

Magnani, M., Douglas, M., Schroder, W., Reeves, J. S., & Braun, D. R. (2020). The Digital Revolution to Come: Photogrammetry in Archaeological Practice. *American Antiquity*. 85(4):1-24, 737. URL: https://digitalcommons.library.umaine.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1060&context=ant_facpub (дата звернення: 28.01.2024).

References:

Biliaieva, S. O. & Kutsenko, S. Yu. (2021). Tsyfrova arkeolohiia: suchasnyi stan ta perspektyvy rozvytku v Ukraini [Digital archaeology: current state and development prospects in Ukraine]. *Materialy 20-yi Vseukrainskoi naukovoï konferentsii «Aktualni pytannia istorii nauky i tekhniky»*. Kyiv: Tsentri pamiatkoznavstva NAN Ukrainy i UTOPIK, 33–36. [in Ukrainian].

Borysov, A. V. & Manihda, O. V. (2016). Dosvid rozrobky i realizatsii bazy danykh arkeolohichnykh pamiatok dlia doslidzhennia system rozselennia [Experience in the development and implementation of a database of archaeological monuments for the study of settlement systems]. *Arkeolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, (3 (20)), 24–31. [in Ukrainian].

Bochkovskiy, S. O. (2021). Metody pobudovy bazy danykh v arkeolohichnykh doslidzhenniakh na prykladi kurhannykh pokhovan Yamnoi kultury Pravoberezhnoho Ukrainskoho Lisostepu [The methods of building a database in archaeological research on the example of barrow burials of the Pit Grave Culture of the Right-bank Ukrainian Forest Steppe]. *Vcheni zapysky TNU imeni V.I. Vernadskoho. Serii: Istorychni nauky*, (32 (71), № 2), 145–149. [in Ukrainian].

Braichevskiy, M. Yu. (1968). Arkeolohiia i kibernetyka. I. Zastosuvannia ruchnykh perfokart v arkeolohichnomu doslidzhenni [Archaeology and cybernetics. I. The use of manual punch cards in archaeological research]. *Arkeolohiia*, (T. XXI), 36–49. [in Ukrainian].

Braichevskiy, M. Yu. (1972). Arkeolohiia i kibernetyka. II. Zastosuvannia velykykh EOM v arkeolohichnomu doslidzhenni [Archeology and cybernetics. II. Applying large computers in archaeological research]. *Arkeolohiia*, (5), 41–52. [in Ukrainian].

Burdo, N. B. (2011). Rekonstruktsiya zhylyshch y poseleni trypolskoi kultury: ot rysunkov V. Khvoiky do 3D-modelyrovannia [Reconstruction of dwellings and settlements of the Trypillia culture: from V. Khvoika's drawings to 3D modeling]. *Arkeolohiia i davnia istoriia Ukrainy: zb. nauk. pr.*, (5). Kyiv: IA NAN Ukrainy, 38–52. Retrieved from https://shron1.chtyvo.org.ua/Burdo_Nataliia/Rekonstruktsiya_zhylyshch_y_poseleni_trypolskoi_kultury_ot_rysunkov_V_Khvoiky_do_3D-modelyrovannia.pdf? [in Russian].

Videiko, M. M. (2003). Kompiuterni rekonstruktsii poselen ta zhytel trypillskoi kultury [Computer reconstructions of settlements and inhabitants of the Trypillia culture]. *Trypillska tsyvilizatsiia u spadshchyni Ukrainy*. Kyiv: Vyd. tsentr «Prosvita», 267–272. [in Ukrainian].

Videiko, M. M. (2003). Stvorennia tryvymirnykh rekonstruktsii arkhitektury poselen-protomist trypillskoi kultury [The creation of three-dimensional reconstructions of the architecture of settlements-protocities of the Trypillia culture]. *Trypillski poseleння-hihanty: materialy mizhnarod. konf.* Kyiv, 22–27. [in Ukrainian].

Video tryvymirnykh modelei [The video of 3D models]. Retrieved from <https://bilsk.com.ua/tryvymirni-modeli/video-tryvymirnykh-modelej/> [in Ukrainian].

Virtualni mandrivky pamiatkamy arkhеолоhii ta istorii Poltavshchyny [Virtual tours of the monuments of archeology and history of the Poltava region]. Retrieved from <https://map.codpa.org.ua/> [in Ukrainian].

Hnera, V. (2019). Aerofohrammetrychne doslidzhennia arkhеолоhichnoi spadshchyny [Aerophogrammetric research of archaeological heritage]. *I Vseukrainskyi arkhеолоhichnyi zizd: materialy roboty*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, 19–29. [in Ukrainian].

Hnera, V. A. (2017). Arkheолоhichna aerofotoziomka za dopomohoiu kvadrokopteriv DJI Phantom (porivniálny analiz) [Archaeological Aerial Photography Using DJI Phantom Quadcopters (Comparative Analysis)]. *Pytannia istorii nauky i tekhniky*, (4), 52–59. [in Ukrainian].

Zhyhola, V. (2017). 3D-skanuvannia v arkhеолоhii: dosvid ta perspektyvy [3D scanning in archaeology: experience and prospects]. *Serednovichni ta rannomoderni starozhytnosti Tsentralno-Skhidnoi Yevropy: materialy XVI Mizhnarodnoi stud. nauk. arkhеолоhich. konf.* (Chernihiv, 7-9 kvitnia 2017 r.). Chernihiv: Chernihiv. nats. ped. un-t imeni T. H. Shevchenka, 48–55. [in Ukrainian].

Zhyhola, V. & Skorokhod, V. (2019). Novitni metody fiksatsii v arkhеолоhii [The newest methods of fixation in archaeology]. *Arkheолоhiia*, (1), 118–130. [in Ukrainian].

Korbut, N. YU. (1997). Ob yspol'zovanny «mul'tymedya» v prezentatsyy arkhеолоhicheskyykh yssledovanny [On the use of “multimedia” in the presentation of archeological studies]. *Arkheometriya ta okhorona istoriko-kul'turnoyi spadshchyny*, (1), 59–60. [in Russian].

Pioro, V. I. (2000). Baza danykh «Pokhvalni pamiatky eneolitu-bronzovoho viku stepovoi Ukrainy» [Database “Eneolithic-Bronze Age Burial Monuments of Steppe Ukraine”]. *Arkheometriya ta okhorona istoriko-kulturnoi spadshchyny*, (4), 81–86. Retrieved from <https://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Archeology/Archeometry/ITechnol/FuneralMonumentsDB.html> [in Ukrainian].

Pioro, V. I. (2001). Dosvid stvorennia elektronnoi informatsiino-poshukovoi systemy na materialy pokhvalnykh pamiatok doby eneolitu-bronzovoho viku stepovoi Ukrainy [The experience of creating an electronic information and search system based on the material of burial monuments of the Eneolithic-Bronze Age of Steppe Ukraine]. *Vostochnoevropeiskyi arkhеолоhicheskyy zhurnal*, 2(9) mart-aprel. Retrieved from <http://archaeology.kiev.ua/journal/020301/pioro.htm> [in Ukrainian].

Rabinovits, A., Sedikova, L. V. & Trelogan, Dzh. Iv, S. (2008). Novi metodolohii doslidzhennia pamiatky davnyny: tsyfrovi tekhnolohii ta rozkopky u Pivdennomu raioni Khersonesa Tavriiskoho (2001-2006 rr.) [New methodologies for the study of ancient monuments: digital technologies and excavations in the Southern district of Chersonesus (2001-2006)]. *Arkheолоhiia*, (1), 71–81. [in Ukrainian]Rekonstruktsiia pokhovannia «veleta» z kurhanu v m. Hrebinka [The reconstruction of the burial of a “giant” from a barrow in the

city of Hrebinka]. Retrieved from <https://www.codpa.org.ua/pokhovannia-veleta-hrebinka/> [in Ukrainian].

Rekonstruktziia pokhovannia «voina» z kurhanu v m. Hrebinka [The reconstruction of the burial of a “warrior” from a barrow in Hrebinka]. Retrieved from <https://www.codpa.org.ua/rekonstruktziya-pokhovannya-voyina-z-kurganu-v-m-grebinka/> [in Ukrainian].

Rekonstruktziia pokhovannia «khudozhnytsi» z kurhanu v m. Hrebinka [The reconstruction of the burial of an “artist” from a barrow in Hrebinka]. Retrieved from <https://www.codpa.org.ua/pokhovannia-khudozhnytsi-hrebinka/> [in Ukrainian].

3D modeli [3D models]. Retrieved from <https://bilsk.com.ua/tryvymirni-modeli/3d-modeli/> [in Ukrainian].

3-D model Davnoho Plisneska [The 3-D model of Ancient Plisnesk]. Retrieved from https://www.youtube.com/watch?v=L2-kxPoW5FU&ab_channel=%D0%94%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D1%96%D0%B9%D0%9F%D0%BB%D1%96%D1%81%D0%BD%D0%B5%D1%81%D1%8C%D0%BA [in Ukrainian].

Shamanske pokhovannia katakombnoi kultury z kurhanu v m. Hrebinka [A shamanic burial of the catacomb culture from a barrow in Hrebinka]. Retrieved from <https://www.codpa.org.ua/pokhovannia-shamanky-hrebinka/> [in Ukrainian].

Sherstiuk, V. V. (2015). Virtualni arkhеолоhichni rozvidky [Virtual archaeological explorations]. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy* (vyp. 4 (17)), 148–154. [in Ukrainian].

Daly Patrick & Evans Thomas L. (2005). *Digital Archaeology Bridging Method and Theory* (1st ed.). London: Routledge, 280 p. [in English].

Gardin, J.-C. (1966). Le centre d'analyse documentaire pour l'archéologie. *Revue Archéologique*, (1), 159–163. [in French].

Gerasimenko, N., Bonchkovskiy, O., Rohozin, Ye., Avdieienko, Yu., Bortnyk, S., Kovtonyuk, O., Pohoril'chuk, N. & Kravchuk, I. (2021). Geoinformatic database of geoarchaeological sites of Ukraine. *European Association of Geoscientists & Engineers*, 2021, 1–6. Retrieved from <https://www.earthdoc.org/content/papers/10.3997/2214-4609.20215521091> [in English].

Magnani, M., Douglas, M., Schroder, W., Reeves, J. S., & Braun, D. R. (2020). The Digital Revolution to Come: Photogrammetry in Archaeological Practice. *American Antiquity*. 85(4):1-24, 737. Retrieved from https://digitalcommons.library.umaine.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1060&context=ant_facpub [in English].

Отримано: 06.03.2024

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

DOI 10.32626/2309-2254.2024-43.204-213

УДК 930.1/.2:[27(37+38:397):257.2]«652»

БЕРЕГОВИЙ Владислав – аспірант кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Київського національного університету імені Тараса Шевченка, вул. Володимирська 60, м. Київ, індекс 01033, Україна (fili.dwarf.vladislav@gmail.com)

ORCID <http://orcid.org/0000-0001-8708-0725>

BEREGOVYI Vladyslav – PhD-student of the Department of ancient and medieval history, Taras Shevchenko National University of Kyiv, 60 Volodymyrska Street, Kyiv, 01033, Ukraine (fili.dwarf.vladislav@gmail.com)

Бібліографічний опис статті: **Береговий, В.** (2024). Особливості поширення раннього християнства у римській провінції Африка. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (43), 204–213.

ОСОБЛИВОСТІ ПОШИРЕННЯ РАНЬОГО ХРИСТІЯНСТВА У РИМСЬКІЙ ПРОВІНЦІЇ АФРИКА

Анотація. *Метою статті* є дослідження перших витоків християнства у римській провінції Африка, встановлення географічного та хронологічного походження ранньохристиянського вчення у цьому регіоні, визначення характеру початкового розвитку. **Методологія дослідження** опирається на принцип історизму. У статті використовувалися хронологічний, історико-порівняльний, аналітичний методи. **Наукова новизна** полягає у широкому використанні різного роду джерел: писемних (ранніх апологетичних, агіографічних), археологічних та епіграфічних, лінгвістичному зібранні писемних джерел, а також залученні новітніх історіографічних досліджень по християнству в Римській Африці. **Висновки.** Римська Африка зазнала початкової романізації після перемоги Риму у Пунічних війнах, а Проконсульська Африка оформилася у провінцію Римської держави в I столітті до Р. Х. Широка торговельна мережа Проконсульської Африки зі Східними та Західними провінціями Римської імперії сприяли стрімкій урбанізації та економічному піднесенню регіону. Постійна торговельно-економічна комунікація провінції уможливили поширення раннього християнства у згадану область. Перші згадки про християн належать до другої половини II століття Р. Х. та за типом є писемними християнськими текстами урбанізованого характеру. Латинські та грецькі версії цих джерел вказують на початкову двомовність ранньохристиянських еклесій Африки. Поширення християнства в Африці відбувалося, як і зі сторони римської церкви, так і зі сторони церков Східних провінцій,

звідти завдяки єврейській торговельній діаспорі. Початок III століття Р. Х. характеризується стрімким розвитком церкви Африки та діяльністю ранньохристиянського апологета Тертуліана, що залишив по собі великий писемний спадок. Першопочаткові згадки про християн у Проконсульській Африці вказують також на спорадичну конфліктність між язичницьким суспільством та місцевою владою супроти християн.

Ключові слова: Суспільство Стародавнього світу, античної Греко-Римської цивілізації та середніх віків, християнство, Римська імперія, рання церква, Римська Африка, агіографія, Тертуліан, Кипріан Карфагенський.

MAIN PECULIARITIES OF THE SPREAD OF EARLY CHRISTIANITY IN THE ROMAN PROVINCE OF AFRICA

Abstract. *The purpose of the article is to research the first origins of Christianity in the Roman province of Africa, to establish the geographical and chronological origin of early Christian doctrine in this region, and to determine the nature of its initial development. The research methodology is based on the principle of historicism and social approach. The article uses chronological, comparative historical approach, and analytical methods. The scientific novelty consists in the wide use of various source: written (early apologetic, hagiographic), archaeological and epigraphic, linguistic comparison of written sources, as well as the involvement of the latest historiographical research on Christianity in Roman Africa. Conclusions.* Roman Africa underwent its initial Romanization after victory of Rome in the Punic Wars, and Proconsular Africa became a province of the Roman state in the first century B.C. The extensive trade network of Proconsular Africa with the Eastern and Western provinces of the Roman Empire contributed to the rapid urbanization and economic growth of the region. The constant trade and economic communication of the province made it possible for early Christianity to spread to the area. The first references to Christians date back to the second half of the second century AD and are typically written Christian texts of an urbanized nature. The Latin and Greek versions of these sources indicate the initial bilingualism of the early Christian ecclesia of Africa. The spread of Christianity in Africa came from both the Roman church and the churches of the Eastern provinces, and from there thanks to the Jewish trade diaspora. The beginning of the third century AD is characterized by the rapid development of the church in Africa and the work of the early Christian apologist Tertullian, who left behind a large written heritage. The earliest references to Christians in Proconsular Africa also indicate sporadic conflict between pagan society and local authorities against Christians.

Key words: Society of the Ancient World, ancient Greco-Roman civilization and the Middle Ages, Christianity, Roman Empire, early church, Roman Africa, hagiography, Tertullian, Cyprian of Carthage .

Постановка проблеми. Суспільство Стародавнього світу, античної Греко-Римської цивілізації та середніх віків завжди приковувало увагу науковців. Особливий фокус в історичній науці займають дослідження релігій та вірувань цих періодів, а відповідно й студії церковної історії. Античне християнство заклало фундаментальний початок для оформлення у наступних століттях християнства як світової релігії. Проте, розвиток християнства у Римській імперії у період до IV століття Р. Х., тобто до процвітаючої епохи Нікейського християнства Пізньої Античності та періоду Вселенських собо-

рів, мав суттєві відмінності та особливості. Оскільки ойкумена Римської імперії на момент II-III століття сягала території від Месопотамії до Гібралтару, то існує явище провінційної та місцевої особливості кожного регіону цієї держави. Це ж стосується і розвитку християнства, яке в залежності від провінції мало свої характерні риси. Саме тому, наша увага прикута до дослідження раннього християнства у римській провінції *Africa Proconsularis* (Проконсульська Африка, надалі вживатимемо просто Африка або Римська Африка). Християнство Африки привнесло вагомий внесок у розвиток ранньої церкви, породило великих латиномовних патристів Тертуліана, Кипріяна, Аврелія Августина, стало епіцентром донатистської ересі та активно конкурувало з Римом за церковний авторитет. Проте, про зародження Карфагенської церкви та християнства в Римській Африці є мало що відомо. На момент середини III століття Р. Х. наявним є факт гоніння на християн за правління імператора Деція Траяна (249-251 рр.) та Валеріана (253-259 рр.), у якому християнська церква Карфагену та всієї провінції у джерелах представлена доволі чітко, разом зі своїм єпископом Кипріяном, що залишив по собі великий письмовий спадок листів та трактатів. Однак, дискусія про те, як християнство потрапило у цей регіон та що зумовило його такий швидкий розвиток залишається відкритою. Саме тому, існує потреба у дослідженні зародження християнства в Африці. Відповідно хронологічні межі нашого дослідження обумовлюються: від другої пол. II століття до початку III століття Р. Х., себто наявністю, нам відомих, перших джерел, які засвідчують існування християн у цьому регіоні.

Аналіз джерел та останні дослідження. Загалом, джерельну базу дослідження раннього християнства у Римській Африці слід розділити на кілька блоків: першим із яких є писемні джерела християнських апологетів (Тертуліан, Кипріян Карфагенський тощо), пізніших церковних істориків (Євсевій Кесарійський, Лактанцій, Єронім Стридонський та римських хроністів (у першу чергу *Historia Augusta* тобто, так звана «Історія Августів» низки авторів). Окреме місце серед писемних джерел містять тогочасні агіографічні тексти: «Акти мучеників» («*Acta martyrum*»), серед яких нашої уваги у дослідженні цього регіону зазнають «Акти скилітанських мучеників» («*Acta martyrum scilitanorum*») та «Страждання святих Перпетуї та Феліцити» («*Passio sanctarum Perpetuae et Felicitatis*»).

Другим блоком є епіграфічний матеріал, який більшою мірою представлений в античних похованнях (язичницького, християнського та юдейського характеру) та відповідно пов'язані з віднайденою епіграфікою археологічні матеріали.

Африканське християнство є предметом досліджень істориків, починаючи з Нового часу та епохи Реформації, під час якої відбувалася полеміка поглядів щодо спадку Карфагенської церкви між протестантськими та католицькими вченими (Bass, 2021, p. 345). Новий імпульс досліджень проя-

вився у XIX столітті, під час французького колоніального володарювання в Північній Африці та утворення протекторату у Тунісі. Цей період характеризується особливо яскравими археологічними розкопками, серед яких вартує виділити археолога Альфреда Луї Делатра (Alfred Louis Delattre), багаторічна праця якого зосередилася на розкопках Карфагену часів римського панування, віднайденням кладовищ та базилік (Freed, 2008).

Дослідженню християнства у Римській Африці приділяли увагу класики церковної історії Адольф фон Гарнак та Василь Болотов. Однак, з другої половини XX й по сьогодні творяться нові комплексні праці по даній тематичі. Серед важливих для нашого дослідження варто виділити:

Доробок французького історика Франсуа Декрета (François Decret), увага якого особливо прикута до даного регіону. Комплексна праця цього автора по ранньому християнству Африки є «Раннє християнство в Північній Африці» («Le christianisme en Afrique du Nord ancienne») (Decret, 2009).

Британський історик Вільям Г. К. Френд (William Hugh Clifford Frend) спеціалізується по античному християнству та темі ранньохристиянського мучеництва. У його численному доробку з історії ранньої церкви приділялася увага також і регіону Африки (Frend, 1966, p. 185–235).

Канадсько-американський історик-антикознавець Brent Шов (Brent Donald Shaw) досліджував регіон Римської Африки з політичної та соціокультурної сфер, не оминувши ранньохристиянську церкву. Його статті підлягають увазі при нашому дослідженні. (Shaw, 1993, p. 3–45; Shaw, 2003, p. 379–403).

Колектив учених розробив багатотомну працю по християнству, охопивши великий спектр розвитку цієї релігії. Перший том цієї праці присвячений досліджуваному нами періоду: «Кембриджська історія християнства, частина 1: Від витоків до Константина» («The Cambridge History of Christianity, Volume 1: Origins to Constantine»). Праця містить окремий розділ по Карфагенській церкві в період римського панування. Дослідниця цього періоду Маврін Тіллі (Maureen A. Tilley) провела ґрунтовне дослідження, створивши нарис з історії раннього християнства Африки, від його появи у цьому регіоні до періоду Аврелія Августина (Tilley, 2008, p. 381–396).

Окремої уваги вартує праця створена у 2014 році «Християнство в римській Африці: розвиток його обрядів і вірувань» («Christianity in Roman Africa: The Development of Its Practices and Beliefs»), у співавторстві професора католицьких студій Школи Богослов'я університету Вандербільта Дж. Патут Бернса (J. Patout Burns) та дослідниці християнства та юдаїзму в античності, професора теології університету Нотр-Дам Робіни Дженсен (Robin Jensen). Окрема цінність цієї книги – у ній добре пропрацьований епіграфічний та археологічний матеріал, що пов'язаний з раннім християнством (Burns, P., Jensen, 2014).

Метою статті є дослідити виникнення християнства у Римській Африці. З'ясувати з якого регіону відбулося розповсюдження ранньохристиянського вчення у цей регіон та який воно мало характер.

Виклад основного матеріалу. Римська провінція Африка була заснована на місці зруйнованого римлянами пунічного Карфагену (146 р. до Р. Х.). За двадцять три роки після останньої Пунічної війни, за ініціативи римського трибуна Гая Гракха почалася активна колонізація цього регіону. Наступним кроком в адміністративно-територіальному творенні цієї провінції був етап після Громадянської війни (49-45 рр. до Р. Х.), коли Гай Юлій Цезар доєднав до римського панування територію Нумідійського царства, створивши провінцію Нова Африка (*Africa Nova*). За Октавіана Августа Стара Африка (*Africa Vetus*) та Нова Африка (*Africa Nova*) були об'єднані в одну провінцію Проконсульська Африка (*Africa Proconsularis*) у 27 р. до Р. Х. (Decret, 2009, p. 1–4).

Особливістю Північної Африки за римського панування була широка урбанізація цього регіону. Окрім головного за значенням Карфагену, розвитку зазнавали Гадрументум, Утика, Неаполіс, Лепсіс Великий, Тубурбо Великий та інші міста. Всі ці великі урбанізовані центри виконували роль торговельних магістралей з постачанням у першу чергу зерна до Риму та Італійського регіону загалом. Проконсульська Африка виконувала роль житниці на ряду з Єгиптом та Сицилією. Окрім вирощення та постачання зерна, деякі міста займалися постачанням римського соусу гаруму (*garum*), а транссахарський регіон постачав на ринки імперії дорогоцінну слонову кістку, рабів та екзотичних тварин (Burns, Jensen, 2014, Background). Тож широкий спектр ринку та торговельної діяльності стимулював економічний підйом Римської Африки й відповідно забезпечував розвиток та підтримку процесу урбанізації цього регіону.

На відміну від інших центрів Римської держави (Риму, Александрії чи Антіохії), Карфагенська церква не мала власного апостола чи першочергового єпископа, який заснував тут ранньохристиянські спільноти. Проте, враховуючи вищезгадану широку торговельну комунікацію, не дивно, що ранні історичні згадки про християн у Проконсульській Африці мають урбанізований характер. Так, з наявних джерел, вперше християни зустрічаються в «Актах скилітанських мучеників», текст та події датуються близько 180 р. Р. Х. (Tilley, 2008, p. 366). Зміст цього короткого джерела полягає у тому, що на суд до проконсула Африки Сатурніна прибули: Сперат, Нартзал, Киттін, Доната, Секунда, Вестія, які визнали себе християнами, відмовилися клястися генієм імператора та поверталися до римських звичаїв, відповідно, разом з іншими християнами були засуджені на смерть (Musurillo, 1972, p 86–89).

Для поставленої нами мети дослідження це джерело містить велику цінність, адже дає цілий ряд відкритих питань. По-перше, існують дві версії цього джерела: латинською та грецькою мовою. Дискусія про те, який текст був написаний раніше: латинський чи грецький, триває ще від XIX століття й фактично немає чіткої загальноприйнятої відповіді до цього часу. Так, Бенджамін Оубе (Benjamin Aubé) вважав грецький текст оригінальним, а латинський примірник – пізнішим переписом. Джозеф Армідедж Робінсон

(Joseph Armitage Robinson) вважав, що латинська версія тексту є древнішою за грецьку (Болотов, 1903, с. 882–894).

Чому звертається особлива увага на мову тексту? Мова тексту, якою оперували ранні християни Африканської церкви в II столітті Р. Х. може дещо привідкрити відповіді на питання: з якого регіону відбулося поширення християнства до Римської Африки? Зі Сходу чи регіону Італії, Риму. Як відомо, у подальшому своєму розвитку Карфагенська церква буде оперувати латинською мовою, і такі світочі, як Тертуліан, Кипріан та Августин писатимуть свої праці саме нею, перші витворюючи церковну латину. Враховуючи те, що згодом, у середині III століття Р. Х., церква Карфагену буде тісно переплетена комунікацією, суперечками та взаємокультурним обміном з церквою Риму (наприклад, дискусія між Кипріаном Карфагенським та антипапою Новаціаном, листування з римським єпископом Корнелієм), то виникає логічне судження, що християнство у Північній Африці завдячує своїй появі саме зі сторони Римської церкви. Аргументом до цього служить і власне місце розташування Проконсульської Африки й постійний, раніше згаданий, торговельно-економічний зв'язок Африки з Італією, а також навіть раннє використання латини у церковній мові, як от з латинською версією «Актів скилітанських мучеників».

На противагу цьому, версія про те, що християнство Африки походить зі східних провінцій теж має логічне обґрунтування. Основний лейтмотив такої версії полягає у тому, що ранньохристиянське вчення поширилося у даному регіоні через єврейську еллінізовану діаспору, яка особливо активно розселилася з палестинського регіону у торговельних центрах Проконсульської Африки. Так, Ф. Декрет стверджує, що єврейські спільноти існували щонайменше у Карфагені, Цирті, Сітіфісі, аж до родючого на оливки й зерно мавританського Волюбіса (Decret, 2009, р. 13). Археологічні розкопки А. Делатра та його попередників вказують на єврейський некрополь на пагорбі Гамарті (Камарт) поруч з Карфагеном, де знаходилися поховання за талмудичними приписами та ймовірно синагога (Dellatre, 1895, р. 17–18; р. 35–42). Тож, внаслідок того, що ранньохристиянське вчення в I столітті Р. Х. поширювалося у синагогах та спільнотах євреїв, цілком вірогідно, що згодом таким способом і було занесене єврейською діаспорою у цей регіон. На підтвердження цього факту можуть також слугувати гебраїзми у їх латинській Біблії (Tilley, 2008, р. 386). Незабаром, на зламі II–III століть Р. Х., Тертуліан у «Апології» згадуватиме, що через причину конкуренції, недругами християнству є юдеї (Tertullianus, *Apologeticum*, VII, 3). Це підтверджує загальновідомий нарис про поширення християнства через єврейські спільноти й заворушення у синагогах через це. Відповідно до цього, слід уточнити, що євреї за часів римського панування, активно піддавшись попередній еллінізації, володіли й назагал використовували греку. До цього ж, ранні трактати Тертуліана теж були написані грецькою мовою, що може ніби-то підтверджувати версію про поширення християнства зі Сходу імперії завдяки єврейському фактору.

Наступне агіографічне джерело «Страждання святих Перпетуї та Феліцити» («Passio sanctorum Perpetuae et Felicitatis») датоване початком III століття Р. Х., подає інформацію про страту шести християнських мучеників на арені під час святкування дня народження Гети Севера у 203 р. Р. Х., серед цих мучеників були заможна римська молода жінка Вібія Перпетуя та рабня-катехуменка Феліцита (Musurillo, 1972, р. 116–117). Текст має дві версії: латинську та грецьку. Цікавим є те, що у латинській версії, мучениця Перпетуя перед смертю молитовно взиває: «Αγιος ἄγιος ἄγιος», тобто «Свят свят свят» грецькою, замість «Sanctus sanctus sanctus» латиною (Musurillo, 1972, р. 120–121). Василь Болотов звертає увагу на цей фрагмент, вказуючи на те, що відповідно до цього, видно, що грецька була богослужбовою мовою церкви у Карфагені на ранніх етапах її існування. Тому і Тертуліан писав деякі свої тексти грецькою, щоб вони зачитувалися у ранньохристиянських еклесіях. Відповідно, можна припустити, що навіть якщо Карфагенська церква завдячує материнством Римській, то це абсолютно не заперечує того факту, що церковною мовою попервах (зокрема, й у Римській церкві) все ж була насамперед виключно грецька мова (Болотов, 1903, с. 882–894).

У силу вищенаведених фактів, ми схилиємося до того, що пропонувати якусь єдину версію започаткування раннього християнства у Римській Африці було б самовпевнено, адже всі наявні докази вказують саме на цілому симбіозі цього процесу. Слід визнати, що навіть без апостольської місії та раннього прозелітизму I століття Р. Х. у цей регіон, християнство Африки у питанні свого походження завдячує цілком класичному процесу його поширення по території Римської імперії: це особливості провінції, а саме її торговельно-економічна комунікація з іншими прибережними містами Сходу та Заходу, а також рясна приморська урбанізація.

Якщо ж поглянути на зміст перших двох агіографічних джерел, то вони належать до міського характеру. «Акти скілітанських мучеників» подають інформацію про проконсульський суд над декількома християнами. Достеменно невідомо чи був присутній автор тексту на судовому засіданні над християнами в Карфагені, чи сам текст переписаний зі судового протоколу (Tilley, 2008, р. 386), проте сухий стиль діалогу між християнами та проконсулом Сатурніном мінімалізують заангажованість сторін й подають інформацію про те, що між офіційними місцевими магістратами та християнами був конфлікт через відмову останніх повернутися до римських язичницьких звичаїв. Топонім Скілія, звідки названі християни, безрезультатно піддавався вченими ідентифікації. Василь Болотов подає доволі цікаву версію, що Scilia це латинізована версія пунічного міста, яке в силу всіх фонетичних аспектів звучало більше як «Sicili», «Sicli» чи «Iscli» і тільки на латинський манір вказана як «Скілія» (Болотов, 1903, с. 882–894)). Тому, спроба пов'язати Скілію з містом, яке згадується на Карфагенському соборі 411 р. за участі єпископа Скілітанського (episcopus ecclesiae Scillitanae) є помилковою. Нам достеменно невідомо, що собою представляла Скілія в II столітті Р. Х.. Можна припус-

тити, що якщо цей населений пункт нам невідомий, то відсутність знань про нього, завдячують його мінімальній значущості, що вказує на локальний характер топоніма. Тобто, християнство другої половини II століття Р. Х. виходило за межі великих міст, таких як Карфаген, і було у більш дрібних населених пунктах чи передмістях, як вищенаведена Скилія. Це певною мірою за декілька десятиліть опісля підтверджує і сам Тертуліан, говорячи, що християни, які тільки недавно появилися у цьому регіоні, вже заповнили міста, острови, фортеці, муніципії, ринки та форуми (Tertullianus, Apologeticum, XXXVII, 4). Риторика Тертуліана рясніє притаманною йому гіперболою, однак зі слів цього автора стає зрозумілим натяк на те, що християнство на той час вже розповсюджувалося вглиб Африканської провінції. Щобільше, якщо звернути увагу на імена скілітанських мучеників (Киттін, Нартзал, Сперат та ін.), то як зазначає Франсуа Декрет, вони носили місцевий пунічий характер (Decret, 2009, р. 10). Себто, християнство почало виходити за рамки єврейської еллінізованої діаспори та римського місцевого елементу й навіть на ранніх порах поширюватися серед корінного, місцевого населення Африки.

Наступний, раніше згаданий нами, агіографічний текст «Страждання святих Перпетуї та Феліцити» аналогічно є текстом міського характеру. Розповідь ведеться, як зі сторони анонімного автора, так і зі сторони мучениці Перпетуї. Оскільки у тексті згадується, що християни відвідували та опікувалися мучениками у в'язниці, то цілком ймовірно, що записи Перпетуї були передані й збережені християнською спільнотою, що додає ще більшої ваги цьому джерелу. Якщо ж говорити про питання відносин офіційних римських магістратів та античного язичницького суспільства до християн, то текст, як і попередні «Акти скілітанських мучеників» подає інформацію про конфліктність язичницького середовища та ранніх християн. Через небажання християн приносити жертву генію імператора, а відтак вчиняти язичницькі ритуали, вони піддаються засудженню на страту. Однак, важко сказати про масштабність утисків на перших порах існування християн в Африці. Тертуліан у трактаті «Про душу» мимохідь згадує про мученицю Феліциту (Tertullianus, De anima, LV, 4). Також, згодом він подає розповідь про мучеництво одного римського легіонера, який при отриманні донативу, відмовився одягнути на голову лавровий вінець, апелюючи до того, що є християнином і не буде співучасником язичницьких традицій. Тертуліан присвятив цьому солдату-мученику трактат «Про вінець воїна» («De corona militis»). Судячи з того, що Тертуліан так чітко виділяє конкретні випадки мучеництва, можна дійти висновку, що вони не були аж такими частими, хоч, як бачимо, існували фактично з перших сторінок зародження Карфагенської церкви. Проте, всі ці випадки є радше реакцією місцевих магістратів та підбурюваного язичницького населення на християн, а не якогось роду офіційними чи широкомасштабними гоніннями на християн.

Висновки. Африка, що почала колонізуватися римлянами після завершення Пунічних війн, починаючи з II століття Р. Х. була густо урбані-

зованим, торговельним регіоном та слугувала житницею Римської держави. Постійний торгово-економічний зв'язок приморських міст Римської Африки провокував швидке поширення християнської проповіді у цей регіон. Християнство поширилося у Проконсульській Африці щонайменше в II столітті Р. Х. Перша згадка про християн міститься у «Актах скилітанських мучеників» (близько 180 р. Р. Х.) та подає інформацію про суд та страту християнських мучеників, частина з яких була пунічного походження. Джерело написано грецькою та латиною, що дає підстави говорити про оперування насамперед грецькою мовою у церквах Африки, але й про творення церковної латини. Немає чіткої інформації звідки саме проникло християнство на територію Африки, проте ми наполягаємо на симбіозі впливів, а саме впливу Римської церкви та поширенню християнського вчення зі східних провінцій імперії через еллінізовані єврейські торговельні діаспори. Археологічний та епіграфічний матеріал поблизу Карфагену подають інформацію про наявність єврейських кладовищ у цей час.

Початок III століття Р. Х. рясніє апологетичною діяльністю християнина з Карфагену Квінта Септимія Флоренса Тертуліана, який залишив після себе численні трактати. Також є збереженим агіографічне джерело «Страждання святих Перпетуї та Феліцити» (близько 203 р. Р. Х.), яке подає інформацію про страту християнської мучениці Перпетуї та її товаришів у вірі.

Християнство римської Африки впродовж II та першої половини III століття Р. Х. мало швидкий успіх розширення по всьому регіону, чому сприяла мережа торговельних міст. Однак, вже на початку свого існування траплялися конкретні випадки загострених відносин між римськими магістратами та християнами, що перетікали у явища християнського мучеництва.

Список використаних джерел і літератури:

Бологов, В. (1903). Гонение на христиан при Нероне. К вопросу об Acta Martyrum Scilitanorum. *Християнские чтения*, (6). Санкт-Петербург: Тип. М. Меркушева, 882–894.

Bass, A. (2021). Contemporary Historiography on Christianity in Roman Africa. *REVISTA DE HISTORIOGRAFÍA (RevHisto)*, (36), 341–358.

Shaw, Brent. D. (1993). *The passion of Perpetua* (Vol. 139, Issue 1). Past & Present, 3–45.

Shaw, Brent. D. (2003), «*Climate, Environment, and History: the Case of Roman North Africa*», in Wigley, T.M.L.; Ingram, M.; Farmer, G. (eds.), *Climate and History: Studies in Past Climates and their Impact on Man*, Cambridge University Press, 379–403

Burns, P. & Jensen, R. (2014). *Christianity in Roman Africa* ([edition unavailable]). Eerdmans. URL: <https://www.perlego.com/book/2015535/christianity-in-roman-africa-the-development-of-its-practices-and-beliefs-pdf> (дата звернення: 15.12.2023).

Decret, F. (2009). *Early Christianity in North Africa. Translated by Edward Smither*. The Lutterworth Press, James Clarke & Co Ltd, 240 p.

Dellatre, A. L. (1895). *Gamart Ou La Necropole Juive De Carthage*. Lyon. Imperimerie Mougine-Rusand 3, Rue Stella, 3, 51 p.

Freed, J. (2008). Le père Alfred-Louis Delattre (1850-1932) et les fouilles archéologiques de Carthage. Dans *Histoire et missions chrétiennes*. 67 p. URL: <https://www.researchgate>.

net/publication/281008313_Le_pere_Alfred-Louis_Delattre_1850-1932_et_les_fouilles_archeologiques_de_Carthage (дата звернення: 04.01.2024).

Frend, W. H. C. (1966). *The Early Church*. Philadelphia: J. B. Lippincott, 288 p.

Heffernan, T. J. (2012). *The passion of Perpetua and Felicity*. New York: Oxford University Press, 557 p.

Musurillo, H. (1972). *The acts of the christian martyrs. Introduction texts and translations by H. Musurillo*. Oxford: The Clarendon Press, 379 p.

The Works of Tertullian. URL: <https://www.tertullian.org/works.htm> (дата звернення: 15.12.2023).

Tilley, M. A. (2008). «North Africa» in *The Cambridge History of Cristianity*. Origins to Constantine. Ed. M. M. Mitchell, F. M. Young. New York: Cambridge University Press, 381–396.

References:

Bolotov, V. (1903). Gonenie na khristiyanite pri Neron. K voprosu ob Acta Martyrum Scilitanorum [Persecution of Christians under Nero. On the issue of Acta Martyrum Scilitanorum]. *Hristianskoe chtenie*, (6). Sankt-Peterburg: Tip. M. Merkusheva, 882–894. [in Russian].

Bass, A. (2021). Contemporary Historiography on Christianity in Roman Africa. *REVISTA DE HISTORIOGRAFÍA (RevHisto)*, (36), 341–358. [in English].

Shaw, Brent. D. (1993). *The passion of Perpetua* (Vol. 139, Issue 1). Past & Present, 3–45. [in English].

Shaw, Brent. D. (2003), «Climate, Environment, and History: the Case of Roman North Africa», in Wigley, T.M.L.; Ingram, M.; Farmer, G. (eds.), *Climate and History: Studies in Past Climates and their Impact on Man*, Cambridge University Press, 379–403. [in English].

Burns, P. & Jensen, R. (2014). *Christianity in Roman Africa* ([edition unavailable]). Eerdmans. Retrieved from <https://www.perlego.com/book/2015535/christianity-in-roman-afrika-the-development-of-its-practices-and-beliefs-pdf> [in English].

Decret, F. (2009). *Early Christianity in North Africa*. Translated by Edward Smither. The Lutterworth Press, James Clarke & Co Ltd, 240 p. [in English].

Dellatre, A. L. (1895). *Gamart Ou La Necropole Juive De Carthage*. Lyon. Imperimerie Mougín-Rusand 3, Rue Stella, 3, 51 p. [in English].

Freed, J. (2008). Le père Alfred-Louis Delattre (1850-1932) et les fouilles archéologiques de Carthage. Dans *Histoire et missions chrétiennes*. 67 p. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/281008313_Le_pere_Alfred-Louis_Delattre_1850-1932_et_les_fouilles_archeologiques_de_Carthage [in English].

Frend, W. H. C. (1966). *The Early Church*. Philadelphia: J. B. Lippincott, 288 p. [in English].

Heffernan, T. J. (2012). *The passion of Perpetua and Felicity*. New York: Oxford University Press, 557 p. [in English].

Musurillo, H. (1972). *The acts of the christian martyrs. Introduction texts and translations by H. Musurillo*. Oxford: The Clarendon Press, 379 p. [in English].

The Works of Tertullian. Retrieved from <https://www.tertullian.org/works.htm> [in English].

Tilley, M. A. (2008). «North Africa» in *The Cambridge History of Cristianity*. Origins to Constantine. Ed. M. M. Mitchell, F. M. Young. New York: Cambridge University Press, 381–396. [in English].

Отримано: 02.03.2024

ГІНДА Володимир – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу воєнно-історичних досліджень Інституту історії України НАН України, вул. Грушевського, 4, м. Київ, індекс 01001, Україна (ginda@ukr.net)

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-8373-148X>

GINDA Volodymyr – Candidate of Historical Sciences, senior researcher of the department of military-historical research, Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine, 4 Hrushevskyyi Street, Kyiv, index 01001, Ukraine (ginda@ukr.net)

Бібліографічний опис статті: Гінда, В. (2024). Вагітні жінки на фронті та партизанських загонах під час німецько-радянської війни. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (43), 214–226.

ВАГІТНІ ЖІНКИ НА ФРОНТІ ТА ПАРТИЗАНСЬКИХ ЗАГОНАХ ПІД ЧАС НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ

Анотація. *Мета дослідження* – вивчити проблеми перебування вагітних жінок під час німецько-радянської війни в Червоній армії та партизанських з'єднаннях, проаналізувати ставлення до них військового командування та радянської влади. **Методологія дослідження** ґрунтується на принципах історизму, системності, об'єктивізму. У роботі використані методи історичного аналізу, історико-порівняльний, дедуктивний, аналітичний. **Наукова новизна.** На основі наявного історичного матеріалу вперше у вітчизняній історіографії зроблена спроба комплексного вивчення життя вагітних жінок у бойових умовах, показані його відмінності в Червоній армії та партизанських загонах, розкриті ряд незручностей з якими їм приходилося зіштовхуватися в мілітаризованому суспільстві, проаналізовані радянське законодавство стосовно них, і ймовірні причини планування вагітності. **Висновки.** З'ясовано, що життя жінок при надії у Червоній армії відрізнялося від життя в партизанських загонах. Скажімо, червоноармійки на шостому місяці вагітності відправлялися в декретну відпустку до тилу, дітей на передовій чи фронті вони не народжували та не жили з ними там, тоді як партизанкам нерідко через відсутність зв'язку з «Великою землею», приходилося народжувати та доглядати дітей в лісі, а наявність малюків у парамілітарних формуваннях, як засвідчують архівні джерела та спогади партизанів, могло коштувати життя і матерям, і дітям. Радянське керівництво звернуло увагу на проблему вагітних жінок-військовослужбовиць під кінець війни та відповідно відреагувало на законодавчому рівні, унормувавши терміни перебування вагітних на фронті чи декретній відпустці, та затвердивши соціальні витрати на дітей після народження. Але до кінця проблема вагітних у радянській армії так і не була вирішена.

Ключові слова: німецько-радянська війна, жінка, Червона армія, фронт, вагітність, партизани, діти.

PREGNANT WOMEN AT THE FRONT AND IN PARTISAN UNITS DURING THE GERMAN-SOVIET WAR

Abstract. *The purpose of the research is to investigate the challenges faced by pregnant women in the Red Army and in partisan units during the German-Soviet war to analyze the attitudes of the military command and the Soviet government towards them. The research methodology is based on the principles of historicism, systematicity, and objectivism. The methods used in the work include historical analysis, historical-comparative analysis, deduction, and analysis. The scientific novelty. Based on the available historical material, for the first time in domestic historiography, an attempt was made to study the life of pregnant women in combat conditions comprehensively; the differences in the Red Army and in partisan units were shown, a number of inconveniences they had to face in a militarized society were revealed; Soviet legislation regarding them and probable reasons for pregnancy planning were analyzed. Conclusions. It was found that the life of expectant mothers in the Red Army was different from those in partisan units. While women in the Red Army on the sixth month of pregnancy were on maternity leave at the rear and didn't give birth or reside at the frontline, female partisans had to give birth and care for children in the forest. The presence of children in paramilitary formations, as evidenced by archival sources and memories of partisans, could cost the lives of both mothers and children. The Soviet leadership drew attention to the problem of pregnant military women at the end of the war and reacted accordingly at the legislative level by regulating the length of stay of pregnant women at the front or on maternity leave and by approving social costs for children after birth. However, the problem of pregnant women in the Soviet army remained unresolved.*

Key words: *German-Soviet war, woman, Red Army, front, pregnancy, partisans, children.*

Постановка проблеми. На початку 2000-х років вектор досліджень історії Другої світової війни на Заході змістився з воєнної проблематики у бік соціально-антропологічної. У центр уваги істориків потрапили не бойові дії на фронтах, пересування армій, військове оснащення чи воєнні економіки протиборчих держав, а людина з її проблемами, взаємостосунками, психологічними переживаннями. Цей науковий тренд досить швидко зацікавив дослідників на теренах пострадянської доби, які відобразили його у своїх роботах присвячених німецько-радянській війні. Нині в умовах війни Росії проти України аналіз відповідного історичного масиву може допомогти військовим психологом вирішити багато аспектів життя українських військових на фронті та забезпечити їх від психологічних чи побутових негараздів на передовій.

Однією з багатьох тодішніх популярних тем були нестатутні взаємостосунки між чоловіками і жінками на війні: в Україні в УПА, а РФ – Червоній армії. Однак у ній досі належним чиним не відображена проблема вагітних жінок у бойових умовах.

Аналіз джерел та останні дослідження. У роботі використані джерела з фондів Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України та збірників документів «Русский архив: Великая Отечественная война Приказы Народного комиссара обороны СРСР. 1943-1945 гг. (Русский архив: Великая Отечественная война, 1997) і «Женщины Великой Отечественной

войны» за редакцією Н. Петрової (Петрова, 2014). Основну базу фактичного матеріалу розвідки становлять спогади і щоденники ветеранів Червоної армії та партизанських загонів. В українській історіографії дослідження із заявленої теми відсутні. У 2021 р. ми опублікували монографічне дослідження, де серед багатьох аспектів сексуального життя людей на фронті та окупації періоду німецько-радянської війни побіжно проаналізовані труднощі вагітних жінок на окупованих гітлерівцями територіях, в УПА, радянських партизанських з'єднаннях та Червоній армії (Гінда, 2021). Натомість є кілька ґрунтовних наукових публікацій М. Гавришко (Гавришко, 2015, 2016.), які стосуються нестатутних стосунків в УПА, де окреслені питання вагітності українських жінок-повстанок.

Тема приватності, вагітності та народження дітей на фронті, нестатутних стосунків чоловіків і жінок у Червоній армії і партизанських загонах певною мірою знайшли своє відображення у зарубіжній історіографії. Зокрема, російський історик Олександр Гогун звертає увагу на нестатутні та інтимні стосунки чоловіків і жінок у партизанських загонах та зауважує, що інколи вони набували аморальних форм (Гогун, 2012). Інтимне життя єврейських жінок у партизанських загонах Білорусі висвітлювала, на основі інтерв'ю з колишніми партизанами загону Тув'ї Бельського, американська дослідниця Нехама Тек (Тек, 2003). Форми нестатутних стосунків у Червоній армії ґрунтовно розкрив Олег Будницький, він також побіжно звернув увагу на проблеми вагітності жінок на фронті (Будницький, 2011). Сфера людської приватності у Червоній армії досліджена у колективній монографії російських дослідників Євгена Кринка, Ірини Тажидинової та Тетяни Хлиніної «Приватне життя радянської людини в умовах воєнного часу: простір, кордони і механізми реалізації (1941-1945)». Автори дослідження, окрім нестатутних і романтичних стосунків на фронті, яким присвятили підрозділ «Марс і Ерос: світ почуттів і чуттєвих стосунків у 1941-1945 рр.», зосередили увагу практично на всіх аспектах приватного життя чоловіків і жінок під час війни (Кринко, Тажидинова, Хлынина, 2013). Жіночому повсякденню в бойових умовах, мобілізації, моделям пам'яті та насиллю на Східному фронті присвячені розвідки Ірини Ребрової (Реброва, 2013), Ольги Ніконової (Никонова, 2005), Кармен Шайде (Шайде, 2004), та Анни Крилової (Krylova, 2011).

Мета статті. Проаналізувавши наявну джерельну базу та наративний матеріал, показати побутові проблеми життя вагітних жінок-військовослужбовиць у Червоній армії та радянських партизанських з'єднаннях.

Виклад основного матеріалу. Про побут вагітної жінки-червоноармійки під час німецько-радянської війни відомо мало. У радянську добу про це не волили офіційно говорити, бо народження дітей на фронті певною мірою дисонувало з офіційною пропагандою комуністичного уряду про зятягу героїчну та жертвну боротьбу жінок із ворогом у лавах Червоної армії. У той час ця тема підіймалася лише в спогадах та мемуарах учасників війни, де по-

давалася з позицій романтизму та кохання. Проте проаналізувавши окремі документи, радянський і сучасний нарративний матеріал можна стверджувати, що для жінок все було не так однозначно і райдужно.

Сексуальні стосунки між жінками та чоловіками на війні нерідко призводили до вагітності – як запланованої, так і непередбаченої. Ветерани відзначають, що на фронті планували народження малюків зазвичай одружені військові пари. Але була й така категорія жінок, які прагнули в такий спосіб врятувати себе від загибелі та поїхати до тилу рости дитину. Зазвичай це були мобілізовані жінки, які не надто бажали служити, на відміну від тих, що пішли воювати добровільно з ідеологічних переконань. Таким навіть батьки радили якнайшвидше завагітніти та повертатися додому. Ветеранка Ніна Куніцина згадувала як її рідна мати в одному із листів писала: «Донечко, рідненька, твої подруги вже вдома, родять діток, а ти лишаєшся? Я за дитинку не буду тебе сварити» (Драбкин, Ирнчеев, 2012, с. 111–112).

Вийшовши заміж на фронті військова-перекладачка Ірина Дунаєвська, вирішила завагітніти, бо втомила від війни та хотіла додому. У її щоденнику кожного місяця після інтимної близькості з чоловіком є записи, в яких проступає розпач через початок нового менструального циклу, який свідчив про відсутність вагітності і відкладення поїздки в тил. Ось кілька з них: «Розпочалися місячні, добре, що хоч не на марші. Але краще б і не розпочиналися. Ми з Олексієм не на це сподівалися», – за 16 жовтня 1944 року (Дунаевская, 2010, с. 347). «Місячні. На жаль, моя вагітність знову не відбулася. А так хочеться в мамі», – за 11 листопада 1944 року (Дунаевская, 2010, с. 352). І нарешті довгоочікуваний запис від 12 грудня 1944 року: «Дні йдуть, місячних немає. Кожен новий день підтверджує вагітність, тим паче, що загримок у мене не було. Ось і добре» (Дунаевская, 2010, с. 357).

Однією з головних причин незапланованої вагітності у Червоній армії була відсутність засобів контрацепції у військових. Радянські солдати чи не єдині під час Другої світової війни не мали у своїх аптечках презервативів. Для прикладу, кожен солдат Вермахту завжди при собі мав три презервативи, які видавало командування частини. Призводили до неї нерідко і гвалтування жінок командирами чи рядовими бійцями. Жінки з небажаною вагітністю зазвичай залишалися наодинці зі своєю проблемою. Боязнь осоромитися в очах рідних чи знайомих після повернення додому з дитиною на руках, та ще й без батька спонукала їх робити підпільні аборти або вдаватися до різних методів народної медицини, щоб позбавитися наслідків інтимних контактів з чоловіками. Червоноармійка Баришева у розмові з командиром зауважила: «Я до батьків одразу не поїду, а заїду до знайомої медички, яка зробить мені аборт, а потім поїду додому» (Женщины Великой Отечественной войны, 2014, с. 291). В результаті таких операцій жінки ризикували назавжди втратити репродуктивну функцію. Багатьом взагалі це коштувало здоров'я і життя. В одній із частин після війни дві червоноармійки перед від'їздом додому таємно зробили аборти. Однак обидва виявилися невдалими: одна з них

померла, друга потрапила до шпиталю у важкому стані (Женщины Великой Отечественной войны, 2014, с. 291).

А ось приклад штучного переривання вагітності партизанкою, який озвучив під час інтерв'ю з істориком Олександром Гогунем ветеран Кам'янець-Подільського з'єднання Олексій Артамонов: «Був у нас життєвий випадок. Комісар нашого загону закохався в дівчину, вони давно вже так зустрічалися... і вона завагітніла. Стала просити, щоб лікар зробив їй аборт. Він відмовився. А в нас ця справа, потрібно сказати, переслідувалася. Не сильно, не так, як у Олексія Федорова. Федоров до розстрілу цю справу доводив, – хто завагітніє. А вона сама. Я навіть пам'ятаю – Люся її ім'я. Так вона сідає на коня і як вріже! По сідлу і в ліс! І дорогами давай скакати на цьому коні, будучи вагітною. І потім проходить уже якийсь час – ми думали, вона десь загинула, або поскакала кудись взагалі. Дивлюся – кінь іде, несе цю Люсю на шії у себе. Вона так шию коня обняла, і на ньому їде. Вся в крові. Все. Зробила собі штучний аборт» (Особистий архів О. Гогуна).

Небажана вагітність інколи могла коштувати життя жінкам не через ускладнення після абортів, а не сприйняття цього факту чоловіком-командиром, який мав вже родину і не бажав залишати дитину. Користуючись своєю посадою, він міг відіслати вагітну на небезпечне бойове завдання, з якого вона не повернулася б живою, чи звинувативши в шпіонажі віддати під трибунал, що означало розстріл. Таке явище було поширеним у партизанських загонах, де чоловіки-командири мали необмежено владу, а в жінок не було можливості поскаржитися комусь старшому за званням. У кращих випадках чоловіки відправляли вагітних в інші частини чи партизанські загоны, намагаючись обірвати з ними всі можливі стосунки. Наприклад, заступник партизанського з'єднання О. Федорова Микола Попудренко, коли від нього завагітніла партизанка відразу перевів її до іншого загону, подалі від очей, а коли народила дитину, то командир загону наказав умертвити її, а жінку відправити в тил (Гогун, 2012, с. 426).

Варто відзначити, що до осені 1944 р. вагітні жінки-червоноармійки не мали ніяких преференцій при виконанні своїх обов'язків, принаймні на рівні вищого керівництва СРСР. Лише коли проблема стала актуальною, адже за спогадами ветерана Миколи Нікуліна лише в його частині із 50 мобілізованих у 1942 р. жінок під кінець війни лишилося лише дві, інші поїхали народжувати (Никулин, 2008, с. 36), а з полку Ніни Куніциної із 16–18 дівчат відкомандирували додому шістьох вагітних (Драбкин, Иринчеев, 2012, с. 112), військове керівництво спробувало унормувати статус вагітних законодавчо. Так, Народний комісаріат оборони (НКО) 28 вересня 1944 р. видав наказ №187 «Про надання пільг вагітним жінкам і матерям в армії» (Русский архив: Великая Отечественная война, 1997, с. 317–318), який на канцелярському жаргоні називався «поїздка за наказом 009». Згідно з документом у разі вагітності жінкам передбачалася декретна відпустка у 77 календарних днів: 35 календарних днів до пологів і 42 дні після. Якщо пологи проходи-

ли із ускладненнями, або породилля народила двійню, то відпустка після пологів збільшувалася до 65 днів, але при наявності підтверджуючих медичних довідок. Під час декретної відпустки за червоноармійками зберігалася їх військова посада і заробітна плата, яку мали виплачувати районні чи міські військкомати після надання відпускнуго квитка чи розрахункової книжки.

Наказ забороняв від 4 місяця вагітності навантажувати жінок понад нормово. Передбачалися матерям і соціальні виплати після надання свідчення про народження дитини до відповідних інстанцій. Так, червоноармійкам заробіток яких не перевищував 400 руб. на місяць, виплачували з бюджету НКО одноразову допомогу на придбання комплекту білизни для новонародженого у розмірі 120 руб. (до того виплачували 45 руб.) і на годування дитини – 90 руб. У випадку народження близнюків зазначені суми виплачували на кожного малюка окремо. (Русский архив: Великая Отечественная война, 1997, с. 318–319).

На фронт матері поверталися, коли завершувався термін декретної відпустки. Новонароджених малюків залишали у родичів, а за відсутності такої можливості в дитячих будинках. Згодом повернувшись із фронту забирали назад, але нерідкими були випадки, коли діти виростили так ніколи і не побачивши своїх батьків, бо ті гинули на війні.

Життя та побут жінок при надії у Червоній армії м'яко кажучи було не легкими. У перший цикл вагітності жіночий організм переживає фізіологічні зміни, які іноді відбуваються болісно, а нудота та токсикоз можуть стати тимчасовими супутниками життя. «У господарів свято. В меню: картопляники, хлібний кисіль, пироги. А мене нудить – відразу до харчів, поїла трішки, щоб господарів не ображати. Хочеться киселю з журавлини. Болять груди. Терпи, раз зібралася у мами», – записала у щоденнику І. Дунаєвська, перебуваючи на території Польщі (Дунаевская, 2010, с. 359).

Жінка у такому стані має берегти себе від інфекційних захворювань, простуди, перебувати в стані не важких фізичних навантажень, уникати різких рухів, нервових стресів, стрибків, виснажень, якісно та калорійно харчуватися. А як цього уникнути на передовій? Адже всі перелічені протипоказання для вагітних тут постійні супутники життя. Не менш складно було їм й під час військових маршів, коли пішим ходом долалися десятки кілометрів, а їхати на автомобілі, танку чи возі було не легше, адже там через жажливі дороги так трясло, що жінка могла народити передчасно. Та й на вантажівку чи танк у такому стані ще треба вилізти, якщо на третьому місяці, – це не створить труднощів, то на шостому вже проблематично.

Вагітним приходилося прилаштовуватися до таких умов, бо інших варіантів не мали. Згадуючи перебіг своєї вагітності І. Дунаєвська зауважувала, що навчилася всього намагаючись забезпечити себе від негараздів, і «як потрібно задирати ноги і підтягуватися, щоб, перелізти через борт вантажівки спершись об колесо; як міцно триматися, щоби не сильно трясло у кузові, коли їдеш, і душу не витрясло чи майбутнього малюка, і щоб закріплені по-

гано предмети, що перевозяться, не поранили тебе» (Дунаевская, 2010, с. 59). Дружина партизана Григорія Балицького Марія Товстенко 12 травня 1942 р. народила хлопчика, перебуваючи в загоні. У день перед пологами жінка разом із партизанами зробила перехід у 70 км., і хоча не завжди йшла пішки, цей факт засвідчує, які труднощі їй доводилося долати (Федоров, 1981, с. 514).

Для них не були передбачені медичні консультації фахівців, за протіканням вагітності лікарі не спостерігали, а майбутні мами зверталися до них лише тоді, коли мали можливість або відчували, що з плодом чи організмом коїться щось не те. Але в більшості вони самотужки інстинктивно намагалися зрозуміти власні фізіологічні зміни. За таких умов надто важко було все це психологічно переносити червоноармійкам, які мали першу вагітність і практично нічого не знали про її вплив на організм. «Періодично з'являються і зникають висипи на обличчі. Що це? Кропивниця? Мабуть, спочатку таке буває? Спитати немає у кого, – фіксувала враження від перших місяців вагітності І. Дунаєвська у щоденнику за 19 грудня 1944 р. – Сподіваюся не краснуха. Її мені тільки зараз не вистачало... Це ж треба: дитинки ще немає, а біди вже тут як тут» (Дунаевская, 2010, с. 59). Зазвичай вони шукали порад у старших колег, що вже мали дітей, якщо такі служили з ними, або залишалися на одинці зі своїми проблемами.

Не легше було вагітним у партизанських загонах. Тут брак медичних працівників призводив до того, що жінки за можливості консультувалися у лікарів із найближчих населених пунктів, або зверталися за допомогою до «баб-повитух» чи знахарок, які жили в селах і могли дати поради, допомогти при ускладненнях вагітності чи прийняти роди. Але кожна поїздка до них зазвичай несла в собі загрозу затримання ворогом, а потім і викриття місця дислокації загону. Зазвичай, вагітні партизанки підлягали демобілізації на «Велику землю» (Партизанські колекції Національного музею історії України, 2015, с. 69), але це у випадку, коли загін мав зв'язок із Українським штабом партизанського руху. А так доводилося народжувати у лісі. Народжені в польових умовах діти дуже часто хворіли та гинули, або їх могли умертвляти за наказами командирів. Тут варто зауважити, що на фронті жінки теж могли народжувати, але то була зазвичай їх ініціатива, або невірні вираховані терміни вагітності чи траплялися передчасні пологи, щоправда їх потім всеодно відправляли до тилу. М. Нікулін згадував, що в його частині повариха приховала від усіх вагітність і народила самотужки, але коли керівництво дізналося, то її забрали з частини (Никулин, 2008, с. 158).

Білоруська партизанка-розвідниця Марія Савицька-Радюкович свою доньку народила 1943 р. в копиці сіна на болоті. «Пелюшки на собі сушила, покладу за пазуху, зігрію і знову пеленаю, – розповідала вона Світлані Алексієвич. – Дитина у мене була маленька, три місяці, а я з нею на завдання ходила. Комісар відправляв, а сам плакав... Медикаменти з міста приносила, бинти, сиворотку... Між ручок і між ніжок покладу, пелюшками перев'яжу і несу... Щоб була температура, дитинка плакала, сіллю її натирала. Він тоді

червоний весь, на тілі висип, він із шкіри вилазить. Підходжу до посту: “Тиф, пан... Тиф”. Вони кричать, щоб скоріше йшла: “Век, век”. І сіллю натирала і часник клала... З трьох місяців я з ним ходила на завдання... Ще груддю кормила... як пройдемо всі пости, ввійду в ліс, плачу-плачу. Кричу! Так дитятка шкода. А через день-два знову йду» (Алексиевич, 1985, с. 91–92).

Усі свої переживання з приводу життя рідної дитини в партизанському загоні яскраво описав у спогадах «Війна в ночі» Г. Балицький. «Мене обіймали тяжкі думи: чим годувати Марію, а отже й Листочка (партизани, зі слів Г. Балицького, дали дитині таке ім'я). Перші дні молока в грудях Марії було досить, але пройшов час, і вони спорожніли: нічого було їсти молодій матері, – згадував він. – Тим часом апетит у Листочка зростає. Він сердито рвав соски, а в них нічого не було. Марія плакала від страшного болю, а дитина – від голоду. У мене скиміло серце від безсилля і безпорадності», – пише він про свій стан, коли в партизанських загонах розпочалися перебої з харчами. (Балицький, 1969, с. 260).

У з'єднанні чудово розуміли, що малюку не місце в лісі, тому в черговий раз спробували відправити М. Товстенко до Москви. Спеціально приготували зручний майданчик для прийому літака. Але на біду німці його тричі атакували і матері з дитиною не вдалося вилетіти до тилу. Одного разу в загоні наварили «зеленого борщу» з кропиви та різного коріння. Борщем нагодували і малюка, якому на той час було трохи більше трьох місяців. Хлопчик заснув, а на ранок стомлені батьки знайшли його мертвим. Г. Балицький пише, що він весь був синім, тому дружина побачивши тіло закричала, що його задушили (Балицький, 1969, с. 294–295).

Причину смерті батьки так і не дізналися. Хоча О. Федоров, згадуючи цей епізод у мемуарах, писав, що хлопчик помер через здуття шлунку (Федоров, 1981, с. 515).

Випадки загибелі грудних дітей у партизанських загонах були непоодинокими, переважно через важкі умови проживання та брак харчів. Тому, коли не було можливості відправити їх до тилу, намагалися розмістити у симпатизуючих партизанам селянських родинах. Наприклад, одну жінку-партизанку з п'ятимісячним сином партизани О. Федорова прилаштували у віддаленому від району своєї дислокації селі (Федоров, 1981, с. 518). Політрук 5-ї групи Сумського з'єднання Мінаєв у повідомленні на адресу Т. Строкача щодо стану в партизанських загонах від 28 квітня 1943 р. зазначав, що в загоні С. Ковпака командири намагалися відправити замість пораненого бійця на літаку до Москви вагітну жінку (ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 40, арк. 149).

Дружину партизанського лікаря Віктора Лекомцева, Віра, завагітніла у лісі. Обоє були у партизанській бригаді Антона Бринського. Весь термін вагітності вона перебувала разом з партизанами, не раз допомагала чоловікові під час операцій. За два тижні до пологів навіть асистувала чоловікові при складній операції (чоловік ампутував столярною пилкою пораненому партизану ногу). А. Бринський пише, що напередодні пологів вони потрапили

в оточення і вирішили жінку лишити у когось із селян в одному з лояльних до радянських месників хуторів. Однак цей задум не вдався і вона лишилася в загоні. 8 березня 1943 р. Віра народила сина (Бринський, 1978, с. 295–296).

Не менш скрутно батькам було, коли партизанській загін перебував у рейді чи вів постійні бої проти гітлерівців. У такі моменти їм приходилося думати не лише за свою безпеку, але й безпеку малюка. «Чзак – упав снаряд у болото. Метнулися злякано коні, – описував Балицький один із боїв. – Мить, і підвода з Листочком та Марією – на боку. Хлопчик у воді, кричить на весь ліс, захлинається болотяною тванню. Марія з гвинтівкою в одній руці кинулася до сина. Підхопила його другою рукою, стоїть по пояс у воді, притискає дитячку, заспокоює, щось приказує йому... Допоміг вийти на суше. Сіла Марія мокра з ніг до голови, розповила Листочка – він пирхав, хлипав, захопився кричати і не міг, вода ще була у роті. Викрутила пелюшки і сповила в мокре – ніде ні в кого сухого й клаптика, всі добряче викупалися. Потім скинула свій одяг, викрутила, швидко одяглася – треба йти вперед» (Балицький, 1969, с. 287, 293–294).

Сама пособі присутність малюків у загонах була небезпечною для партизанів, бо вони обмежували маневреність загонів, могли своїм раптовим плачем звести нанівець маскування, видавши місце розташування «народних месників» ворогу. Ось, що з цього приводу зазначав Г. Балицький: «Потрібна була... тиша, але наш Листочок цього не розумів, кричав на весь табір. Біля нього плакала і Марія. Вона схудла, стала вразлива, нервова» (Балицький, 1969, с. 262). У такі моменти мати намагалася заспокоїти малюка давши йому цицьку, породіллі, які не мали молока в грудях, робили для таких випадків дитині імпровізовану пустушку. Пережовані сухарі партизанка замотувала у марлю та давала дитині смоктати. Називали її «лялькою». На певний час вона заспокоювалася. Коли не було «ляльки», дитині давали смоктати шматок напівсирого кінського м'яса (Балицький, 1969, с. 262).

Відомі факти, що під час оточення партизанам навіть за наказом командирів доводилося умертвляти дітей, рятуючи загін від деконспірації. Таку історію розповів 16 серпня 1945 р. представникам комісії зі створення хроніки Великої Вітчизняної війни боець-розвідник партизанського з'єднання О. Федорова Геннадій Мосієнко. Його загін наприкінці лютого 1943 р. потрапив в оточення німецьких військ, керівництво загону в паніці втекло, залишивши бійців напризволяще. Разом з ними перебували 13 вагітних жінок-партизанок. Їх не встигли евакуювати. Під час виходу з оточення двоє жінок народили малюків, яких одразу умертвили, викинувши на сніг. «Народить жінка, й одразу ж дитину в сніг. Дитина лежить, ручками махає, всі йдуть повз і дивляться на цю дитину. Інша дасть йому нюхнути що-небудь з медикаментів, щоб він помер. Жінки були абсолютно розбиті та подавлені морально» (ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 184, арк. 19).

Білоруська партизанка розповідала С. Алексієвич, як радистка з їхнього загону власноручно втопила свого малюка, рятуючи партизанів. Місце зна-

ходження загону німцям видав зрадник, і вони оточили «народних месників» у лісі, партизанам довелося ховатися в болотах, стоячи по пояс у воді, сюди німці боялися заходити через трясовину. «З нами була радистка, вона нещодавно народила. Дитина голодна просить цицьку. Але мати сама голодна, молока немає, і дитина плаче. Карателі поряд, якщо собаки почують, то всі загинемо. Вся група чоловік тридцять. Командир приймає рішення умертвити дитину. Ніхто не наважується передати матері наказ, але вона сама здогадується. Опускає згорток з дитиною в воду і довго там тримає... Дитина більше не кричить... Ні звуку... А ми не можемо підняти очі. Ні на матір, ні один на одного» (Алексєвич, 2012, с. 15).

Г. Балицький писав у щоденнику від 17 серпня 1943 р.: «Цієї ночі народилася дитина у Катерини Рудої. Не знаю, чим кінчиться життя цього малюка..., народжені діти в партизанських загонах довго не живуть, їх душать, як мишей. Така доля цього малюка також чекає» (ЦДАГО України, ф. 64, оп. 1, спр. 59, арк. 154). Можливо, саме тому його дружина, коли побачила мертвим сина, перше, що викрикнула – «Його задушили!!!» (Балицький, 1969, с. 265), бо добре знала, що зазвичай роблять із такими немовлятами.

Про випадок удушення партизанських дітей розповідав О. Артамонов. Із його слів у загоні А. Одухи народився хлопчик, якого назвали Юрком, але вони якраз потрапили в оточення тоді на засіданні штабу командування вирішило придушити малюка. «Вирок» дитині мав винести Артамонов, заздалегідь замінувавши всі партизанські підводи, які довелося залишити, виходячи з оточення. Однак партизан не зміг себе пересилити та зумів винести дитинку з оточення. На жаль, доля хлопчика склалася трагічно: після війни він, граючи зброєю батька, випадково застрелився (Особистий архів О. Гогуна).

Висновки. Як засвідчують наведені факти, проблема вагітних жінок у Червоній армії та партизанських з'єднаннях не була вирішена належним чином радянським керівництвом. Відсутність чіткого алгоритму дій, можливості звернутися до відповідного фахівця за порадою у таких ситуаціях призвели до того, що жінки, які вперше народжували, залишилися сам на сам зі своїми проблемами. Законодавчо вагітні жінки в Червоній армії мали право на декретну відпустку та окремі соціальні виплати після народження дитини, але після її завершення поверталися на фронт. Спогади та щоденники учасників німецько-радянської війни засвідчують, що вагітність на фронті та партизанських загонах у жінок була як запланованою, так і незапланованою. У першому випадку на таке йшли одружені пари, але також і окремі фронтовички, які мали намір завдяки народженню дитини залишити місця бойових дій та вберегтися на певний час від можливої загибелі. У свою чергу незапланована вагітність, яка зазвичай ставалася через відсутність у радянському війську засобів контрацепції, могла призводити до смерті жінок, особливо якщо проти неї були чоловіки-командири, які мали власні родини та не планували жити в подальшому з коханкою. Користуючись своїм становищем

вони могли зробити все аби жінка загинула якщо не погоджувалася добровільно позбутися плоду. Дехто намагаючись приховати свій стан вдавалися до нелегальних абортів, навмисно зривали перебіг вагітності, що теж нерідко приводило до летальних випадків.

Список використаних джерел і літератури:

Алексиевич, С. А. (1985). *У войны не женское лицо*. Минск: Мастацкая лitarатура, 320 с.

Алексиевич, С. А. (2013). *У войны не женское лицо*. Москва: Время, 352 с.

Балицький, Г. В. (1969). *Війна вночі*. Київ: Молодь, 428 с.

Будницький О. В. (2011) Мужчины и женщины в Красной армии (1941–1945). *Sahiers du Monde Russe*. Т. 52. 2–3, 405–422.

Бринський, А. П. (1978). *По той бік фронту. Спогади партизана* (Кн. 2). Київ: Політвидав України, 374 с.

Гавришко М. І. (2015) Гендерні аспекти сексуальної моралі в ОУН і УПА у 1940-1950 рр. *Український визвольний рух*, (20), 199–213.

Гавришко М. І. (2015). Заборонене кохання: фактичні дружини учасників підпілля ОУН та УПА у 1940-1950-х років. *Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства*. Київ: ТОВ «Арт книга», 123–141.

Гавришко М. І. (2016). Чоловіки, жінки і насильство в ОУН і УПА у 1940-1950-х роках. *Український історичний журнал*, 4, 89–107.

Гінда В. В. (2021). *Інтимні стосунки та сексуальне насильство під час німецько-радянської війни в окупації та на фронті*. Київ: Інститут історії України НАН України, 409 с.

Гогун А. С. (2012). *Сталинские коммандос. Украинские партизанские формирования. 1941-1944*. Москва: РОССПЭН, 525 с.

Драбкин, А. В. & Иринчев, Б. К. (2012). «А зори здесь громкие». *Женское лицо войны*. Москва: Яуза, Эксмо, 288 с.

Дунаевская, И. М. (2010). *От Ленинграда до Кенигсберга: Дневник военной переводчицы (1942-1945)*. Москва: РОСПЕН, 410 с.

Інтерв'ю з Олексієм Артамоновим (1918-2010), ветераном Кам'янець-Подільського партизанського з'єднання ім. Михайлова, Київ, 25 липня 2008 р.. *Особистий архів Олександра Гогуна*.

Кринко Е. Ф., Тажидиноа И. Г. & Хлынина Т. П. (2013) *Частная жизнь советского человека в условиях военного времени: пространство, границы и механизмы реализации (1941–1945)*. Ростов-на-Дону: Изд-во ЮНЦ РАН, 362 с.

Krylova, Anna. (2011) *Soviet Women in Combat: A History of Violence on the Eastern Front*. New York: Cambridge University Press, 338 p.

Легасова, Л. В. (ред.) та ін. (2015). *Партизанські колекції Національного музею історії України у Другій світовій війні. Щоденники / НАН України, Ін-т історії України, Нац. музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс*. Київ: Аеростат, 304 с.

Никулин, Н. Н. (2008). *Воспоминания о войне*. Москва: Государственный Эрмитаж, 244 с.

Никонова О. Ю. (2005) Женщины, война и – фигуры умолчания. *Неприкосновенный запас*. 40-41, 282–289.

Петрова, Н. К. (2014). *Женщины Великой Отечественной войны*. Москва: Вече, 695 с.

Реброва, И. В. (2013) Женская повседневность в экстремальной ситуации: по материалам устных и письменных воспоминаний женщин о Великой Отечественной войне. *Российская повседневность в зеркале гендерных отношений*. Сборник статей / Ответ. ред. и сост. Н.Л. Пушкарева. Москва: НЛЮ, 605–630.

Русский архив: Великая Отечественная война. (1997). (Т.13 (2-3): Приказы Народного комиссара обороны СРСР. 1943-1945 гг.). Москва: Терра, 456 с.

Тек Н. (2003) У партизан: судьба женщин. *Женщины на краю Европы* / Под ред. Е. Гаповой. Минск: ЕГУ, 168–187.

Федоров, О. Ф. (1981). *Підпільний обком діє*. Київ: Політвидав України, 831 с.
Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України).

Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України).

Шайде К. (2004) Коллективные и индивидуальные модели памяти о – Великой Отечественной войне (1941-1945 гг.). *Ab imperio*. 3, 1–26.

References:

Aleksievich, S. A. (1985). *U voyny ne zhenskoe litso* [War does not have a woman's face]. Minsk: Mastatskaya litaratura, 320 s. [in Russian].

Aleksievich, S. A. (2013). *U voyny ne zhenskoe litso* [War does not have a woman's face]. Moskva: Vremya, 352 s. [in Russian].

Balytskyi, H. V. (1969). *Viina vnochi* [War at night]. Kyiv: Molod, 428 s. [in Ukrainian].

Brynskyi, A. P. (1978). *Po toi bik frontu. Spohady partyzana* [On the other side of the front. Memories of a partisan]. (Vol. 2). Kyiv: Polityvdav Ukrainy, 374 s. [in Ukrainian].

Budnickij O. V. (2011) Muzhchiny i zhenshhiny v Krasnoj armii (1941–1945) [Men and women in the Red Army (1941–1945)]. *Cahiers du Monde Russe*. T. 52. 2–3, 405–422. [in Russian].

Havryshko M. I. (2015). Henderni aspekty seksualnoi morali v OUN i UPA u 1940-1950 rr. [Gender Aspects of Sexual Morality in the OUN and UPA in 1940-1950's.]. *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh*, (20), 199–213. [in Ukrainian].

Havryshko M. I. (2015). Zaboronene kokhannia: faktychni druzhyny uchasnykiv pidpillia OUN ta UPA u 1940-1950-kh rokiv [Forbidden love: actual wives of members of the OUN and UPA underground in the 1940s and 1950s.]. *Zhinky Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy u Druhii svitovii viini: henderna spetsyfika dosvidu v chasy ekstremalnoho nasytstva*. Kyiv: TOV «Art knyha», 123–141. [in Ukrainian].

Havryshko M. I. (2016). Choloviky, zhinky i nasytstvo v OUN i UPA u 1940-1950-kh rokakh [Men, women and violence in the OUN and UPA in the 1940s and 1950s.]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, (4), 89–107. [in Ukrainian].

Hinda V. V. (2021). *Intymni stosunki ta seksualne nasytstvo pid chas nimetsko-radianskoi viiny v okupatsii ta na fronti* [Intimate relationships and sexual violence during the German-Soviet war in the occupation and at the front]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 409 s. [in Ukrainian].

Gogun A. S. (2012). *Stalinskie kommandos. Ukrainskie partizanskie formirovaniya. 1941-1944* [Stalin's commandos. Ukrainian partisan formations. 1941-1944]. Moskva: ROSSPEN, 525 s. [in Russian].

Drabkin, A. V. & Irincheev, B. K. (2012). «A zori zdes gromkie». *Zhenskoe litso voyny* [«And the dawns here are loud». The female face of War]. Moskva: Yauza, Eksmo, 288 s. [in Russian].

Dunaevskaya, I. M. (2010). *Ot Leningrada do Kenigsberga: Dnevnik voennoy perevodchitsy (1942-1945)* [From Leningrad to Königsberg: Diary of a Military Interpreter (1942-1945)]. Moskva: ROSPYEN, 410 s. [in Russian]

Interv'iu z Oleksiem Artamonovym (1918–2010), veteranom Kam'ianets-Podilskoho partyzanskoho z'iednannia im. Mykhailova [Interview with Oleksiy Artamonov (1918–2010), a veteran of the Kamianets-Podilskiy partisan unit named after Mikhailov]. Kyiv, 25 lypnia 2008 r. *Osobystyi arkhiv Oleksandra Hohuna*. [in Russian].

Krylova, Anna. (2011) *Soviet Women in Combat: A History of Violence on the Eastern Front*. New York: Cambridge University Press, 338 p. [in English].

Krinko E. F., Tazhidinova I. G. & Hlynina T. P. (2013) *Chastnaja zhizn' sovet'skogo cheloveka v uslovijah voennogo vremeni: prostranstvo, granicy i mehanizmy realizacii (1941–1945)* [The private life of a Soviet person in wartime conditions: space, boundaries and mechanisms of implementation (1941–1945)]. Rostov-na-Donu: Izd-vo JuNC RAN, 362 s. [in Russian].

Lehasova, L. V. (Ed.) ta in. (2015). *Partyzanski kolektsii Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy u Druhii svitovii viini. Shchodennyky* [Partisan collections of the National Museum of the History of Ukraine in the Second World War. Diaries] / NAN Ukrainy, In-t istorii Ukrainy, Nats. muzei istorii Ukrainy u Druhii svitovii viini. Memorialnyi kompleks. Kyiv: Aerostat, 304 s. [in Ukrainian].

Nikulin, N. N. (2008). *Vospominaniya o voyne* [Memories of the War]. Moskva: Gosudarstvennyy ermitazh, 244 s. [in Russian].

Nikonova O. Ju. (2005) *Zhenshhiny, vojna i – figury umolchanija* [Women, war and are silent figures]. *Neprikosnovennyj zapas*, 40-41, 282–289 [in Russian].

Petrova, N. K. (2014). *Zhenshchiny Velikoy Otechestvennoy voyny* [Women of the Great Patriotic War]. Moskva: Veche, 695 s. [in Russian].

Russkiy arkhiv: Velikaya Otechestvennaya vojna [Russian Archive: The Great Patriotic War]. (1997). (Vol. 13 (2-3): *Prikazy Narodnogo komissara oborony SSSR. 1943-945 gg.*). Moskva: Terra, 456 s. [in Russian].

Fedorov, O. F. (1981). *Pidpilnyi obkom diie* [The underground regional committee is active]. Kyiv: Polityvdav Ukrainy, 831 s. [in Ukrainian].

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady i upravlinnia Ukrainy [Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine]. [in Ukrainian].

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh ob'iednan Ukrainy [Central State Archives of Public Associations of Ukraine]. [in Ukrainian].

Rebrova, I. V. (2013) *Zhenskaja povsednevnost' v jekstremal'noj situacii: po materialam ustnyh i pis'mennyh vospominanij zhenshhin o Velikoj Otechestvennoj vojne*. [Women's everyday life in an extreme situation: based on materials from oral and written memories of women about the Great Patriotic War]. *Rossijskaja povsednevnost' v zerkale gendernyh odnoszenij. Sbornik statej / Otvet*. Red. i sost. N.L. Pushkareva. Moskva: NLO, 605–630 [in Russian].

Shajde K. (2004) *Kollektivnye i individual'nye modeli pamjati o – Velikoj Otechestvennoj vojne (1941-1945 gg.)* [Collective and individual models of memory of the Great Patriotic War (1941-1945)]. *Ab imperio*. 3, 1–26. [in Russian].

Tek N. (2003) *U partizan: sud'ba zhenshhin*. [Among the partisans: the fate of women]. *Zhenshhiny na kraju Evropy / Pod red. E. Gapovoj*. Minsk: EGU, 168–187 [in Russian].

Отримано: 12.03.2024

DOI 10.32626/2309-2254.2024-43.227-234
УДК 327(73):94(520)«1947/1952»

КОЛЯДА Ігор – доктор історичних наук, професор, професор кафедри методології та методики суспільних дисциплін Українського державного університету імені Михайла Драгоманова, вул. Пирогова, 9, м. Київ, індекс 01601, Україна (kolyada.i.a.1968@gmail.com)

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-3802-9082>

KOLYADA Igor – Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Department of Teaching Methods of Social Disciplines and Gender Education at Mykhailo Drahomanov Ukrainian State University, 9 Pyrohova Street, Kyiv, index 01601, Ukraine (kolyada.i.a.1968@gmail.com)

ЦЕЙГЕР Ігор – студент магістратури історичного факультету Українського державного університету імені Михайла Драгоманова, вул. Пирогова, 9, м. Київ, індекс 01601, Україна (19if.i.zeiher@std.npu.edu.ua)

ORCID <https://orcid.org/0009-0001-6216-5957>

TSEIHER Igor – Magister's degree student at the Faculty of History, Mykhailo Drahomanov Ukrainian State University, 9 Pyrohova Street, Kyiv, index 01601, Ukraine (19if.i.zeiher@std.npu.edu.ua)

Бібліографічний опис статті: Коляда, І., Цейгер, І. (2024). «Зворотній курс» у політиці США щодо Японії 1947-1952 рр. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (43), 227–234.

«ЗВОРОТНІЙ КУРС» У ПОЛІТИЦІ США ЩОДО ЯПОНІЇ 1947-1952 рр.

Анотація. *Мета дослідження* – проаналізувати еволюцію зовнішньополітичного курсу США щодо повоєнної Японії, показати економічні, політичні та стратегічні здобутки «Зворотнього курсу». **Методологія дослідження** спирається на принципи історизму, всебічності та багатовекторності, об'єктивності та системності. **Наукова новизна** полягає у тому, що українська історіографія з питання історії повоєнної Японії є надзвичайно невеликою та має низку білих плям, зокрема – в питанні співпраці японського уряду та американської військової адміністрації. **Висновки.** Американська політика в Японії засвідчує, що вчорашній ворог може стати потенційним партнером, і навіть більше – союзником у майбутньому. Заплативши криваву ціну за перемогу, США розпочали кардинальні реформи Японії, що мали на меті, принаймні в перший період окупації, – демілітаризацію та деіндустріалізацію вчорашнього ворога. Однак, практика показала, що побудова сильної та структурної економіки, лібералізація та демократизація політичних процесів працюють набагато ефективніше. Після завершення Корейської війни економіка Японії вийде на стабільне зростання і дуже скоро призведе до славнозвісного «економічного дива». Сучасна Японія – це

успішна демократична держава, яка входить в п'ятірку лідерів за рівнем ВВП та іншими економічними показниками, є першовідкривачем в новітніх технологіях і науці. Приклад Японії, на наш погляд, є показовим, і засвідчує, що країна, яка переживши руйнівну війну із жахливими втратами, може відновитись за умови проведення глибоких і комплексних реформ в усіх суспільно-політичних, культурних та економічних сферах.

Ключові слова: «Лінія Доджа-Шоупа», реіндустріалізація, «Зворотній курс», американська окупаційна адміністрація, єдиний регулятор державних витрат, Адміністративна угода.

THE “REVERSE COURSE” IN THE POLICY OF THE USA TOWARDS JAPAN IN 1947-1952

Abstract. *The purpose of the research is to analyze the evolution of the foreign policy course of the USA in relation to post-war Japan and to show the economic, political, and strategic achievements of the “Reverse Course”. The research methodology is based on the principles of historicism, comprehensiveness and multi-vectority, objectivity and systematicity. The scientific novelty lies in the fact that Ukrainian historiography on the issue of the history of post-war Japan is extremely small and has a number of white spots, in particular, on the issue of cooperation between the Japanese government and the American military administration. Conclusions.* American policy in Japan proves that yesterday's enemy can become a potential partner and, even more so, an ally in the future. Having paid a bloody price for the victory, the USA began radical reforms in Japan, which were aimed, at least in the first period of occupation, at the demilitarization and deindustrialization of yesterday's enemy. However, practice has shown that building a strong and structural economy, liberalizing and democratizing political processes work much more effectively. After the end of the Korean War, Japan's economy started to grow steadily and very soon led to the famous “economic miracle”. Modern Japan is a successful democratic state that ranks among the top five in terms of GDP and other economic indicators and is a pioneer in the latest technologies and science. The example of Japan, in our opinion, is indicative and proves that a country that has survived a devastating war with terrible losses can recover if deep and comprehensive reforms are carried out in all social, political, cultural, and economic spheres.

Key words: “Doge Line”, “reindustrialization”, “Reverse course”, American occupation administration, unified regulator of public spending, Administrative Agreement.

Постановка проблеми. Широкомасштабна війна, розпочата РФ проти України у лютому 2022 року, актуалізувала цілу низку важливих і проблемних питань. І знову для дослідників історичний досвід набуває не лише наукової, але й прикладної актуальності. Досвід завершення двох світових війн ХХ ст. засвідчує, що помилки повоєнного врегулювання є однією з головних причин короткотривалого миру. В цьому контексті досвід повоєнного облаштування Японії американською адміністрацією, як важливої складової створення системи колективної безпеки після завершення Другої світової війни, заслуговує на особливу увагу з багатьох причин.

Важливість проведення комплексного реформування суспільства країни агресора, як запоруки його подальшого миролюбства та відмови від політики територіальної експансії, реформ, які забезпечать демілітаризацію еко-

номіки та суспільства, а також зовнішньополітичного курсу щодо агресора неможливо переоцінити в контексті побудови миру та стабільності.

Особливої уваги, на наш погляд, заслуговує незаслужено обділений увагою аспект еволюції американської політики щодо повоєнної Японії. Термін «Зворотній курс» (від англ. Reverse Course) широко використовується в західній, зокрема американській та американо-японській історіографії, й означає поступове переорієнтування зовнішньої політики Сполучених Штатів у контексті побудови відносин з переможеною у Другій світовій війні Японією.

Комплекс заходів, проведених американською адміністрацією засвідчив, що навіть найбільш непримиренні супротивники, котрими США й Японія безперечно були в роки війни, можуть вибудувати якісно нові відносини та забезпечити взаємовигідні мир та стабільність.

Аналіз джерел та останні дослідження. Дослідження ґрунтується на джерелах, які представлені документами та директивами, виданих Головнокомандувачем союзними військами в Японії (ГСОВ), правовими нормами та законодавчими актами, що видавали японський уряд та парламент, а також низкою міжнародних угод і декларацій, які приймались у відповідний хронологічний період. Водночас, до матеріалів дослідження входить ряд публікацій в американській періодиці того часу, зокрема статті *The New York Times* та *The Free Lance-Star*.

Історіографія проблеми представлена монографіями та статтями зарубіжних дослідників. Праця професора Гарвардського університету Ендрю Гордона «*A Modern History of Japan*» (Gordon, 2003) є комплексним дослідженням історії Японії, в якій немало уваги приділено зокрема і досліджуваній темі. «*Land and Peasant in Japan*» дослідника та сходознавця Ендрю Джона Града (Grad, 1952) розкриває економічні аспекти політики військової адміністрації. Американський історик японського походження Тсуйоші Хасегава у своїй праці «*Racing the enemy: Stalin, Truman, and the surrender of Japan*» (Hasegawa, 2005) детально описав процес змін у векторі американської політики.

Мета статті. Спираючись на наявну джерельну базу та наукові публікації, проаналізувати комплекс політичних, економічних та стратегічних векторів співпраці США та Японії у 1947-1952 рр., обґрунтувати доцільність та результативність змін у політиці американської військової адміністрації щодо Японії.

Виклад основного матеріалу. Введення Союзних сил на територію Японії було одним з ключових пунктів Потсдамської декларації. У відповідності до неї, офіцери, генерали та урядовці, які ведуть війну, мали бути усунені від влади, а милітаризм повинен бути викоріненим як небезпечна та шкідлива ідеологічна конструкція. Щоб забезпечити це, а також запобігти повторному прояву в Японії агресивних зовнішньополітичних тенденцій, країни-підписанти декларації повинні були окупувати японську територію (Potsdam Declaration / Birth of the Constitution of Japan).

У перший період перебування Головнокомандування союзними окупаційними силами (ГСОВ), новостворений орган союзної адміністрації в Японії на чолі з генералом Дугласом Макартуром, керувалось виданою ще на початку вересня 1945 р. директивою, що проголошувала загальні принципи та засади американської політики. Повністю співпадаючи з вектором, накресленим у Потсдамі, документ обґрунтовував необхідність повного роззброєння Японії, демілітаризації її економіки і суспільства, лібералізацію та демонополізацію економічного життя, лібералізацію та демократизацію політичного, соціального та культурного вимірів (United States Initial Post-Surrender Policy for Japan (SWNCC150/4).

За період 1945-1947 рр. було проведено низку реформ у відповідності до плану: завершилась демобілізація японської армії, реформована політична система та проведені загальні демократичні та вільні вибори за участю цілої низки партій різного ідеологічного спрямування, розроблено проєкт та прийнято парламентом Конституцію (1947 р.). Водночас, в економіці Японії станом на 1947 р. усе ще існували глибокі кризові явища, що за 2 роки окупації так і не вдалося вирішити. Проведена аграрна реформа хоч і вирішувала проблему поміщицького землеволодіння і тотальної бідноти селянства, все ж мала свої недоліки: наднизька ціна викупу, що де факто банкрутувало поміщиків (Gordon, 2003, с. 235), неефективність або, принаймні, обмежена працездатність земельних комітетів, входження до них на корупційних засадах «своїх людей» тощо. Існували й інші кризові явища. Так, на початок 1948 р. об'єм японського промислового випуску дорівнював половині довоєнного рівня, у той час як повоєнні Німеччина та Італія за 3 роки після закінчення війни практично досягли довоєнного рівня промисловості. Продовжувався нестримний ріст цін, індекс котрих зріс у 197 разів в порівнянні з довоєнним показником (Gordon, 2003, р. 236). Заходи зі зменшення впливу дзайбацу (великі промислові та фінансові об'єднання – Авт.) також станом на 1947 р. мали у кращому випадку частковий успіх. Вибудовані на основі американського антимонопольного законодавства проєкти законів приймались парламентом, однак реальне становище справ було значно гіршим. Заснована для демонополізації економіки спеціальна комісія, введення лімітів на володіння компаніями акціями інших установ і банків створювали суттєві перепони японському монополізму, однак не вирішували глобальну проблему (Молодяков, Молодякова, Маркар'ян, 2007, с. 263–265).

Ставало дедалі більш очевидним, що без системної економічної політики відбудова економічного потенціалу Японії навряд чи можлива. На початку 1948 р. ГСОВ починає переглядати свої підходи до економічної політики в Японії. Так, прийняті в 1945 р. принципи «демлітаризації» та «демократизації» японської економіки дещо видозмінюються. Комісія Дрейпера-Джонсона, запрошена для проведення глибокого аналізу й аудиту економіки держави надає свої рекомендації, а також у співпраці з японськими економістами розроблює цілу стабілізаційну програму. Вона передбачала різке скорочення державних витрат і максимізацію доходів з метою якнайшвидше досягнути балансу в бюджеті, введення серйозних покарань за несплату податків, перегляд умов

кредитування та державного субсидювання бізнесу, посилення державного контролю в сфері ціноутворення, а також передача державі більш широких регуляторних функцій контролю за рівнем заробітних плат, реформування торгової сфери, що включала контроль за валютними операціями та максимізацію експортного потенціалу, активний розвиток та субсидювання добувної галузі, металургії та важкої промисловості. Водночас, для контролю за проведенням реформ та імплементації накреслених заходів було призначено Дж. Доджа, авторитетного економіста, який вирізнявся своєю яскравою позицією, що держава має справляти безпосередній вплив на економічні процеси, і лише так можна досягти успіху (Молодяков, 2007, с. 265–267).

Однак ідея повного відновлення японського економічного потенціалу зустрілася з проблемою, яку влучно визначив впливовий американський дипломат: «...Одна з найбільших проблем полягає у тому, в якому саме напрямку Японія має рухатися та розвиватись, не відновивши при цьому своїх імперських амбіцій щодо південних територій. Очевидно, ми повинні допомагати Японії у сфері торгівлі та в інших комерційних можливостях на небаченому раніше рівні. Це наше велике завдання...» (Gordon, 2003, p. 241).

Лінія Доджа-Шоупа – назва системи реформ в економіці Японії, що бере свій початок з 1948 р. ознаменувала відхід США від своєї політики, яка по суті мала на меті зведення Японії до рівня другорядної країни, у тому числі в економічному плані, що не дозволило б їй вести агресивну зовнішню політику. Проблема мілітаризації була перекладена з економіки на політику і дипломатію, що мало дозволити Японії досить швидко відновити і навіть наростити економічний потенціал.

Серед інших заходів, проведених Дж. Доджем варто згадати про встановлення єдиного регулятора державних витрат – Банку Японії, стабілізацію валютного курсу, а також глобальний перегляд попередньої антимонопольної кампанії. В 1948 р. у списку дзайбацу, які підлягали якнайшвидшому розформуванню залишилися лише 18 найбільших. Вони були розукрупнені і вже в середині 1949 р. більша частина їх акцій була розпродана по ринковим цінам. Більш того, курс на реіндустріалізацію, а отже – й утворення нових великих корпорацій не був таємницею. Яскравим прикладом цьому слугує стаття в газеті *The New York Times* від 17 липня 1954 р., яка повідомляє: «Японія знову планує створити корпорації. Токіо оголосило про те, що буде сприяти злиттю промислових концернів у корпорації з метою вступу в активну міжнародну конкуренцію... Одним з головних завдань союзної окупації Японії було знищення таких економічних гігантів, однак, вочевидь, зараз усе зміниться...» (Jaran again plans, p. 20). Тут бачимо неабияку зміну курсу, порівнюючи запроваджені заходи з програмними документами 1945 р..

Крім бюджетної та фінансової, ГСОВ працювала і над податковою реформою. До роботи було залучено широке коло спеціалістів, однак найбільше на остаточний її вигляд вплинув американський економіст К. Шоуп. Було запропоновано знизити податкову ставку майже на третину: з 80% до

55%, при введенні прогресивного податку. Також, планувалось знизити розмір неоподаткованого мінімуму, а також податки на прибуток та на майно. Також був проведений перерахунок амортизаційних фондів з метою поліпшення стійкості та стабільності промисловості (Молодяков, Молодякова, Маркар'ян, 2007, с. 267–268).

Фундамент для майбутнього економічного успіху Японії був закладений, але ще одним несподіваним фактором, який спрацював на користь країни Вранішнього Сонця, особливо для її економіки, стала Корейська війна (1950–1953 рр.). Незліченна кількість замовлень на ремонт машин, перевезення вантажів і навіть забезпечення американського військового контингенту виявились механізмом, який привів вибудовані Доджем і Шоупом шестерні в рух. Прем'єр-міністр Йосіда назвав це «даром з небес» (Gordon, 2003, р. 241), і така оцінка є справедливою. У 1949 р. припинилась емісія і Японія нарешті досягла профіциту бюджету, що майже відразу вплинуло на ціни. Замовлення США допомогли покращити імідж японської економіки на світовій арені, і Японія незабаром розпочала широку міжгалузеву співпрацю із західними країнами.

Варто сказати, що радянська історіографія стверджує про те, що зміна вектору американської політики щодо Японії викликана виключно загостренням повоєнного протистояння США та СРСР, початком холодної війни тощо. Однак з наведених вище фактів, можемо зробити висновок про наявність об'єктивних економічних причин до таких змін.

Курс на реіндустріалізацію замість деіндустріалізації доповнювався й іншими, не виключно економічними елементами. Так, вже в 1950 р. була сформована перша з часів Другої світової японська мілітарна установа – Національний Поліцейський Резервний Корпус. Він налічував 75 тис. чоловік, озброєних за стандартами легкої піхоти армії США. Корпусу було приписано підтримання та захист громадського порядку. Вже за два роки, восени 1952 р. Корпус було розширено до 110 тис. військовослужбовців та перейменовано в Сили Національної Самооборони.

«Зворотній курс» найбільш яскраво позначився на підписаному у вересні 1951 р., одразу після Сан-Франциського мирного договору, Договорі про безпеку. Преамбула документу визначала, що Японія, підписавши Угоду про мир, повернула собі право на самооборону, однак здійснювати її на практиці вона не має змоги, оскільки була роззброєна. В таких умовах, згідно тексту документа, Японія опинялась у небезпеці, оскільки проблема мілітаризму та агресивної політики в світі продовжувала існувати. Тому Японія, користуючись своїм правом, у відповідності до статуту ООН, на особисті і колективну самооборону, просить Сполучені Штати про допомогу. Виходячи з цього, Американські військові сили залишатимуться на японській землі та гарантуватимуть безпеку Японії від зовнішньої та внутрішньої загрози. Останнє особливо цікаво, оскільки стаття 1 угоди зазначає, що американські військові сили, у відповідності до запиту японського керівництва, можуть бути залучені для придушення заворушень та повстань усередині Японії. Конкретного

строку розміщення американських сил на японській території не було, стаття 4 роз'яснювала, що положення справ залишатиметься таким до перегляду його урядами держав, беручи до уваги безпекову ситуацію в світі та в регіоні (Avalon Project – Security Treaty Between the United States and Japan; September 8, 1951). Питання обслуговування американських сил та їх забезпечення регламентувала окрема, так звана, Адміністративна угода. За нею на Японію покладалась частина витрат, пов'язаних із забезпеченням американських військових контингентів, а також регламентувався статус американських військовослужбовців на японській землі, зокрема – їх та їх сім'ям був наданий статус екстериторіальності тощо (Поспелов, 1958, с. 390–399). Усі вказані угоди вступали в дію 28 квітня 1952 р. Японія повернула собі права на повноцінний суверенітет у зовнішній і внутрішній політиці, а це означало завершення періоду американського перебування.

Висновки. Американська політика в Японії засвідчує, що вчорашній ворог може стати потенційним партнером, і навіть більше – союзником у майбутньому. Заплативши криваву ціну за перемогу, США розпочали кардинальні реформи Японії, що мали на меті, принаймні в перший період окупації, – демілітаризацію та деіндустріалізацію вчорашнього ворога. Однак, практика показала, що побудова сильної та структурної економіки, лібералізація та демократизація політичних процесів працюють набагато ефективніше. Після завершення Корейської війни економіка Японії вийде на стабільне зростання і дуже скоро призведе до славнозвісного «економічного дива». Сучасна Японія – це успішна демократична держава, яка входить в п'ятірку лідерів за рівнем ВВП та іншими економічними показниками, є першовідкривачем в новітніх технологіях і науці. Приклад Японії, на наш погляд, є показовим, і засвідчує, що країна, яка переживши руйнівну війну із жакливими втратами, може відновитись за умови проведення глибоких і комплексних реформ в усіх суспільно-політичних, культурних та економічних сферах.

Список використаних джерел і літератури:

Козицький, А. М. (2004). *Новітня історія Азії та Африки*: навч. посіб. для студ. іст. спец. вищ. навч. закл. / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. Львів: Афіша, 430 с.

Молодяков, В., Молодякова, Э. & Маркар'ян, С. (2007). *История Японии. XX век*. Москва: ИВ РАН; Крафт+, 528 с.

Певзнер, Я. Х. (1955). *Экономика Японии после второй мировой войны*. Москва: изд-во АН СССР, 350 с.

Поспелов, Б. (1958). *История войны на Тихом океане* (в 5 т., Т.V. Мирный договор). Москва: изд-во Иностран. л-ры, 508 с.

Эдвардс, К. (1950). *Японские концерны: авториз. пер. с англ.* (Я. А. Певзнер (пер. и вступ. ст.)). Москва: Издательство иностранной литературы, 273 с.

Avalon Project – Security Treaty Between the United States and Japan; September 8, 1951. Avalon Project. Documents in Law, History and Diplomacy. URL: https://avalon.law.yale.edu/20th_century/japan001.asp#art2 (дата звернення: 10.01.2024).

Gordon, A. (2003). *The modern history of Japan*. Oxford University Press, 464 p.

Grad, A. J. (1952). Land and peasant in Japan: An introductory survey. International Secretariat, Institute of Pacific Relations. URL: <https://catalogue.nla.gov.au/catalog/2483661> (дата звернення: 06.02.2024).

Hasegawa, T. (2009). Racing the Enemy. Stalin, Truman, and the Surrender of Japan. Harvard University Press. URL: <https://www.degruyter.com/document/doi/10.4159/9780674038400/html> (дата звернення: 05.02.2024).

Japan again plans huge corporations. (1954). *The New York Times*, 17 July, 20.

Mikio, S. (2000). *A History of Japanese Trade and Industry Policy*. Oxford University Press, USA, 672 p.

Potsdam Declaration / Birth of the Constitution of Japan. National Diet Library. URL: <https://www.ndl.go.jp/constitution/e/etc/c06.html> (дата звернення: 30.01.2024).

United States Initial Post-Surrender Policy for Japan(SWNCC150/4). National Diet Library. URL: <https://www.ndl.go.jp/constitution/shiry0/01/022/022tx.html> (дата звернення: 03.01.2024).

References:

Kozytskyi, A. M. (2004). *Novitnia istoriia Azii ta Afryky* [Contemporary History of Asia and Africa]: navch. posib. dlia stud. ist. spets. vyshch. navch. zakl. / Lvivskiy natsionalnyi un-t im. Ivana Franka. Lviv: Afisha, 430 s. [in Ukrainian].

Molodyakov, V., Molodyakova, E. & Markar'yan, S. (2007). *Istoriya Yaponii. XX vek* [History of Japan. XX century]. Moskva: IV RAN; Kraft+, 528 s. [in Russian].

Pevzner, YA. KH. (1955). *Ekonomika Yaponii posle vtoroy mirovoy voyny* [Japanese economy after World War II]. Moskva: izd-vo AN SSSR, 350 s. [in Russian].

Pospelov, B. (1958). *Istoriya voyny na Tikhom okeane* [History of the Pacific War] (Vol. V. Mirnyy dogovor). Moskva: izd-vo Inostran. l-ry, 508 s. [in Russian].

Edwards, K. (1950). *Yaponskiye kontserny* [Japanese concerns]: avtoriz. per. s angl. (YA. A. Pevzner (per. i vstup. st.). Moskva: Izdatel'stvo inostrannoy literatury, 273 s. [in Russian].

Avalon Project – Security Treaty Between the United States and Japan; September 8, 1951. Avalon Project. Documents in Law, History and Diplomacy. URL: https://avalon.law.yale.edu/20th_century/japan001.asp#art2 [in English].

Gordon, A. (2003). *The modern history of Japan*. Oxford University Press, 464 p. [in English].

Grad, A. J. (1952). Land and peasant in Japan: An introductory survey. International Secretariat, Institute of Pacific Relations. URL: <https://catalogue.nla.gov.au/catalog/2483661> [in English].

Hasegawa, T. (2009). Racing the Enemy. Stalin, Truman, and the Surrender of Japan. Harvard University Press. URL: <https://www.degruyter.com/document/doi/10.4159/9780674038400/html> [in English].

Japan again plans huge corporations. (1954). *The New York Times*, 17 July, 20. [in English].

Mikio, S. (2000). *A History of Japanese Trade and Industry Policy*. Oxford University Press, USA, 672 p. [in English].

Potsdam Declaration / Birth of the Constitution of Japan. National Diet Library. URL: <https://www.ndl.go.jp/constitution/e/etc/c06.html> [in English].

United States Initial Post-Surrender Policy for Japan(SWNCC150/4). National Diet Library. URL: <https://www.ndl.go.jp/constitution/shiry0/01/022/022tx.html> [in English].

Отримано: 13.02.2024

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

DOI 10.32626/2309-2254.2024-43.235-267
УДК 94(477)«1648»

СТЕПАНКОВ Валерій – академік УАІН, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам’янець-Подільський, індекс 32301, Україна (stepankovk@gmail.com)

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-2963-6726>

STEPANKOV Valery – Academician of Ukraine Academy of Historical Sciences, Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of World History, Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko National University, 14 Tatarska Street, Kamianets-Podilskyi, index 32301, Ukraine (stepankovk@gmail.com)

СТЕПАНКОВ Віталій – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам’янець-Подільський, індекс 32301, Україна (stepankov.vitalii@kpnu.edu.ua)

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-5497-9344>

STEPANKOV Vitaly – Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer of the Department of History of Ukraine, Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko National University, 14 Tatarska Street, Kamianets-Podilskyi, index 32301, Ukraine (stepankov.vitalii@kpnu.edu.ua)

Бібліографічний опис статті: Степанков, В., Степанков, В. (2024). Похід Максима Кривоноса у Поділля й Південно-Східну Волинь та його воєнно-політичні наслідки (червень-липень 1648 року). *Наукові праці Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (43), 235–267.

ПОХІД МАКСИМА КРИВОНОСА У ПОДІЛЛЯ Й ПІВДЕННО-СХІДНУ ВОЛИНЬ ТА ЙОГО ВОЄННО-ПОЛІТИЧНІ НАСЛІДКИ (ЧЕРВЕНЬ-ЛИПЕНЬ 1648 РОКУ)

Анотація. *Мета статті полягає у з’ясуванні біографії Максима Кривоноса на початок козацького повстання 1648 р., походу на терени Поділля й Південно-Східної Волині, його перебігу, воєнних дій, політичної самосвідомості учасників виправи та її наслідків для розгортання Української Національної революції влітку 1648 року. Методологічною підвалиною слугують концепти школи «Анналів» й «Нової соціальної науки».*

ної історії», а також принципи історизму, об'єктивності, опори на історичні джерела, системності й всебічності. Основними методами дослідження стали наративний, реконструктивний, хронологічний, порівняльний, історико-генетичний та синхронний. **Наукова новизна** полягає у спробі вперше в історіографії реконструювати цілісну картину визвольного походу М. Кривоноса у Поділля й Південно-Східну Волинь, програмні вимоги його учасників та військово-політичні наслідки для розвитку революційної боротьби влітку 1648 р. **Висновки.** Вивчення виявленого комплексу джерел і наукової літератури дає підстави вбачати у постаті М. Кривоноса видатного очільника національно-визвольної, релігійної та соціальної боротьби населення Правобережної України, яка почала трансформуватися у Національну революцію. Похід розпочався у кінці першої декади червня захопленням ним м. Погребища й завершився у кінці липня відкликанням його Б. Хмельницьким до свого табору. У своєму розвитку пройшов два етапи: 1-й (бл. 7–8 червня – поч. липня) відзначався успішними воєнними діями з польськими залогами міст Брацлавщини та звільненням від польської влади її території; 2-й (поч. липня – кінець липня) переважно характеризувався боротьбою з магнатськими й урядовими підрозділами, який завершилася успішною Старокостянтинівською битвою 26–28 липня, відступом війська князя І. Вишневецького та визволенням теренів Південно-Західної Житомирщини й Південно-Східної Волині. Дякуючи військовим й організаційним талантам, М. Кривоніс спромігся домогтися трансформації 400-хотоного Черкаського полку на початку кампанії у 28–30-тисячне військо в час її завершення. Сповна поділяючи революційні настрої покозачених посполитих, які прагнули звільнення від національно-релігійних утисків й соціального уярмлення, добитися особистої свободи, власності на земельні володіння й незалежності Русі («по Віслу») від Корони Польської, став неформальним очільником радикального угруповання старшин, котра трансформувалася в українську політичну протоєліту.

Ключові слова: М. Кривоніс, Б. Хмельницький, І. Вишневецький, повстання, Національна революція, похід, покозачення, воєнні дії Старокостянтинівська битва.

THE CAMPAIGN OF MAKSYM KRYVONIS TO PODILLIA AND SOUTH-EASTERN VOLYN AND ITS MILITARY AND POLITICAL CONSEQUENCES (JUNE-JULY 1648)

Abstract. *The purpose of the article is to find out the biography of Maksym Kryvonis at the beginning of the Cossack uprising of 1648, the campaign on the territory of Podillia and South-Eastern Volyn, its course, military actions, the political self-awareness of the participants of the expedition and its consequences for the development of the Ukrainian National Revolution in the summer of 1648. The methodological foundation is based on the concepts of the "Annals" and "New Social History" schools, as well as the principles of historicism, objectivity, reliance on historical sources, systematicity, and comprehensiveness. The main research methods were narrative, reconstructive, chronological, comparative, historical-genetic, and synchronous. The scientific novelty lies in an attempt for the first time in historiography to reconstruct a complete picture of the liberation campaign of M. Kryvonis in Podillia and South-Eastern Volyn, the program requirements of its participants, and the military-political consequences for the development of the revolutionary struggle in the summer of 1648. Conclusions.* The study of the discovered complex of sources and scientific literature gives reason to see M. Kryvonis as an outstanding leader of the national liberation, religious and social struggle of the population of Right-bank

Ukraine, which began to transform into the National Revolution. The campaign began at the end of the first decade of June with his capture of Pogrebyshchi and ended at the end of July with B. Khmelnytsky's recall to his camp. It went through two stages in its development: the 1st (approx. June 7-8 – early July) was marked by successful military actions with Polish hostages in the cities of Bratslav Region and the liberation of its territory from Polish rule; The 2nd (beginning of July – end of July) was mainly characterized by the struggle with magnate and government units, which ended with the successful battle of Starokostiantyniv on July 26-28, the retreat of the troops of Prince I. Vyshnevetskyi and the liberation of the territories of Southwestern Zhytomyr region and Southeastern Volyn. Thanks to his military and organizational talents, M. Kryvonis managed to transform the 400-th Cherkasy regiment at the beginning of the campaign into a 28-30-thousand-strong army at the time of its completion. Fully sharing the revolutionary sentiments of the Cossack commoners, who sought liberation from national-religious oppression and social subjugation, to achieve personal freedom, land ownership, and independence of Russia (“on the Vistula”) from the Polish Crown, he became the informal leader of a radical group of elders, which transformed into the Ukrainian political proto-elite.

Key words: M. Kryvonis, B. Khmelnytsky, I. Vyshnevetskyi, uprising, National Revolution, march, demonstrations, military actions, Battle of Starokostiantyniv.

Постановка проблеми. По-перше, в історіографії традиційно обходиться мовчанкою процес трансформації козацького повстання (лютий – травень) у Національну революцію (червень – листопад) 1648 року. У зв'язку з чим утвердилося хибне уявлення про відсутність у її розвитку початкового етапу, коли вона у зародковому стані проходила у формі типового козацького виступу кінця XVI – 30-х рр. XVII ст. Й, по-друге, у ній мають місце як явне перебільшення ролі Б. Хмельницького та його помірковано налаштованого старшинського угруповання старшини у переростанні козацького збройного виступу в революцію, так і відверта недооцінка значущості у цьому процесі її радикального угруповання, постаті М. Кривоноса й революційного пориву мас домогтися незалежності Русі й ліквідувати річпосполитську модель соціально-економічних відносин. З огляду на що, з'ясування визвольного походу М. Кривоноса продовжує залишатися однією з найбільш актуальних проблем дослідження початкового етапу розвитку революції (червень–липень) на території Правобережжя.

Аналіз джерел та останні дослідження. Джерельну підвалину змісту статті склали інформація як рукописних матеріалів, так і археографічних публікацій. Найбільша колекція перших з них зберігається у відділі рукописів (далі – ВР) Львівської національної наукової бібліотеки імені В. Стефаника (далі – ЛННБ), ф. 5, спр. 225, 324, 5768, 3882, 1579 та Центральному державному історичному архіві України (м. Київ) (далі – ЦДІАУ), ф. 1230, оп. 1, спр. 254. Значна її частина почерпнута й у фондах архівів і рукописних відділів таких польських архівів і наукових бібліотек як Archiwum Głównie Akt Dawnych w Warszawie (далі – AGAD), zespół (далі – zesp.) 549, sygnatura (далі – sygn.) 9, т. III; Archiwum Narodowe w Krakowie (далі – ANK), zesp. 465, sygn. 31, 41; Biblioteka Jagiellońska w Krakowie (далі – BJ), sygn. 49, 90; Biblioteka

Książąt Czartoryskich w Krakowie (далі – ВКСЗ), sygn. 142, 143, 379, 1657, 2576, 3564; Biblioteka Naukowa Polskiej Akademii Nauk w Krakowie (далі – ВНАПАН), sygn. 1017. Джерельна інформація, що зберігається в цих та інших архівосховищах, дає змогу з'ясувати маршрут походу М. Кривоноса, його погляди на характер і мету боротьби, основні військові операції по звільненню території Брацлавщини й півдня Волині, перебіг Старокостянтинівської битви, особливості взаємовідносин з Б. Хмельницьким тощо.

Чимала їх частина (у переважній більшості документальних, епістолярій, реляцій, щоденників, мемуарів тощо) опублікована українськими і польськими науковцями. Найбагатші за змістом для висвітлення досліджуваної проблеми такі: Бевзо О. А. «Львівський літопис і острозький літописець» (Бевзо, 1970), «Воссоединение Украины с Россией» (Воссоединение, 1953), Голінський М. «Silva rerum: (1645–1665)» (Голінський, 2019), «Барабой А. и др. (Состав.) Документы об освободительной войне украинского народа 1648–1654» (Барабой и др. 1965), «Еврейские хроники XVII столетия (Эпоха «хмельниччины»)» (Еврейские хроники, 1997), о. Мицик Ю. (Упоряд.) «Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу, 1648–1657» (о. Мицик, 2012), Białobocki J. «Poematy rycerskie» (Białobocki, 2004), Kuszewicz S. «Arma Cosacica» (Kuszewicz, 1913), Michałowski J. «Księga pamiętnicza» (Michałowski, 1864), «Pamiętniki Samuela i Bogusława Kazimierza Maskiewiczów (Wiek XVII)» (Pamiętniki, 1961).

В українській і зарубіжній історіографії проблема визвольного походу М. Кривоноса у Поділля й Південно-Східну Волинь не ставала предметом спеціального вивчення. Тільки в 1956 р. російський історик В. Льогкій зробив перший крок до її виокремлення, присвятивши статтю висвітленню діяльності повстанських загонів влітку 1648 р. під проводом М. Кривоноса (Легкий, 1956, с. 71–92), а в 1982 р. В.С. Степанков уже сформулював її як фахову тему самостійного наукового дослідження (Степанков, 1982, с. 109–111). Всі інші науковці торкалися її вивчення епізодично (побічно або опосередковано) у контексті з'ясування або революційного вибуху літа 1648 р., або діяльності М. Кривоноса. Зокрема, М. Грушевський слушно вбачав у його постаті «головну фігуру повстання» цього етапу революції й вперше звернув увагу на відмінність його ідеології від політичних поглядів гетьмана (Грушевський, 1995, с. 45–49). На переконання В. Липинського, полковник, очолюючи «криваві» дії «української черні», відігравав «руйнівну» роль у перебігу революції (Липинський, 1991, с. 165–166).

З легкої руки М. Петровського, котрий зараховував М. Кривоноса до плеяди «найвидатніших» борців проти польського гніту й «народних героїв», найближчих соратників й однопідумців Б. Хмельницького (Петровський, 1940, с. 74–79), у радянській історіографії запанували ідеалізація його образу й затушовування явних розбіжностей з політикою гетьмана (Апанович, 1991, с. 164–180; Лола, 1957; Полухін, 1952). Відзначимо тільки доробок І. Крип'якевича, котрий звернув увагу на погляди М. Кривоноса та існування

«розбіжностей у війсьній тактиці» з володарем булави Війська Запорозького (Крип'якевич, 1965, с. 57–60; 1990, с. 66–68, 83–88) та В. Льогкого – у висвітленні власне походу полковника у Поділля і Південно-Східну Волинь (Легкий, 1956, с. 194–218; 1959, с. 71–92).

В історіографії незалежної України окреслилася позитивна тенденція до поглиблення вивчення світоглядних засад М. Кривоноса, уточнення маршруту просування його підрозділів у червні – липні та відмови від ідеалізації взаємовідносин з Б. Хмельницьким (Дан, 2004, с. 70–77; Мицик, 1998, с. 164–174; Смолій, Степанков, 2020, с. 145–155, 159–160). Принагідно також зазначимо, що спроба І. Гаврилюка приписати звільнення Брацлавщини полковником І. Гирі й І. Ганжі та обмежити територіальну сферу діяльності М. Кривоноса Старокостянтинівською битвою, повністю позбавлена джерельної аргументації, інформацією якої автор не володіє (Gavryliuk, 2019, s. 95–107). Відомий історик Л. Винар зробив найбільше у дослідженні його біографії (Винар, 2003, с. 353–357; 2003 а, с. 358–371).

Сучасні польські історики акцентують увагу на війських діях під час походу полковника (особливо під Старокостянтинівом). Окремі з них схильні недооцінювати ролі М. Кривоноса в організації боротьби у Брацлавщині й пов'язувати його радикалізм із планами гетьмана (Bazydło, 2017, s. 110–123, 156–181; Dec, 1998, s. 40, 57–69; Kaczmarczyk, 2007, s. 59; Płowy, 2012, s. 46–52, 64–72; Serczyk, 1999, s. 94–99, 103, 112–114, 120).

Мета дослідження полягає у спробі адекватного відтворення картини визвольного походу Максима Кривоноса у Поділля й Південно-Східну Волинь, зокрема висвітлення життя, діяльності та світоглядних засад полковника на 1648 р., формування війська та маршруту просування, війських дій, національно-політичних і соціальних устремлінь учасників повстання й воєнно-політичних наслідків цієї виправи.

Виклад основного матеріалу. Влітку 1648 р., коли виступ Війська Запорозького надзвичайно інтенсивно переростав в Українську національну революцію, джерела вперше почали фіксувати інформацію про полковника М. Кривоноса як одного з найбільш впливових очільників повстання русинів (українців) і водночас найзатятіших ворогів Корони Польської, владу якої в Русі (Україні) прагнув знищити. Уже у липні казимирський райця М. Голінський називав його «гетьманом козацького розбійництва» (Голінський, 2019, с. 136). Направду, масштаб формату його особистості мало чим поступався Б. Хмельницькому й не випадково уже в кінці липня він не без підстав почав претендувати на булаву. Через те, що, на відміну від гетьмана, не обстоював виключно козацьких й релігійних інтересів православної Церкви й не шукав порозуміння з Варшавою, а очолив радикальні устремління покаянного поспільства й нереєстрового козацтва домогтися ліквідації польських владних інституцій та панівної моделі соціально-економічних відносин, отримав абсолютну підтримку з їх боку. Анонімний автор спогаду

«Повстання домового зрадника Хмельницького ...», написаного наступного року, підкреслював, що достоту М. Кривоніс «... найбільше з усіх злого нароби́в по Україні, Волині, Русі. Жодне місто, або рідко яке, могло йому вчинити спротив. Він не тільки над живими, але й мертвими в гробах знущався і Хмельницького до такого ж пролиття крові побуджував ...» (Rebellia, 1913, s. 189–190). Інший анонім у своїй «Хроніці подій за 1648-1649 рр. підкреслював, що 1648 р. «за гріхи наші Пан Бог страшними карами зі своєї волі святої навідав і нечувано покарав Корону Польську», бо повсталий простолю́д, «набравшись сміливості, з якимось Кривоносом спустошив воеводства й опанував їх аж до самого Любліна...» (BNPAN, Sygn. 1017, s. 46).

Науковцям доводиться лише жалкувати, що про життя і діяльність М. Кривоніса до революції та в перший рік її розвитку, в кінці якого його життя трагічно обірвалося, збереглася незначна за об'ємом і за інформаційним наповненням джерельна база. Зробимо спробу систематизувати дані про них у джерелах та наукових працях істориків. Враховуючи, що у 1648 р. його син керував полком, вони слушно припускають час народження початком XVII ст. Повна неясність панує щодо його місця народження. Сучасник подій М. Голінський влітку 1648 р. занотував звістку, що М. Кривоніс раніше був кушніром у Могилеві (невідомо в якому: білоруському чи подільському) (Голінський, 2019, с. 141). Як на наш огляд, радше йдеться про Могилів-Подільський, бо у переписі Подільського козацького полку 1659 р. знаходимо Олександра Кривоніса на посаді його наказного полковника, а сина Стефана – козаком Могилівської сотні (Крикун, 2006, с. 76–77; Степанков, 1990, с. 37). Отже у цьому місці справді проживало сімейство Кривонісів, але це, зрозуміло, не засвідчує, що власне Максим належав до нього. Відомий польський історик другої половини XVII ст. В. Коховський називав місцем його народження Остріг (Kochowski, 1683, s. 47). О. Апанович та Ю. Мицик припускали, що ним могло бути містечко Вільшана на Черкащині (Апанович, 1991, с. 164; Мицик, 1998, с. 166).

Відштовхуючись від змісту відомого памфлету аноніма (Барабой и др., 1965, с. 71), Л. Винар та І Крип'якевич схилилися до думки, що майбутній герой революції проживав в якомусь із маєтків магната Ю. Немирича, розташованому на Житомирщині чи Поліссі (Винар, 2003, с. 355; Крип'якевич, 1990, с. 66). М. Грушевський висловив гіпотезу про його походження з «попівської родини з Браสลавщини або полудневої Київщини» (Грушевський, 1995, с. 46). Таким чином, попри всі неясності, маємо підстави стверджувати наступне: по-перше, він був українцем, а згодом про його шотландське походження повністю спростований Л. Винаром (Винар, 2003, с. 358–361); по-друге, безсумнівним є факт народження М. Кривоніса у Правобережній Україні.

Нез'ясованим продовжує залишатися питання щодо його соціального походження. В. Кривошея та Ю. Мицик обережно натякають на шляхетське (Кривошея, 2004, с. 113–114; Мицик, 1998, с. 165–166). Однак наявна джерельна інформація не підтверджує цього. Так, згадуваний нами М. Голінсь-

кий називав його кушнарем (Голінський, 2019, с. 141), автор памфлету – ремісником (ковалем?) (Барабой и др., 1965, с. 71), а анонім сатиричного вірша «Значний козак Кривоніс» – купцем («Дьоготь і хміль до Польщі перед цим з Русі возив») (Винар, 2003, с. 362; Nowak, 1976, s. 231). У зв'язку з чим поділяємо міркування Л. Винара, «що М. Кривоніс не походив з шляхти, а радше з міщанства або простолюддя» (Винар, 2003, с. 362). Не виключаємо, що був писемним. З рідних уже згадували його сина – невідомого імені (знано-го з джерел як Кривоносенка), а також мав брата, який загинув напередодні Пилявецької битви (о. Мицик, 2012, с. 158; Мицик, 1998, с. 164–167).

З інформації В. Коховського довідуємося, що в молодості за «розбій» засуджений був до смертної кари (Kochowski, 1683, s. 48). Враховуючи, що його особистість відзначалася волелюбністю й рішучістю обстоювати власну гідність і честь сім'ї, припускаємо, що міг, захищаючи їх, вбити котрогось зі шляхтичів або їхніх слуг чи жовнірів. Уникнувши її, подався на Січ козакувати, де, за даними львівського райця С. Кушевича (котрий восени 1648 р., вочевидь, спілкувався з М. Кривоносом), прославився у морських виправах. Як стверджував у своїй праці «Козацька війна», «Зустрівся з Максимом Кривоносом, який упродовж тривалого часу, починаючи з молодих років, був вишколений в усіх видах морської служби, побуваючи в усіх найнебезпечніших і найважчих місцях Гелеспонту й Середземного моря, добре знався з ворогами й океаном (Атлантичним? – Авт.). Здавалося, що він панував не тільки над поляками, але і над своїми товаришами по зброї» (Kuszewicz, 1913, s. 6). Цілком природньо, що козакуючи, міг перевезти сім'ю до Вільшани на Черкащині (Апанович, 1991, с. 164; Мицик, 1998, с. 166). Вірогідно, що з середини 40-х рр. став козакувати і його син.

Як і Б. Хмельницький, до початку революції він теж з молодих літ вдовсталась «проварився в казані», сповненого смертельних небезпек, козацького життя, але, на відміну від нього, не у привілейованому мікросоціумі покозаченої шляхти в складі старшини реєстрового товариства, а з шаблею у руках спочатку у статусі рядового запорожця чи городового нереєстрового козака, а згодом, неодноразово обираючись на старшинські посади, «значного військового товариша». Не менш загартований, вольовий, владолюбний, амбіційний, відважний як і майбутній гетьман, належав, на відміну від нього, до радикально налаштованого кола козаків і старшин, котре у 30-х рр. XVII ст. стало підвалиною формування української політичної протоєліти. Її політичні погляди, котрі, як показали події літа й осені 1648 р., поділяв М. Кривоніс, спрямувалися на збереження єдності козацької корпорації (Війська Запорозького); запобігання спробам козацької верхівки (переважно реєстрової) за допомогою Варшави зосередити у своїх руках провід над Військом Запорозьким і домогтися його перетворення у привілейовану соціально замкнуту страту; утвердження рівноправ'я між реєстровим і нереєстровим козацтвом; відкритості козацької корпорації до вступу до її лав посполитих за умови сприйняття ними цінностей Війська Запорозького; урівняння козацтва

як «рицарства» у правах зі шляхтою; перебрання на себе функцій протектора поспільства й залучення того до боротьби проти національно-релігійних і соціальних утисків; здобуття автономії козацькому регіону (козацькій Україні) тощо. Особливо важливе значення мало окреслення у їх свідомості контурів державної ідеї у формі витворення самостійної Руської (Української) держави (Степанков В., Степанков В., 2021, с. 169–173).

Зі свого боку, світоглядні засади Б. Хмельницького й більшості старшин реєстровиків істотно різнилися від них. Зокрема, захищаючи інтереси православ'я й козацької корпорації, вони прагнули перетворити Військо Запорозьке у замкнуту привілейовану соціальну групу, заборонити вступ до неї посполитих й обмежити прийом нереєстровиків. Не мали й гадки поривати з Річчю Посполитою, вбачаючи у ній Вітчизну й відчуваючи до неї та короля священний трепет благовоління. Ось ці розходження й стали причиною незгоди між обома очільниками революційного вибуху 1648 р. Припускаємо, що до його початку вони вже зустрічалися і перебували у доброзичливих стосунках.

На початку 1648 р. на Січі перебували залога Черкаського реєстрового полку, частина нереєстрових козаків з Черкащини (серед яких напевно і М. Кривоніс) та запорожців. За домовленістю з очільником козацького виступу чигиринським сотником Б. Хмельницьким, вони погодилися передати Січ під його управління, що відбулося 4 лютого 1648 р. (Крип'якевич, Бутич, 1961, с. 31). Бл. 10–15 лютого зібрана тут військова рада обрала його гетьманом Війська Запорозького (Смолій, Степанков, 2020, с. 82–83). Й, не гаючи часу, проголосив себе «володарем і сторожем» Запоріжжя (В.І. Sygn, 49, s. 224). Готуючись до відбиття можливого наступу жовнірів, формував військо, в якому М. Кривоніс ймовірно всього отримав посаду черкаського полковника.

Перша згадка про його безпосередню участь у повстанні припадає на Жовтоводську битву. Зі «Щоденника» польського анонімного автора довідуємося, що 14 травня до польського табору С. Потоцького з'явилися, як заручники від Війська Запорозького для безпечних перемовин, відомі старшини М. Кривоніс і М. Криса: «І дали Кривоноса й другого Крису з Крилова. Крису одягли в атлас, у кармазин, у панцир, Кривоноса ще краще. Ночували з нами, пили, обіцяючи приємності. А в надії цього перемир'я наступного дня у нашому таборі з'явилося багато козаків. Одні у товариства пили горілку, інші – вози грабували. Розповіли про це заручникам і самі це бачили» (Biernacki, 2021, s. 203; Relacje, 1991, s. 105).

Військовий талант воєначальника у М. Кривоноса сповна проявився у Корсунській битві. Прикметно, що Б. Хмельницький доручив йому командувати авангардом українського війська, котрий на світанку 25 травня з'явився в околицях Корсуня і, не гаючи часу, увійшов до міста, в якому «хотів закласти собі осередок війни» (Michałowski, 1864, s. 17; Pamiętniki, 1961, s. 240). Упродовж дня його підрозділи успішно вели сутички з ворогом. Ввечері гетьман дізнався про наміри великого коронного гетьмана М. Потоцького ран-

ком наступного дня розпочати відступ під захистом табору до Білої Церкви через Богуслав. Тому вирішив розгромити поляків під час їхнього маршу, влаштувавши засідку у Гороховій Діброві (Крутій Балці). Для її підготовки негайно спрямував туди з 6-тисячним корпусом і 10 гарматами саме М. Кривоноса. Упродовж цієї ночі й ранку полковник майстерно обладнав засідку: в низу балки поперек дороги було викопано глибокий рів, за яким наспано вал й підготовлено шанці з кількома гарматами. З боків схилу козаки висипали шанці і розташували решту гармат. Й коли вороже військо увійшло до неї, то потрапило під сильний вогонь із самопалів і гармат. Водночас основні сили українців і татар атакували табір з тилу й боків. Внаслідок жорстокого бою, вони прорвалися в його середину і наголову розгромили противника. Перемога була повною, обидва польські гетьмани (М. Потоцький і М. Калиновський) й велика кількість жовнірів потрапили до полону; полягло очевидно близько 1,5 тис. осіб. І чи не вирішальну роль у здобутті цієї блискучої перемоги відіграли вмілі дії М. Кривоноса (Голінський, 2019, с. 90–91; Смолій, Степанков, 2020, 105–110; Стороженко, 1996, 137–163; ВJ. sygn. 90, s. 1–2; Biernacki, 2021, s. 275–306, 386–431; Gavryliuk, 2019, s. 72–78; Michałowski, 1864, s. 20–24, 36–40; Relacje, 1991, s. 115–124).

Відразу ж після перемоги Б. Хмельницький повів військо до Білої Церкви. Дорогою передав через перекопського бея Тутай-бея (свого союзника) вимоги Війська Запорозького М. Потоцькому аби той переслав їх до Варшави. Вони передбачали не тільки виведення польських підрозділів із козацького регіону, центрального й південного Лівобережжя, скасування «управління Речі Посполитої» й «Ординації» 1638 р., але й утворення на цих теренах удільної козацької держави («князівства») (ЛННБ. ВР, ф. 5, спр. 225, арк. 61–61 зв.; ВКСЗ., sygn. 142, s. 166, 169; sygn. 143, s. 610; sygn. 2576, s. 215). Вони однозначно засвідчували той факт, що визначальний вплив на позицію Б. Хмельницького у цей час мало радикально налаштоване угруповання старшини. З'явившись на початку червня до Білої Церкви, Б. Хмельницький розіслав у різні регіони України козацькі підрозділи, очолювані досвідченими старшинами, з метою взяття під контроль розгортання повстанського руху (Бевзо, 1970, с. 121; Величко, 1991, с. 83–84). За даними одного з джерел, полковників М. Кривоноса та І. Ганжу спрямував до Брацлавщини (Бевзо, 1970, с. 121; Величко, 1991, с. 84; ЛННБ. ВР, ф. 5, спр. 3882, арк. 25 зв.): першого у її північно-східну частину, другого – у південну. Інформація брацлавського воеводи А. Кисіля про надіслання М. Кривоноса у Лівобережжя (Воссоединение, 1953, с. 28) є хибною.

Насправді ж він з'явився бл. 7-8 червня в околицях м. Погребищ у статусі черкаського полковника (поширена в історіографії думка, що Б. Хмельницький призначив його наказним гетьманом не підтверджується аналізом джерел) з 400-ма козаками (Степанков, 2005, с. 269). Встановивши зв'язок з міщанами, котрі відчинили міську браму й допомогли козакам розгромити залогу, знищити шляхту й католицьке духовенство, оволодів містом (Віафо-

boski, 2004, s. 27–28). Частина з них, «покозачившись» (Twardowski, 1660, s. 17), влилася до складу полку. Сам же М. Кривоніс подався на південь й захопивши вочевидь Іллінці, Кальник і Дашів, підійшов 13–14 червня до великого міста Немирова, в якому зібралось чимало шляхти й проживала численна заможна єврейська громада. За одними даними, полковник надіслав міщанам листа від гетьмана зі закликом «прийти йому на допомогу» (Єврейские хроники, 1997, с. 98), за іншими – спромігся порозумітися з вйтом (за чутками, не без винагороди) (о. Мицик, 2012, с. 72). Але так чи інакше міщани впустили його вояків і разом з ними, помщаючись за вчинені раніше наруги, скоїли як і в інших містах, жорстокий погром шляхті, католицькому духовенству та євреям, більшість яких впала жертвою їхньої ненависті. Євреї могли врятуватися, тільки прийнявши православ'я. Їхніх малолітніх дітей помилували, котрих на 15 возах вивезли з міста (о. Мицик, 2012, с. 72; Єврейские хроники, 1997, с. 98–100; Віаґобоскі, 2004, s. 28).

Похід М. Кривоніса обумовив спалах повстання посполитих у північній і центральній Брацлавщині. Як зазначав львівський райця С. Кушевич, «знову піднялася велика й небезпечна хуртовина через поганця якогось Кривоніса, котрий збунтував всю чернь українську проти людей костелу католицького та жидів, на села і міста тамтешні, ще вільні від козаків і татар, людні й багаті нападає та сильно спустошує» (Жерела, 1898, с. 35). Звідсіля вирушив на південь аби об'єднатися з І. Ганжею, котрий уже захопив Умань, Бершадь, Верхівку, Олександрівку та ін. поселення й інтенсивно формував Уманський полк, проголосивши себе «старшим полковником». Діяв спільно з полком повстанців, який очолював Трифон з Усть-Бершаді. «Хлопське свавілля, – констатував ротмістр С. Калінський у листі до подільського судді, – почавши від Умані, таку гору бере начебто друге військо Хмельницького» (ЛННБ. ВР, ф. 5, спр. 225, арк. 87). 18 червня вони зайняли Ладижин і вирушили до міцно укріпленого Тульчина, в якому зачинилися шляхтичі й жовніри, котрі втікали з інших міст. Наступного дня захопили Клевань, а 20 червня зробили невдалу спробу оволодіти Тульчином й повернулися до Клебані, де в бою з польськими підрозділами зазнали поразки. Проте під вечір сюди уже з 4 тис. вояків і гарматами з'явився М. Кривоніс, котрий перебрав на себе провід об'єднаними силами. Ранком 21 червня розпочав наступ на Тульчин, розгромив ворожі корогви, зайняв місто й розпочав штурм замку, яким оволодів наступного дня (ЛННБ. ВР, ф. 5, спр. 225, арк. 87–87 зв.; Жерела, 1898, с. 35–36; Мицик, 1998а, с. 285–286, 289–293; ANK, sygn. 31, s. 29–30).

Спочатку у нього виник бодає задум продовжити похід до Шаргорода, куди втекло кілька сот жовнірів з-під Тульчина, а з нього попрямувати до Бара. Затим для перевезення гармат розпочав зведення мосту через р. Сільницю (Мицик, 1998а, с. 290; ANK, sygn. 31, s. 29). А втім з невідомої причини змінив маршрут і попрямував на північ у напрямку Вінниці. По дорозі до лав його полку масово вливалось покозачене поспільство. 8 липня С. Кушевич констатував: «Той поганець Кривоніс, роздмухуючи війну багатьма жорсто-

костями і досі не перестає порушувати на Україні наш спокій і скрізь розпалює ворожнечу. В день святого Петра й Павла (29 червня – І. Сварник) через недогляд тих, кого отці єзуїти прийняли до своєї колегії, випадково згоріла Вінниця. На третій день після цього (себто 1 липня – Авт.) прийшов Кривоніс з великою купою бунтівників і взяв місто ... Той Кривоніс не лише не припиняє бунту, а щодня перемагає» (Кушевич, 1980, №2, с. 130).

Ймовірноше всього бл. 4–5 липня отримав інформацію про криваві розправи князя І. Вишневецького на порубіжжі півдня Житомирщини й півночі Брацлавщини. Зокрема, 28 червня у Погребищах, за визнанням учасника його виправи «... здрайцям рубають руки, саджають на палі, стинають ... і, що там виробляли, страшно розповідати і писати» (ЦДІАУ, ф. 1230, оп. 1, спр. 254, арк. 2–3; Vazydło, 2017, s. 114–115). 29–30 червня послані ним корогви Я. Барановського штурмом оволоділи Немировим й, вирізавши кілька сотень козаків і повстанців, повернулися до князя у Прилуки. 2 липня той відправив 100 драгун до міста аби набрати у них продовольства й фуражу (ЦДІАУ, ф. 1230, оп. 1, спр. 254, арк. 3; Białobocki, 2004, s. 29; Pamiętniki, 1961, s. 247; Tomkiewicz, 2017, s. 162–163).

Тож вирішив виступити проти І. Вишневецького, щоб зупинити його каральні акції. Так розпочався другий етап походу М. Кривоноса, основним змістом якого стала боротьба проти спроб об'єднаних урядових і магнатських підрозділів, очолюваних князем, придушити повстання у Правобережній Україні. Зайняв Стрижівку, Мізяки, Янів, Пиків й інші поселення. Основну увагу приділяв формуванню власного війська, утворюючи полки з покозаченого поспільства. Водночас всіляко підтримував місцевих повстанців у їх домаганні ліквідувати шляхетське панування, урядування польських органів влади й домогтися відокремлення Русі від Корони. По дорозі, відгукуючись на прохання немирівчан, вислав для звільнення міста потужний підрозділ, який 6 липня оволодів містом, а 10 липня штурмом захопив замок. Після залишення 6–8 липня військом І. Вишневецького м. Прилук воно теж переходить до рук повстанців (Еврейские хроники, 1997, с. 103–104; Vazydło, 2017, s. 114–116; Białobocki, 2004, s. 29–30; Pamiętniki, 1961, s. 247–248). Як повідомляв 16 липня анонімний автор, «А Кривоніс знову вирубав Немирів і спалив замок, вважай всю Україну пустошить цей Кривоніс» (Мицик, 1998а, с. 297). Десь на початку другої декади липня до нього приєднався білоцерківський полк Д. Гіри, котрий ще 21 червня очолював залогу Білої Церкви (Воссоединение, 1953, с. 46).

В історичній літературі продовжує домінувати думка, що начебто Б. Хмельницький призначив його наказним гетьманом над полками, відправленими на Правобережжя. Безпосередній натяк про це знаходимо в універсалі сандомирського воеводи, князя В. Заславського до шляхти Руської землі від 19 липня: «... частину війська вислали з вождем Кривоносом на знесення сил Речі Посполитої, а саме полк корсунський, білоцерківський, полк Ганджі Уманського, полк **названого Кривоноса, котрий над тими чотирма поставлений [старшим]** (виділено нами – авт.)» (Томашівський, 1896, с. 5).

Та вже Ю. Мицик засумнівався в цьому, стверджуючи, що черкаський полковник діяв «наказним гетьманом» не формально (як призначений на цю посаду), а тільки «фактично» (Мицик, 1998, с. 169). Нами не виявлено джерельної інформації, що згадані вище полки насправді діяли під його проводом. Цього факту не підтвердив також жоден із полонених козаків у другій половині липня (зокрема і 3-є осіб з полку М. Кривоноса). Всі вони тільки коментували, що вийшли з табору Б. Хмельницького (о. Мицик, 2012, с. 100–101; Michałowski, 1864, s. 94–95). Показово також, що у 3-х листах М. Кривоноса, які збереглися, він підписувався не наказним гетьманом, що зробив би обов'язково будучи ним, а полковником, при чому «без означення свого полкового округу» (Грушевський, 1995, с. 48; Барабой и др., 1965, с. 70, 94; Michałowski, 1864, s. 88–89). Тому не бачимо підстав титулувати Максима наказним гетьманом. Інше питання, що гетьман, справді, як ми уже знаємо, направив його на Брацлавщину і між ними підтримувалося листування (Michałowski, 1864, s. 96).

Тим часом, звільнивши північ Брацлавщини, М. Кривоніс повертається на південь Житомирщини, рухаючись до Махнівки. Його авангард, очолюваний полковниками Д. Гирею й сином (Кривоносенком), залишивши табір, ввечері 16 липня наблизилися до міста. Ранком наступного дня, виманивши залогу, навели її на засідку і розгромили. Не без допомоги його жителів оволоділи ним і розпочали штурм замку. Власник Махнівки київський воевода Я. Тишкевич звернувся по допомогу до І. Вишневецького, котрий перебував у Райгородку. Князь, не задумуючись, прихопивши 1 тис. досвідчених кіннотників, подався до неї. Об'єднавшись неподалік від Махнівки з підрозділами Я. Тишкевича (всього бл. 3,5–4 тис. жовнірів разом із обозними слугами), розпочали наступ. Проте їм не вдалося напасти зненацька. Повстанці, котрі уже оволоділи замком, завчасно помітили наближення жовнірів, збудували укріплений табір й під його захистом розпочали відступати від міста. Спроби поляків розірвати його зазнавали невдач, хоча через сильний дощ у багатьох українців замок порох, тож вогонь із самопалів не був таким щільним, якби цього їм хотілося. Нічна темрява призупинила штурм. Перед ранком І. Вишневецький відвів військо на 1,5 км. Цим скористалися Д. Гиря й Кривоносенко, котрі табором вирушили назустріч противнику. І. Вишневецький атакував його, але безуспішно. Ймовірно, дізнавшись про наближення основних сил М. Кривоноса, князь і воевода розпочали відступ на Волинь через Бистрик, прямуючи до Полонного (Грушевський, 1995, с. 42; Дан, 2004, с. 76; Легкий, 1959, с. 81–82; ЦДАУ, ф. 1230, оп. 1, спр. 254, арк. 3–5; Біалобокі, 2004, s. 30–31; Jerlicz, 1853, s. 67–68; Pamiętniki, 1961, s. 248–250; Bazydło, 2017, s. 118–120; ВКСЗ, sygn. 142, s. 574–575; Tomkiewicz, 2017, s. 173–174).

Довідавшись про присутність князя у боях під Махнівою, М. Кривоніс вирушив у погоню. Наступаючи кількома колонами, його військо звільнило Янушпіль, Чуднів, Чорторію й 20 липня підійшло до Полонного – міста краще уфортифікованого за Львів. Його залага складалася з 1,2 тис жов-

нірів, потужної артилерії (лише замок мав 60 гармат), було вдосталь пороху, куль й іншої амуніції. Наступного дня за допомогою міщан він штурмом оволодів містом, а 22 липня – замком (на бік повстанців перейшли жовніри набрані з українців) (Еврейские хроники, 1997, с. 105–106; Кушевич, 1980, №2, с. 132; Легкий, 1959, с. 83–84; ВКСЗ, sygn. 142, s. 576, 595; sygn. 379, s. 49). Не гаючи часу, розпочав марш на південь до Старокостянтинова, сподіваючись там зустрітися у бою з І. Вишневецьким, звільняючи по дорозі міста й містечка (Судилків, Заслав, Лабунь, Гриців та ін.).

Похід М. Кривоноса у Брацлавщину, на південь Житомирщини й Волині викликав, з одного боку – поголовну втечу шляхти, урядників, католицького духовенства та єврейства, а з другого – масове повстання населення не лише на цій території, але й у Подільському воеводстві. Як наголошував у листі від 21 липня литовський підканцлер до аноніма, «Україна вся повстала, ллється шляхетська кров, хлопства незліченна тьма знесла майже все Брацлавське воеводство» (ВКСЗ, sygn. 3564, s. 58). Подібну думку висловлював й А. Кисіль, зазначаючи: вже досить того лиха, що розпочалася війна, «бо вже безсумнівно повністю люд руський втягнувся у цю війну і нам тепер доведеться або хлопів вирізати і вчинити пустку, або хлопів, борони Пане Боже, нас вистріляють» (Rawita-Gawroński, 1914, s. 85). 28 липня старосельський староста А. Носмеж констатував: «Козаки взяли штурмом Полонне, йдуть на Острог. Вся шляхта повтікала, по дорогах кидають свої пожитки, всюди плач. Господь Бог знає, що далі буде [Козаки] задумують йти до Бродів і до Львова й, як бачу, нізвідки не має надії» (о. Мицик, 2012, с. 97). Зі свого боку литовський канцлер А. Радзивілл у своїх спогадах 29 липня занотував факт падіння Полонного й зауважив, що внаслідок поширення серед козаків чуток про посадження на палі послів Війська Запорозького, їх «огорнуло таке шаленство, що проливаючи кругом кров, все плюндруючи, скрізь опанували велику кількість уфортифікованих міст внаслідок зради міщан-русинів і, піднімаючи бунт серед усіх хлопів, зібрали велике військо» (Radziwiłł, 1980, s. 101). На переконання київського підкоморія Є. Немирича, «так самий великий страх охопив усіх, всі хто живий, швидко втікає, ледве що сотий залишається». Бідкався з того приводу, що шляхетським маєткам «не так страшні поганські (татаро-турецькі – авт.) війська, як повстання наших підданих» (ВКСЗ, sygn. 1657, s. 534).

Істотним політичним наслідком повстання стало формування на звільненій території адміністративно-територіального (полково-сотенного) устрою Української держави, що народжувалася у полум'ї революції. Показані посполиті визнавали нову владу, владу гетьмана. Коли корогви ротмістра Я. Барановського підійшли було до Немирова у кінці червня і поставили ультиматум негайно відчинити міську браму, то почули таку відповідь: «Тут не має нічого ляхського і вже визнаємо Хмельницького володарем своїм і тому йдіть далі собі» (Twardowski, 1660, s. 17). Оце прагнення українців вибороти незалежність від Корони Польської образно змалював автор

«Віршованої» (Подільської) хроніки» (вірогідно ярмолинецький шляхтич Є. Яромолінський):

«Не тільки до Хмеля йшли, а теж особливо до Кривоноса,
До різно званих полковників, але кожен як оса.
«Не ляхів, ляхів», зразу бунти починаються,
Ляха, єврея по скринях, ямах, полицях, угловинах шукають,
Навіть у русі, своїх братів, в землі, в гною, у воді, в дереві

.....
**Бий, забий, знищ, нехай лядської крові й каплі не буде в руських краях
І пам'ять про її запах нехай перед руським носом не смердить.**
(виділено нами – авт.)» (о. Мицик, 2012, с. 499–500).

Відома заява одного із козаків війська М. Кривоноса (кінець червня), котрий добровільно засвідчив, що «вже держава від вас, ляхів, до нас, козаків, перейшла...» (ЛННБ, ф. 5, спр. 225, арк. 87 зв.). С. Кушевич не приховував глибокого занепокоєння тим фактом, що «неприятель підкоряє **руську землю, власність Речі Посполитої, прагнучи й законно** (що безчесно задумав, не зважаючи на жодні трактати, які розуміє в цей час лише як прикриття) **зробити її своєю** (виділено нами – авт.)» (Кушевич, 1980, №2, с. 133). Польський історик другої половини XVII ст. В. Рудавський звернув увагу на той факт, що під час успішного походу М. Кривоноса до Старокостянтинова «Русь тріумфувала начебто з повернення до давніх своїх вольностей і з **відсунення кордонів Польщі аж до Вісли** (виділено нами – авт.)» (Rudawski, 1855, s. 38).

М. Кривоніс, як уже відзначалося вище, та його найближчі соратники – переважно полковники зі створеного ним 24– 26-тисячного війська (Д. Гиря, Кривоносенко, Браха, Копейка, Півмісяця, Полуян, Трифон та ін.) сповна підтримували ці настрої покозачених селян і міщан щодо звільнення Русі з-під польської влади (ЛННБ, ф. 5, спр. 5769, арк. 169; ВКСЗ, sygn. 2576, s. 221). Як підкреслював князь В. Заславський у листі від 23 липня примасу Польщі, «не має інших задумів бунтівник **як завдати остаточного удару по РП-тій**» та «**погубити шляхетський стан** (виділено нами – авт.)» (ЛННБ, ф. 5, спр. 5768, арк. 339). Дещо пізніше полонені повстанці на тортурах визнали, що «не хочуть втихомирюватися аж до Вісли» (ВКСЗ, sygn. 143, s. 27). Красномовним є той факт, що повстанці, котрі діяли окремо від козаків і покозачених посполитих Правобережжя, домагалися того ж, що і вони. Наприклад, захоплені до полону подільські опришки (левенці), які у третій декаді серпня взяли в облогу Кам'янець-Подільський, засвідчили: «не мають з козаками ні жодного зв'язку, ні товариства, але самі **добровільно з відрази до рабства й, не стерпівши польського панування, взялися за зброю проти надмірних зловжिवань**» (виділено нами – авт.) (ВКСЗ, sygn. 142, s. 680).

М. Кривоніс, очолюючи національно-визвольну і соціальну боротьбу селян і міщан, у польських джерелах однозначно трактувався найзапеклішим ворогом шляхти й Корони Польської, «гетьманом козацького розбійництва»,

«тираном» тощо. Шляхтич О. Тишкевич у кінці липня надіслав «новини» до Варшави, в яких М. Кривоніс теж характеризувався «найбільшим тираном, убивцею й грабіжником міст і сіл ...» (Голінський, 2019, с. 113). На відміну від Б. Хмельницького, генеральної старшини й значної частини полковників, котрі знаходилися у війську гетьмана, він не особливо довіряв мирним перемовинам (хоча й не був їх безоглядним противником) із Варшавою і не запобігав перед нею і польськими сановниками, а виступав за продовження активних дій. Вважаємо неточною інформацію з польської столиці від 28 липня, що начебто Б. Хмельницький після захоплення Чуднова, Полонного й інших міст «поспішав» до Луцька й Володимира, аби встигнути до 25 серпня «зупинитися на Віслі» (АНК, sygn. 41, s. 39). Якщо такі наміри і могли у когось бути, то точно не у нього, а, власне кажучи, саме у М. Кривоноса.

Децими світла на його погляді проливає зміст 3-х листів, які збереглися, написаних ним імовірно всього з 18 по 25 липня. Вперше висвітлення його окремих аспектів торкнувся М. Грушевський (Грушевський, 1995, с. 46–47, 53), а значно пізніше – І. Крип'якевич (Крип'якевич, 1965, с. 57–61). Останній не заперечував того, що Максим «думав і про мир з Польщею», визнавав існування в нього «близьких зв'язків ... з татарською ордою» й стверджував: «у найважливіших політичних справах він поділяв погляди Хмельницького...» (Крип'якевич, 1965, с. 58–60). На переконання ж М. Грушевського, до якого приєднуємося, М. Кривоніс не становив собою тогочасного типового очільника розлюченого «плебсу», охопленого ненавистю і жадобою помсти до своїх поневолювачів, а був особистістю по-суті якісно іншого політичного історичного масштабу. За його спостереженням, «Кривонос титулує себе полковником королівського козачого війська (завсіди однаке без означення свого полкового округу – не називається він і в звітках про Кривоноса, се показує, що у властиву військову організацію він таки не входив). Але яку імпозантну роль він при тім бере на себе! Він хоче рішати про війну і згоду, диктує умови, ставить ультіматум, береть ся наводити чи відкликати татарську орду. **Се не простий полковник; сей чоловік, видима річ, чує щось більше за собою** (виділено нами – авт.)» (Грушевський, 1995, с. 48). Йі це яскраво засвідчує зміст згаданих листів, форма, інтонація й стиль його викладу:

По-перше, не може не впадати у вічі повна відсутність благочестивого вшанування у звертанні до адресатів їхнього вищого соціального статусу. Висловлюється чітко, думки формулюються без витіюватості, пишномовності й хитромовності, в тональності яких нерідко звучали твердість, ультімативність і приховані погрози.

По-друге, спостерігається безсумнівний прояв владності, перебирання на себе невластивих для полковника політичних компетенцій гетьмана, старшинської чи навіть військової ради: продовження/припинення воєнних дій, турбота про долю козацького посольства відправного до Варшави, від щасливого повернення якого ставив майбутнє відносин між ним і Польщею.

«Одначе, вже ж то буде мир, – писав до князя, командуючого польським військом В. Заславського, – якщо в.м-ть до того дня доставиш послів наших, а я тоді зможу зупинитися; а якщо не буде, змушений буду чинити спротив й оборонятися разом з Ордою. Й.м.п. гетьман з людом підійде» (Michałowski, 1864, s. 88). Мало цього, брав на себе обов'язок самочинно (без узгодження з гетьманом) домовлятися з татарами про характер відносин з Польщею. «І повторно прошу в. м. пана про послів наших, щоб були повернені, – наголошував він, – **тоді ж відразу пішло до Тугай-бея, щоб затримав Орду** (виділено нами – авт.)». (Michałowski, 1864, s. 88).

По-третє, вважав особистим обов'язком захищати населення від кривавих розправ І. Вишневецького, намагаючись розгромити його. В усіх трьох листах рефренам звучить обвинувачення князя у зриві перемир'я, лютих мордуваннях невинних людей та особистому (знову ж таки без координації своїх наступальних дій з планами Б. Хмельницького) намірі покінчити з ним. «Мусиш визнати, – звертався 25 липня М. Кривоніс до В. Заславського, – що вже було розпочалося втихомирення і ми не хотіли більше спустошувати землі польської. Тільки у нас викликав лють к-зь Єремія тим, що людей катував, вирізував і на палі вбивав, всюди у кожному поселенні посеред ринку – шибиниця і тепер виясняється те, що на палі були невинні люди. Попам нашим очі висвердлював. Ми також, обороняючи віру і життя власне, мусіли стати за свою кривду». Через що, як наголошував у листі до польського полковника К. Корицького, «Я не перестану шукати його всюди, навіть і в костьолі, аж поки не дістану його» (Барабой і др., 1965, с. 70, 94; о. Мицик, 2012, с. 115; Michałowski, 1864, s. 88).

По-четверте, показово, що визнаючи де-юре своє підпорядкування владі Б. Хмельницького (повідомляв В. Заславському, що відправив його посланця С. Колонтая у супроводі 3-х сотників з козаками «до пана гетьмана нашого Війська Запорозького» (Michałowski, 1864, s. 88)), де-факто не узгоджував з ним власних воєнних операцій (маємо зізнання захопленого до полону сотника (полковника?) Полуяна, що «Хмельницький наказував Кривоносу, аби без його поради нічого не чиняв» (Michałowski, 1864, s. 147)).

Безперечно мав рацію М. Грушевський, коли стверджував, що М. Кривоніс відчував «щось більше за собою». І, як на наш погляд, цим «щось більшим» був внутрішній, можливо не до кінця усвідомлений, поклик до утвердження себе в іпостасі вождя повстання й очільника Війська Запорозького. Тим паче, що для цієї ролі у нього були всі необхідні природні задатки, воєнні успіхи у боротьбі з ворогами, величезний авторитет серед покозаченого попільства Правобережжя та мілітарний потенціал сформованого 24–26 тисячного війська. З огляду на що постає питання: чи готувався М. Кривоніс до відкритої боротьби за владу? Маємо підстави стверджувати, що ні! Він занадто добре знав козацьке звичаєве право й традиції, що передбачали наступне: булаву можна було отримати винятково за ухвалою військової козацької ради, іншого варіанту не існувало. Можливо саме на нього і покладав надії.

Отримавши бл. 21–25 липня наказ Б. Хмельницького (який стосувався і його старшин) негайно припинити свавілля і повертатися до військового табору, він відмовився його виконувати бо, мовляв, **«ти не є нашим присяглим гетьманом, так і я ним можу бути як і ти, не буду тебе слухати** (виділено нами – авт.)» (Крип'якевич, Бутич, 1961, с. 67; ЛННБ. ВР, ф. 5, спр. 5769, арк. 169). На превеликий жаль цього листа дослідникам ще не вдалося виявити. У їх розпорядженні є тільки дуже загальний переказ його змісту, проте, навіть, якщо у ньому прояв цієї непокори обґрунтувався у значно м'якшій формі, все ж відкрите ігнорування волі гетьмана не могло не загострити до меж конфліктної ситуації, породженої відмінністю поглядів на мету боротьби, її характер, роль і місце у ній покозаченого поспільства, самостійністю власної політики і засвідченою тепер претензією на булаву. Й, зрозуміло, владолобний гетьман не міг проігнорувати реальну загрозу її втрати, прийняв виклик і вирішив ліквідувати претендента на верховну владу у Війську Запорозькому.

Тим часом він, розіславши радикально налаштованих старшин у різні регіони, з власних переконань, а також враховуючи настрої переважної більшості реєстровиків та їхніх старшин, котрі приєдналися до повстання, відмовляється від продовження переможного походу у Центральну й Західну Україну з метою їх визволення. А він не тільки напрошувався, а був життєво необхідним для одержання перемоги. Й для цього склалися вкрай сприятливі умови: Корона Польська втратила армію і головнокомандуючих, відсутність боездатних підрозділів на українських теренах, рішуча готовність більшості українського населення (за винятком князів, магнатів і шляхти) взятися за зброю з метою ліквідації польської влади й існуючої моделі соціально-економічних відносин, смерть короля Владислава IV, розгубленість центральної влади й масова паніка серед шляхти, яка наче жахлива пожежа охоплювала її у південних і центральних районах України. Проте, ні Б. Хмельницький, ні його старшинське угруповання (в руках яких тепер опинилося керівництво Військом Запорозьким і повстанням, через те що вище згадані старшини залишилися у меншості) не скористалися ними.

Постає слушне запитання: чому? Відповідь на нього, як на перший погляд, для читачів може видатися повною несподіванкою. А вона полягає в наступному: вони, розпочавши повстання, аж ніяк не ставили за мету домогатися незалежності від Речі Посполитої й розбудови самостійної Руської (Української) держави. Перебуваючи у полоні ягеллонської ідеї її цілісності й вбачаючи у ній свою єдину кохану Вітчизну, прагнули добитися лише гарантій захисту прав, привілеїв і свобод для Війська Запорозького й припинення утисків православ'я (Грушевський, 1995, с. 11; Грушевський, 1995а, с. 181; Крип'якевич, Бутич, 1961, с. 35–44; Степанков, 2006, с. 253–256).

Вбачаючи у своєму виступі всього-на-всього «невільний гріх», у листі до короля (не знаючи про його смерть) від 12 червня гетьман прохав проявити до них **«... найнижчих підніжків своїх, батьківське милосердя і, відпустивши нам невольний цей гріх, зволив наказати при давніх правах і вільно-**

стях нас залишити (виділено нами – авт.) ...» (Крип'якевич, Бутич, 1961, с. 35). Саме тому вони спромоглися переконати зібрану 20-тисячну військову раду 10–12 червня у доцільності припинення воєнних дій, відіслання татар, укладення перемир'я і вирядження до Варшави посольства для переговорів з метою укладання відповідної угоди (Барабой і др., 1965, с. 72; Michałowski, 1864, s. 50). Не може не викликати подиву й надмірна поміркованість змісту отриманої ним інструкції: збільшення реєстру з 6 до 12 тис. козаків, виплати заборгованої платні, залишення Війська Запорозького «при всіх наших військових вільностях і привілеях», права обирати своїх старшин, повернення захоплених уніатами церков й «не чіпати», «нашого духовенства» тощо. Й при цьому жодного слова про урівняння у правах руського народу з польським і литовським, козацтва зі шляхтою й надання козацькому регіону автономії, не кажучи вже про утворення тут удільного «козацького князівства» (Крип'якевич, Бутич, 1961, с. 38–39). Термін перемир'я встановлювався на місяць, упродовж якого посольство мало повернутися з Варшави. Інакше, за словами гетьмана, «це матимемо за поганій знак, тоді вийде з військом своїм на волость, пославши собі по татар ...» (AGAD, zesp. 549, sygn. 9, T. III, s. 92).

Якщо ж порівняти зміст цих домагань з клопотаннями радикально налаштованих старшин 30-х рр. XVII ст., то змушені визнати, що він виявився суттєвим кроком назад, через те що у ньому повністю відсутній політичний компонент. У той же час, наприклад, ще у 1632 р. гетьман Іван Кулага-Петрижицький добивався від Варшави не тільки урівняння соціально-політичного статусу козацтва зі шляхетським, але й принесення майбутнім королем (Сигизмунд III помер і Річ Посполита пережила стан безкоролів'я, як до речі це мало місце влітку–восени 1648 р.) присяги «... **підтвердити права й вольності російської (себто руської – авт.) нації і наші рицарські ...**» й скасувати унію. При цьому перестерігав владні кола Польщі, що коли король обійме трон без нашої згоди, «без затвердження прав і свобод народу нашого російського ... тоді аби нас за бунтівників Р. П. не вважали ... **бо жодного за володаря собі мати не хочемо, як уже зазначалося, допоки нам і духовним нашим прав, свобод і вольностей його к.м. не затвердить і не присягне** (виділено нами – авт.)» (Брехуненко, 2016, с. 354; Мицик, 1996, с. 21). І якщо насправду у 30-х рр. радикальне угруповання старшини **трансформувалося в українську політичну протоеліту**, то помірковане угруповання Б. Хмельницького продовжувало до кінця листопада 1648 р. залишатися на позиціях **власне козацької еліти** (виділено нами – авт.).

Призупинення гетьманом наступу врятувало Річ Посполиту від військово-політичної катастрофи, на порозі якої перебувала, реальність якої сповна відчували/передбачали її прозірливі шляхтичі і сановники. Вже 6 червня шляхтич Громкович з великим полегшенням повідомляв аноніму: «Якби ж то сам Бог своєю найвищою силою не затримав Хмелька, то напевне тепер він міг уже бути поблизу самого Володимира (сучасного Володимира-Волинського – авт.)...» (ВКСЗ, sygn. 142, s. 146). На переконання князя А. Сангушка, дуже доб-

ре, що Б. Хмельницький після Корсунської перемоги «далі не пішов у держави Речі Посполитої, що трапилося тільки з волі Божої. Бо йому й ніхто за такий короткий час і за такої сили не вчинив би спротиву (ЛННБ. ВР, ф. 5, спр. 324, арк. 34 зв). Польський референдар не сумнівався в тому, що велика Божа ласка «над Вітчизною» проявилася саме в тому, що він «так засліпив того ворога», котрий після «такої значної перемоги» не вирушив далі вглиб, бо «за такої нашої неготовності ніде б жодного не зустрів спротиву», а «забавлявся відбиранням Київщини й Чернігівщини» (ВКСЗ, sygn. 142, s. 205). Гадаємо варто прислухатися до думки одного з найбільш освічених й талановитих політиків Речі Посполитої литовського канцлера А. С. Радзивілла, котрий не сумнівався у тому, що якби козакі і татари «не виявилися затриманими Божою силою і заступництвом Богородиці, то могли б прагнути захопити сам Краків і Варшаву без будь-якого опору. Бо такий страх запанував, що всі думали більше про втечу ніж про оборону (виділено нами – авт.)» (Radziwiłł, 1980, s. 77).

Аналіз віднайдені джерельної інформації про політичну діяльність Б. Хмельницького упродовж другої половини червня й першої половини серпня цілковито підтверджують висловлення у свій час міркування М. Грушевського, що він і «статечне козацтво» прагнули «Залагодити як найскорше все що стало ся, дістати бажані – такі скромні справді – уступки, і вернути ся до привычного становища вірних слуг його королівської милости і річипосполитої...» (Грушевський, 1995, с. 9). Для досягнення цієї мети він вдавався до наступних заходів:

По-перше, докладав максимум зусиль аби переконати Варшаву у миротворчих намірах Війська Запорозького. Як зауважував один зі шляхтичів, гетьман і старшини схилилися до завершення воєнних дій й укладення миру, «коли б Річ Посполита погодилася на їхні пункти» (ВКСЗ, sygn. 142, s. 291; sygn. 143, s. 533). Прагнув досягнути цього як через продовження миротворчих перемовин з А. Кисілем (Воссоединение, 1953, с. 46–47), так і через налагодження контактів з такими впливовими сановниками як князями І. Вишневецьким (Воссоединение, 1953, с. 45, 47; Крип'якевич, Бутич, 1961, с. 61) та призначеним 9 червня конвокаційним сеймом головним регіментарем польського війська, що розпочало формуватися, В. Заславським (Гаврилюк, 2013, с. 93; Крип'якевич, Бутич, 1961, с. 46–47, 63).

По-друге, засвідчуючи лояльність до польських владних структур й існуючої соціальної моделі, брав під захист володіння окремих магнатів, senatorів і шляхтичів. Зокрема, у другій декаді червня, намагаючись порозумітися з І. Вишневецьким, гарантував тому збереження життя і всіх маєтностей, а також покарав повстанців, які напали на них (Воссоединение, 1953, с. 45, 47; Крип'якевич, Бутич, 1961, с. 61). Щоправда, дізнавшись про вчинювані князем розправи над мешканцями захоплених поселень, 29 липня передав маєтки князя у володіння коронного стражника С. Лаца (Крип'якевич, Бутич, 1961, с. 61). А днем раніше взяв під захист маєтності литовських се-

наторів та інших панів (Крип'якевич, Бутич, 1961, с. 59). 30 липня звернувся з суворим універсалом до козаків, забороняючи під загрозою смертної кари, завдавати збитків у володіннях В.Д. Заславського (о. Мицик, 2012, с. 102).

По-третє, уникаючи загострення відносин з польським урядом й можливого поновлення воєнних дій з Коронаю Польською, обмежував з другої декади червня прийом покозачених посполитих до війська (ВКСЗ, sygn. 142, s. 147; Radziwiłł, 1980, s. 77) й намагався стримувати розгортання національно-визвольної й соціальної боротьби посполитих, яка реально загрожувала зірвати мирні переговори. Тому на догоду І. Вишневецькому, в другій половині червня направив каральну експедицію проти повстанців, котрі захопили м. Лубни (Воссоединение, 1953, с. 47). А в процесі перемовин з посланцем А. Кисіля П. Ласком у кінці червня повідомив, якщо посольство до Варшави буде відіслане «з успіхом, то він захоче піти проти них (повстанців – авт.) й знищити їх, а тепер надсилає до них свої універсали, але вони на це не звертають уваги...» (Воссоединение, 1953, с. 47). 7 липня повідомив А. Кисілю, що «Ми не бажаємо, щоб до більших втрат дійшло, а тому розіслали по всій Україні універсали про те, щоб кожен, як з нашого Війська Запорізького, так і з інших шляхетських підданих, під страхом суворой кари ці бунти і заворушення мусить припинити, щоб ми у найбільшій ласці й. к. м-ті, якого господь Бог з ласки своєї святої нам і всій Речі Посполитій охоче дасть, залишитися могли (виділено нами – авт.)» (Крип'якевич, Бутич, 1961, с. 53).

Цієї ж політики стосовно повстанського руху продовжував дотримуватися й упродовж липня. Так, 30 липня у листі до В. Заславського знову ж таки наголошував: «І якщо з листів їх м-тей пп. сенаторів і всієї Речі Посполитої я зрозумію, що ви хочете миру, то сам з усім військом повернуся і орді наказу повернутися, щоб більше по крові християнській не бродила, а своїх від наїздів і шарпанини не чим іншим, тільки мечем приборкую, щоб вже більше це не повторилося (виділено нами – авт.)» (Крип'якевич, Бутич, 1961, с. 63). Цього ж дня, опираючись на розроблених ймовірно у другій декаді липня гетьманською канцелярією «**Артикулів про устрій Війська Запорозького**» (своєрідний правовий акт, який вочевидь, регулював статус, права й обов'язки владних структур у козацькій корпорації у час воєнних дій), наказав полковникам карати смертю і козаків їхніх полків, і покозачених посполитих, котрі нажилися б порушити його заборону завдавати шкоду маєтностям В. Заславського в районі Острога. У випадку «коли б полковник не вчинив слушної справедливості, то він і сам буде нами скараний на смерть» (о. Мицик, 2012, с. 102). Й, отримавши відмову у послуху з боку М. Кривоноса, бл. 29–30 липня відіслав йому жорсткий наказ негайно з'явитися зі старшиною й військом до табору для участі у роботі військової ради (ЛННБ, ф. 225, арк. 123; ВКСЗ, sygn. 142, s. 613).

По-четверте, аби уникнути обвинувачень з польської сторони у підготовці воєнного наступу, а відтак і зриві мирних переговорів, не поспішав

із мобілізацією війська та його просуванням у центральні райони України. Військовий табір було закладено на традиційному для Війська Запорозького місці – в урочищі Маслів Став на березі р. Росави, куди з'явився тільки наприкінці другої декади липня. Затримка повернення посольства з Варшави й отримувані відомості про безчинства І. Вишневецького, врешті-решт спонукали гетьмана бл. 22-23 липня вирушити у похід й бл. 27 липня він прибув до Паволочі. По дорозі надіслав листа М. Кривоносу з розпорядженням повідомляти йому про наступальні дії поляків, обіцяючи з'явитися на допомогу (Грушевський, 1995, с. 49–52; Смолій, Степанков, 2020, с. 143–144, 152–153; Michałowski, 1864, s. 96). А вже у згаданому листі від 30 липня до В. Д. Заславського сповістив того, «що ми, незмінні слуги Речі Посполитої ... **дуже хотіли б жити у мирі. Однак ми мимоволі мусли вирушити з усім військом через те, що князь й. м-ть Вишневецький виступив проти нас...** (виділено нами – авт.)» (Крип'якевич, Бутич, 1961, с. 63). На початку серпня залишив Паволоч і через Янушпіль попрямував до Старокостянтинова (Крип'якевич, Бутич, 1961, с. 664).

Миротворча політика Б. Хмельницького та його угруповання не могла не викликати гострого невдоволення з боку радикально налаштованих кіл козацтва і покозаченого поспільства. Уже на згадуваній білоцерківській військовій раді 10–12 червня переважна більшість з 20 тис. її учасників рішуче виступала проти укладення перемир'я і вимагала від гетьмана «втяти шию» посланцю А. Кисіля П. Ласку (Барабой и др., 1965, с. 72; Michałowski, 1864, s. 50). І тільки з великими труднощами йому і старшинам пощастило, внаслідок 7-мигодинних умовлянь і переконань, схилити раду до ухвали щодо укладення перемир'я (Барабой и др., 1965, с. 72; Michałowski, 1864, s. 50).

Проте гетьману так і не вдалося запобігти насильствам з боку «свавільної черні» щодо шляхти, урядників та євреїв у Білій Церкві та її околицях (ВКСЗ, sygn. 142, s. 260). І вже в кінці червня далекоглядні шляхтичі почали висловлювати сумніви у можливість успішного завершення мирних переговорів внаслідок несприйняття їх з боку «бунтівників». Як повідомляв анонім примасу М. Лубенському, не слід особливо «покладатися на них», бо хоча «у цих трактатах й не могло бути якоїсь ганьби, без війська трактувати – це справа безнадійна, бо і сам Хмельницький у бунтівних свавільників **не може мати єдиновладдя, котрі навчилися своїх гетьманів топити** (виділено нами – авт.)». (ВКСЗ, sygn. 143, s. 261; sygn. 379, s. 26). І в цей же час вперше у джерелах знаходимо інформацію про наміри повстанців і радикально налаштованих козаків Правобережжя обрати замість нього іншого гетьмана (Воссоединение, 1953, с. 45).

Таким чином у розвитку повстання виразно окреслювалося взаємопоборювання двох тенденцій: перша з них проявлялася у прагненнях гетьмана та очолюваного ним старшинського угруповання законсервувати його козацький характер, домогтися припинення воєнних дій та укладення уго-

ди, яка б задовольняла помірковані клопотання Війська Запорозького, а друга – у намаганнях радикально налаштованих кіл старшин, козацтва й покочаченого поспільства досягнути ліквідації національно-релігійного й соціального гноблення, унії, польського державно-політичного володарювання та унезалежнення Русі (України), що означало б трансформацію повстання у Національну революцію. Уособлювали їх Б. Хмельницький та М. Кривоніс, а суперечності й породили конфліктне поле між ними, що набрало форми гострого протистояння у зв'язку із появою в останнього претензій на булаву.

Тим часом він наближався до Старокостянтинова, в якому, починаючи з 23 липня, почали зосереджуватися підрозділи королівської гвардії під проводом полковника С. Осінського, І. Вишневецького та Я. Тишкевича, а також корогви жовнірів, надісланих В. Д. Заславським. Ранком 26 липня вони розташувалися у таборі між лівим берегом Случі й правим – р. Ікопоть. Зауважимо, що традиційно в історіографії домінує версія, згідно якої польське військо зайняло позиції біля переправи на лівому березі р. Случ. Як на наш погляд, переконливішою виглядає трактовка його розташування М. Базидлом на правому боці Ікопоті (Bazydło, 2017, s. 160–164), тож поділяємо її. За нашими підрахунками, їхня чисельність разом зі слугами складала бл. 25–27 тис. осіб, з-поміж яких власне жовнірів налічувалося 10–12 тис. осіб (Памятники, 1898, с. 265–266; Смолій, Степанков, 2020, с. 150; Стороженко, 1996, с. 184; Bazydło, 2017, s. 150, 159–163; Dec, 1998, s. 60–61; Pamiętniki, 1961, s. 250–251; Płowa, 2012, s. 48, 59, 60–64; Sikora, 2008, s. 159). Припускаємо, що чисельність війська М. Кривоноса у час битви могла зростати до 28–30 тис. осіб, в якому козаків налічувалося 5–6 тис. осіб, а решту складало покочачені поспіліти (Воссоединение, 1953, с. 46; Płowa, 2012, s. 52).

М. Кривоніс, просувався до міста максимально швидко аби зненацька атакувати розташовану у ній залогу. Десь у ніч на 26 липня дібрався до с. Капустин, розташованого у 7–8 км північніше Старокостянтинова, де вдався до розбудови табору (Bazydło, 2017, s. 160–162; Białobocki, 2004, s. 34). Він не міг знати, що в цей час до нього підійшли полки І. Вишневецького та Я. Тишкевича. Тож вирішив атакувати ворога силами лише кінноти, що, як показав прийдешній перебіг битви, стало прорахунком. Князь, перебравши до своїх рук командування військом, отримавши відомості про наближення противника, розпочав підготовку до битви, розташувачи підрозділи південніше правого берега Ікопоті навпроти переправи через неї, що знаходилася східніше с. Пашківців (Bazydło, 2017, s. 166–167). На її лівий берег переправив кілька сотень гарцівників, а для захисту переправи на правому березі річки розташував полк С. Осінського (BJ, sygn. 90, s. 6 v; Michałowski, 1864, s. 146; Tomkiewicz, 2004, s. 176).

О другій половині дня українці розпочали наступ. В авангарді кінноти рухалися полки Д. Гирі й І. Ганжі (BJ, sygn. 90, s. 6v; Michałowski, 1864, s. 148). Вони вступили в бій з гарцівникам і спонукали їх відступати через переправу. Тим часом з основними силами підійшов М. Кривоніс, котрий розпочав нас-

туп на неї. С. Осінський негайно для її захисту направив підрозділи королівської гвардії. Проте у жорстокому бою українці завдали їм поразки й почали переправлятися через Ікопоть, намагаючись закріпитися на її правому березі (Białoński, 2004, s. 35; BJ, sygn. 90, s. 6 v; Michałowski, 1864, s. 146). Аби запобігти цьому, С. Осінський перейшов у контрнаступ, який був підтриманий кількома корогвами кіннотників й артвогнем з декількох гармат. Бій спалахнув з новою силою. І. Вишневецький вирішив спробувати щастя, завдавши ворогу удару з флангу силами кінноти. Тому, очоливши її, переправився на лівий берег річки й неочікувано для українців обрушився на їхнє ліве крило, пориваючись прорватися у тил з метою оточення. М. Кривоніс, збагнувши його задум, негайно наказав відступати до табору. Хоча польські джерела характеризують цей відхід «панічною втечею», насправді її не було (хоча не виключаємо, що окремі сотні, сформовані з покозачених посполитих, вдалися до неї). Адже, якби вона мала місце, то польська кіннота, переслідуючи противника понад 7 км, безсумнівно спромоглося б відрізати їх від табору й знищити. Проте всі вони одночасно ввійшли до свого табору і разом з піхотинцями, котрі знаходилися у ньому, почали поспішно окопуватися й зводити польові укріплення. Всі спроби князя, котрому на допомогу підійшла піхота, розірвати табір зазнали невдачі, оскільки українці «потужно захищалися», «сильно й густо» стріляючи із самопалів і гармат. Врешті-решт, коли нічна темрява накрила поле бою, він наказав залишити його і відійти до свого табору (Bazydło, 2017, s. 65–66; BJ, sygn. 90, s. 7; Białoński, 2004, s. 35; Dec, 1998, s. 62–63; Michałowski, 1864, s. 146–147; Pamiętniki, 1961, s. 251–252; Płowy, 2012, s. 66).

Наступного дня обидві сторони, готуючись до вирішального бою, відмовилися від воєнних дій. М. Кривоніс, враховуючи уроки проведеної атаки, вирішив наступати тепер під захистом табору. У свою чергу старокостянтинівці, «втішаючись з прибуттям козаків», таємно привезли до їхнього табору «пиво, горілку, порох та ін.». Довідавшись про цей вчинок, І. Вишневецький розпорядився стратити з-поміж них 40 осіб (Pamiętniki, 1961, s. 252). Наразі займався розробкою прийдешнього плану дій. Дізнавшись від полоненого полковника сотника Полуяна про те, що Б. Хмельницький поспішає на допомогу М. Кривоносу (ця інформація була свідомо подана ним для введення князя в оману), а також враховуючи відсутність надії на отримання воєнної допомоги, нестачу фуражу й продовольства для жовнірів, зібрана ним військова рада ухвалила відступати до основних сил польського війська (BMCz, sygn. 379, s. 60; Michałowski, 1864, s. 146–147). Тому ранком 28 липня І. Вишневецький відіслав до с. Кульчини табір під захистом полку С. Осінського (за винятком драгун, котрих залишив при собі) та піхоти під проводом ротмістра А. Суходольського. Сам же з усією кіннотою й драгунами вирішив дати бій противнику й, розгромивши того, по-перше, уникнути переслідування й, по-друге, утримати під своїм контролем Південно-Східну Волинь. Тому для оборони переправи на правому березі розташував бл. 0,5 тис. драгун, а дещо позаду – кінні корогви (Bazydło, 2017, s. 174;

Białobocki, 2004, s. 145; Michałowski, 1864, s. 145, 147; Pamiętniki, 1961, s. 253; Twardowski, 1660, s. 22).

Бл. 8-9 год. ранку М. Кривонос під захистом табору перейшов у наступ і десь опівдні підійшов до переправи. Наказав відкрити щільний вогонь з гармат і самопалів по позиціям драгун, який спонукав їх до відступу. Скориставшись цим, «потужно» розпочав переправу, що проходила успішно, й, укріпившись на правому березі Ікопоті, почав ладнати військо до бою. Маючи на меті охопити наступаючих поляків зі флангів («півмісяцем»), у центрі попереду розмістив артилерію, на правому крилі ладнав табір, а на лівому «широко розтягнувшись до мосту», зосередив, мабуть, кінноту й піхоту, утворених з посполитих (Michałowski, 1864, s. 147–148). І, як на наш погляд, саме очільники останніх, явно недооцінюючи потугу польської кінноти, самочинно атакували жовнірів правого флангу. Цим вдало скористався І. Вишневецький, який усіма наявними у нього силами, прорвавши український центр, обрушився на полки повстанців, яких після короткочасного бою розгромив і спонукав до втечі (Bazydło, 2017, s. 176; Białobocki, 2004, s. 36; Dec, 1998, s. 66–67; Michałowski, 1864, s. 148; Pamiętniki, 1961, s. 253; Tomkiewicz, 2017, s. 177–178).

Настала критична хвиля битви. Її доля тепер залежала від мужності оборонців табору, в якому перебували найбільш досвідчені вояки, ядро котрих складали козаки. Спроби князя оволодіти ним зазнали повної невдачі, хоча за свідченнями Б. Маскевича, йому вдалося навіть під час другого штурму увірватися в його середину. Проте потужна контратака українців змусила жовнірів поспішно відступити й «зрайці знову поліпшили своє становище». Внаслідок чого І. Вишневецький наказав війську залишити поле битви й попрямував з ним до Кульчина (Michałowski, 1864, s. 148; Pamiętniki, 1961, s. 253–254). За визнанням В. Заславського, «Тримали мої відхід допоки могли, а не змогли витримати, бо їх з гармат дуже вражали, довелося їм подумати про себе» (Michałowski, 1864, s. 97–98). Поле битви залишилося за М. Кривоносом, що стало великим успіхом повстанців. Одержавши бл. 31 липня – 1 серпня наказ гетьмана негайно з'явитися з військом і старшиною до табору для проведення військової ради, подався до нього, щоправда відправивши перед цим декілька полків для захоплення Меджибожа й Бара (Барабой и др., 1965, с. 98; ЛННБ, ф. 5, спр. 225, арк. 121 зв; Степанков, 2005, с. 271). На цьому й завершується похід М. Кривоноса у Поділля і Південно-Східну Волинь.

Висновки. Вивчення виявленого комплексу джерел і наукової літератури дає підстави вбачати в постаті М. Кривоноса видатного очільника національно-визвольної, релігійної та соціальної боротьби населення Правобережної України, яка почала трансформуватися у Національну революцію. Похід розпочався у кінці першої декади червня захопленням м. Погребища й завершився у кінці липня відкликанням Б. Хмельницьким до свого табору. У своєму розвитку пройшов два етапи: 1-й (бл. 7–8 червня – поч.

липня), що відзначався успішними воєнними діями з польськими залогами міст Брацлавщини та звільненням від польської влади її території; 2-й (поч. липня–кінець липня) характеризувався переважно боротьбою з магнатськими й урядовими підрозділами, що завершилася успішною Старокостянтинівською битвою 26–28 липня, відступом війська князя І. Вишневського та визволенням теренів Південно-Західної Житомирщини й Південно-Східної Волині. Дякуючи військовим й організаційним талантам, М. Кривоніє спромігся домогтися трансформації 400-хсотого Черкаського полку на початку кампанії у 28–30-тисячне військо в час її завершення. Сповна поділяючи революційні настрої покозачених посполитих, котрі прагнули звільнення від національно-релігійних утисків й соціального уярмлення, добитися особистої свободи, права власності на земельні володіння й незалежності Русі («по Віслу») від Корони Польської, став неформальним очільником радикального угруповання старшини, котра трансформувалася в українську політичну протоеліту.

Власне кажучи, цей радикалізм у поєднанні з погано прихованими зазіханнями на булаву й породив гострий політичний конфлікт з Б. Хмельницьким, котрий, обстоюючи насамперед станові інтереси Війська Запорозького й нехтуючи національними, цілеспрямовано шукав порозуміння з Варшавою. Воєнно-політичні наслідки походу М. Кривоноса полягали в такому:

- залучення у вир революційної боротьби десятків тисяч селян і міщан, дозволило сформувати повстанське військо, яке відіграло вирішальну роль у звільненні Східного Поділля (Брацлавщини, Південно-Західної Житомирщини й Південно-Східної Волині);
- успішні дії полків М. Кривоноса обумовили масове повстання посполитих у Летичівському повіті Подільського воєводства;
- на звільнених територіях краю розпочалося творення українських органів влади;
- визвольний похід унеможливив перетворення даного регіону у плацдарм для наступу польської армії і забезпечив сприятливі умови походу українських підрозділів до Пилявець;
- продемонстрував наявність військово-організаційного таланту у М. Кривоноса й перетворення його влітку 1648 р. в одного з найвидатніших очільників всенародного повстання, котрий у своїх політичних планах і діях обстоював, на відміну від гетьмана та його угруповання, не тільки соціальні козацькі й посполитські інтереси, релігійні – православної Церкви, але й національні здобуття Україною (Русі) незалежності.

Список використаних джерел і літератури:

- Апанович, О.** (1991). Народний герой Максим Кривоніс. В кн.: Апанович О. *Розповіді про запорозьких козаків*. Київ: Вид-во худож. літ. «Дніпро», 164–180.
- Барабой, А. З., Бутич, І. Л., Катренко, А. Н. & Компан, Е.С.** (Сост.) (1965). *Документи об Освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг.* Киев: Наукова думка, 828 с.

Бевзо, О. А. (1970). *Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження* (2-ге вид.). Київ: Наукова думка, 199 с.

Брехуненко, В. (Упоряд., відп. секр.). (2016). *Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.: універсали, угоди, присяги*. Київ, 608 с.

Величко, С. (1991). *Літопис* (пер. з кн. укр. мови, вст. ст., комент. В. О. Шевчука; відп. ред. О. В. Мишанич). (Т.1). Київ: Дніпро, 642 с.

Винар, Л. (2003). Максим Кривонос. В кн.: *Винар Л. Козацька Україна*. Вибр. пр. Київ, Львів, Нью-Йорк, Париж, 353–357.

Винар, Л. (2003а). Питання походження полковника Максима Кривоноса. В кн.: *Винар Л. Козацька Україна*. Вибр. пр. Київ, Львів, Нью-Йорк, Париж, 358–371.

Воссоединение Украины с Россией. (1953): документи и материалы. (редкол.: П. П. Гудзенко, А. К. Касименко и др.) (в 3 т., Т.2: 1648-1651 годы). Москва: Изд-во АН СССР, 559 с.

Гаврилюк, І. (2013). Владислав Домінік Заславський (1616-1656 рр.): магнат, політик, воєначальник. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*: зб. наук. пр., (22). Київ: Ін-т іст. України НАН України, 83–110.

Голінський, М. (2019). *Silva rerum:(1648-1665) (Ч.1: 1648-1649)* (упоряд.: О. Заяць, Я. Федорук). Львів, LXVI, 446 с.

Грушевський, М. (1995). *Історія України-Руси* (Т.VIII, Ч.ІІІ: Хмельниччина в розцвіті (1648-1650). Київ: Наукова думка, 288 с.

Грушевський, М. (1995а). *Історія України-Руси* (Т.VIII, Ч.ІІ: Початки Хмельниччини (1638-1648). Київ: Наукова думка, 224 с.

Дан, О. Ю. (2004). *Козацтво Брацлавщини у боротьбі за свободу і незалежність (1648-1676 рр.)*. Київ: Вид. дім «Стилос», 288 с.

Еврейские хроники XVII столетия (эпоха «хмельниччины»). (Исслед., пер. и комент. С. Я. Борового). (1997). Москва, Иерусалим: Гешарим, 288 с.

Жерела до історії України-Руси. (Зібр. і впоряд. Томашівський (1898). (Т.IV: Матеріали до історії Галичини. Акти з р. 1648-1649). Львів: У друк. Наук. т-ва ім. Шевченка, VI, 36, 412 с.

Кривошея, В. (2004). *Генеологія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків* (2-ге вид., доп.). Київ: Видавн. дім «Стилос», 391 с.

Крикун, М. (2006). Перепис Подільського козацького полку. В кн.: *Крикун М. Між війною і радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття*. Статті і матеріали. Київ: Критика. 67–97.

Крип'якевич, І. (1965). Листи Максима Кривоноса. *Науково-інформаційний бюлетень архівного управління УРСР*, (2), 57–61.

Крип'якевич, І. П. (1990). *Богдан Хмельницький* (2-ге вид., випр. і доп.). Львів: Вид-во «СВІТ», 408 с.

Крип'якевич, І. & Бутич, І. (Упоряд.) (1961). *Документи Богдана Хмельницького (1648-1657)*. Київ: Вид-во АН УРСР, 740 с.

Кушевич, С. (1980). Листи зі Львова (пер. і вид. Іван Ів. Сварник). *Жовтень*, (2), 130–136.

Легкий, В. І. (1956). О военных действиях загонов Максима Кривоноса летом 1648 г. (От Корсунской до Пилявецкой битвы). *Учен. записки Ленингр. у-та., серия исторических наук*, (24), 194–218.

Легкий, В. І. (1959). *Крестьянство Украины в начальный период освободительной войны 1648-1654 гг.* Ленинград: Изд-во Ленингр. у-та, 175 с.

Липинський, В. (1991). Україна на переломі 1657-1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім. столітті. В кн.: *Липинський В. Твори. Архів. Студії* (Т.3). Філадельфія, LXX, 346 с.

Лола, О. П. (1957). *Максим Кривоніс (Короткий історичний нарис)*. Київ: Рад. школа, 64 с.

Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаніка. Відділ рукописів, ф. 4, 5, 103.

Мищик, Ю. (1996). Листи Петрижицького-Кулаги. *Козацтво*, 2 (4), 15–22.

Мищик, Ю. (1998 а). Буремний 1648 рік (добірка неопублікованих джерел). *Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво*. Київ: Генеза, 277–318.

Мищик, Ю. (1998). Максим Кривоніс. *Полководці Війська Запорозького: історичні портрети*. Київ: Видавн. дім «KM Academia», 164–176.

о. Мищик, Ю. (2012). *Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр.* (Т.1: 1648-1649 рр.). Київ, 680 с.

Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. (1898). (2-е изд., доп.) (Т.1, отд. 3: Материалы для истории Малороссии). Киев, 173–366.

Петровський, М. Н. (1940). *Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії: Нариси з історії України* (Вип.ІV). Київ: Вид-во АН УРСР, 268 с.

Полухін, Л. К. (1952). *Максим Кривоніс – герой Визвольної війни українського народу 1648-1654 рр.* Київ: Вид-во АН УРСР, 20 с.

Смолій, В. & Степанков, В. (2020). *Богдан Хмельницький: полководець, дипломат, державотворець* (Вид. 3-тє, доп. та перероб.). Київ: Парламентське вид-во, 752 с.

Смолій, В. & Степанков, В. (2009). *Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.)*. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 447 с.

Смолій, В. & Степанков, В. (2019). *Феномен Української національної революції XVII століття: компаративні та евристичні студії*. Київ: Ін-т історії України НАН України, 374 с.

Степанков, В. (2006). Зрада королю чи законне право на виступ? (Козацьке повстання першої половини 1648 р. у сприйнятті Війська Запорозького). *Соціум. Альманах соціальної історії*, (6), 249–256.

Степанков, В. (2005). Селянська війна 1648 – першої половини 1652 років: основні події, періодизація, особливості, наслідки. *Україна в Центральній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*, (5), 263–314.

Степанков, В. & Степанков, В. (2021). Роль Хотинської кампанії 1621 року у трансформації козацької старшини в українську політичну проєліту (1621-1638 рр.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (34), 150–180.

Степанков, В. С. (1990). Подільський полк на рубежі 50–60-х років XVII ст.: територія, адміністративний поділ, населення. *Тези доповідей 9-ої Вінницької обл. іст.-краєзн. конф.* (с. 36–37).

Степанков, В. С. (1982). Шлях походу М. Кривоноса на Поділля й Південно-Східну Волинь (травень-липень 1648 р.). *Тези доповідей обл. наук. конф. «Проблеми історичної географії Поділля»* (с. 109–111). Кам'янець-Подільський.

Стороженко, І. С. (1996). *Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII ст.* (Кн.1: Воєнні дії 1648-1652 рр.). Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. держ. ун-ту, 320 с.

Томашівський, С. (1896). Материяли до історії Хмельниччини. *Записки Наукового товариства імені Шевченка* (Т.VI). Львів, 1–14.

Томашівський, С. (1913). Шість листів С. К. Кушевича з 1648 р. про сучасні події. *Жерела до історії України-Руси* (Т.VI). Львів, 107–122.

Центральний державний історичний архів України, ф. 1230.

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, zespoł 549.

Archiwum Narodowe w Krakowie, zespoł 465

Bazydło, M. (2017). *Łubnie – Konstantynów 1648. Działalność wojskowa i polityczna Jeremiego Wiśniowieckiego w początkowym okresie powstania Chmielnickiego*. Zabrze: Wyd-wo inforteditions, 192 s.

Białobocki, J. (2004). *Poematy rycerskie*. Kraków: Wyd-wo Naukowe Akademii Pedagogicznej, 194 s.

Biblioteka Jagiellońska w Krakowie, sygn. 49, 90.

Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie, sygn. 142, 143, 1657, 2576.

Biblioteka Naukowa Polskiej Akademii Nauk w Krakowie, sygn. 1017.

Biernacki, W. (2021). *Żółte Wody. – Korsuń*. Częstochowa: Wyd-wo ATTYKA, 499 s.

Dec, L. (1998). Bitwa pod Konstantynowem. *Teka Historyka*, (12), 21–73.

Gavryliuk, I. (2019). *Niewygrana wojna. Sztuka wojenna Bohdana Chmielnickiego i innych dowódców kozackich w latach 1648-1651*. Oświęcim: Napoleon V, 388 s.

Jerlicz, J. (1853). *Latopisiec albo kroniczka różnych spraw i dziejów dawnych i terażniejszych czasów*. (T.1). Warszawa, 187 s.

Kaczmarczyk, J. (2007). *Bohdan Chmielnicki*. Wrocław, Warszawa, Krakow: Zakład Narodowe imienia Ossolińskich Wydawnictwo, 285 s.

Kochowski, W. (1683). *Annalium Poloniae ab obitu Vladislawi IV*. Climacter primus (T.1). Craców, 464 s.

Kuszewicz, S.C. (1913). Arma Cosacica (1648-1655). *Жерела до історії України-Руси* (Т.VI). Львів, 3–102.

Michałowski, J. (1864). *Księga pamiętnicza*. Kraków, 856 p.

Nowak, Z. (1976). Zapomniane wiersze o wojnie polsko-kozackiej (ze zbiorów biblioteki Gdańskiej). *Libri geganenses*, (V), 211–256.

Pamiętniki Samuela i Bogusława Kazimierza Maskiewiczów (wiek XVII). (1961). Wrocław: Wyd-wo: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 333 s.

Płowy, D. (2012). *Od Konstantynowa do Piławiec. Działania wojenne na ziemiach ukraińskich od czerwca do września 1648 roku*. Zabrze, Tarnowskie Góry: Wyd-wo inforteditions, 224 s.

Radziwiłł, A. S. (1980). *Pamiętnik o dziejach w Polsce* (T.3: 1647-1656). Warszawa: PIW, 614 s.

Rawita-Gawronski, Fr. (1914). *Sprawy i rzeczy Ukraińskie. Materyały do dziejów Kozaczyzny i Hajdamaczyzny*. Lwów, 218 s.

Rebelia domowego zdrajcy Chmielnickiego z swawolnem chłopstwem na Ojczyneę Polską. (1913). *Жерела до історії України-Руси* (Т.VI). Львів, 182–190.

Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu «Ogniem i Mieczem» (1648-1651). (1999). (Oprac., wstępem i przepisami opatrzył M. Nagielski. Warszawa: VIKING, 430 s.

Romański, R. (2012). *Wojny kozacki*. Warszawa: Bellona, 247 s.

Rudawski, W. I. (1855). *Historia polska od śmierci Władysława IV aż do pokoju Oliwskiego* (T. 1). Petersburg; Mohylew, 301 s.

Serczyk, W. A. (1999). *Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648-1651*. Warszawa «Książka i Wiedza», 380 s.

- Sikora, R.** (2008). Zapomniana armia. W kręgu Hadziaczka A. D. 1658. *Od. Historii do literatury*. Kraków: Collegium Columbium, 157–168.
- Tomkiewicz, W.** (2017). *Jeremi Wiśniowiecki (1612-1651)*. Oświęcim: Napoleon V, 332 s.
- Twardowski, S.** (1660). *Woyna domowa z kozaki, tatory, moskwą, szwedami i węgry* (Cz. 1). Calissu, 98 s.

References:

- Apanovych, O.** (1991). Narodnyi heroï Maksym Kryvonis [People's hero Maksym Kryvonis]. *V kn.: Apanovych O. Rozpovidi pro zaporozkykh kozakiv*. Kyiv: Vyd-vo khudozh. lit. «Dnipro», 164–180. [in Ukrainian].
- Baraboy, A. Z., Butich, I. L., Katrenko, A. N. & Kompan, Ye.S.** (Comps.) (1965). *Dokumenty ob Osvoboditel'noy voyne ukraïnskogo naroda 1648-1654 gg.* [Documents on the Liberation War of the Ukrainian People 1648-1654]. Kiev: Naukova dumka, 828 s. [in Russian].
- Bevzo, O. A.** (1970). *Lvivskiy litopys i Ostrozkiy litopyssets. Dzhereloznavche doslidzhennia* [Lviv Chronicle and Ostroh Chronicle. Source research]. (2-he vyd.). Kyiv: Naukova dumka, 199 s. [in Ukrainian].
- Brekhunenko, V.** (Comps.). (2016). *Dokumenty ukraïnskoho kozatstva XVI – pershoi polovyny XVII st.: universal'y, uhody, prysiahy* [Documents of the Ukrainian Cossacks of the 16th – first half of the 17th century: universals, agreements, oaths]. Kyiv, 608 s. [in Ukrainian].
- Velychko, S.** (1991). *Litopys* [Chronicle]. (per. z kn. ukr. movy, vst. st., koment. V. O. Shevchuka; vidp. red. O. V. Myshanych). (Vol.1). Kyiv: Dnipro, 642 s. [in Ukrainian].
- Vynar, L.** (2003). Maksym Kryvonis [Maksym Kryvonis]. *V kn.: Vynar L. Kozatska Ukraina*. Vybr. pr. Kyiv, Lviv, Niu-Iork, Paryzh, 353–357. [in Ukrainian].
- Vynar, L.** (2003a). Pytannia pokhodzhennia polkovnyka Maksyma Kryvonosa [The question of the origin of Colonel Maksym Kryvonis]. *V kn.: Vynar L. Kozatska Ukraina*. Vybr. pr. Kyiv, Lviv, Niu-Iork, Paryzh, 358–371. [in Ukrainian].
- Vossoedinenie Ukrainy s Rossieyu* [Reunification of Ukraine with Russia]. (1953): dokumenty i materialy (redkol.: P. P. Gudzenko, A. K. Kasimenko i dr.), (Vol. 2: 1648-1651 gody). Moskva: Izd-vo AN SSSR, 559 s. [in Russian].
- Havryliuk, I.** (2013). Vladyslav Dominik Zaslavskiy (1616–1656 rr.): mahnat, polityk, voienachalnyk [Vladyslav Dominik Zaslavsky (1616-1656): tycoon, politician, military leader]. *Spetsialni istorychni dystsypliny: pytannia teorii ta metodyky*: zb. nauk. pr., (22). Kyiv: In-t ist. Ukrainy NAN Ukrainy, 83–110. [in Ukrainian].
- Holinskyi, M.** (2019). *Silva rerum: (1648-1665)* [Silva rerum:(1648-1665)]. (Ch.1: 1648-1649) (Comps.: O. Zaiats, Ya. Fedoruk). Lviv, LXVI, 446 s. [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M.** (1995). *Istoriia Ukrainy-Rusy* [History of Ukraine-Rus']. (Vol. VIII, Ch.III: Khmelnychchyna v roztsviti (1648–1650). Kyiv: Naukova dumka, 288 s. [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M.** (1995a). *Istoriia Ukrainy-Rusy* [History of Ukraine-Rus']. (Vol.VIII, Ch.II: Pochatky Khmelnychchyny (1638-1648). Kyiv: Naukova dumka, 224 s. [in Ukrainian].
- Dan, O. Yu.** (2004). *Kozatstvo Bratslavshchyny u borotbi za svobodu i nezalezhnist (1648-1676 rr.)* [Cossacks of the Bratslav region in the struggle for freedom and independence (1648-1676)]. Kyiv: Vyd. dim «Stylos», 288 s. [in Ukrainian].
- Yevreyskie khroniki XVII stoletiya (epokha «khmelnichchiny»)* [Jewish chronicles of the 17th century (the „Hmelnychchyna” era)]. (Issled., per. i koment. S. Ya. Borovogo). (1997). Moskva, Ierusalim: Gesharim, 288 s. [in Russian].

Zherela do istorii Ukrainy-Rusy [Sources for the history of Ukraine-Rus']. (Zibr. i vporiad. Tomashivskiyi (1898). (Vol.IV: Materiialy do istorii Halychyny. Akty z r. 1648-1649). Lviv: U druk. Nauk. t-va im. Shevchenka, VI, 36, 412 s. [in Ukrainian].

Kryvosheia, V. (2004). *Heneolohiia ukrainskoho kozatstva: Narysy istorii kozatskykh polkiv* [Genealogy of Ukrainian Cossacks: Essays on the History of Cossack Regiments]. (2-he vyd., dop.). Kyiv: Vydavn. dim «Stylos», 391 s. [in Ukrainian].

Krykun, M. (2006). *Perepys Podilskoho kozatskoho polku* [Census of the Podil Cossack Regiment]. *V kn.: Krykun M. Mizh viinoiu i radoiu. Kozatstvo Pravoberezhnoi Ukrainy v druhii polovyni XVII – na pochatku XVIII stolittia*. Statti i materialy. Kyiv: Krytyka, 67–97. [in Ukrainian].

Kryp'iakevych, I. (1965). *Lysty Maksyma Kryvonosa* [The Letters of Maksym Kryvonis]. *Naukovo-informatsiyni biuleten arkhivnogo upravlinnia URSS*, (2), 57–61. [in Ukrainian].

Kryp'iakevych, I. P. (1990). *Bohdan Khmelnytskyi* [Bogdan Khmelnytsky]. (2-he vyd., vypr. i dop.). Lviv: Vyd-vo «SVIT», 408 s. [in Ukrainian].

Kryp'iakevych, I. & Butych, I. (Comps.) (1961). *Dokumenty Bohdana Khmelnytskoho (1648-1657)* [Documents of Bohdan Khmelnytsky (1648-1657) Kyiv: Vyd-vo AN URSS, 740 s. [in Ukrainian].

Kushevych, S. (1980). *Lysty zi Lvova* [The letters from Lviv]. (Per. i vyd. Ivan Iv. Svarnyk). *Zhovten*, (2), 130–136. [in Ukrainian].

Legkiy, V. I. (1956). *O voennykh deystviyakh zagonov Maksima Krivonosa letom 1648 g. (Ot Korsunskoy do Pilyavetskoj bitvy)* [About the military actions of Maksym Kryvonis' detachments in the summer of 1648 (From Korsunsk to Pyliavetska battle)]. *Uchen. zapiski Leningr. u-ta., seriya istoricheskikh nauk*, (24), 194–218. [in Russian].

Legkiy, V. I. (1959). *Krestyanstvo Ukrainy v nachalnyy period osvoboditelnoy voyny 1648-1654 gg.* [The peasantry of Ukraine in the initial period of the liberation war 1648-1654] Leningrad: Izd-vo Leningr. u-ta. 175 s. [in Russian].

Lypynskiy, V. (1991). *Ukraina na perelomi 1657-1659. Zamitky do istorii ukrainskoho derzhavnogo budivnytstva v XVII–im. stolitti* [Ukraine at the turning point 1657-1659. Notes on the history of Ukrainian state construction in the 17th century]. *V kn.: Lypynskiy V. Tvory. Arkhiv. Studii* (Vol. 3). Filadelfia, LXX, 346 s. [in Ukrainian].

Lola, O. P. (1957) *Maksym Kryvonis (Korotkyi istorychnyi narys)* [Maksym Kryvonis (Brief historical essay)]. Kyiv: Rad. shkola, 64 s. [in Ukrainian].

Lvivska natsionalna naukova biblioteka Ukrainy im. V. Stefanyka. Viddil rukopysiv [Lviv National Scientific Library of Ukraine named after V. Stefanyka. Department of manuscripts], f. 4, 5, 103. [in Ukrainian].

Mytsyk, Yu. (1996). *Lysty Petryzhytskoho-Kulahy* [The letters of Petryzhitsky-Kulaga]. *Kozatstvo*, 2 (4), 15–22. [in Ukrainian].

Mytsyk, Yu. (1998 a). *Buremnyi 1648 rik (dobirka neopublikovanykh dzherel)* [The stormy year of 1648 (a selection of unpublished sources)]. *Natsionalno-vyzvolna viina ukrainskoho narodu seredyny XVII stolittia: polityka, ideolohiia, viiskove mystetstvo*. Kyiv: Heneza, 277–318. [in Ukrainian].

Mytsyk, Yu. (1998). *Maksym Kryvonis* [Maksym Kryvonis]. *Polkovodtsi Viiska Zaporozkoho: istorychni portrety*. Kyiv: Vydavn. dim «KM Academia», 164–176.

o. Mytsyk, Yu. (2012). *Dzherela z istorii Natsionalno-vyzvolnoi viiny ukrainskoho narodu 1648-1658 rr.* [Sources from the history of the National Liberation War of the Ukrainian people of 1648-1658]. (Vol. 1: 1648-1649 rr.). Kyiv, 680 s. [in Ukrainian].

Pamyatniki, izdannye Kievskoy komissiy dlya razbora drevnikh aktov [Monuments published by the Kyiv Commission for the Analysis of Ancient Acts]. (1898). (2-e izd., dop.) (Vol. 1, otd. 3: Materialy dlya istorii Malorossii). Kiev, 173–366. [in Russian].

Petrovskiy, M. N. (1940). *Vyzvolna viina ukrainskoho narodu proty hnitu shliakhet-skoj Polshchi i pryednannia Ukrainy do Rosii: Narysy z istorii Ukrainy* [The Liberation war of the Ukrainian people against the oppression of aristocratic Poland and the accession of Ukraine to Russia: Essays on the history of Ukraine]. (Vyp.IV). Kyiv: Vyd-vo AN URSSR, 268 s. [in Ukrainian].

Polukhin, L. K. (1952). *Maksym Kryvonis – heroj Vyzvolnoi viiny ukrainskoho narodu 1648-1654 rr.* [Maksym Kryvonis – the hero of the Liberation War of the Ukrainian people of 1648-1654]. Kyiv: Vyd-vo AN URSSR, 20 s. [in Ukrainian].

Smolii, V. & Stepankov, V. (2020). *Bohdan Khmelnytskyi: polkovodets, diplomat, derzhavotvoretz* [Bohdan Khmelnytsky: a commander, a diplomat, a state builder]. (Vyd. 3-tie, dop. ta pererob.). Kyiv: Parlamentske vyd-vo, 752 s. [in Ukrainian].

Smolii, V. & Stepankov, V. (2009). *Ukrainska natsionalna revoliutsiia XVII st. (1648-1676 rr.)* [The Ukrainian national revolution of the 17th century (1648-1676)]. Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylianska akademiia», 447 s. [in Ukrainian].

Smolii, V. & Stepankov, V. (2019). *Fenomen Ukrainiskoi natsionalnoi revoliutsii XVII stolittia: komparatyvni ta evrystychni studii* [The phenomenon of the Ukrainian national revolution of the 17th century: comparative and heuristic studies]. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 374 s. [in Ukrainian].

Stepankov, V. (2006). Zrada koroliu chy zakonne pravo na vystup? (Kozatske povstannia pershoj polovyny 1648 r. u spryiniatti Viiska Zaporozkoho) [Treason or legal right to speak? (The Cossack uprising of the first half of 1648 in the perception of the Zaporozhian Army)]. *Sotsium. Almanakh sotsialnoi istorii*, (6), 249–256. [in Ukrainian].

Stepankov, V. (2005). Selianska viina 1648 – pershoj polovyny 1652 rokiv: osnovni podii, periodyzatsiia, osoblyvosti, naslidky [The Peasants' War of 1648 – the first half of 1652: main events, periodization, features, consequences]. *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi (z naidavnishykh chasiv do kintsia XVIII st.)*, (5), 263–314. [in Ukrainian].

Stepankov, V. & Stepankov, V. (2021). Rol Khotynskoi kampanii 1621 roku u transformatsii kozatskoi starshyny v ukrainsku politychnu proelitu (1621–1638 rr.) [The role of the Khotyn campaign of 1621 in the transformation of Cossack officers into the Ukrainian political elite (1621-1638)]. *Naukovi pratsi Kam'ianets-Podilskoho natsionalnogo universytetu imeni Ivana Ohienka: istorychni nauky*, (34), 150–180. [in Ukrainian].

Stepankov, V. S. (1990). Podilskiy polk na rubezhi 50–60-kh rokiv XVII st.: terytorii, administratyvnyi podil, naselennia [The Podilsk regiment at the turn of the 50s and 60s of the 17th century: territory, administrative division, population]. *Tezy dopovidei 9-oi Vinnytskoi obl. ist.-kraiezn. konf.* (ss. 36–37). [in Ukrainian].

Stepankov, V. S. (1982). Shliakh pokhodu M. Kryvonosa na Podillia y Pivdenno-Skhidnu Volyn (traven-lypen 1648 r.) [The route of M. Kryvonis' campaign to Podillia and South-Eastern Volyn (May-July 1648)]. *Tezy dopovidei obl. nauk. konf. «Problemy istorychnoi heohrafii Podillia»* (ss. 109–111). Kamianets-Podilskiy. [in Ukrainian].

Storozhenko, I. S. (1996). *Bohdan Khmelnytskyi i voienne mystetstvo u vyzvolnii viini ukrainskoho narodu seredyiny XVII st.* [Bohdan Khmelnytsky and military art in the Liberation war of the Ukrainian people of the mid-17th century (Vol. 1: Voienni dii 1648-1652 rr.)]. Dnipropetrovsk: Vyd-vo Dnipropetr. derzh. un-tu, 320 s. [in Ukrainian].

Tomashivskiy, S. (1896). Materialy do istorii Khmelnychchyny [Materials on the history of the Khmelnytsky Uprising]. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka* (Vol. VI). Lviv, 1–14. [in Ukrainian].

Tomashivskiy, S. (1913). Shist lystiv S. K. Kushevycha z 1648 r. pro suchasni podii [The six letters of S. K. Kushevych from 1648 about contemporary events]. *Zherela do istorii Ukrainy-Rusi* (Vol. VI). Lviv, 107–122. [in Ukrainian].

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy [Central State Historical Archives of Ukraine], f. 1230. [in Ukrainian].

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, zespół 549. [in Polish].

Archiwum Narodowe w Krakowie, zespół 465 [in Polish].

Bazydło, M. (2017). *Łubnie – Konstancyńów 1648. Działalność wojskowa i polityczna Jeremiego Wiśniowieckiego w początkowym okresie powstania Chmielnickiego*. Zabrze: Wyd-wo inforteditions, 192 s. [in Polish].

Białobocki, J. (2004). *Poematy rycerskie*. Kraków: Wyd-wo Naukowe Akademii Pedagogicznej, 194 s. [in Polish].

Biblioteka Jagiellońska w Krakowie, sygn. 49, 90. [in Polish].

Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie, sygn. 142, 143, 1657, 2576. [in Polish].

Biblioteka Naukowa Polskiej Akademii Nauk w Krakowie, sygn. 1017. [in Polish].

Biernacki, W. (2021). *Żółte Wody. – Korsuń*. Częstochowa: Wyd-wo ATTYKA, 499 s. [in Polish].

Dec, L. (1998). Bitwa pod Konstancyńowem. *Teka Historyka*, (12), 21–73. [in Polish].

Gavryliuk, I. (2019). *Niewygrana wojna. Sztuka wojenna Bohdana Chmielnickiego i innych dowódców kozackich w latach 1648-1651*. Oswięcim: Napoleon V, 388 s. [in Polish].

Jerlicz, J. (1853). *Latopisiec albo kroniczka różnych spraw i dziejów dawnych i terażniejszych czasów*. (T.1). Warszawa, 187 s. [in Polish].

Kaczmarczyk, J. (2007). *Bohdan Chmielnicki*. Wrocław, Warszawa, Kraków: Zakład Narodowe imienia Ossolińskich Wydawnictwo, 285 s. [in Polish].

Kochowski, W. (1683). *Annalium Poloniae ab obitu Vladislawi IV*. Climacter primus (T.1). Craców, 464 s. [in Polish].

Kuszewicz, S.C. (1913). Arma Cosacica (1648-1655). *Zherela do istoriyi Ukrayiny-Rusy* (T.VI). L'viv, 3–102. [in Polish].

Michałowski, J. (1864). *Księga pamiętnicza*. Kraków, 856 s. [in Polish].

Nowak, Z. (1976). Zapomniane wiersze o wojnie polsko-kozackiej (ze zbiorów biblioteki Gdańskiej). *Libri geganenses*, (V), 211–256. [in Polish].

Pamiętniki Samuela i Bogusława Kazimierza Maskiewiczów (wiek XVII). (1961). Wrocław: Wyd-wo: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 333 s. [in Polish].

Płow, D. (2012). *Od Konstancyńowa do Piławiec. Działania wojenne na ziemiach ukraińskich od czerwca do września 1648 roku*. Zabrze, Tarnowskie Góry: Wyd-wo inforteditions, 224 s. [in Polish].

Radziwiłł, A. S. (1980). *Pamiętnik o dziejach w Polsce* (T.3: 1647-1656). Warszawa: PIW, 614 s. [in Polish].

Rawita-Gawronski, Fr. (1914). *Sprawy i rzeczy Ukraińskie. Materyały do dziejów Kozaczyzny i Hajdamaczyzny*. Lwów, 218 s. [in Polish].

Rebelia domowego zdrajcy Chmielnickiego z swawolnem chłopstwem na Ojczyźnie Polską. (1913). *Zherela do istoriyi Ukrayiny-Rusy* (T.VI). L'viv, 182–190. [in Polish].

Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu «Ogniem i Mieczem» (1648-1651). (1999). (Oprac., wstępem i przepisami opatrzył M. Nagielski. Warszawa: VIKING, 430 s. [in Polish].

Romański, R. (2012). *Wojny kozackie*. Warszawa: Bellona, 247 s. [in Polish].

Rudawski, W. I. (1855). *Historia polska od śmierci Władysława IV aż do pokoju Oliwskiego* (T. 1). Petersburg: Mohylew, 301 s. [in Polish].

Serczyk, W. A. (1999). *Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648-1651*. Warszawa «Książka i Wiedza», 380 s. [in Polish].

Sikora, R. (2008). Zapomniana armia. *W kręgu Hadziacza A. D. 1658. Od Historii do literatury*. Kraków: Collegium Columbianum, 157–168. [in Polish].

Tomkiewicz, W. (2017). *Jeremi Wiśniowiecki (1612-1651)*. Oświęcim: Napoleon V, 332 s. [in Polish].

Twardowski, S. (1660). *Woyna domowa z kozaki, tatarsy, moskwą, szwedami i węgry* (Cz. 1). Calissu, 98 s. [in Polish].

Отримано: 13.12.2023

DOI 10.32626/2309-2254.2024-43.267-288

УДК 94(477.43-21Кам'янець-Подільський)«16/18»

ЗАДОРОЖНЮК Андрій – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, індекс 32301, Україна (zador3065@gmail.com)

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-2369-9235>

Researcher ID JHU-7383-2023

ZADOROZHNYUK Andriy – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of History of Ukraine, Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, 14 Tatars'ka Street, Kamianets-Podilskyi, index 32301, Ukraine (zador3065@gmail.com)

ФІЛІНЮК Анатолій – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, індекс 32301, Україна (afilinyuk@ukr.net)

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-2659-114X>

Researcher ID HTP-1078-2023

FILINYUK Anatoliy – Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Department of Ukraine's History, Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, 14 Tatarska Street, Kamianets-Podilskyi, index 32301, Ukraine (afilinyuk@ukr.net)

Бібліографічний опис статті: Задорожнюк, А., Філінюк, А. (2024). Магдебурзьке право як чинник господарського розвитку Кам'янця-Подільського. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (43), 267–288.

МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО ЯК ЧИННИК ГОСПОДАРСЬКОГО РОЗВИТКУ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО

Анотація. *Мета статті* – дослідити вплив магдебурзьких законоположень на економічний розвиток Кам'янець-Подільського, з'ясувати місце і роль застосування німецьких правових норм міського самоврядування в еволюції цехового ремісничого виробництва, вивчити суть, зміст і специфіку магдебурзьких цехових традицій у широких хронологічних рамках життєдіяльності найбільшого подільського міста. **Методологічною підвалиною дослідження** є принципи діалектики, об'єктивності, історизму, системності та всебічності. *Методологія* дослідження ґрунтується на загальнонаукових і спеціально-історичних методах, а саме: аналітичній типології, документалістики, історико-генетичному, історико-типологічному, порівняльно-історичному, проблемно-хронологічному, структурно-системному тощо. **Наукова новизна** полягає у спробі наукової реконструкції перманентного поширення, реалізації та історичної обумовленості домінування магдебурзького права у виробничій практиці міста упродовж тривалого історичного періоду. Унікальність поданого матеріалу полягає і в трактуванні на прикладі головного подільського міста цілісної системи виробничих структур, які з середньовічних цехових організацій поступово трансформувалися у потужні ремісничі корпорації Нового часу, котрі в окремих рисах проіснували до початку ХХ ст. **Висновки.** Проведене дослідження засвідчує, що в господарському розвитку Кам'янець-Подільського упродовж XIV – початку ХХ ст. важливу роль відігравав чинник магдебурзького права. Магдебурзьке право пройшло кілька еволюційних етапів функціонування, поступово охоплюючи, а згодом формуючи економічне життя Кам'янця. Враховуючи глибокі магдебурзькі традиції в системі організації господарського життя, навіть після анексії Кам'янець-Подільського Російською імперією міська економіка продовжувала функціонувати за нормами магдебургії. У ХІХ ст. магдебурзька виробнича традиція продовжувала забезпечувати стабільність розвитку міського цехового ремесла, проте поступово дедалі більше гальмувала розвиток нових, більш прогресивних форм міської промисловості.

Ключові слова: Кам'янець-Подільський, магдебурзьке право, виробнича сфера, цехове ремесло.

MAGDEBURG LAW AS A FACTOR OF THE ECONOMIC DEVELOPMENT OF KAMIANETS-PODILSKYI

Abstract. *The purpose of the article* is to investigate the influence of Magdeburg laws on the economic development of Kamianets-Podilskiy, to find out the place and role of the application of German legal norms of city self-government in the evolution of guild craft production, to find out the essence, content, and specificity of Magdeburg workshop traditions in the broad chronological framework of life the largest Podillia city. **The methodological foundation of the research** is the principles of dialectics, objectivity, historicism, systematicity, and comprehensiveness. The research methodology is based on general scientific and special-historical methods, particularly analytical typology, documentary, historical-genetic, historical-typological, comparative-historical, problem-chronological, structural-systemic, etc. **The scientific novelty** lies in an attempt to scientifically reconstruct the permanent spread, implementation, and historical conditioning of the dominance of Magdeburg law in the production practice of the city over a long historical period. The novelty of the presented material lies in the interpretation, using the example of the main city of Podillia, of a complete system of production structures, which gradually transformed from medieval work-

*shop organizations into powerful guild craft corporations of the New Age, which in some ways existed until the beginning of the 20th century. **Conclusions.** Our research proves that in the economic development of Kamianets-Podilskyi during the 14th – early 20th centuries, the factor of Magdeburg law played an important role. Magdeburg law went through several evolutionary stages of functioning, gradually covering and later shaping the economic life of Kamianets. Given the deep Magdeburg traditions in the system of organizing economic life, even after the annexation of Kamianets-Podilskyi by the Russian Empire, the city economy continued to function according to Magdeburg norms. In the 19th century, the Magdeburg production tradition continued to ensure the stability of the development of urban craft but gradually inhibited the development of new, more progressive forms of urban industry.*

Key words: Kamianets-Podilskyi, Magdeburg law, production sphere, guild craft.

Постановка проблеми. Утвердження незалежності України вимагає формування нових систем цінностей і традицій європейського співжиття. Відзначення в цьому році 650-річчя магдебурзького права у Кам'янці-Подільському актуалізує увагу як до самої проблеми магдебургії, так і необхідність осмислення впливу цього права на міську економіку.

Магдебурзьке право у Новий час було європейським маркером і унормувало правові, майнові та виробничі відносини в містах на теренах, підконтрольних магістратам чи ратушам. «Самі міста в правовому сенсі є витвором середньовіччя з торгівельними і господарськими функціями, і лише отримавши самоврядування, оформивши свій правовий статус, міста стають такими, якими ми звикли їх бачити» (Гошко, 2002, с. 4). Магдебурзьке право на українські землі прийшло з німецьких та польських теренів, однак з адаптацією до місцевих умов і традицій стало важливим фактором формування самоврядування українських міст (Заяць, 2020, с. 221).

Магдебурзьке право в Кам'янці традиційно розглядається як правова основа самоврядування, увага акцентується на його правових, судових та адміністративних важелях, насамперед у період XV – XVIII ст. Натомість, період пізнього етапу його функціонування, у XIX ст., особливо в якості регулятора міських економічних процесів, залишається малодослідженою проблемою.

Аналіз джерел та останні дослідження. Кам'янець-Подільський відноситься до міст, які отримали магдебурзьке право у литовський період своєї історії. Впродовж століть його правовими нормами врегульовувався і спрямовувався економічний розвиток міста, воно слугувало основою виробничої діяльності. Різні аспекти впливу магдебурзького права на життя міста досліджувалися в наукових працях В. Антоновича (Антонович, 1869; Антонович, 1874), Д. Багалія (Багалій, 1904), М. Владимирського-Буданова (Владимирский-Буданов, 1868; Владимирский-Буданов, 1903), А. Кістяківського (Кістяковский, 1879), Н. Островерхова (Островерхов, 1882), Ю. Сіцінського (Сецинский, 1904), Ф. Тарановського (Тарановский, 1897), П. Клименка (Клименко, 1929). Із числа сучасних українських дослідників у висвітленні ролі магдебурзького права в житті українського суспільства в період пізнього середньовіччя та нової доби важливе місце відіграють праці

В. Балущка (Балушок, 1993), Т. Гошко (Гошко, 2002), Г. Гуменюка (Гуменюк, 2009), А. Заяця (Заяць, 2020), С. Іваницького-Василенка (Іваницький-Василенко, 2001), М. Кобилецького (Кобилецький, 2008; Кобилецький, 2011; Кобилецький, 2020), С. Котенка (Котенко, 2007), С. Крамара (Крамар, 2010), С. Кудіна (Кудін, 2019), Г. Маркевич (Маркевич, 2021), М. Петрова (Петров, 2012), А. Резнікова (Резніков, 2006), Н. Савчук (Савчук, 2002), А. Ткаченка (Ткаченко, 2014), В. Шандри (Шандра, 2016) та ін. Окремі аспекти проблеми функціонування магдебурзького права на Поділлі знайшли відображення в розвідках авторів цієї статті А. Задорожнюка та А. Філінюка (Філінюк, Задорожнюк, 2013; Філінюк, Задорожнюк, 2017).

При цьому, В. Антонович зазначав, що магдебурзьке право вводилося насамперед у містах, які слугували адміністративними центрами, де влада була сильнішою, а тиск на міську громаду був більш масштабним. Тому самоврядування надавалося в корисних обсягах для покращення торгівлі та ремісництва (Антонович, 1869). М. Володимирський-Буданов, а згодом Ю. Сіцінський стверджували, що при усьому позитиві у розвитку середньовічних міст, магдебурзьке право в якості цехової організації ремесла в місті у XVIII ст. починає відігравати негативну роль в економіці, акцентуючи увагу на «монополії ремісничої праці і обмежені вільної конкуренції» (Сецинский, 1895, с. 229). Відомо українська дослідниця Т. Гошко справедливо зауважує, що «міське самоврядування значною мірою визначало розвиток ремесла, торгівлі, функціонування релігійних культур, життя національних громад тощо ..., а оскільки магдебурзьке право не було кодифіковане і практично кожне місто послуговувалося своїми власними привілеями, слід говорити про самоврядування кожного міста зокрема, і лише в цьому контексті – про міське самоврядування загалом» (Гошко, 2002, с. 9). Однак, «без економічного підґрунтя магдебургія не прижилась би в українських містах» (Гошко, 2002, с. 24).

Історико-правові аспекти магдебурзького права у Кам'янці відображені в монографіях правовиків С. Крамара (Крамар, 2010) та М. Кобилецького (Кобилецький, 2008). На думку С. Крамара, «магдебурзький привілей завжди затверджував заснування чотирьох цехів: крамарів, пекарів, різників, шевців, без яких не може обійтися ніяка людина» (Крамар, 2010, с. 67). В свою чергу, М. Кобилецький, узагальнивши історико-правий досвід самоврядування українських міст у широкому географічному та часовому вимірах, проводить тезу про те, що магдебурзьке право вирізнялося високою адаптивністю до різних конкретно-історичних, соціальних, національних, економічних умов міського життя і збагачувалося за рахунок правил торгівлі та ремесла. Водночас, у своїх статтях дослідник особливо наголошує, що магдебурзьке право слугувало чинником формування в Україні громадянського суспільства, демократизму і регламентації суспільного життя на підставі правових норм й створення правової основи для належного функціонування міст, у тому числі формування українського міщанства як суспільного стану (Кобилецький, 2011, с. 263–264; Кобилецький, 2019, с. 17).

А. Ткаченко цілком аргументовано проводить тезу про те, що з усіх українських міст, наділених магдебурзьким правом, лише Кам'янець, Київ і Львів користувалися повним правом самоврядування (Ткаченко, 2014, с. 132). Ролі і місцю цехових, ремісничих і міщанських управ у міському самоврядуванні в контексті пошуку російським самодержавством універсальної територіально-станової управлінської моделі наприкінці XVIII – на початку ХХ ст. присвятила в першому розділі своєї монографії В. Шандра (Шандра, 2016). У ґрунтовній праці професор М. Петров зазначив, що «з початку 30-х рр. XV ст. католицька громада міста сповна користувалася усіма перевагами магдебурзького права» (Петров, 2012, с. 237). Рівень тодішнього міста визначався розвитком ремесла, а для цехів Кам'янця було характерним, що «з другої половини XVI до XVIII, і навіть до початку ХХ ст. вони залишалися численними і стійкими утвореннями» (Петров, 2012, с. 361).

Разом із тим, магдебурзька основа як регулятор економічного розвитку Кам'янця-Подільського спеціально не досліджувалася.

Мета статті. На основі архівних джерел та аналізу історіографії розкрити роль магдебурзьких положень у господарському житті Кам'янця-Подільського. Особливу увагу зосереджено на пізньому етапі правових засад німецького права, джерелом якого виступали Литовська, Коронна і Руська метрики, і на періоді, коли, після офіційної ліквідації магдебурзького права в 1834 р., цехова система ремесла і вікові традиції до початку ХХ ст. залишалися регуляторами виробничих відносин у найбільшому місті подільського краю.

Виклад основного матеріалу. Починаючи від другої половини XIV до 30-х рр. XIX ст. одним із чинників, що об'єктивно сприяли розвитку українських міст, було самоврядування у відповідності з так званим магдебурзьким правом, яке багато з них одержали (Балушок, 1993, с. 10). Привілей на магдебурзьке право в 1374 р. Кам'янцю-Подільському (Білоус, 2009, с. 413) надали князі Юрій і Олександр Коріатовичі. Відтоді в його суспільне та громадське життя, управління, судочинство і містобудування почали проникати західноєвропейські норми (Петров, Рибак, 2007, с. 55). Зазнавши деяких змін, воно поширилося на декілька тисяч нових міст і стало основною засадою і зразковим варіантом для міського писемного права (Водотика, Савенок, 2014, с. 118). Магдебургія стала не лише засобом модернізації суспільних відносин та інструментом політичного впливу спочатку з боку Литви, а згодом Польської корони. Водночас відіграла провідну роль в економічних змінах міста над Смотричем, яке у 40-х рр. XVII ст. за кількістю жителів було другим після Львова в Україні. В доповнення до цього підкреслимо, що слугувало також показником приналежності Кам'янця-Подільського та української території до історичної Європи з її цінностями і життєвим устроєм (Ткаченко, 2014, с. 136).

Проте, магдебурзький вплив на економіку міста різнився: від другої половини XIV – до початку XVIII ст. він відігравав позитивне, прогресивне значення в економічних процесах, про що зазначають усі дослідники цієї проб-

лематики. Однак, з середини XVIII, особливо наприкінці XVIII – у XIX ст. магдебурзькі закони, консервуючи цехову систему ремесла, стають дедалі більшим гальмівним чинником його економічного розвитку. Відомий знавець магдебурзького права М. Ф. Владимирський-Буданов стверджував, що виробничу основу міста складало ремесло, об'єднане у ремісничі корпорації – цехи (Балушок, 1993, с. 10).

Аналізуючи розвиток міської самостійності, В. Антонович підкреслював, що «на просторі всього південно-західного краю ні одне місто не користується достатньою автономією для того, щоб взяти на себе ініціативу розвитку міських свобод, чи, принаймні, для того, щоб він міг служити взірцем і прикладом для інших міст. – Кам'янець, який користувався більш ніж інші міста широкою «привілегією» і раніше інших отримав Магдебурзьке право, далеко не володів повною незалежністю як у судовому, так і в адміністративному відношенні» (Антонович, 1869, с. 50–51). Найвищим органом самоуправління міста, що мало статус королівського, був магістрат, який розуміли як колегію радців із війтом. У Кам'янці-Подільському, що керувався Львівським міським правом (Кобилецький, 2019, с. 13), число радців або консулів коливалося від 11 до 9, а то і менше осіб (Владимирський-Буданов, 1868, с. 181). Магістрат складав пожиттєву колегію, яка само поповнювалася. Консульський уряд був постійним і засідав у визначені дні тижня у ратуші. Головуючого в уряді консула іменували президентом, проконсулом або бурмистром. Цю посаду на протязі року обіймали по черзі усі консули, а наприкінці року кожен із них складав звіт за період свого головування. Найстарший із консулів призначався сеньйором і залишався при владі упродовж всього року, представляючи місто перед вищими державними органами. При загальних зборах із складу консулів обирали міського війта, який обіймав судову владу. Здебільшого війт урядовав упродовж двох, трьох та більше років, а потім обирався знову. Така традиція була зумовлена необхідністю залишати судову владу в руках знайомого із кодексом і юридичною практикою посадовця. Кримінальне судочинство забезпечувала колегія лавників, яка у Кам'янці-Подільському складалася із 11 осіб. Саме лавники з часом ставали консулами. Лавники проводили і попереднє слідство, що фактично об'єднувало судові і слідчі функції. Колегію Сорока Мужів обирала громада міста. У різні роки в Кам'янці ця колегія налічувала від 15 до 26 членів, а з початку XVIII ст., при зменшенні кількості міських мешканців, отримала назву колегії Двадцяти-Чотирьох, проте згодом була повернута стара назва. Вибори до цієї колегії у Кам'янці проводилися за релігійною ознакою, натомість у Львові – за становою. В кам'янецькій колегії половина членів були православного, інша половина – католицького віросповідання (Владимирський-Буданов, 1868, с. 201).

Представники колегії Сорока Мужів поповнювали ряди лавників. На чолі колегії Сорока Мужів стояв регент або маршал, якого щорічно обирали з числа Сорока Мужів і лавників. У Кам'янці практикувалося обрання реген-

та одного року із представників православного населення, а наступного – католицького. Якщо регент був українцем за етнічним походженням, то посаду віце-регента обіймав поляк, і навпаки. В системі міського самоврядування колегія Сорока Мужів забезпечувала законодавчу владу, рада – виконавчу, а лава – судову, і в цілому упорядковували адміністративне, господарське і судове життя міста (Владимирский-Буданов, 1868, с. 231).

У період 27-річного турецького поневолення Магдебурзьке право в м. Кам'янці не функціонувало. Його чинність було відновлено у 1699 р. після звільнення міста від турок (Krol-Mazur, 2008, s. 207). В 1703 р., за короля Августа II, місту офіційно підтвердили Магдебурзьке право львівського зразка, як це було, починаючи з 1594 р., коли Кам'янець був зрівняний з правами із Львовом (Сецинский, 1895, с. 206). Можна погодитись із дослідницею Н. Савчук, що магдебурзьке право «певною мірою модифікувало вже існуючі форми самоуправління» (Савчук, 2002, с. 22), оскільки створювало соціально-правове поле для захисту учасників виробничих відносин від надмірних зовнішніх претензій.

По відношенню до членів цехових об'єднань, магістрат не втручався у їх справи, а цехмістри здійснювали управління корпораціями згідно своїх статутів, де чітко визначалися права і привілеї їх членів, правила проведення виборів, система здійснення покарань за ті чи інші правопорушення тощо. Цехові ремісники намагалися повністю монополізувати усе виробниче поле. При цьому, згідно протестації кам'янецьких міщан 1753 р., існували випадки, коли магістрат тримав під своєю опікою окремих ремісників і «жоден цехмістер не міг нічого зробити, оскільки відразу міг потрапити до ратушної в'язниці» (Сецинский, 1895, с. 190).

Львівський магістратський суд був апеляційним для кам'янецьких ремісників у XVIII ст. До прикладу, в 1712 р. в'їтівський кам'янецький суд, у присутності бурграбія і регента Сорока Мужів, розглядав спір між майстром ковальського цеху і самим цехом. На постанову суду цех отримав право на апеляцію у Львові, згідно «давньої норми і закону» (Сецинский, 1895, с. 180).

Головною посадовою особою цеху, згідно цехових статутів, був цехмістер, який головував на зборах і забезпечував дотримання усіх цехових норм і правил. У його обов'язки входив догляд за місцевим ринком та виробниками-ремісниками, як вписаними, так і не вписаними до цеху. Цехмістер також завідував цеховим скарбом (скринькою) й усіма прибутками та видатками цеху, давав річний звіт цеховикам і був представником цеху в усіх культурних, громадських та державних установах. У храмі він, як головна посадова особа цеху, стояв зі свічкою перед вівтарем або цеховою іконою, а при різних процесіях очолював стрій цеховиків. Цехмістер мав право штрафувати членів цеху за певні провini, виголошуючи їх змiст перед цеховим судом. Цехмістри за свою службу платню не отримували, проте мали право утримувати зайвого челядника, ліпшу торгову крамницю, а в цілому цехмістерство вважалося почесним обов'язком (Сецинский, 1895, с. 95).

Другий цехмістер допомагав головному забезпечувати промислово-організаційне життя цеху, іноді він спеціально доглядав за підмайстрами, а також заступав цехмістра під час його відсутності. Із складу цехових майстрів формувався цеховий суд (від 4 до 12 осіб.), який очолював сеньйор, а членів називали столовими. Такий суд розглядав цехові справи від імені усієї спільноти, а члени громади зобов'язувалися виконувати судові вироки в усіх справах, за виключенням кримінальних. Окремо визначалася посада цехового писаря, який міг бути і не членом цеху, а сторонньою особою, знаючою письмоводство і нанятою цехом за окрему платню. У XVIII ст., для збереження національної рівноправності у цехах, в Кам'янці був виданий декрет про те, що «цехмістром повинен бути два роки міщанин католицької віри, а третій рік – віри православної» (Клименко, 1929, с. 286). Разом із тим, саме у XVIII ст. цехи у Кам'янці-Подільському стають спільними для представників усіх національностей, а українська і польська громади підпорядковуються єдиному магістрату та єдиній вірі (унія – для українців) (Сецинский, 1904, с. 38). Ситуація із обмеженням права на віросповідання спричинила появу церковних братств. В основі братської організації лежали такі ж корпоративні інтереси, як і в цеховій. Однак спрямовувалися вони не на господарсько-виробничу, а на духовно-релігійну і моральну сторону життя її членів. При цьому, братства наслідували цехову організацію, оскільки мали спільну основу у формі магдебурзького права.

За оцінкою Б. Лазорака, поширення церковних братств Кам'янця-Подільського, так само як і у Львові, в XVIII ст. «була складовою діяльності української національної громади загалом, представляючи та захищаючи інтереси «латино-уніатів» з боку провладної польської» (Лазорак, 2010, с. 233). Хоча насправді між братствами обох центрів в плані «національної співпраці» існувала певна відмінність. Про це зауважує Р. Кароль-Мазур, наголошуючи, що церковні братства українських церков долучались до співпраці з вірменськими та польськими церковними братствами, творячи для трьох національних громад Кам'янця-Подільського «винятково толерантний» стиль співжиття, що дозволив безпечно займатись кожному своїми релігійними та фінансово-господарськими справами (Król-Mazur, 2008, s. 365, 370–377).

Повертаючи до цехової спільноти, підкреслимо, що її складали всі майстри певного виду ремесла. Правила вступу до корпорації, тобто отримання звання майстра, визначалися королівськими привілеями та цеховими статутами. Згідно цих правил, кожен хлопець, записаний у науку до відповідного майстра, залишався учнем встановлену кількість років, різну в кожному цеху і навіть у кожному ремеслі цеху. В ювелірному ремеслі навчання тривало 7 років, у ремеслі олов'ячника – 3, а в ремеслі мідника – 5 років. Слід зазначити, що до кінця XIX ст. наведений спосіб учнівства залишався чи не єдиною масовою формою поширення ремісничої освіти. Після закінчення терміну навчання, подяки за нього майстрові, влаштування обіду цеховому братству та внесення визначеного обсягу воску до цехового храму «хлопець» «визволявся» й переходив до категорії «юнаків» із відпрацюванням певно-

го терміну в свого майстра як оплату за науку, але при незначній платні від останнього. Згідно кам'янецького статуту 1712 р. обов'язковий відробітковий термін складав у ремеслі олов'яника – 2 тижні, в ремеслі мідника – 6 тижнів. У ювелірному ремеслі такий термін не передбачався. Відпрацювавши у майстра встановлений термін, «юнак» ставав підмайстром («товаришем») і відразу мусив йти в інші міста для подальшого вдосконалення майстерності у тамтешніх майстрів. Прийшовши в інше місто, «товариш» звертався до цехмістра цеху того ремесла, якому він був навчений, і цехмістер призначав йому наставника. По завершенню навчання, «товариш» отримував документ, у якому означувалося місто, ім'я майстра-наставника та особливості отриманої майстерності. З поверненням до рідного міста згаданий документ подався на розгляд цеху. Згодом, в майстерні цехмістра, під наглядом двох майстрів цеху, бажаючий стати майстром, мусив виготовити зразок виробу свого ремесла, що називався «misterium». Кожні три дні майстри цеху оглядали роботу «товариша», фіксуючи його майстерність і відсутність сторонньої допомоги. По завершенню роботи над виробом цехового ремесла, усі майстри цеху розглядали виготовлений «misterium» і виносили рішення про готовність підмайстра отримати статус майстра. Разом з тим, навіть при позитивній оцінці виробу, підмайстер був зобов'язаний внести до цехової скарбниці визначену цехом суму грошей («вступне»), влаштувати вечерю («kolасу»), а також підтвердити наявність коштів для закупки сировини свого ремесла. При неможливості виконати хоча б одну із цих вимог, підмайстер впродовж одного року і шести тижнів мав заробити кошти за межами міста, а після повернення виконати означені вище вимоги і внести до цехової скрині усі податки, які сплачували майстри цеху за його відсутності та поставити братству бочку пива (Клименко, 1929, с. 292).

Загальні збори цехового братства, згідно кам'янецького статуту, збиралися щомісяця. Прибувши на зібрання, що проходили в цехмистровому або цеховому будинку, майстри розсаджувалися за старшинством. Уряд сидів за столом зі скринькою. Майстра, який запізнився, або не з'явився, штрафували. Учасники загальних зборів вирішували судові позови цеховиків, а також поточні справи ремісників. Правом голосу користувалися лише майстри, котрі сплатили усі належні внески. Кожен цех мав своє положення про покарання, визначене статутом та привілеями. Цеховиків карали грошовими та «восковими» штрафами. Згідно категорії провини розмір штрафу змінювалася: за розголошення цехової таємниці – два безмени воску; з того, хто переманював робітників в іншого майстра – безмен воску; такий самий штраф чекав на того, хто заважав працювати товаришу. Гроші, які надходили до цехової скриньки, використовувалися на потреби цеху, а віск – для костелу або церкви. Незгодні з ухвалою цехового суду, могли апелювати до магістратського суду. Окрім судової влади, цехові зібрання могли видавати постанови, статuti для робітників цеху, однак такі рішення набували сили закону лише після затвердження магістрату.

На чолі цехової корпорації стояло два цехмістри, перший з яких називався головним, старшим чи цехмістром, а другий – молодшим або підцехмістром. Вибирали на ці посади в цехах щорічно під час загальних міських виборів. Зокрема, вибори старшого і другого цехмістрів у кам'янецькому цеху столярів, бондарів, стельмахів і колодіїв протягом XVIII – початку XIX ст. проходили наприкінці лютого – на початку березня переважно в будинку старшого цехмістра. Новообраний старший цехмістер отримував у свого попередника цехову скарбницю, скриньку та інше майно, яке переносив до свого помешкання (Цеховая, 1932, с. 126). В Кам'янці більшість членів ради та лавників у магістраті були цехмістрами різних цехових корпорацій, що, відповідно, збільшувало владу цехмістрів над цехом, яка і так була мало обмежена законом. Акти магістратських судів наповнені скаргами на цехмістрів. У Кам'янці, в скаргах, датованих XVIII ст., йдеться про те, що цехмістри дозволяють собі насильницькі дії по відношенню до членів цеху, ображають православних, називаючи їх «пся вяр», чим грубо порушують цехові статuti. У 1792 р., у збірному цеху столярів, бондарів і стельмахів міста, в присутності представників магістрату – міського економа К. Криницького, майстрів шевського цеху А. Глінського та М. Ляськовського, майстра різницького цеху В. Нізинського відбулося слухання скарги братчиків збірного цеху на своїх цехмістрів. Суть її полягала у тому, що цехмістри В. Кралевський і М. Дуткевич дозволили без відома братії робітнику К. Кішці, який не надав свідоцтв, де працював раніше і де народився, займатися у місті ремеслом. Однак, згідно правил цеху, сторонній майстер повинен не менше 12 тижнів працювати на цех, а потім лише за згодою всіх майстрів може бути прийнятий до цеху. Цеховики наголошували, що згідно другого пункту цехового права до цеху не може бути прийнятий жоден, без оголошення місця свого народження. Громада звинуватила цехмістрів у порушенні цехових правил і постановила, щоб вони внесли до каплички в якості штрафу пару фунтових свічок та до власного цеху – 3 фунти жовтого воску. Самого челядника К. Кішку громада покарала десятитижневою роботою на користь цеху під наглядом одного із цехових майстрів (Цеховая, 1932, с. 122). У 1795 р. цех знову розглядав справу колишнього цехмістра В. Кралевського про непогашення боргу цеху й вирішив примусити його внести пару фунтових свічок і 35 злотих до цехової скриньки (Цеховая, 1932, с. 124).

Тут наголосимо, що з приєднанням Правобережної України за другим поділом Речі Посполитої до складу Російської імперії магдебурзьке право в польському варіанті довго залишалося у вжитку. На основі віднайдених у Державному архіві Хмельницької області списків надання Кам'янцю-Подільському магдебурзького права історик Д. Ващук наголошує, що датований 7 листопада 1374 р. привілей князів Юрія та Олександра «використовувався у судовому процесі стосовно земельних розмежувань» у місті після захоплення Поділля Російською імперією в 1793 р. (Ващук, 2021, с. 183). Однак з 1793 р. «уже імперія постачала західні цінності своїм українським домініо-

нам» (Shevcenko, 2001, p. 8). У січні 1796 р. Кам'янці-Подільському в числі 10 міст Подільського намісництва було підтверджене магдебурзьке право, чим, на наше переконання, фактично було обмежене його самоуправління (Філінюк, 2010, с. 306). Як пише Г. Гуменюк, в цьому випадку йдеться «про продовження дії первинних правових норм в умовах нової влади і її терпимості до традиційного права. Оскільки при новій владі зміни в суспільних та економічних відносинах загалом були незначними, то і потреби в оновленні діючого права фактично не було. Ситуація різко змінилася, коли різноманіття чинних правових норм того часу було ліквідовано шляхом всеохоплюючої та централізованої урядової кодифікації» (Гуменюк, 2009, с. 40).

Функціонування цехів, як і раніше, регламентувалося статутами, розробленими на основі норм магдебурзького права. Окремі статuti були кодифіковані та надані міським цехам королівською владою упродовж XVI – XVIII ст. і залишалися чинними до 40-х рр. XIX ст., разом із нормами магдебурзького права. Особливість суспільного і соціально-економічного розвитку Поділля й усїєї Правобережної України полягала в тому, що він регламентувався одночасно законодавством держав, до яких воно належало, нормами литовських статутів, магдебурзького права, так званих сеймиківих конституцій і звичаєвого права (Філінюк, Задорожнюк, 2013, с. 178), а в містах і містечках значною мірою регулювалося законоположеннями магдебурзького права. «В економіці, при наявності перших фабрик і заводів, основне виробництво було сконцентроване у ремісничих цехах, функціонування яких спиралося на статuti, розроблені на основі норм магдебурзького права» (Філінюк, Задорожнюк, 2017, с. 186).

Утім, статут 1723 р. кам'янецького цеху кравців регламентував їхню діяльність до 1840 р. (Архив, 1869, с. 306–313). Наданий королем Сигізмундом III у 1601 р. статут кам'янецького ткацького цеху в 1783 р. був перекладений із латини польською мовою і надалі слугував законодавчою основою виробничої діяльності міських ткачів (Сецинский, 1904, с. 71).

Нормами магдебурзького права передбачалися глибокі знання цеховим майстром традицій і особливостей виробничої майстерності свого ремесла. Кожний цех володів особливим капіталом винаходів і технічних знань, що були напрацьовані і відомі лише членам корпорації, посвяченим у таємниці цехового братства. Саме тому цехи отримували привілеї на виключне право виробляти предмети свого ремесла на території міста. Якість виробів членів цеху гарантувалася самою приналежністю до нього. Монополія ремісничої діяльності, яка потрапила до рук цеховиків, усувала можливість будь-якого виробництва поза цехом, заперечуючи основний критерій розвитку – конкуренцію. Спираючись на своє монопольне право, цеховики прагнули розширити його та нав'язати споживачам виключно свої вироби. Тому цехи переслідували вільних ремісників (партачів) і виганяли їх з міста та околиць. Керуючись принципом монополії, цехи намагалися максимально «спеціалізувати заняття і входили одне з одним у нескінченні суперечки за суміжні

професії, результатом чого було дрібнення цехів. У Кам'янці, зокрема, функціонували окремі цехи кравців для пошиття вбрання священників і для виготовлення підкладок для капелюхів» (Антонович, 1874, с. 185).

За даними М. Петрова, у місті в 1800 р. налічувалося 12 цехів (Петров, 2002, с. 32). Основними законами, які визначали розвиток ремесла упродовж XIX ст., були «Городове положення» 1785 р. (153 статті) (ПСЗРИ–1, т. 12, № 16187), Статут цехів 1799 р. (109 статей) (ПСЗРИ–1, т. 25, № 19187) і доповнення до нього 1852 р. (ПСЗРИ–2, т. 27, № 26171), «Городове положення 1870 р.», запроваджене на території краю у 1875 р. (ПСЗРИ–2, т. 1, № 54640), а також Статут ремісничий від 1879 р. Усі вони накладалися на глибокі місцеві традиції цехового ремесла. З одного боку, це створило низку особливостей у діяльності ремісничих управ; з іншого – звужувало цехове самоуправління та зумовлювало дедалі більшу залежність цехів від державного регулювання та контролю.

Разом із тим, на теренах Поділля «Городове положення 1785 р.» та «Статут цехів 1799 р.» набрали офіційної сили закону після ліквідації магдебургії у 1840 р., коли «чинні тут форми польського й литовського права були замінені на загальноросійські» (Клименко, 1929, с. 3). Саме від 1840 р. ремісники губернії стали звертатися до міських і містечкових цехових управ з проханнями надати свідоцтва на право займатися ремеслами. Вже у 1841 р. такі свідоцтва отримали 35 майстрів-ювелірів із Кам'янця, Вінниці, Тульчина, Гусятина і Грудка (Держархів Хмельницької області, ф. 307, оп. 1, спр. 24). Усі майстри були іудейського походження або іноземцями, яким раніше заборонялося членство у цехових структурах. Проте, як зазначено у документі, усі вони були власниками майстерень, у власних або найманих будинках. Зі скасуванням чинних норм магдебурзького права протягом 1837-1838 рр. в «Подільській губернії перестали діяти і старі закони про цеховий устрій», що створювало можливість позацеховим ювелірам узаконити своє становище (ПСЗРИ–2, т. 12, № 10574; т. 13, № 10892). За отримане свідоцтво майстри-ювеліри сплачували до цехової управи 1 руб. сріблом, і додатково вносили ще 15 коп. сріблом – за запис до цехової книги (Держархів Хмельницької області, ф. 307, оп. 1, спр. 24, арк. 20).

У 1852 р. були затверджені зміни до ремісничого статуту під назвою «Про проект змін і доповнень до зводу ремісничих постанов» (ПСЗРИ–2, т. 27, № 26171). Положення 1852 р. не стало новим ремісничим статутом, а являло собою доповнення до чинного законодавства. В додатках до цих доповнень були опубліковані два документи: «Правила особливих єврейських цехів» і «Правила виробництва ремесел у малих містах, посадах і містечках, як казенних, так і поміщицьких» (ПСЗРИ–2, т. 27, № 26171 (приложение)). Закон декларував бажання влади «залучити єврейське населення до «корисної праці». Для них створювалися сприятливі умови вступу до цехів, що дозволяло уникнути долі так званих «некорисних» євреїв, які підлягали рекрутському набору (вп'ятеро більшого від решти населення) та низці інших обмежень. Отже, закон сприяв масовому залученню єврейського населення регіону до

ремісничого стану. В 1852 р. на Поділлі офіційно налічувалося 10646 ремісників, із них 3200 християн і 7446 іудеїв (Галант, 1929, с. 308).

Разом з тим, діяльність новостворених цехових управ зводилася на-самперед до станово-фіскальних функцій, а саме: до управління ремісничим станом та виборами цехових посадовців, контролю за виконанням ремісничих повинностей, приписки і виписки із цеху, виданням свідоцтв на звання майстра і т. п.

У тому ж 1882 р., згідно рішення губернського правління, реміснича управа провела укрупнення та об'єднання кам'янецьких цехів. Укрупненню підлягали цехи, у яких працювало менше п'яти майстрів християнського віросповідання: цех бляхарський об'єднали з тютюновим, ковальський – із мідно-шорницько-оббійницьким, ювелірний – із годинникарями та палітурниками тощо. Інші міські цехи: столярний, чоботарський, кравецький, перкарський та різницький були визнані «самостійними, у дійсному їх складі» (Держархів Хмельницької області, ф. 307, оп. 2, спр. 2, арк. 14). Щоб уникнути об'єднання, окремі цехи вдалися до хитрощів, збільшуючи число своїх членів християнського віросповідання. Так, старшина ткацько-шмуклярського і перукарського цеху Волько Мехеліс подав рапорт із рішенням цехових зборів про прийняття до цеху двох майстрів-християн – Олександра Рейтеровського та Антона Смилашко (Держархів Хмельницької області, ф. 307, оп. 2, спр. 2, арк. 13). Отже, згідно законодавства кінця XIX ст. при врахуванні числа цехових майстрів основна увага зверталася на віросповідання і національність. Такий захід вживався для боротьби із засиллям євреїв у цехових організаціях й залучення до цехів майстрів-християн. Разом з тим, ситуація означила формальну владу ремісничої управи, яка стала механізмом для донесення і втілення в ремісничому середовищі урядових наказів.

Паралельно з укрупненням існуючих, Подільське губернське правління винесло рішення про утворення нових цехів. У 1882 р. в Кам'янці, було затверджено функціонування тютюнового цех, який займався подрібненням тютюну і виготовленням цигарок. Того ж року правління розглядало питання «про особливі обряди сажотрусів в Кам'янці» і ухвалило рішення про утворення окремого цеху сажотрусів і запровадження в ньому загальних правил ремісничого статуту (Держархів Хмельницької області, ф. 307, оп. 2, спр. 2, арк. 1 зв.). Сажотруси об'єднувалися у структуру, яка взимку складалася із дванадцяти, а влітку із шести осіб. У 1894 р. сажотруси приєднуються до команди пожежників із безпосереднім підпорядкуванням старшому унтер-офіцеру (Отчет, 1895, с. 28). Так ремісничий цех влився до складу пожежної команди.

У 1882 р. в Кам'янці-Подільському налічувалося 14 цехів, які поділялися на складні, що об'єднували ремісників кількох спеціальностей і прості (Острроверхов, 1882, с. 16). До категорії складних були віднесені: ковальський, що об'єднав майстрів ковальського, слюсарного, шорного то оббійного ремесла; столярний, до якого увійшли, окрім столярів, фортепіанні та екіпажні майстри, різьчики, токарі, бондарі, склярі, теслярі. У категорії простих були

залишені цехи: кровельщиків і мідників, тютюновий, різницький, ювелірний, малярний, пекарсько-кондитерський, перукарський, годинникарський, шевський, палітурницький, скорняцький, кравецький. В цілому, цехове братство міста склало близько 960 осіб (Острроверхов, 1882, с. 17–18).

Усі цехи міста об'єднувала Реміснича управа, яку очолював ремісничий голова, а на чолі цеху стояв ремісничий старшина, посади обох очільників були виборними, вважалися почесними і накладали певні обов'язки. Ремісничий голова не міг залишити місто не назвавши заступника, і мусив отримати згоду від міської управи. Відомо, що у 1882 р. ремісничий голова М. Мамроцький, відїжджаючи з хворим сином на лікування, передав справи старшині ювелірного цеху М. Новаківському, а старшина перукарського цеху Волько Мехеліс, відлучаючись з міста, доручав свою посаду перукарю О. Ретировському (Держархів Хмельницької області, ф. 307, оп. 2, спр. 2, арк. 7). У 1881 р. кам'янецька реміснича управа отримала завдання підготувати списки майстрів-їудеїв по усім цехам. Лише старшина столярного цеху Й. Акерман наважився не подати такий список, за що його звільнили з посади та покарали п'ятиденним ув'язненням (Держархів Хмельницької області, ф. 307, оп. 2, спр. 8, арк. 7). Отже, влада пильно стежила за цеховою спільнотою і вимагала від виборних ремісничих начальників, в яких бачила ремісничих чиновників, чіткого і негайного виконання її наказів.

Загальні ремісничі збори, що відбувалися в приміщенні Кам'янець-Подільської ремісничої управи у березні 1883 р. були присвячені звіту перед товариством ремісничого голови М. Мамроцького за час його головування від 1881 по 1883 рр. При цьому, основна увага була зосереджена на фінансових питаннях (прибутках і витратах цехових грошей). Старшини кожного із цехів рапортували про суми переданих до управи коштів. Згідно їх інформації найбільш прибутковим виявився кравецький цех, а найменше прибутку отримав цех різницький, а загальний прибуток від податків кам'янецьких цехів склав 742,3 руб., які мали надійти на утримання ремісничої управи. Проте, після підрахунків виявили, що не вистачає 50 руб. 91 коп., провину нестачі коштів наклали на колишнього ремісничого голову і ухвалили примусити його внести до ремісничої каси вказані кошти. Причому, виплачувати їх дозволили по 10 руб., щомісяця (Держархів Хмельницької області, ф. 307, оп. 2, спр. 11, арк. 20).

У 1885 р. кам'янецький ремісничий голова доповідав подільському губернському правлінню про проблеми і недоліки ремісничого устрою. Означуючи глибоку 500-річну цехову традицію ремесла в місті, він наголошував на масових випадках порушень цехового законодавства і просив допомоги органів влади і поліції навести необхідний порядок. Посадовець скаржився, що значна частина ремісників працює без ремісничих свідоцтв й утримує підмайстрів та учнів, не вписуючи їх до цехових книг. До того ж, ремісники-іноземці вільно виготовляють і продають в місті свої товари, чим підривають статки місцевих цеховиків. Для переконливості був наведений приклад, коли вісім майстрів з Угорщини самоправно, без відома цеху та без

сплати до ремісничої скарбниці встановленої суми грошей, виготовляли і продавали в місті бляхарську продукцію (Держархів Хмельницької області, ф. 307, оп. 2, спр. 11, арк. 12). Старшини та їх товариші часто не могли навіть зібрати з цехових ремісників обов'язкові внески на утримання ремісничої управи. Ремісничий голова наголошував, що окремі майстри не сплачували внески, проганяли та погрожували побити цехових старшин (приводився випадок побиття заступника старшини кравецького цеху). Як висновок, очільник ремісничої спільноти підсумовував, що без втручання поліції реміснича управа не зможе впоратися із цеховою громадою.

11 серпня 1888 р. наказом начальника Південно-Західного краю на Поділлі було ліквідовано цеховий устрій і запроваджено спрощене ремісниче управління в чотирьох містах краю: Києві, Бердичеві, Житомирі і Кам'янці-Подільському (Шандра, 2016, с.73). Оскільки ремісниче товариство Кам'янця складало понад 600 осіб, було вирішено, для уникнення численних зібрань, обрати 53 депутати від ремісників міста. В свою чергу, загальні ремісничі збори обрали ремісничого старшину С. Стельмашівського і товаришів – від християн І. Вержбицького та від іудеїв – Я. Лимончика (Держархів Хмельницької області, ф. 307, оп. 2, спр. 11, арк. 12). Окремою постановою було передбачено, що ремісники, які на той час не мали власних майстерень підлягають виключенню із числа майстрів, навіть не зважаючи на те, що окремі з них отримали ремісничі свідоцтва.

У 1891 р. ремісничій управі Кам'янця-Подільського підпорядковувалося одинадцять цехів, які об'єднували 795 осіб, із них – 305 (38 % християн) і 490 (62 %) іудеїв (Держархів Хмельницької області, ф. 307, оп. 1, спр. 9, арк. 1–19). Одинадцять цехів подано у 1893 р. (Держархів Хмельницької області, ф. 307, оп. 1, спр. 12, арк. 1–17) та у 1899 р. (Держархів Хмельницької області, ф. 307, оп. 1, спр. 14, арк. 1–19).

Становище міської промисловості яскраво ілюструє доля підприємця Ф. Крама. Залишаючись пруським підданим, він у 1888 р. прибув до Кам'янця-Подільського разом із 22-річною дружиною Амалією та однорічною донькою. Всі вони записалися до кам'янецького слюсарного цеху, «на час дії паспорту» (Держархів Хмельницької області, ф. 307, оп. 1, спр. 2, арк. 57). Того ж року Ф. Крам взяв трьох учнів на навчання слюсарській справі (Держархів Хмельницької області, ф. 307, оп. 1, спр. 6, арк. 3зв.–4). У 1899 р. в Кам'янці на Новому Плані вже працював чавунно-ливарний і механічний завод, який створив і очолив Ф. Крам. Його робітники виточували, шліфували та рифлювали фарфорові вальці для млинів (Держархів Хмельницької області, ф. 307, оп. 1, спр. 21, арк. 50). Однак, судячи із ремісничої документації, Ф. Крам, уже володіючи власним заводом, змушений був залишитися членом ремісничого цеху. Так, у 1899 р. він інформував ремісничого голову Раковського про набір на своє підприємство шести учнів, за яких сплатив до ремісничої управи 6 руб. 60 коп. і видав на «підтримку ремісничої управи» 2 руб. (Держархів Хмельницької області, ф. 307, оп. 1, спр. 21, арк. 50зв.). Учням на той час ви-

повнилося від 15 до 18 років, а термін навчання складав три роки. Після закінчення навчання Ф. Крам зобов'язувався виплатити кожному учневі по 50 руб. «на вбрання» та по 96 руб. – «на харчі».

Отже, враховуючи глибокі ремісничі традиції в місті, цехові правила були перенесені на діяльність фабрично-заводських підприємств. Підтвердженням цьому був факт приналежності чавунно-ливарного заводу Ф. Крама в 1899 р. до слюсарського цеху. Будучи власником найбільшого в місті підприємства, він продовжував сплачувати цехові внески та підпорядковуватися цеховим правилам (Держархів Хмельницької області, ф. 307, оп. 1, спр. 21, арк. 50). Разом із тим, усякий, хто потрапляв до цеху, наштовкувався в майбутньому на великі труднощі із виходом із нього.

Реміснича управа використовувала монопольне право на видачу свідоцтв, чим тримала під повним контролем усе міське виробництво, намагаючись зобов'язати отримати відповідне свідоцтво на будь-який вид виробничого заняття. При цьому, доходило до абсурду. Так, у 1896 р. в Кам'янці реміснича управа видала міщанину Г. Лейферу свідоцтво «на ремесло по вставці зубів» (Держархів Хмельницької області, ф. 307, оп. 1, спр. 17, арк. 78).

Висновки. Отже, магдебурзьке право в Кам'янці-Подільському створилося на чинник, який слугував потужним соціально-правовим механізмом входження міщан в існуючу європейську соціально-економічну систему. Народжені магдебургією цехові організації ремісників функціонували і після ліквідації в підросійській Україні магдебурзького права у 1835 р. У Кам'янці, як і раніше, існував розподіл на цехи, що забезпечували монополію певного ремесла, а окремі ремісничі громади очолювали цехмістри. Специфікою виробничого сектора міста залишалися глибокі традиції цехової організації, що проявлялися в прагненні зберегти навіть наприкінці XIX ст. виключну монополію цехів на виготовлення відповідних виробів. Водночас упродовж XIX ст. істотно змінилася цехова система організації ремісничої праці, пройшовши шлях від самостійних цехових організацій до виробничих майстерень, підпорядкованих ремісничій управі. Формально слідуючи російським законам, подільські ремісники продовжували зберігати традиції минулих цехів, що можна пояснити словами ремісничого голови М. Мамроцького про більш як 500-річну традицію цехового устрою в краї (Держархів Хмельницької області, ф. 307, оп. 1, спр. 6, арк. 11).

Цехове ремесло отримало нове трактування у російському законодавстві, що фактично продовжило цехове ремісниче виробництво ще майже на 100 років. І якщо в Російській імперії цехова організація запроваджувалася законами кінця XVIII ст., то в Україні, в тому числі й у Кам'янці-Подільському з багатовіковою цеховою традицією, російське законодавство законсервувало усталену практику і призвело до майже цілковитої монополії ремесла у його виробничо-промисловій сфері аж до початку XX ст. Цехи, як організації ремісників, були ліквідовані у 1902 р.

У цілому, магдебурзьке право пройшло кілька еволюційних етапів функціонування, поступово охоплюючи, а згодом формуючи економічне життя Кам'янця-Подільського. Перший із них охоплював період 1374-1432 рр., коли магдебурзькі положення були основою формування міського правопорядку з метою створення привабливих умов для переселення ремісничо-торгівельного люду. Упродовж 1434-1672 рр. магдебурзьке право уніфікувало міське життя, відбувалася олігархізація владних структур міста, цехова система монополізувала ремісниче виробництво, а цехова верхівка міське самоврядування. На протязі усього XVIII ст., і до 1834 р. магдебургія повністю формувала, контролювала і спрямовувала усі виробничі процеси міста. З 1834 по 1902 р. магдебурзькі законоположення залишалися чинними в міській економіці на рівні традиційного регулятора виробничої діяльності ремісничих цехів у межах російського імперського законодавства.

Список використаних джерел і літератури:

Антонович, В. (1869). Исследования о городах Юго-Западной России: По актам 1432-1798 гг. (предисл.). *Архив Юго-Западной России*, (Ч. V. Т. 1). Київ: Университет. типография, 1–94.

Антонович, В. В. (1874). О промышленности Юго-Западного края в XVIII столетии. *Записки Юго-западного Отдела императорского русского географического общества*, (Т. 1. За 1873 год). Київ, 179–192.

Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною Комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторствах. (1869). (Ч. V. Т. 1. Акты о городах). Київ: Корчак-Новицкий, 306–313.

Балушок, В. (1993). *Світ середньовіччя в обрядовості українських цехових ремісників*. Київ: Наук. думка, 117 [2] с.

Білоус, Н. О. (2009). Магдебурзьке право. *Енциклопедія історії України*, (у 10 т. Т. 6: ЛА–МІ). Київ: Наук. думка, 413–415.

Ващук, Д. (2021). Привілей князів Юрія та Олександра Коріатовичів місту Кам'янцю 1374 року: списки та інтерпретації. *Україна Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського*. Київ: Ін-т історії України НАН України, 181–198.

Владимирський-Буданов, М. Ф. (1868). *Немецкое право в Польше и Литве*. Санкт-Петербург, 312 с.

Владимирський-Буданов, М. (1903). Німецьке право в Польщі і в Литві. *Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV-XVIII в.* (в 2 ч. Ч. 1). Львів, 180 с.

Владимирський-Буданов, М. (1903). Німецьке право в Польщі і в Литві. *Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV-XVIII в.* (в 2 ч. Ч. 2). Львів, 3–308.

Владимирський-Буданов, М. Ф. (1868). Немецкое право в Польше и Литве. *Журнал Министерства народного просвещения*, (Ч. СXXXIX), 467–554, 720–806.

Владимирський-Буданов, М. Ф. (1868). Немецкое право в Польше и Литве. *Журнал Министерства народного просвещения*, (Ч. СXL), 519–586.

Водотика, С. Г. & Савенок, Л. А. (2014). Сучасні візії причин появи магдебурзького права в Україні. *Чорноморський літопис*, 10, 113–118.

Галант, І. (1929). До історії ремісничої праці між євреями на Україні. *Збірник праць єврейської історично-археологічної комісії*, (Т. II). Київ, 308.

Гошко, Т. Д. (2002). *Нариси з історії магдебурзького права в Україні (XVI – початок XVII ст.)*. Львів: Афіша, 255 с.

Гуменюк, Г. (2009). До питання про вплив саксонсько-магдебурзького права на формування східноєвропейських правових систем. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*, (48). Львів, 39–45.

Державний архів Хмельницької області (Держархів Хмельницької області).

Заяць, А. Є. (2020). Міста на магдебурзькому праві українських земель у XIII–XIX ст. – Т. 1. Руське та Белзьке воєводства / [упоряд. М. Капраль, Б. Смерека, А. Фелюнок]. Львів: Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2019. 64 с.+4 карти. *Укр. іст. журн.*, 5, 221–225.

Клименко, П. В. (1929). Цехи на Україні. Т. 1, вип. 1: Суспільно-правні елементи цехової організації. (*Збірник історично-філологічного відділу*, № 81). Київ, 199 с.

Кобилецький, М. М. (2019). Магдебурзьке право в Україні. *Вроцлавсько-Львівський юридичний збірник*, (10). Львів, 9–21.

Кобилецький, М. М. (2008). *Магдебурзьке право і його застосування в Україні (XVI – перша половина XIX ст.)*: іст.-прав. дослідження. Львів: ПАІС, 405 с.

Кобилецький, М. М. (2011). Магдебурзьке право як джерело кодифікації українського права (XVIII – початок XIX ст.). *Вроцлавсько-Львівський юридичний збірник*, (2). Львів, 253–269.

Котенко, С. (2007). Особливості поширення магдебурзького права у слов'янських народів. *Юридичні науки*, (74–76), 145–149.

Крамар, С. І. (2010). *Місто Кам'янець на Поділлі у XIV – XVIII століттях: магдебурзьке право, судочинство та самоврядування громад*: іст.-прав. нарис. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 336 с.

Кудін, С. В. (2019). *Порівняльна історія права: вітчизняна традиція концептуалізації*: монограф. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 540 с.

Лазорак, Б. (2010). Огляд маловідомих фактів з історії Кам'янецького петропавлівського братства у XVIII ст. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць ДДПУ імені Івана Франка*, (10), 218–241.

Маркевич, Г. (2021). Магдебурзьке право на українських землях: історичне значення. *Міжнародний науковий журнал «Грааль науки»*, (9), 449–452.

Острроверхов, Н. Л. (1882). *Описание Каменец-Подольска*. Киев, 37 с.

Отчет о деятельности Каменец-Подольского городского общественного управления за 1893-1894 годы. (1895). Каменец-Подольск: «Русская типография» М. Гликина, 54 с.

Петров, М. Б. (2002). *Історична топографія Кам'яниці-Подільського кінця XVII – XVIII ст.* (*Історіографія. Джерела*). Кам'янець-Подільський, 384 с.

Петров, М. Б. (2012). *Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV – XVIII століть: проблеми соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-топографічного розвитку. Місце і замкове управління*. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 480 с.

Петров, М. Б. & Рибак, І. В. (2007). Кам'янець-Подільський. *Енциклопедія історії України*, (у 10 т. Т. 4: Ка–Ком). Київ: Наук. думка, 55–64.

Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ–1). Санкт-Петербург: Тип. Отделения Собств. Его импер. Величества канцелярии, 1830.

Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ–2). Санкт-Петербург: Тип. Отделения Собств. Его импер. Величества канцелярии, 1830.

Резніков, А. В. (2006). *Магдебурзьке право: українські варіації на тему європейських традицій (історико-правовий нарис)*: монограф. Луганськ: Луган. держ. ун-т внутр. справ, 208 с.

Савчук, Н. О. (2002). Магдебурзьке право в Україні: історія та сучасність. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління*, (1), 22–36.

Сецинский, Е. И. (1904). *Материалы для истории цехов в Подолии*. Каменец-Подольский: Тип. С. П. Киржацкого, 102 с.

Сецинский, Е. (1895). *Город Каменец-Подольский. Историческое описание*. Киев, 250 с.

Тарановский, Ф. В. (1897). *Обзор памятников Магдебургского права западнорусских городов литовской эпохи. Историко-юридическое исследование*. Варшава: Тип. Варш. учеб. округа, 207 с.

Ткаченко, А. (2014). Магдебурзьке право на теренах українських земель: світоглядно-правові засади. *Світогляд – Філософія – Релігія*: зб. наук. пр., (7). Суми: УАБС НБУ, 129–139.

Філінюк, А. Г. (2010). *Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації*: монограф. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 728 с.

Філінюк, А. & Задорожнюк, А. (2013). Литовські статuti в Подільській губернії у першій половині XIX ст.: данина традиції чи правові рудименти. *Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського*. Київ: Ін-т історії України НАН України, 177–192.

Філінюк, А. & Задорожнюк, А. (2017). Магдебурзьке право в суспільному та соціально-економічному розвитку Поділля XVIII – першої половини XIX ст. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*: іст. науки, (10). Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 184–202.

Шандра, В. (2016). *Міщанські органи станового самоврядування в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.)*. Київ: Інститут історії України НАН України, 345 с.

Krol-Mazur, R. (2008). *Miasto trzech nacji. Studia z dziejow Kamienca Podolskiego w XVIII wieku*. Krakow: Avalon, 690 s.

Sevcenko, I. (1996). *Ukraine between East and West. Essays on Cultural History to the Early 18th Century*. Edmonton, Toronto: CIUS, XIX+234.

References:

Antonovych, V. (1869). *Yssledovaniya o horodakh Yuho-Zapadnoi Rossyy: Po aktam 1432–1798 hh. (predysl.)* [Studies on the cities of South-Western Russia: According to the acts of 1432–1798. (foreword)]. *Arkhyv Yuho-Zapadnoi Rossy*, (Ch. V. Vol. 1). Kyev: Uny-versytet. typohrafiya, 1–94. [in Russian].

Antonovych, V. V. (1874). *O promyshlennosti Yuho-Zapadnoho kraia v XVIII stoletyy* [On the industry of the South-Western region in the 18th century]. *Zapysky Yuho-zapadnoho Otdela ymperatopskoho russkoho heohpafycheskoho obshchestva*, (Vol. 1. Za 1873 hod). Kyev, 179–192. [in Russian].

Arkhyv Yuho-Zapadnoi Rossyy, yzdavaemyi Vremennoiu Komysseyeu dlia razbora drevnykh aktov, vysochaishe uchrezhdennoiu pry Kyevskom, Podolskom y Volynskom heneral-hubernatorstvakh [Archive of South-Western Russia, published by the Temporary Commission for the Analysis of Ancient Acts, the highest institution under the Kyiv, Podolsk and Volyn Governorates-General]. (1869). (Ch. V. Vol. 1. Akty o horodakh). Kyev: Korchak-Novytskyi, 306–313. [in Russian].

Balushok, V. (1993). *Svit serednovichchia v obriadovosti ukrainskykh tsekhovykh remisnykiv* [The world of the Middle Ages in the rituals of Ukrainian guild craftsmen]. Kyiv: Nauk. dumka, 117 [2] s. [in Ukrainian].

Bilous, N. O. (2009). Mahdeburzke pravo [Magdeburg law]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*, (Vol. 6: LA–MI). Kyiv: Nauk. dumka, 413–415. [in Ukrainian].

Vashchuk, D. (2021). Pryvilei kniaziv Yuriiia ta Oleksandra Koriatovychiv mistu Kamiansiu 1374 roku: spysky ta interpretatsii [Privilege of Princes Yuriy and Oleksandr Koriatovych to the city of Kamianets in 1374: lists and interpretations]. *Ukraina Lithuanica: studii z istorii Velykoho kniazivstva Lytovskoho*. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 181–198. [in Ukrainian].

Vladymyrskyi-Budanov, M. F. (1868). *Nemetskoe pravo v Polshe y Lytve* [German law in Poland and Lithuania]. Sankt-Peterburh, 312 s. [in Russian].

Vladymyrskyi-Budanov, M. (1903). Nimetske pravo v Polshchi i v Lytvi [German law in Poland and Lithuania]. *Rozvidky pro mista i mishchanstvo na Ukraini-Rusy v XV–XVIII v.*, (Vol. 1). Lviv, 180 s. [in Ukrainian].

Vladymyrskyi-Budanov, M. (1903). Nimetske pravo v Polshchi i v Lytvi [German law in Poland and Lithuania]. *Rozvidky pro mista i mishchanstvo na Ukraini-Rusy v XV–XVIII v.*, (Vol. 2). Lviv, 3–308. [in Ukrainian].

Vladymyrskyi-Budanov, M. F. (1868). Nemetskoe pravo v Polshe y Lytve [German law in Poland and Lithuania]. *Zhurnal Mynysterstva narodnoho prosveshcheniya*, (Ch. CXXXIX), 467–554, 720–806. [in Russian].

Vladymyrskyi-Budanov, M. F. (1868). Nemetskoe pravo v Polshe y Lytve [German law in Poland and Lithuania]. *Zhurnal Mynysterstva narodnoho prosveshcheniya*, (Ch. CXL), 519–586. [in Russian].

Vodotyka, S. H. & Savenok, L. A. (2014). Suchasni vizii prychnyn poiavy mahdeburzkoho prava v Ukraini [Modern visions of the reasons for the emergence of Magdeburg law in Ukraine]. *Chornomorskyi litopys*, 10, 113–118. [in Ukrainian].

Halant, I. (1929). Do istorii remisnychoi pratsi mizh yevreiamy na Ukraini [To the history of craft work among Jews in Ukraine]. *Zbirnyk prats yevreiskoi istorychno-arkheohrafichnoi komisii*, (Vol. I). Kyiv, 308. [in Ukrainian].

Hoshko, T. D. (2002). *Narysy z istorii mahdeburzkoho prava v Ukraini (XVI – pochatok XVII st.)* [Essays on the history of Magdeburg law in Ukraine (XVI – beginning of XVII centuries)]. Lviv: Afisha, 255 s. [in Ukrainian].

Humeniuk, H. (2009). Do pytannia pro vplyv saksonsko-mahdeburzkoho prava na formuvannya skhidnoievropeiskyykh pravovykh system [On the question of the influence of Saxon-Magdeburg law on the formation of Eastern European legal systems]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya yurydychna*, (48). Lviv, 39–45. [in Ukrainian].

Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti [State Archives of Khmelnytskyi Oblast]. [in Ukrainian].

Zaiats, A. Ye. (2020). Mista na mahdeburzkomu pravi ukrainskykh zemel u XIII – XIX st. T. 1. Ruske ta Belzke voievodstva / [uporiad. M. Kapral, B. Smereka, A. Feloniuk]. Lviv: Lvivske viddilennia Instytutu ukrainskoi arkheohrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho NAN Ukrainy, 2019. 64 s.+4 karty [The cities under the Magdeburg law of the Ukrainian lands in the XIII-XIX centuries. T. 1. Russian and Belz voivodships / [edited by M. Kapral, B. Smereka, A. Feloniuk]. Lviv: Lviv branch of M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies, 2019. 64 pp. + 4 maps]. *Ukr. ist. zhurn.*, 5, 221–225. [in Ukrainian].

Klymenko, P. V. (1929). Tseky na Ukraini. Vol. I, vyp. 1: Suspilno-pravni elementy tsekhovoi orhanizatsii [Workshops in Ukraine. T. I, issue 1: Socio-legal elements of the workshop organization]. (*Zbirnyk istorychno-filohichnoho viddilu*; № 81). Kyiv, 199 s. [in Ukrainian].

- Kobyletskiy, M. M.** (2019). Mahdeburzke pravo v Ukraini [Magdeburg law in Ukraine]. *Vroslavsko-Lvivskiyi yurydychniy zbirnyk*, (10). Lviv, 9–21. [in Ukrainian].
- Kobyletskiy, M. M.** (2008). *Mahdeburzke pravo i yoho zastosuvannya v Ukraini (XVI – persha polovyna XIX st.)* [Magdeburg law and its application in Ukraine (XVI – first half of the XIX centuries)]: ist.-prav. doslidzhennia. Lviv: PAIS, 405 s. [in Ukrainian].
- Kobyletskiy, M. M.** (2011). Mahdeburzke pravo yak dzhereło kodyfikatsii ukrainskoho prava (XVIII – pochatok XIX st.) [Magdeburg law and its application in Ukraine (XVI – first half of the XIX centuries)]. *Vroslavsko-Lvivskiyi yurydychniy zbirnyk*, (2). Lviv, 253–269. [in Ukrainian].
- Kotenko, S.** (2007). Osoblyvosti poshyrennia mahdeburzkoho prava u slovianskykh narodiv [The peculiarities of the spread of Magdeburg law among the Slavic peoples]. *Yurydychni nauky*, (74-76), 145–149. [in Ukrainian].
- Kramar, S. I.** (2010). *Misto Kamianets na Podilli u XIV – XVIII stolittiah: mahdeburzke pravo, sudochynstvo ta samovriaduvannya hromad* [The city of Kamianets on Podillia in the 14th – 18th centuries: Magdeburg law, judiciary and self-government of communities]: ist.-prav. narys. Kamianets-Podilskyi: PP «Medobory-2006», 336 s. [in Ukrainian].
- Kudin, S. V.** (2019). *Porivnialna istoriia prava: vitchyzniana tradytsiia kontseptualizatsii* [Comparative history of law: domestic tradition of conceptualization]: monohraf. Vinnytsia: TOV «TVORY», 540 s. [in Ukrainian].
- Lazorak, B.** (2010). Ohliad malovidomykh faktiv z istorii Kamianetskoho petropavlivskoho bratstva u XVIII st. [The review of little-known facts from the history of the Kamianets Peter and Paul brotherhood in the 18th century.]. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats DDPU imeni Ivana Franka*, (10), 218–241. [in Ukrainian].
- Markevych, H.** (2021). Mahdeburzke pravo na ukrainskykh zemliakh: istorychne znachennia [Magdeburg law on Ukrainian lands: historical significance]. *Mizhnarodnyi naukovyi zhurnal «Hraal nauky»*, (9), 449–452. [in Ukrainian].
- Ostroverkhov, N. L.** (1882). *Opysanye Kamenets-Podolska* [The description of Kamianets-Podilskyi]. Kyev, 37 s. [in Russian].
- Otchet o deiatelnosti Kamenets-Podolskoho horodskoho obshchestvennogo upravleniia za 1893–1894 hody* [The report on the activities of the Kamianets-Podilskyi city public administration for 1893-1894]. (1895). Kamenets-Podolsk: «Russkaia typhografya» M. Hlykyna, 54 s. [in Russian].
- Petrov, M. B.** (2002). *Istorychna topohrafiia Kamiantsia-Podilskoho kintsia XVII – XVIII st. (Istoriografiia. Dzhereła)* [Historical topography of Kamianets-Podilskyi at the end of the 17th and 18th centuries. (Historiography. Sources)]. Kamianets-Podilskyi, 384 s. [in Ukrainian].
- Petrov, M. B.** (2012). *Misto Kamianets-Podilskyi v 30-kh rokakh XV – XVIII stolit: problemy sotsialno-ekonomichnogo, demografichnogo, etnichnogo ta istoriko-topohrafichnogo rozvytku. Miske i zamkove upravlinnia* [The city of Kamianets-Podilskyi in the 30^s of the 15th – 18th centuries: problems of socio-economic, demographic, ethnic and historical-topographical development. City and Castle Administration]. Kamianets: Aksioma, 480 s. [in Ukrainian].
- Petrov, M. B. & Rybak, I. V.** (2007). Kamianets-Podilskyi [Kamianets-Podilskyi]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*, (Vol. 4: Ka–Kom). Kyiv: Nauk. dumka, 55–64. [in Ukrainian].
- Polnoe sobranie zakonov Rossyiskoi imperyy (PSZRY–1)* [The full collection of laws of the Russian Empire]. Sankt-Peterburh: Typ. Otdeleniia Sobstv. Eho ymper. Velychestva kantseliary, 1830. [in Russian].
- Polnoe sobranie zakonov Rossyiskoi imperyy (PSZRY–2)* [The full collection of laws of the Russian Empire]. Sankt-Peterburh: Typ. Otdeleniia Sobstv. Eho imper. Velychestva kantseliary, 1830. [in Russian].

Reznikov, A. V. (2006). *Mahdeburzke pravo: ukrainski variatsii na temu yevropeyskykh tradytsii (istoryko-pravovyi narys)* [Magdeburg law: Ukrainian variations on the theme of European traditions (historical and legal essay)]: monohraf. Luhansk : Luhan. derzh. un-t vnutr. sprav, 208 c. [in Ukrainian].

Savchuk, N. O. (2002). Mahdeburzke pravo v Ukraini: istoriia ta suchasnist [Magdeburg law in Ukraine: history and modernity]. *Visnyk Khmelnytskoho instytutu rehionalnoho upravlinnia*, (1), 22–36. [in Ukrainian].

Setsynskyi, E. Y. (1904). *Materyaly dlia ystoryy tsekhov v Podolyy* [Materials on the history of workshops in Podillia]. Kamenets-Podolskyi: Typ. S. P. Kyrzhatskoho, 102 s. [in Russian].

Setsynskyi, E. (1895). *Horod Kamenets-Podolskyi. Ystorycheskoe opysanye* [The city of Kamianets-Podilsky. Historical description]. Kyev, 250 s. [in Russian].

Taranovskyi, F. V. (1897). *Obzor pamiatnykov Mahdeburhskoho prava zapadnorusskykh horodov lytovskoi epokhy. Ystoryko-yurydycheskoe yssledovanye* [Overview of monuments of the Magdeburg law of Western Russian cities of the Lithuanian era. Historical and legal research]. Varshava: Typ. Varsh. ucheb. okruha, 207 s. [in Russian].

Tkachenko, A. (2014). Mahdeburzke pravo na terenakh ukrainskykh zemel: svitohliadno-pravovi zasady [Magdeburg law on the territory of Ukrainian lands: philosophical and legal foundations]. *Svitohliad – Filosofiia – Relihiia: zb. nauk. pr.*, (7). Sumy: UABS NBU, 129–139. [in Ukrainian].

Filiniuk, A. H. (2010). *Pravoberezhna Ukraina naprykintsi XVIII – na pochatku XIX stolittia: tendentsii rozvytku i sotsialni transformatsii* [Right-bank Ukraine at the end of the 18th – the beginning of the 19th century: development trends and social transformations]: monohraf. Kamianets-Podilskyi: Aksioma, 728 s. [in Ukrainian].

Filiniuk, A. & Zadorozhniuk, A. (2013). Lytovski statuty v Podilskii hubernii u pershii polovyni XIX st.: danyta tradytsii chy pravovi rudymenty [Lithuanian statutes in the Podilsk province in the first half of the 19th century: a tribute to tradition or legal rudiments]. *Ukraina Lithuanica: studii z istorii Velykoho kniazivstva Lytovskoho*. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 177–192. [in Ukrainian].

Filiniuk, A. & Zadorozhniuk, A. (2017). Mahdeburzke pravo v suspilnomu ta sotsialno-ekonomichnomu rozvytku Podillia XVIII – pershoi polovyny XIX st. [Magdeburg law in the social and socio-economic development of Podillia in the 18th – the first half of the 19th century]. *Visnyk Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka: ist. nauky*, (10). Kamianets-Podilskyi: Kamianets-Podil. nats. un-t im. I. Ohiiienka, 10, 184–202. [in Ukrainian].

Shandra, V. (2016). *Mishchanski orhany stanovoho samovriaduvannia v Ukraini (kinets XVIII – pochatok XX st.)* [Municipal bodies of state self-government in Ukraine (the end of the 18th – the beginning of the 20th century)]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 345 s. [in Ukrainian].

Krol-Mazur, R. (2008). *Miasto trzech nacji. Studia z dziejow Kamiencza Podolskiego w XVIII wieku*. Krakow: Avalon, 690 s. [in Polish].

Sevcenko, I. (1996). *Ukraine between East and West. Essays on Cultural History to the Early 18th Century*. Edmonton, Toronto: CIUS, XIX+234. [in English].

Отримано: 17.02.2024

DOI 10.32626/2309-2254.2024-43.289-299
УДК 94:329.73](477)«186»

ДОВЖУК Ігор – доктор історичних наук, професор, професор кафедри соціальних комунікацій, документознавства та інформаційної діяльності Університету Григорія Сковороди в Переяславі, вул. Сухомлинського, 30, м. Переяслав, індекс 08401, Україна (i.v.dovzhuk@ukr.net)

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-6941-6336>

DOVZHUK Igor – Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Department of Social Communications, Documentation and Information activity, Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav, 30 Sukhomlynsky Street, Pereiaslav, index 08401, Ukraine (i.v.dovzhuk@ukr.net)

Бібліографічний опис статті: Довжук, І. (2024). Активізація українського національного руху в 60-х рр. XIX ст.: учасники, вимоги, наслідки. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (43), 289–299.

АКТИВІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ В 60-х рр. XIX ст.: УЧАСНИКИ, ВИМОГИ, НАСЛІДКИ

Анотація. *Мета статті* – розглянути розвиток українського національного руху в 1860-х рр., формування народницької ідеології в суспільно-політичній думці та намагання імперського уряду всілякими заходами придушити цей рух. **Методологія дослідження** базується на принципах науковості, історичної об'єктивності та системного аналізу, а також на використанні методів: аналізу і синтезу, історико-порівняльного, проблемно-хронологічного. **Наукову новизну** становлять визначення місця громадівців в українському національно-визвольному русі 1860-х років, розкриття його значення щодо консолідації української нації. Підкреслено, що царизм постійно переслідував український народ у прагненні до рідної мови і всілякими методами придушував його. **Висновки.** У середині 60-х рр. XIX ст. унаслідок Валуєвського указу та подальшого політичного переслідування і репресій з боку імперської влади, припинилось викладання національною мовою в початкових школах і тимчасово діяльність українських громад. На цей час припадає формування народницької ідеології в суспільно-політичній думці. Носієм народницької ідеології були громади. Саме вони були тими суспільними об'єднаннями, які представляли український національний рух у другій половині XIX ст. Більшість членів громад стояли на позиціях аполітизму, схилившись до освітньої та культурологічної діяльності. Наукова та освітньо-культурна діяльність громадівців у тих умовах мала провідне значення для подальшого розвитку українського національного руху. Діяльність громад не змогла залишитися непомітною для імперського уряду. Тому на початку та в середині 1860-х рр. починається новий період у ставленні царизму до українського національно-визвольного руху. Діяльність українських громадівців постійно викликала підозру з боку влади. Стосовно деяких із них вживалися адміністративно-поліцейські заходи. Царизм постійно переслідував український народ

у прагненні до рідної мови і всілякими методами придушував його. Валувєвський циркуляр та адміністративне переслідування російським царизмом національної інтелігенції були породженням імперської ідеології в боротьбі з українським національним рухом. Вони плекали ідеологічне завдання – знешкодити українську національну ідею.

Ключові слова: українська нація, національний рух, царизм, народна освіта, українська мова.

ACTIVATION OF THE UKRAINIAN NATIONAL MOVEMENT IN THE 1860s: PARTICIPANTS, REQUIREMENTS, CONSEQUENCES

Abstract. *The purpose of the article is to examine the development of the Ukrainian national movement in the 1860s, the formation of populist ideology in social and political thought, and the efforts of the imperial government to suppress this movement with all kinds of measures. The research methodology is based on the principles of scientificity, historical objectivity and systematic analysis, as well as on the use of methods: analysis and synthesis, historical-comparative, problem-chronological. The scientific novelty is the determination of the place of the Hrodavits in the Ukrainian national liberation movement of the 1860s, the disclosure of its significance in relation to the consolidation of the Ukrainian nation. It is emphasized that tsarism constantly persecuted the Ukrainian people in their desire for their native language and suppressed it with all kinds of methods. Conclusions. In the mid-60s of the 19th century, as a result of the Valuev decree and political persecution and repression by the imperial authorities, teaching in the national language in primary schools and the activities of Ukrainian communities temporarily stopped. The formation of populist ideology in socio-political thought falls on this time. Communities were the carrier of populist ideology. They were the social associations that represented the Ukrainian national movement in the second half of the 19th century. The majority of community members were apolitical, leaning towards educational and cultural activities. The scientific, educational and cultural activity of Hrodiv citizens in those conditions was of leading importance for the further development of the Ukrainian national movement. The activities of the communities could not remain unnoticed by the imperial government. Therefore, in the early and mid-1860s, a new period began in the attitude of tsarism to the Ukrainian national liberation movement. The activities of Ukrainian citizens constantly aroused suspicion on the part of the authorities. Administrative and police measures were taken against some of them. Tsarism constantly persecuted the Ukrainian people in their desire for their native language and suppressed it with all kinds of methods. The Valuev circular and the tsarism's administrative persecution of the national intelligentsia were the product of imperial ideology in the fight against the Ukrainian national movement. They cherished the ideological task of neutralizing the Ukrainian national idea.*

Key words: *Ukrainian nation, national movement, tsarism, national education, Ukrainian language.*

Постановка проблеми. Становлення та консолідація української нації супроводжувалися активізацією національного руху. Вбачаючи в ньому загрозу пануючим на українських землях імперіям, їхні правителі робили все можливе, щоб не допустити цього руху до мас, намагаючись зупинити культурницько-просвітню діяльність національної інтелігенції. Царський уряд стривожився тим, що в багатьох недільних школах, заснованих в Україні наприкінці 1850-х –

на початку 1860-х рр., навчання велося не російською, а українською мовою. До всього, без дозволу запроваджувалося викладання історії не за офіційними підручниками. Шовіністично налаштована преса почала писати, що освіта українською мовою виховує в народі дух відчуження від Російської імперії, що українська мова взагалі не мова, а діалект російської.

Аналіз джерел та останні дослідження. Розглядувану проблему в своїх працях в окремих аспектах висвітлювали В. Верстюк (Верстюк, 2000 та ін.), Т. Гунчак (Гунчак, 2001 та ін.), І. Довжук (Довжук, 2010 та ін.), О. Реєнт (Реєнт, 2003 та ін.), В. Сарбей (Сарбей, 1999 та ін.), В. Шандра (Шандра, 2005 та ін.), а також інші науковці. Так, член-кореспондент НАН України О. Реєнт у монографії «Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.)», де розглядаються проблеми історії України у складі двох імперій, потенціал її національного відродження зазначав, що «З ліквідацією Кирило-Мефодіївського товариства український рух у Російській імперії знову зосереджується здебільшого довкола культурно-освітніх питань. На початку 60-х рр. ліберально-демократична еліта Києва, Одеси, Полтави й Чернігова почала гуртуватися в самодіяльні напівлегальні об'єднання – так звані «громади». І далі: «Громадівський рух унаслідок переслідувань царського самодержавства не тільки не згорнувся, а навіть пожвавився. Він став організованішим і цілеспрямованішим» (Реєнт, 2003, с. 122–123). Професор В. Сарбей у монографічному дослідженні «Національне відродження України» підкреслював, що «навчання українською мовою (у підросійській Україні – І.Д.) визначалося як політична пропаганда, а ті, хто за це брався, звинувачувалися «у сепаратистських задумах, ворожих Росії». Твердження Валуєвського циркуляра про те, що і самої української мови як такої «не було, немає і бути не може», виражало відверто антиукраїнське спрямування всієї внутрішньої політики царського уряду» (Сарбей, 1999, с. 188). Царський уряд бачив для себе небезпеку й у діяльності недільних шкіл, про що свідчать також відповідні документи, зокрема слідчі справи (З доповіді голови слідчої комісії про недільні школи, 2013, с. 414).

Мета статті – висвітлення процесів розвитку українського національного руху в 1860-х рр., формування народницької ідеології в суспільно-політичній думці та намагання російського імперського уряду всілякими заходами придушити цей рух.

Виклад основного матеріалу. Колишні члени Кирило-Мефодіївського товариства, повернувшись 1859 р. після амністії із заслання, створюють у Санкт-Петербурзі першу українську громаду – культурно-освітню організацію, метою якої було сприяння розвитку народної освіти, свободі літературного слова, а також поширення національної ідеї. Саме на таких принципах засновано перший у Російській імперії український часопис «Основа» (почав виходити з 1861 р.). Навколо цього видання групувалися Микола Костомаров (1817-1885), Василь Білозерський (1825-1899), Пантелеймон Куліш (1819-

1897), Тарас Шевченко (1814-1861)¹ і весь громадівський рух. Активно починає діяти та частина інтелігенції, яка підтримувала національне відродження. Виникають громади в Харкові, Полтаві, Чернігові, Одесі. У цей час найбільш впливовою була Київська громада. Її лідерами стали Володимир Антонович, Тадей Рильський, Анатолій Свидницький, Павло Житецький – представники нової хвилі української інтелігенції (Довжук, 2010, с. 494–495).

Громадівці активно шукали модель майбутнього суспільного розвитку, вивчаючи у контексті діяльності створеного за ініціативою громади Південно-Західного відділу Російського географічного товариства археологію, етнографію, статистику, географію та історію.

Зазначимо, що посилення наступу царизму на український культурно-освітній рух пов'язане з прихильником імперської ідеології Михайлом Юзефовичем². Свідченням цьому є, наприклад, його стаття «Про так званий українофільський рух» (Реєнт, 2003, с. 67). М. Юзефович листувався з українськими громадськими діячами, зокрема Григорієм Галаганом³. 1860 р. Г. Галаган звернувся з листом до М. Юзефовича. З цього листа можна довідатися, що Г. Галаган вважає цілком прийнятним існування різних поглядів і думок, у т.ч. щодо подальших шляхів розвитку української нації. Однак, він підтримує позиції Юзефовича щодо необхідності нейтралізувати польський рух, убачаючи в ньому небезпеку для України. Питання мови у листі Галагана відсувається на другий план. Натомість він наголошує на необхідності безпо-

¹ Тарасу Шевченку належить виняткова роль у формуванні української національної ідеології. Надавши українській мові статусу літературної, Т. Шевченко тим самим заклав міцну основу модерної української літератури, а в ширшому значенні – і під українську національну ідентичність. Ще більшого значення набув політичний аспект його творчості. Пристрасна поезія не обмежувалась, як в інших українських романтиків, оплакуванням героїчного минулого, а будила національні почуття і давала бачення майбутнього (див.: Довжук І. В. *Історія культури України*: підручник. 2-ге вид., перероб. і допов. Переяслав: КСВ, 2023. С. 212-220).

² **Юзефович Михайло Володимирович** (1802–1889) – державний, громадський і політичний діяч, публіцист, археограф, історик, поет. У 1845–1856 рр. – помічник почителя Київського навчального округу. У 1857–1889 рр. очолював Київську археографічну комісію. За спогадами М. Костомарова, відіграв роль провокатора та зрадника в розгромі Кирило-Мефодіївського товариства в березні 1847 р., передавши жандармам «Книгу буття українського народу», яку мав сховати від обшуку. З кінця 1874 р. виступив противником українського національного руху.

³ **Галаган Григорій Павлович** (1819–1888) – громадський, політичний діяч, меценат. Підтримував українофілів, особисто листувався з Т. Шевченком, М. Максимовичем, П. Кулішем, В. Антоновичем, багатьма членами Київської громади. За підтримки Григорія Павловича виходив часопис «Основа» у С.-Петербурзі. У селі Сокиринцях відкрив першу в Україні селянську позичково-ощадну касу. Втративши єдиного сина Павла, у його пам'ять заснував приватний навчальний заклад – колегію Павла Галагана в Києві (1871 р.). З ініціативи та за матеріальної підтримки Г. Галагана 1874 р. у Прилуках відкрито гімназію та ряд народних шкіл. Надавав значну матеріальну підтримку журналові «Киевская Старина».

середньо працювати з народом, як це робить молодь українських університетів (Гунчак, 2001, с. 67–68).

Того ж 1860 р. М. Юзефович звернувся з листом до редактора журналу «Основа» В. Білозерського, в якому виклав свої суспільні погляди. Відстоюючи москвофільські позиції, автор прагнув довести природне єднання російського та українського народів. Перший аргумент, на думку М. Юзефовича, – це географічне середовище, що зумовлює міцність зв'язків між Україною та Росією. Другим аргументом є те, що історія України, хоч би якими були її подвиги і заслуги, є все-таки не більше, ніж епізод у російській історії. Поєднуючи таким чином український і російський історичні процеси, Юзефович підкреслює про необхідність спільної мови й вільного розвитку обох племен. При такому єднанні російського та українського народів виведення мови останнього на рівень загальноживаної він вважає неможливим (Гунчак, 2001, с. 68–69).

Значимо, що, попри зосередженість на антипольських заходах, генерал-губернатор І. Васильчиков¹ ходінню студентів у народ серйозного значення не надавав, але негативно оцінив сутність хлопоманства В. Антоновича та інших. Була створена слідча комісія з політичних справ, яка дійшла висновку, що українофільство хлопоманів небезпечне, особливо в період активізації польського національно-визвольного руху (Шандра, 2005, с. 294).

Комісія для розмови викликала В. Антоновича, який переконав її в тому, що хлопомани нічим владі не загрожують, а навпаки, сприяють її утвердженню, допомагають позбутися думки, що цей край – споконвічна польська провінція. В результаті генерал-губернатор у поданні начальнику III відділення Власної його імператорської величності канцелярії зазначив про те, що «про роз'єднання студентів «русских» і поляків на партії, безумовно, слід пошкодувати, але зараз воно навіть корисне» (Шандра, 2005, с. 294). Тим більше, що В. Антонович і з ним 21 учасник Київської громади у відкритому листі, опублікованому в «Современной летописи «Русского вестника» (1862 рік, № 46) під назвою «Отзыв из Киева», запевнили царський уряд, що вони не сепаратисти і революціонери, а лише дбають про народну освіту. Для зміцнення антипольських настроїв імперська влада відкрито не підтримала, однак й не відштовхнула українофілів від себе. Спираючись на їхні наукові здобутки, намагалася мобілізувала їх у власних інтересах, вважаючи український рух достатньо слабким (Шандра, 2005, с. 295).

Проте діяльність громад непокоїла урядові кола, оскільки видання книжок і викладання українською мовою в недільних школах сприяло зміцненню національних основ духовного життя в Україні. Царизм боявся також і демократичних тенденцій, які поширювалися громадівцями. Ось чому з боку представників органів царської влади була негативна реакція щодо діяльності київських громадівців і вживалися відповідні адміністративно-поліцейські заходи (Катренко, 2003, с. 78).

¹ **Васильчиков Іларіон Іларіонович** (1805–1862) – Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор у 1852–1862 рр., князь.

Першим під урядове репресивне колесо потрапив підполковник Андрій Красовський¹, який підтримував тісні стосунки з учасниками Київської громади. Він написав і 17 червня 1862 р. розповсюдив на території дислокації в Києві Четвертого резервного батальйону Житомирського полку прокламацію «Житомирць», в якій закликав солдатів не брати участі в езекуції селян, які боролися за землю і волю. 18 червня А. Красовського заарештували й ув'язнили у київській фортеці. 11 серпня суд при Київському ордонансгаузі² засудив підполковника до страти. У жовтні того ж року імператор замінив йому смертну кару на каторжні роботи терміном на 12 років (Катренко, 2003, с. 75).

У зв'язку зі смертю І. Васильчикова (12 листопада 1862 р.), царський уряд призначив на посаду командувача Київського військового округу та генерал-губернатора (1862-1865 рр.) генерал-ад'ютанта Михайла Миколайовича Анненкова (1835-1899). М. Анненков упереджено ставився до українського руху, розумів його відмінності від польського, однак припускав їхнє злиття в майбутньому, а також вважав небезпечним їхній зв'язок із російським народництвом (Шандра, 2005, с. 297).

Переслідування представників громадського руху в Україні не зупинялося. У 1862 р. виключили із Київського університету Костянтина Михальчука³, учасника Київської громади, за розповсюдження популярних українських книжок – «метеликів». За ним встановили таємний поліцейський нагляд (Міяковський, 1924). Також під негласний нагляд поліції попав учасник Київської громади Т. Рильський за «поширення в народі шкідливих понять і думок» (Марахов, 1976, с. 115).

1863 р. став поворотним в українофільському русі. Після придушення польського повстання, царський уряд вирішив остаточно розправитись з усіма проявами українофільства (Антонович, 1981, с. 76). З того часу почалась кампанія проти українського культурного руху, шкіл, літератури, яка проводилась як у Москві й Санкт-Петербурзі, так і в Києві та інших містах України. Унаслідок цього, у розвитку українського національного руху настала перерва, яка затягнулася до початку 1870-х рр. (Щербак, 2005, с. 257).

Зазначимо, що царська влада постійно протистояла українському народові в його прагненні до рідної мови й всіляко придушувала її розвиток (Добрянський, 1993, с. 77). Так, на початку 1860-х рр., коли загострилася проблема щодо вживання української мови у навчальних закладах, професор Київського університету С. Гогоцький⁴ і вчитель Ніжинської гімназії І. Куль-

¹ **Красовський Андрій Опанасович** (1822–1868) – військовий, громадський діяч українського походження, дворянин, підполковник.

² **Ордонансгауз** – комендантські управління та військово-адміністративні будівлі для їхнього розміщення в містах Російської імперії.

³ **Михальчук Костянтин Петрович** (1840–1914) – український мовознавець і етнограф, член Київської Старої Громади, дійсний член НТШ у Львові, Українського Наукового Товариства у Києві, Історичного Товариства Нестора-Літописця.

⁴ **Гогоцький Сильвестр Сильвестрович** (1813–1889) – філософ, історик філософії, представник київської духовно-академічної філософської школи. Магістр богослов'я, доктор філософії та філології. Противник українофілів й українського національного руху.

жинський¹ опублікували брошури, в яких виступили прихильниками російської мови і ворогами української (Щербак, 2005, с. 258).

Слід підкреслити, що в російських виданнях активно пропагувалася думка, що україномовна освіта прищеплює народу дух відчуження від Російської імперії. Як результат, українську мову заборонили у навчальних закладах і державних установах (Реєнт, 2003, с. 111). Імперська влада розуміла небезпеку для неї навчання українською мовою, а визнання її як самостійної стверджувало б право українського народу на окреме культурне існування, а в подальшому й на державну самостійність (Мала енциклопедія етнодержавознавства, 1996, с. 17). Тому клопотання Санкт-Петербурзького товариства грамотності надати дозвіл створення початкових шкіл з українською мовою викладання у 1862 р. було відхилене (Вільсон, 2004, с. 134).

На початку 1860-х рр. Пилип Морачевський² зробив переклад українською мовою Євангелія (1860 р.), Діяння святих апостолів (кінець 1861 – початок 1862 рр.) та інших книг Святого Письма³. Але ці переклади були визнані небезпечними і шкідливими (Верстюк, 2000, с. 153). Так, на думку Київського генерал-губернатора М. М. Анненкова, це дало б «сильну зброю малоросійській партії» (Шандра, 2005, с. 297).

Більш слушною була думка міністра народної освіти О. Головніна⁴. Стосовно перекладу Нового Заповіту українською мовою він говорив, що «Духовне відомство має священний обов'язок поширювати Новий Заповіт між усіма різноплеєними жителями Імперії всіма мовами і наріччями і дійсним святом нашої церкви був би той день, коли ми могли б сказати, що в кожному домі, хаті та юрті знаходиться екземпляр Євангелія, мовою, зрозумілою мешканцям. Міністерство народної освіти зі свого боку дуже дбає про поширення у своїх училищах і через них серед народу книг духовного змісту, друкує їх десятки тисяч примірників, серед цих книг Новий Заповіт місцевим наріччям мав би знайти перше місце. Тому малоросійський переклад Євангелія, виправлений духовною цензурою, буде однією з найкращих справ, якими ознаменовано нинішнє царювання і Міністерство Народної

¹ **Кульжинський Іван Григорович** (1803–1884) – педагог, письменник, історик, етнограф. З 1840-х рр. став на реакційні позиції, виступаючи проти української мови та літератури.

² **Морачевський Пилип Семенович** (1806–1879) – український письменник, лексикограф, перекладач та книгознавець.

³ П. С. Морачевський відомий в історії української культури як перший перекладач книг Нового Завіту та Книги псалмів українською літературною мовою. Ці переклади і сьогодні вважаються одними з найкращих, проте їхня доля сумна, адже деякі з них так і не опубліковані й досі зберігаються в рукописах. Окремі тексти ще не віднайдені чи взагалі втрачені. Імператорська Санкт-Петербурзька академія наук визнала його переклад Євангелій найкращим серед усіх аналогічних слов'янських перекладів, але через мовну політику Російської імперії жоден із цих перекладів не був виданий за життя автора.

⁴ **Головнін Олександр Васильович** (1821–1886) – державний діяч, дійсний таємний радник (1879 р.). Міністр народної освіти в 1861–1866 рр.

Освіти повинно бажати цій справі швидкого і повного успіху» (Гунчак, 2001, с. 323). Але думка міністра не була взята до уваги.

На початку 1860-х рр., коли вибухнуло польсько-шляхетське визвольне повстання, що перекинулося і на територію Правобережної України, реакціонери підняли галас у пресі про необхідність негайного приборкання українського національного руху, який, мовляв, також може викликати повстання проти Російської імперії. А тут ще й стали надходити до Санкт-Петербурга таємні доноси захисників царизму про революційну пропаганду викладачів недільних шкіл. Так, голова слідчої комісії про недільні школи у своїй доповіді від 20 серпня 1862 р. зазначав: «Таємна і злочинна мета недільних шкіл у Києві очевидна з багатьох натяків і думок, висловлених головними діячами в їх паперах, розглянутих слідчою комісією, а особливо із слів колишнього викладача в тих школах Левченка, який рішуче висловився: «що засобом до поширення в масі простого народу ліберальних ідей повинні служити недільні школи»» (З доповіді голови слідчої комісії про недільні школи, 2013, с. 414). Усе це настільки налякало Олександра II, що 12 червня 1862 р. було видано «височайше повідомлення» про закриття недільних шкіл, тому що, як уважав цар, вони були відкриті «під впливом і за участю осіб, які мали завдання потрясіння держави» (Сарбей, 1999, с. 187). Навчання українською мовою кваліфікувалося як політична пропаганда, а ті, хто цим займався, звинувачувалися у сепаратизмі щодо Російської імперії.

А вже 18 липня 1863 р. видано Валуєвський циркуляр¹, що забороняв публікацію українською мовою шкільних та релігійних видань (окрім творів художньої літератури). При цьому в циркулярі зазначалося, що нібито «більшість малоросіян ... досить ґрунтовно доводять, що ніякої окремої малоруської мови не було, немає і не може бути і що наріччя їх, яке вживається простолюдом, є та ж російська мова, тільки зіпсована впливом на неї Польщі», а це чітко показувало антиукраїнське спрямування внутрішньої політики царської влади (Сарбей, 1999, с. 188). Цензура обмежувала також і друкування художньої літератури. Тому з 1863 р. видання книжок українською мовою в межах Російської імперії майже припинилося. Валуєвський циркуляр супроводився закриттям недільних шкіл і адміністративним висланням українських діячів, зокрема, Олександра Кониського (1836-1900), Павла Чубинського (1839-1884), Петра Єфименка (1835-1908), Віктора Лободи (1824-1889) тощо.

Мета Валуєвського циркуляру була цілком зрозумілою: загальмувати розвиток українського руху, звузити сферу впливу патріотично налаштованої частини національної еліти. Певною мірою владі вдалося досягти поставленої мети: після циркуляру настає пауза у процесі національного відродження.

¹ Автор циркуляру – **Валуєв Петро Олександрович** (1815–1890) – державний діяч, граф (1880 р.), губернатор Курляндії (1853–1858 рр.; нині частина Латвії), директор 2-го департаменту Міністерства державних маєтностей (1858–1861 рр.), міністр внутрішніх справ (1861–1868 рр.) та державних маєтностей (1872–1879 рр.), голова Комітету міністрів (1879–1881 рр.).

Голова Київського цензурного комітету Орест Новицький¹ просив, аби міністр дав вичерпну вказівку, «як чинити з рукописами і книгами, які породжують прагнення відокремити малоросійську мову і дати тутешньому народові можливість обходитися без використання загальноросійської мови». У циркулярі питання малоруської літератури розглядалось як суто політичне: «Останнім часом питання про малоросійську літературу набуло іншого характеру внаслідок обставин суто політичних, які не мають ніякого відношення до інтересів власне літературних» (Гунчак, 2001, с. 313–314).

Міністр внутрішніх справ запропонував питання про видання книг для народу обговорити з міністром народної освіти, обер-прокурором Святішого Синоду і шефом жандармів. Він розпорядився, щоб «допускалися до друку тільки твори малоросійською мовою, які належать до художньої літератури...». У довідці, яка додавалася до наказу, повідомлялося, що є думки «...щоб у тих краях, де використовується інша мова, рідна мова викладалася на рівні з російською і щоб все викладання було переважно цією мовою» (Гунчак, 2001, с. 315–316). Однак на цю довідку при прийнятті рішення не звернули ніякої уваги.

Підкреслимо, що обмеження використання української мови в 1863 р. було спрямоване також і на те, щоб ускладнити консолідацію українського народу, зокрема інтелігенції із селянством. Політика русифікації та репресій поставила поза законом українську мову та літературу (Вільсон, 2004, с. 139).

Валуєвський циркуляр вплинув на українське книгодрукування таким чином: 1865-го року побачило світ лише дві українські книжки, 1866-го – жодної, 1867-го – три, 1868-го – дві, 1869-го – одна (Щербак, 2005, с. 257).

Арешти і заслання громадівців Києва, жандармсько-поліцейські переслідування інших громад у якійсь мірі дезорганізували їхню діяльність. Встановлення жорстокого політичного режиму в Російській імперії після придушення польського повстання 1863-1864 рр. ще більше звузило можливості проведення громадської діяльності. Згодом взагалі прийшлося припинити громадську й освітню діяльність (Катренко, 2003, с. 81).

Висновки. У середині 60-х рр. XIX ст. внаслідок Валуєвського указу та політичного переслідування і репресій з боку імперської влади, припинилось викладання національною мовою в початкових школах і тимчасово діяльність українських громад. На цей час припадає формування народницької ідеології в суспільно-політичній думці. Носієм народницької ідеології були громади. Саме вони були тими суспільними об'єднаннями, які представляли український національний рух у другій половині XIX ст. Більшість членів громад стояли на позиціях аполітизму, схилившись до освітньої та культурологічної діяльності. Наукова, освітньо-культурна діяльність громадівців

¹ **Новицький Орест Маркович** (1806–1884) – український філософ, письменник, психолог, історик німецької класичної філософії, голова Київського цензурного комітету, професор та декан історико-філологічного факультету Київського Імператорського університету св. Володимира.

у тих умовах мала провідне значення для подальшого розвитку українського національного руху.

Діяльність громад не змогла залишитися непомітною для імперського уряду. Тому на початку та в середині 1860-х рр. починається новий період у ставленні царизму до українського національно-визвольного руху. Діяльність українських громадівців постійно викликала підозру з боку влади. Стосовно деяких із них вживалися адміністративно-поліцейські заходи. Царизм постійно переслідував український народ у прагненні до рідної мови і всілякими методами придушував його.

Валуєвський циркуляр та адміністративне переслідування російським царизмом національної інтелігенції були породженням імперської ідеології в боротьбі з українським національним рухом. Вони плекали ідеологічне завдання – знешкодити українську національну ідею.

Список використаних джерел і літератури:

- Антонович, М.** (1981). Історія українофільства. *Український історик*, 1-4, 76–78.
- Верстюк, В. Ф.** (2000). *Історія України: нове бачення*. Київ: Альтернативи, 464 с.
- Вільсон, Е.** (2004). *Українци: несподівана нація / пер. з англ.* Київ: КІ.С., 334 с.
- Гунчак, Т.** (2001). *Тисяча років української суспільно-політичної думки* (у 9 т. Т. 5, Кн. 1: XIX ст.). Київ: Дніпро, 512 с.
- Добрянський, М. Д.** (1993). *Україна і Росія. Історичні нариси на теми російського імперіалізму*. Львів, Краків, Париж: Просвіта, 205 с.
- Довжук, І. В.** (2010). *Нова історія України (середина XVII – початок XX ст.)*: підручник. Луганськ: вид-во СНУ ім. В. Даля, 732 с.
- З доповіді голови слідчої комісії про недільні школи (1862 р., серпня 20) (2013). *Історія України: Хрестоматія / упоряд. В. М. Литвин*. Київ: Наук. думка, 1056 с.
- Катренко, А. М. & Катренко, Я. А.** (2003). *Національно-культурна та політична діяльність Київської громади (60–90-і роки XIX ст.)*. Київ, 180 с.
- Марахов, Г. І.** (1976). *Т. Г. Шевченко в колі сучасників: Словник персоналій*. Київ, 136.
- Міяковський, В.** (1924). Київська громада (3 історії українського громадського руху 60-х рр.). *Літопис революції*, (4), 135–150.
- Міяковський, В.** (1924). З молодих років К. Михальчука (з портретом). *Україна*, (4), 103–105.
- Реєнт, О. П.** (2003). *Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.)*. Київ: Ін-т історії України НАН України, 340 с.
- Римаренко, Ю. І.** (авт.-укладач). (1996). *Мала енциклопедія етнодержавознавства*. Київ: Генеза, 942 с.
- Сарбей, В. Г.** (1999). *Національне відродження України*. Київ: Альтернативи, 336 с.
- Шандра, В. С.** (2005). *Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття*. Київ: НАН України, Ін-т історії України, 427 с.
- Щербак, Н. О.** (2005). *Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX століття)*. Київ: Ризографіка, 616 с.

References:

- Antonovych, M.** (1981). *Istoriya ukrajinofilstva* [History of Ukrainophilism]. *Ukrayins'kyi istoryk*, 1-4, 76–78. [in Ukrainian].

Verstyuk, V. F. (2000). *Istoriya Ukrainy: nove bachennya* [History of Ukraine: a new vision]. Kyiv: Al'ternatyvy, 464 s. [in Ukrainian].

Vi'sson, E. (2004). *Ukrayintsi: nespodivana natsiya* [Ukrainians: an unexpected nation] / per. z anhl. Kyiv: K.I.S., 334 s. [in Ukrainian].

Hunchak, T. (2001). *Tysyacha rokiv ukrayins'koyi suspil'no-politychnoyi dumky* [A thousand years of Ukrainian social and political thought] (Vol. 5. Kn. 1: XIX st.). Kyiv: Dnipro, 512 s. [in Ukrainian].

Dobryans'kyi, M. D. (1993). *Ukrayina i Rosiya. Istorychni narysy na temy rosiys'koho imperializmu* [Ukraine and Russia. Historical essays on Russian imperialism]. Lviv, Krakiv, Paryzh: Prosvita, 205 s. [in Ukrainian].

Dovzhuk, I. V. (2010). *Nova istoriya Ukrainy (seredyna XVII – pochatok XX st.)* [New history of Ukraine (mid XVII – early XX centuries)]: pidruchnyk. Luhans'k: vyd-vo SNU im. V. Dalya, 732 s. [in Ukrainian].

Z dopovidi holovy slidchoi komisii pro nedilni shkoly (1862 r., serpnia 20) [From the report of the chairman of the investigative commission on Sunday schools (1862, August 20)] (2013). *Istoriia Ukrainy: Khrestomatiia / uporiad. V. M. Lytvyn.* Kyiv: Nauk. dumka, 1056 s. [in Ukrainian].

Katrenko, A. M. & Katrenko, Ya. A. (2003). *Natsional'no-kul'turna ta politychna diyal'nist' Kyyivs'koyi hromady (60-90-i roky XIX st.)* [National, cultural and political activity of the Kyiv community (60-90s of the XIX century)]. Kyiv, 180 s. [in Ukrainian].

Marakhov, H. I. (1976). *T. H. Shevchenko v koli suchasnykiv. Slovyk personaliy* [T. G. Shevchenko in the circle of contemporaries. Dictionary of personalities]. Kyiv, 136 s. [in Ukrainian].

Myyakovskyy, V. (1924). Kyyivs'ka hromada (Z istoriyi ukrayins'koho hromads'koho rukhu 60-kh rr.) [Kyiv community (From the history of the Ukrainian social movement of the 60s)]. *Letopys' revolyutsyy*, (4), 135–150. [in Ukrainian].

Miyakovs'kyi, V. (1924). Z molodykh rokiv K. Mykhal'chuka (z portretom) [From the young years of K. Mikhalchuk (with portrait)]. *Ukrayina*, (4), 103–105. [in Ukrainian].

Reyent, O. P. (2003). *Ukrayina v impers'ku dobu (XIX – pochatok XX st.)* [Ukraine in the imperial era (XIX – beginning of XX centuries)]. Kyiv: In-t istoriyi Ukrainy NAN Ukrainy, 340 s. [in Ukrainian].

Rymarenko, Yu. I. (Comps.). (1996). *Mala entsyklopediya etnoderzhavoznavstva* [Small encyclopedia of ethno-state studies]. Kyiv: Heneza, 942 s. [in Ukrainian].

Sarbey, V. H. (1999). *Natsional'ne vidrodzhennya Ukrainy* [National revival of Ukraine]. Kyiv: Al'ternatyvy, 336 s. [in Ukrainian].

Shandra, V. S. (2005). *General-hubernatorstva v Ukraini: XIX – pochatok XX stolittya* [General governorships in Ukraine: XIX – early XX centuries]. Kyiv: NAN Ukrainy, In-t istoriyi Ukrainy, 427 s. [in Ukrainian].

Shcherbak, N. O. (2005). *Natsional'ne pytannya v politytsi tsaryzmu u Pravoberezhnyi Ukraini (kinets' XVIII – pochatok XX stolittya)* [The national question in the politics of tsarism in Right-Bank Ukraine (end of the XVIII – beginning of the XX century)]. Kyiv: Ryzohrafika, 616 s. [in Ukrainian].

Отримано: 12.02.2024

СИДОРУК Сергій – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, індекс 32301, Україна (s_sydoruk@ukr.net)

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-3055-3277>

Researcher ID HZI-9032-2023

SYDORUK Sergiy – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of History of Ukraine, Kamianets-Podilskiy Ivan Ohienko National University, 14 Tatars'ka Street, Kamianets-Podilskiy, index 32301, Ukraine (s_sydoruk@ukr.net)

Бібліографічний опис статті: Сидорук, С. (2024). Поселення колишніх військовослужбовців у сільських громадах Правобережної України після реформи 1861 року. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (43), 300–308.

ПОСЕЛЕННЯ КОЛИШНІХ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ У СІЛЬСЬКИХ ГРОМАДАХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ПІСЛЯ РЕФОРМИ 1861 РОКУ

Анотація. У другій половині XIX ст. російська армія, яка до того часу вже стала суспільною інституцією, сформувала по всій імперії, зокрема і на теренах України, окремий соціальний стан військових. Його представники були наділені певними правами та привілеями, порівняно з іншими категоріями громадян країни. Після реформи 1861 р. в Російській імперії відбулися значні соціальні трансформації. Раніше закріпачені селяни набули громадянських прав та тепер самостійно вирішували проблеми, пов'язані з життям власних громад, у яких вони всі мали рівні права. То ж поселення в їхніх громадах представників військового стану, які користувалися наданими їм привілеями, потребувало державного регулювання, що й стало предметом цього дослідження. **Метою статті** є висвітлення, на основі наявних наукових праць та архівних матеріалів, умов, на яких військовослужбовці нижчих чинів імперської армії, що демобілізувалися, або отримали тривалу безтермінову відпустку, мали право поселитися та проживати у сільських громадах, які вийшли з кріпосної залежності. **Методологічну основу дослідження** склали принципи історизму, об'єктивності та науковості. Реалізація цих принципів доповнена конкретно-пошуковим, когнітивним, історико-аналітичним методами. **Наукова новизна** визначається, передусім, постановкою проблеми, яку поки що комплексно не досліджено. **Висновки.** Представники військового стану, що остаточно сформувалися в Російській імперії впродовж першої половини XIX століття та мав значний вплив і на українських землях, за своїм походженням були, переважно, із селян. Тому по завершенню тривалого терміну служби, або під час безстрокової відпустки, намагалися повернутися до того способу життя, з яким були знайомі до початку військової служби. Однак такі категорії військово-

воєнським станом, що після реформи 1861 року набуло громадянських прав. Більшість селянських громад у Правобережній Україні перебували ще у статусі тимчасово зобов'язаних і все ще виконували певні повинності на користь поміщика. Відставні ж військовослужбовці та солдати, що перебували у безстроковій відпустці мали право не виконувати такі та ряд інших, у тому числі й земських, повинностей. Ця обставина відрізняла військовослужбовців, які поселялися у селянських громадах, від загальної маси їх мешканців.

Ключові слова: Правобережна Україна, сільська громада, військовослужбовці, селянська реформа 1861 року.

SETTLEMENT OF FORMER MILITARY PERSONNEL IN RURAL COMMUNITIES OF THE RIGHT BANK OF UKRAINE AFTER THE REFORM OF 1861

Abstract. In the second half of the XIX century, the Russian army, which by that time had already become a social institution, formed a separate social status of the military throughout the empire, in particular on the territory of Ukraine. Its representatives were endowed with certain rights and privileges compared to other categories of citizens of the country. After the reform of 1861, significant social transformations took place in the Russian Empire. Previously settled peasants acquired civil rights and now independently solved problems related to the life of their own communities, in which they all had equal rights. That's why settlement in their communities of representatives of the military state, who enjoyed the privileges granted to them, needed state regulation, which became the subject of this study. **The purpose of the article** is to highlight, on the basis of available scientific works, as well as archival materials, the conditions under which servicemen of the lower ranks of the imperial army, who were demobilized or received a long indefinite leave, had the right to settle and live in rural communities that had come out of serfdom. **The methodological basis** of the research was the principles of historicism, objectivity and scientificity. The implementation of these principles is complemented by concrete search, cognitive, historical and analytical methods. **Scientific novelty** is determined, first of all, by the formulation of a problem that has not yet been comprehensively investigated. **Conclusions.** The representatives of the military state, which was finally formed in the Russian Empire during the first half of the 19th century and had a significant influence on the Ukrainian lands, were mainly of peasant origin. Therefore, at the end of a long term of service, or during indefinite leave, they tried to return to the way of life they were familiar with before the start of military service. However, such categories of servicemen still differed in their legal status from the peasantry, which after the reform of 1861 acquired civil rights. Most peasant communities on the Right Bank of Ukraine were still in the status of temporarily obliged and still performed certain duties in favour of the landlord. Retired servicemen and soldiers on indefinite leave had the right not to perform these and a number of other duties. This circumstance distinguished servicemen who settled in peasant communities from the general mass of their inhabitants.

Key words: Right Bank Ukraine, rural community, military personnel, peasant reform of 1861.

Постановка проблеми. Завжди актуальними залишаються питання взаємодії між суспільством та армією, котра є однією з ведучих інституцій країни, і це неухильно привертає увагу дослідників. У дореформенний час поселен-

ня відставних, або відпущених у безтермінову відпустку військовослужбовців нижчих чинів, до яких належали рядові та унтер-офіцери, у селах, що належали поміщикам, повністю залежало від волі останніх. Реформа 1861 р., звільнивши з кріпацтва селянство, докорінно змінила соціальну структура села при вже тимчасовій, але все ще сталій залежності селян від поміщиків. Тепер колишні солдати поверталися до громад особисто вільних селян, які, однак відрізнялися від них соціальним статусом та відповідними правами. Тому умови поселення та подальшого проживання представників військового відомства в селянських громадах, зокрема й тих що ще перебували у статусі тимчасово зобов'язаних щодо поміщиків, вимагали правового регулювання.

Аналіз джерел та останні дослідження. Вплив армії на структуру суспільства в окремих областях Російської імперії був детально вивчений, переважно, російськими істориками, які обмежили свої дослідження межами історичних російських територій. Конкретні деталі цієї проблематики в контексті Правобережної України були розглянуті у роботах вітчизняних учених О. Реєнта (Реєнт, 2003), В. Шандри (Шандра, 2005), А. Філінюка (Філінюк, 2010; Філінюк, Сидорук, 2017), М. Бармака (Бармак, Луговий, Мацко, 2019), В. Бережинського (Бережинський, 2004), А. Скрипника (Скрипник, 2016), В. Цубенко (Цубенко, 2008), Н. Мацко (Бармак, Луговий, Мацко, 2019; Мацко, 2012) та автора цієї статті (Сидорук, 2007, Сидорук, 2009; Філінюк, Сидорук, 2017).

Метою статті є з'ясування та висвітлення, на основі аналізу архівних документів, умов поселення та подальшого проживання у сільських громадах, що вийшли з кріпосної залежності, військовослужбовців у відставці та таких що перебували у безтерміновій відпустці.

Виклад основного матеріалу. Методи комплектування армії значно впливали на структурні зміни в суспільстві. Велика кількість військових сил у Росії, регулярне проведення наборів до армії сприяло створенню унікального соціального явища – військового стану, що став окремою становою групою в Російській імперії.

В Україні початок формування військового стану було започатковано з моменту її інтеграції до складу Російської імперії. Окрім методів формування армійських частин, важливим фактором стало розташування на її теренах регулярних військ. Важливу роль у зростанні чисельності військового стану в окремих українських губерніях, зокрема у Подільській та Київській, відіграла також організація військових поселень.

Аналіз наукової літератури та документів засвідчує, що чисельність і значна активність армії перетворювали її не лише на інструмент розширення території та захисту держави, але й на ключовий соціальний інститут, що сприяє її соціальній інтеграції. В Російській імперії армія мала вирішальний вплив на різноманітні аспекти життя суспільства. Військово-мобілізаційна діяльність формувала особливі стани, соціально-економічні, культурні та міжособистісні відносини, викликаючи конфлікти між військовими та ци-

вільними верствами, та сприяла мілітаризації суспільства, його менталітету та повсякденного життя.

Колишні військовослужбовці, що вийшли у відставку, не ставали повноцінними цивільними особами, зберігаючи протягом усього життя численні характерні риси, звички та настрої, типові для військового середовища. Часто відставні солдати свідомо уникали злиття з селянськими або міськими спільнотами, відмовляючись від участі у загальних громадських справах і мати відповідні обов'язки (Держархів Житомирської обл., ф. 58, оп. 1, спр. 929, арк. 1–1зв.). Правовий статус та соціальну поведінку колишніх військових суттєво змінили в 50-60-х роках XIX століття. Це було наслідком необхідності реформ після Кримської війни 1853-1856 років та серії соціально-економічних перетворень наступного десятиліття.

Спроби влади полегшити процес адаптації відставних солдатів до цивільного життя були активізовані на початку правління Олександра II. Заходи, що впроваджувалися, були частиною політики самодержавства, спрямованої на лібералізацію певних аспектів суспільного життя і стали ключовим елементом військових реформ 50-70-х років XIX ст. Їх важливість вже у середині XIX ст. була ясно визнана не тільки урядовими колами, але й широкими верствами громадянського суспільства, що активно обговорювало цю тему у періодичних виданнях (Несколько слов о рекрутском наборе..., 1862, с. 286).

Завершення Кримської війни та скорочення тривалості строювості військової служби спричинили значне зростання чисельності військових верств у суспільстві. Велика кількість демобілізованих ветеранів та відставних солдатів стала частиною цивільного життя, що зробило перегляд законодавства про їх соціальне забезпечення та права нагальною потребою.

З ліквідацією кріпацтва у 1861 р. сталася кардинальна зміна управлінської структури сільських населених пунктів. Виникла необхідність влаштування відставних та безстроково відпущених військовослужбовців нижчих чинів (рядових і унтер-офіцерів) на землях поміщиків та в поселеннях селян, які вийшли з-під кріпосного права. Це питання потребувало термінового регулювання на вищому державному рівні. Так, Державна Рада, розглянувши звіт Головного Комітету щодо «облаштування сільської місцевості, за поданням Міністра внутрішніх справ про порядок поселення відставних і безстроково відпущених чинів на поміщицьких землях і в поселеннях селян, які вийшли з кріпосної залежності», запропонувала встановити спеціальні правила для вирішення цієї проблеми. Ці правила, затверджені імператорським указом, були обов'язковими для оприлюднення і виконання усіма військовими і цивільними властями (Держархів Вінницької обл., ф. д. 213, оп. 1, спр. 1, арк. 89).

Вирішення цього питання було особливо важливим для Правобережної України, яка мала переважно аграрний характер з великою кількістю сільського населення. До того ж, значна частина найкращих земель залишалася у власності поміщиків, котрим було потрібне регламентування умов проживання на цих землях осіб із військового середовища. Наприклад, згідно статисти-

ки, у Подільській губернії протягом перших років після реформ відзначалася значна кількість представників військового стану: 45,716 у 1862 році, 44,333 у 1863 році, і 47,869 у 1864 році, що складало 2,53%, 2,41%, і 2,56% від загального числа населення губернії (Статистические сведения о Подольской губернии... , 1865, с. 10–11). Згідно з вказаними правилами, відставні та безстроково відпущені нижчі військові чини могли оселитися і користуватися землями поміщиків, які не входили до селянських наділів, лише за умови домовленості з власниками земель (Держархів Вінницької обл., ф. д. 213, оп. 1, спр. 1, арк. 90).

При розселенні на землях громад, які звільнилися з кріпосної залежності, сім'ї колишніх солдатів були поділені на дві категорії: тих, хто на момент обнародування маніфесту від 19 лютого 1861 р. вже мав власні земельні ділянки у межах селянських наділів, та на тих, хто не був частиною сільської громади і відповідно не мав селянського наділу. Від цього залежали умови їхнього поселення та подальшого проживання на зазначених територіях.

Представники першої категорії мали можливість зберегти право на користування призначеними їм землями за умовами, встановленими царським указом: 1) відставні чини мали право добровільно входити до складу сільських громад, тоді як безстроково відпущені солдати залишалися поза їх складом; 2) щодо правил користування землею та обов'язків перед землевласником, відставні чини підлягали положенням, що були затверджені 19 лютого 1861 р. про земельний устрій селян (Держархів Вінницької обл., ф. д. 213, оп. 1, спр. 1, арк. 90).

Для другої категорії відставних і безстроково відпущених нижніх військових чинів теж були визначені певні умови щодо поселення у громадах колишніх поміщицьких селян. Перш за все, відставні солдати могли оселитися на колишніх поміщицьких землях і користуватися мирськими землями без приписки до громади, за умови домовленості з нею, або ж вступити до складу громади. Друге, – поселення безстроково відпущених солдатів дозволялося лише без їх приписки до громад. Вони могли отримати земельні наділи тільки після укладення угоди з власником землі – чи то громадою, чи селянським двором. Однак відповідальність за виконання обов'язків перед поміщиком чи урядом (у випадку викупу землі з державною підтримкою) залишалася за власником. Третє, – у разі входження солдата до складу сільської громади, на нього також поширювалися обов'язки з виконання селянських повинностей та сплати викупних платежів, як на всіх членів громади (Державний архів Вінницької обл., ф. д. 213, оп. 1, спр. 1, арк. 91). Оскільки вступ солдатів до сільських громад відбувалася за умовами «Правил» від 19 лютого 1861 р., загального положення про селян, що вийшли з кріпосної залежності, то солдат, який мав намір вступити до громади був зобов'язаний отримати «приймний приговор», тобто згоду на це сходу сільської громади. Якщо ж сільська громада ще залишалася у стані тимчасового зобов'язання перед поміщиком, то він мав також отримати згоду поміщика. Водночас, відставні солдати, що поверталися в ті громади, з яких були забрані на службу, могли приписуватися до них без зго-

ди громади та поміщика. Солдати, що вступили до громад, мали можливість будь коли вийти з них і перейти до інших місць проживання. Разом із тим, відставні та безстроково відпущені солдати, а також члени їх сімей, котрі проживали в поселеннях селян, що вийшли з кріпосної залежності, без приписки до громади, підпорядковувалися, на загальних із селянами підставах, волосному суду, сільським старостам, волосним старшинам, мирським сходам і, загалом, усім правилам місцевого сільського і волосного управління (Держархів Вінницької обл., ф. д. 213, оп. 1, спр. 1, арк. 91).

Попри інтеграцію у місцеві громади і часткове підпорядкування їх управлінським структурам, родини колишніх солдатів і тих, хто ще перебував на службі, у безстроковій відпустці, не виходили повністю з-під юрисдикції військового відомства. Їхнє життя у суспільстві було чітко регульоване постановами військового відомства. Зокрема, у разі «негідної» поведінки представника військової верстви, відставні чи безстроково відпущені солдати могли бути повернуті на військову службу із ануляцією прав на відставку. Право суду над такими особами мали виключно військові органи (Держархів Вінницької обл., ф. д. 213, оп. 1, спр. 1, арк. 90).

Відповідно до Зібрання Військових постанов (Держархів Вінницької обл., ф. д. 213, оп. 1, спр. 1, арк. 90), відставні військовослужбовці та такі, що перебували у безстроковій відпустці, користувалися низкою привілеїв. Зокрема, окремі категорії таких представників військового стану не піддавалися тілесним покаранням. Тут зауважимо, що цей привілей залишався актуальним до квітня 1863 р., коли наказом по військовому відомству були скасовані будь які тілесні покарання у російській армії (Міронова, 2021, с. 71).

Відставним і безстроково відпущеним нижчим чинам військового відомства були надані певні привілеї та особисті права, які включали: звільнення від подушного податку та земських повинностей, можливість обирати спосіб життя та місце проживання, право на зведення та придбання власного житла, захист від фізичних покарань без судового рішення, звільнення від десятивідсоткових внесків до інвалідного фонду, а також звільнення від усіх грошових і особистих повинностей на час служби (Держархів Вінницької обл., ф. д. 213, оп. 1, спр. 1, арк. 90).

Окремої уваги заслуговує звільнення демобілізованих нижчих чинів від подушного податку, земських повинностей та обрання способу життя. Правом особистого звільнення від подушного податку користувалися всі нижчі чини, крім тих, що через хвороби та з інших причин визнавалися такими, що не були корисними у службі. Вони могли вибрати спосіб життя за власним бажанням, але не мали права називатися відставними. Відставних солдат регулярних військ, за їх згодою, дозволялося зараховувати до Чорноморського козацького війська, однак з умовою, що ті хто раз вступив до козацького стану залишилися в ньому назавжди зі своїми нащадками.

Щодо тих відставних солдатів, які бажали залишитися в містах, то їх зараховували до міщанських громад з правом не сплачувати податки. Але

якщо вони хотіли отримати статус купця, то сплата гільдійного внеску була обов'язковою на загальних підставах. Відставні солдати також могли приписуватися і до громад державних селян.

Зовсім по-іншому визначалися права відставних солдатів, що були євреями за походженням. Вони не мали права на обрання подальшого місця проживання поза межами смуги осілости (Держархів Вінницької обл., ф. д. 213, оп. 1, спр. 1, арк. 91).

Висновки. З кінця XVIII – упродовж першої половини XIX ст. в Правобережній Україні сформувався унікальний соціальний стан представників військового відомства, який мав свої особливості у соціальному та правовому аспектах, а також характеризувався певним способом життя та поведінкою. Ліберальні реформи, особливо скасування кріпацтва, істотно вплинули на статус колишніх військовослужбовців. Більшість відставників, будучи за походженням із селянства, внаслідок реформ змогли інтегруватися з основною масою населення – селянством Правобережжя, повернувшись до близького для них соціального середовища.

Усі зазначені правила щодо поселення у громадах, користування землею, та особистої відповідальності стосувалися не тільки солдатів, а й усіх членів їх сімей, незалежно від того, чи голови родин продовжували перебувати на строївій військовій службі. Сім'ї військовослужбовців, які жили у поселеннях селян, що вийшли з кріпосної залежності, підпорядковувались місцевим волосним судам, сільським старостам, волосним старшинам, мирським сходам і дотримувались усіх правил місцевого сільського та волосного управління.

Список використаних джерел і літератури:

Бармак, М. В., Луговий, Б. В., & Мацко, Н. С. (2019). *Російська військова окупація Правобережної України (друга половина XVIII – XIX ст.)*. Тернопіль: Астон, 336 с.

Бережинський, В. Г. (2004). Історичний досвід створення та функціонування органів військового управління. *Матеріали семінару «Реформування системи місцевих органів військового управління»*. Київ: Центр. наук.-дослід. ін-т ЗСУ, 26–28.

Державний архів Вінницької області.

Державний архів Житомирської області.

Мацко, Н. С. (2012). *Військова політика Російської імперії на Правобережній Україні (1792-1874 рр.)*: (дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – Історія України). Тернопіль, 200 с.

Міронова, І. С. (2021). Реалізація реформи скасування тілесних покарань у каторжних тюрмах харківської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.). *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки*, ((Т. 32 (71), № 4)), 69–76.

Несколько слов о рекрутском наборе и предполагаемых преобразованиях по военному ведомству в России. (1862). *Военный сборник*, (3), 286.

Реєнт, О. П. (2003). *Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.)*. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 340 с.

Сидорук, С. А. (2007). Проблема рекрутської повинності мешканців Правобережної України в законодавчих і нормативних актах Повного зібрання законів

Російської імперії. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: зб. за підсумками звіт. наук. конф. викладачів і аспірантів*, (Вип. 6, Т. 1). Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. ун-т, 8–10.

Сидорук, С. А. (2009). Соціально-правові аспекти впливу військового фактору на життя суспільства Правобережної України наприкінці XVIII – в середині XIX ст. *Збірник наукових праць молодих вчених Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка, 43–44.

Скрипник, А. Ю. (2016). *Російський військовий чинник у суспільно-політичному та економічному розвитку Правобережної України (1792-1865 рр.)*. Кам'янець-Подільський: Зволейко Д. Г., 612 с.

Статистическое сведение о Подольской губернии за 1862, 1863 и 1864 годы. (1865). Каменец-Подольск: Тип. губерnsk. Управления, 10–11.

Філінюк, А. Г. (2010). *Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації*: монограф. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 728 с.

Філінюк, А. Г. & Сидорук, С. А. (2017). *Рекрутська повинність у Правобережній Україні в 1794-1874 рр.: суспільно-політичний, соціально-становий і демографічний аспекти: сучасний дискурс*: монограф. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 416 с.

Цубенко, В. Л. (2008). *Військові поселення кавалерії на території України: особливості та загальні тенденції існування*. Одеса: Астропринт, 456 с.

Шандра, В. С. (2005). *Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття*. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 427 с.

References:

Barmak, M. V., Luhovyi, B. V., & Matsko, N. S. (2019). *Rosiiska viiskova okupatsiia Pravoberezhnoi Ukrainy (druha polovyna XVIII – XIX st.)* [Russian military occupation of Right-Bank Ukraine (second half of the XVIII – XIX centuries)]. Ternopil: Aston, 336 с. [in Ukrainian].

Berezhynskiy, V. H. (2004). *Istorychnyi dosvid stvorennia ta funktsionuvannia orhaniv viiskovoho upravlinnia* [Historical experience in the creation and functioning of military command and control bodies]. *Materialy seminaru «Reformuvannia systemy mistsevykh orhaniv viiskovoho upravlinnia»*. Kyiv: Tsent. nauk.-doslid. in-t ZSU, 26–28. [in Ukrainian].

Derzhavnyi arkhiv Vinnytskoi oblasti [State Archives of Vinnytsia region]. [in Russian].

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti [State archive of Zhytomyr region]. [in Russian].

Matsko, N. S. (2012). *Viiskova polityka Rosiiskoi imperii na Pravoberezhnii Ukraini (1792-1874 rr.)* [Military policy of the Russian Empire in the Right-Bank Ukraine (1792-1874)]: (Candidate's thesis). Ternopil, 200 s. [in Ukrainian].

Mironova, I. S. (2021). *Realizatsiia reformy skasuvannia tilesnykh pokaran u katorzhnykh tiurmakh kharkivskoi hubernii (druha polovyna XIX – pochatok XX st.)* [Implementation of the reform of abolition of corporal punishment in penal prisons of the Kharkiv province (second half of the XIX – beginning of XX centuries)]. *Vcheni zapysky TNU imeni V.I. Vernadskoho. Seriia: Istorychni nauky*, ((Vol. 32 (71), № 4)), 69–76. [in Ukrainian].

Neskol'ko slov o rekrutskom nabore i predpolagayemykh preobrazovaniyakh po voyennomu vedomstvu v Rossii [A few words about recruitment and proposed changes in the military department in Russia]. (1862). *Voyennyi sbornik*, (3), 286. [in Russian].

Reient, O. P. (2003). *Ukraina v impersku dobu (XIX – pochatok XX st.)* [Ukraine in the imperial era (XIX – beginning of XX centuries)]. Kyiv: In-t ist. Ukrainy NAN Ukrainy, 340 s. [in Ukrainian].

Sydoruk, S. A. (2007). Problema rekrutskoi povynnosti meshkantsiv Pravoberezhnoi Ukrainy v zakonodavchykh i normatyvnykh aktakh Povnoho zibrannia zakoniv Rosiiskoi imperii [The Problem of Recruitment of Residents of the Right-Bank Ukraine in Legislative and Regulatory Acts of the Complete Collection of Laws of the Russian Empire]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho derzhavnogo universytetu: zb. za pidsumkamy zvit. nauk. konf. vykladachiv i aspirantiv*, (Vyp. 6, Vol. 1). Kamianets-Podilskyyi: Kamianets-Podil. derzh. un-t, 8–10. [in Ukrainian].

Sydoruk, S. A. (2009). Sotsialno-pravovi aspekty vplyvu viiskovoho faktoru na zhyttia suspilstva Pravoberezhnoi Ukrainy naprykintsi XVIII – v seredyni XIX st. [Socio-legal aspects of the influence of the military factor on the life of the society of Right Bank Ukraine at the end of the XVIII – in the middle of the XIX century.]. *Zbirnyk naukovykh prats molydykh vchenykh Kamianets-Podilskoho natsionalnogo universytetu imeni Ivana Ohiienka*. Kamianets-Podilskyyi: Kamianets-Podil. nats. un-t im. I. Ohiienka, 43–44. [in Ukrainian].

Skrypnyk, A. Yu. (2016). *Rosiiskyi viiskovyi chynnyk u suspilno-politychnomu ta ekonomichnomu rozvytku Pravoberezhnoi Ukrainy (1792-1865 rr.)* [The Russian military factor in the socio-political and economic development of Right-Bank Ukraine (1792-1865)]. Kamianets-Podilskyyi: Zvoleiko D. H., 612 s. [in Ukrainian].

Statisticheskiye svedeniya o Podol'skoy gubernii za 1862, 1863 i 1864 gody [Statistical information about the Podolsk province for 1862, 1863 and 1864]. (1865). Kamenets-Podol'sk: Tip. gubernsk. Upravleniya, 10–11. [in Russian].

Filiniuk, A. H. (2010). *Pravoberezhna Ukraina naprykintsi XVIII – na pochatku XIX stolittia: tendentsii rozvytku i sotsialni transformatsii* [Right-bank Ukraine at the end of the XVIII – the beginning of the XIX century: development trends and social transformations]: monohraf. Kamianets-Podilskyyi: Aksioma, 728 s. [in Ukrainian].

Filiniuk, A. H. & Sydoruk, S. A. (2017). *Rekrutaska povynnist u Pravoberezhnii Ukraini v 1794-1874 rr.: suspilno-politychnyi, sotsialno-stanovyi i demohrafichnyi aspekty: suchasnyi dyskurs* [Recruitment duty in Right-Bank Ukraine in 1794-1874: socio-political, social and demographic aspects: a contemporary discourse]: monohraf. Kamianets-Podilskyyi: Aksioma, 416 s. [in Ukrainian].

Tsubenko, V. L. (2008). *Viiskovi poselennia kavalerii na terytorii Ukrainy: osoblyvosti ta zahalni tendentsii isnuvannia* [Cavalry military settlements on the territory of Ukraine: peculiarities and general trends of existence]. Odesa: Astroprynt, 456 s. [in Ukrainian].

Shandra, V. S. (2005). *General-hubernatorstva v Ukraini: XIX – pochatok XX stolittia* [Governor-Generals in Ukraine: XIX – early XX centuries]. Kyiv: In-t ist. Ukrainy NAN Ukrainy, 427 s. [in Ukrainian].

Отримано: 13.03.2024

DOI 10.32626/2309-2254.2023-42.309-318

УДК 94(477.5)«1901»

КЛІШ Андрій – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, вул. Громницького, 1а, м. Тернопіль, індекс 46000, Україна (Klish_1980@tnpu.edu.ua)

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-6074-6064>Scopus ID <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57214088961>

KLISH Andriy – Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Department of History of Ukraine, Archeology and Special Branches of Historical Science, Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, 1a Hromnytskyy Street, Ternopil, index 46000, Ukraine (Klish_1980@tnpu.edu.ua)

Бібліографічний опис статті: Кліш, А. (2024). Participation of Oleksandr Barvinskyi in the secession of Ukrainian deputies in the Galician Sejm of 1901. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (43), 309–318.

PARTICIPATION OF OLEKSANDR BARVINSKYI IN THE SECESSION OF UKRAINIAN DEPUTIES IN THE GALICIAN SEJM OF 1901

Abstract. *The purpose of the article is to explore the crisis period in the Ukrainian-Polish relations in the Galician Sejm at the beginning of the 20th century and the participation of Oleksandr Barvinskyi in these events. Research Methodology.* The study employs general scientific comprehensive research methods (empirical, comparative, theoretical, and analytical methods). Throughout the research, the author adheres to the principles of historicism, objectivity, and systematicity, ensuring that the analyzed sources and historiographical material are reliable and representative. The scientific novelty of the article lies in attempting a comprehensive analysis of Oleksandr Barvinskyi's position during the secession of Ukrainian deputies of the Galician Sejm in 1903. **Conclusions.** The article traces that Oleksandr Barvinskyi's participation in the secession of Ukrainian deputies from the Galician Sejm in 1901 proved to be a key stage in his political activity, determining a decisive turn in his approach to Ukrainian-Polish relations and political interaction. It has been clarified that initially, O. Barvinskyi defined his tactics as compromising and aimed at achieving Ukrainian aspirations through participation in parliamentary processes. However, the events of 1901, including the adoption of the bill on rental housing and the escalation of ethnic conflicts, forced him to reconsider his position. The secession reflected a break with the policy of compromise and demonstrated the evolution of the ideological platform of the socio-Christian movement. Initiated by a sense of failure in negotiations with the Poles, the secession became an expression of a decisive defense of Ukrainian interests and a refusal of compromises that evidently did not yield the expected results. The 1901 secession determined the course of events in Galicia, emphasizing the need for Ukrainian political independence and intensifying the struggle for the rights and interests of Ukrainians. In conclusion, Barvinskyi's participation in the secession defined

a new stage in his political activity, pointing to the necessity of a more active and resolute advocacy for the rights and interests of Ukrainians in Galicia.

Key words: secession, Galician Sejm, Oleksandr Barvinskyi, Galicia, biographical study.

УЧАСТЬ ОЛЕКСАНДРА БАРВІНСЬКОГО У СЕЦЕСІЇ УКРАЇНСЬКИХ ДЕПУТАТІВ ГАЛИЦЬКОГО СЕЙМУ 1901 РОКУ

Анотація. *Метою статті є дослідження кризового періоду в процесі українсько-польських взаємин у Галицькому сеймі на початку ХХ ст. та участь у них О. Барвінського. Методологія дослідження.* Застосовано загальнонаукові комплексні методи дослідження (емпіричний, порівняльний, теоретичний, метод аналізу). У процесі дослідження автор керувався принципами історизму, об'єктивізму та системності, завдяки чому опрацьована та залучений до даної наукової розвідки джерельний та історіографічний матеріал є достовірним та репрезентативним. **Наукова новизна статті** визначена тим, що зроблено спробу здійснити комплексний аналіз позиції О. Барвінського у сецесії українських депутатів Галицького сейму у 1903 р. **Висновки.** У статті прослідковано, що участь Олександра Барвінського у сецесії українських депутатів Галицького сейму 1901 року виявилася ключовим етапом його політичної діяльності, визначаючи рішучий поворот у його підході до українсько-польських відносин та політичного взаємодії. З'ясовано, що спочатку О. Барвінський визначав свою тактику як компромісну та спрямовану на досягнення українських прагнень шляхом участі у парламентських процесах. Проте події 1901 року, зокрема прийняття законопроєкту щодо рентових осель та загострення етнічних конфліктів, змусили його переосмислити свою позицію. Досліджено, що сецесія відображала розрив з політикою угодовства та відображала еволюцію ідейної платформи суспільно-християнського руху. Ініційована відчуттям невдачі у домовленості з поляками, сецесія стала виразом рішучого виступу на захист українських інтересів та відмови від компромісів, які вочевидь не приносили очікуваного результату. Сецесія 1901 року визначила подальший хід подій в Галичині, підкресливши потребу української політичної самостійності та посилення боротьби за права та інтереси українців. У підсумку, участь Барвінського в сецесії визначила новий етап у його політичній діяльності, вказавши на необхідність більш активного і рішучого виступу за права та інтереси українців в Галичині.

Ключові слова: сецесія, Галицький сейм, О. Барвінський, Галичина, біографістика.

Introduction. In the history of Ukraine in the 19th and 20th centuries, there are several crucial historical stages that shaped the further development and formation of national consciousness. One of such significant events is the secession of Ukrainian deputies in the Galician Parliament in 1901. This episode in the history of Galicia had a profound impact on the political atmosphere of the region, revealing key aspects and contradictions intertwined in the society of that time. This scientific article explores the context and events related to the secession of Ukrainian deputies from the Galician Parliament in 1901, analyzing their consequences and influence on the socio-political landscape of Galicia during that period. Studying this historical episode allows a better understanding of the complex processes of national formation and determining the role of the Galician Parliament as a crucial forum in shaping the political consciousness of Ukrainians in the late 19th to

early 20th centuries. Among the numerous figures who participated in these events, special attention is drawn to the figure of Oleksandr Barvynskiy – an eminent politician, public figure, deputy of the Vienna Parliament, and leader of several Ukrainian socio-christian parties in Galicia at the turn of the 19th and 20th centuries.

Analysis of sources and recent research. The source base of this scientific investigation consists of publications found in the journal “Ruslan”, a Christian-social daily founded in 1896 by O. Barvynskiy and A. Vakhnianin in Lviv. It served as the press organ of the Catholic Ruthenian People’s Union (CRPU), “Ruska Hromada”, and the Christian-Social Union (CSU). The editors of “Ruslan” included individuals such as T. Baranovsky, S. Kulchytsky, L. Lopatynsky, S. Horuk, and V. Barvynskiy.

In addition, significant sources include the memoirs of O. Barvynskiy, preserved in the Department of Manuscripts and Textology at the T. Shevchenko Institute of Literature of the National Academy of Sciences of Ukraine.

Useful for the research are the scholarly works of historians from the second half of the 20th to the beginning of the 21st century, addressing complex issues of Ukrainian-Polish relations, the activities of the Galician Parliament, and the political activities of O. Barvynskiy. Notable among these works are contributions by O. Arkusha (Arkusha, 2004, 2009), A. Klish (Klish, 2018), R. Lekhnyuk (Lekhnyuk, 2019; 2020), I. Monolatiy (Monolatiy, 2010), M. Mudryy (Mudryy, 2004), Ch. Partach (Partacz, 1996), I. Chornovol (Chornovol, 2002, 2010).

The purpose of the article is to explore the crisis period in the Ukrainian-Polish relations in the Galician Sejm at the beginning of the 20th century and the participation of Oleksandr Barvynskiy in these events.

Exposition of the main material. At the end of the 19th to the beginning of the 20th century, under the leadership of O. Barvynskiy, changes were taking place in the socio-christian environment within the political arena. Christian socials felt their political weakness and sought allies. At the end of the 19th century, the Polish authorities acted as allies, refraining from putting forward their candidates where socio-christian representatives sought parliamentary mandates. The Polish administration also supported them as a counterbalance to more radically inclined Ukrainian politicians.

However, at the beginning of the 20th century, the situation changed. Poles sought support from Moscow sympathizers, while Christian socials (although unsuccessfully) attempted to cooperate with the most numerous Ukrainian party – the People’s Democratic Party. This influenced the representation of Christian socials in the Galician Parliament and the Vienna Parliament. While at the end of the 19th century, they had the largest representation among all Ukrainian parties, at the beginning of the 20th century, they were represented solely by O. Barvynskiy. Representatives of the socio-christian movement criticized chauvinistic manifestations from both the Ukrainian and Polish sides. The events of the early 20th century, including the rise of anti-Ukrainian tendencies in the Polish political environment, prompted Christian socials to reconsider their views on Ukrainian-Polish relations.

The escalation of ethnic tensions was fueled by the development of national movements that strengthened their positions in the multi-ethnic region of Galicia. Ethnic conflicts mainly arose in the eastern part of the region and emerged against the backdrop of socio-economic reasons. Since the large landowners in the country were Polish landlords, the movement of Ukrainian peasants for land redistribution often took the form of an ethnic conflict. The confrontation between Polish and Ukrainian communities involved not only national elites but also broad segments of the population, resembling an “undeclared war” (Грицак, 1996, с. 80).

The shift in the position of Christian socials is linked to the policies of the ruling Polish circles, who believed they had already done a lot of good for the Ukrainians in Galicia. However, these changes did not indicate their intention to move towards extreme opposition. Overall, the political situation in Galicia was characterized by Ukrainian National Democrats once again approaching Moscow sympathizers, which alienated Christian socials from them. The Polish ruling circles no longer wished to support O. Barvynskyi, and his supporters understood this shift in policy. The Polish press began an unprecedented onslaught against Ukrainian interests (В рiшаючій хвилі, 1901, с. 1).

The opposition was particularly pronounced in the Galician Sejm. In the beginning of 1899, the Ukrainian community in the city of Stanislav (now Ivano-Frankivsk) initiated a struggle for the establishment of a Ukrainian gymnasium in their city. On June 17, during the third session of the seventh cadence, Oleksandr Barvynskyi proposed the creation of a separate gymnasium in Stanislav. The next day, this proposal was sent to the school commission without discussion.

The school commission formed a special subcommittee to address this issue. However, by the end of the session, which lasted until July 1, 1901, the subcommittee did not convene, and the realization of the idea of a Ukrainian gymnasium was postponed to the following year.

On July 4, Anatol Vakhnianyn drew attention to the fact that the proposal of the Regional School Council regarding the increase in the number of gymnasiums in Stanislav (now Ivano-Frankivsk) was not taken into account. He emphasized that this could pose a danger from the West and North. The contribution regarding the gymnasium in Stanislav essentially remained unannounced, as the subcommittee of the school commission failed to convene. The “Rusky Klub” intended to revive this initiative but decided to abstain, hoping that the Sejm majority would not support it. There was hope that Barvynskyi’s proposal would be considered the next day when the meeting of the subcommittee of the school commission was scheduled. However, if it did not take place, “then it is not our fault” (Чорновол, 2002, с. 225).

A heated debate erupted regarding a bill related to “rental dwellings,” which was opposed by Oleksandr Barvynskyi and other Ukrainian deputies. Although there were no land allotments in Eastern Galicia, this bill allowed the resettlement of people from other regions of Austria-Hungary and neighboring states, including the Russian Empire, thereby contributing to the Polonization of Galicia. Ukrainians were excluded from these processes as they were not represented in the rental commission (Рентові оселі і часова неподільність ґрунтів, 1901, с. 1).

Oleksandr Barvynskiy strongly condemned this bill, pointing out its contradictory and anti-Ukrainian nature. However, on July 8, 1901, despite protests from Ukrainians, this law was adopted. At a meeting of the “*Ruska Hromada*” society on July 7, 1901, with the participation of O. Barvynskiy, T. Zayachkivskiy, I. Verhratskiy, Fr. E. Huzar, V. Levytsky, a decision was made for the deputies of this organization to coordinate with the rest of the Ukrainian parliamentarians to declare a statement stating that “*Ruski* deputies refuse to participate in further parliamentary consultations since their minimal requirements for the good of the *Ruski* people are being ignored and denied” (ЛЛ. ВР), ф. 135, спр. 42, арк. 138; ВР ЛННБ ім. В. Стефаника, ф. 93, спр. 10 / п. 1, арк. 38 зв).

As a result, Ukrainian deputies left the parliamentary premises. Symbolically, it was Oleksandr Barvynskiy who delivered the declaration stating that starting from 1883, Ukrainian deputies in the Galician Sejm had consistently advocated for the gradual satisfaction of the cultural, national, economic, and political needs of the Ukrainian people. Their demands were always minimal and focused on the most essential needs. He noted that the demand for the establishment of a gymnasium for 1790 Ukrainian students in Stanislaviv and other appeals had gone unanswered. The final straw was the vote on the so-called rent law. Consequently, Ukrainian deputies could no longer participate in the work of the Sejm and decided to withdraw from it (*Stenograficzne Sprawozdania z pierwszej...*, 1903, s. 838).

The Speaker of the Galician Sejm, S. Badeni, expressed disappointment with the decision of the Ukrainian deputies and expressed hope for overcoming future Ukrainian-Polish differences (*Stenograficzne Sprawozdania z pierwszej...*, 1903, s. 1045–1046).

The secession of 1901, as described by O. Arkusha, was identified as the first political action supported by the leadership of the “*Ruska Hromada*” (Galician Russophile organization). The fact that the declaration of secession was voiced by Oleksandr Barvynskiy on behalf of the Ukrainians aimed to demonstrate a break from conciliatory politics and lay the groundwork for pre-election understanding with the National Democrats (Аркуша, 2004, с. 76).

Secession not only indicated a change in tactics but also pointed to the evolution of the ideological platform of the Christian Social Movement. The shift in the balance of power among Polish political groups in favor of the “*Podolaks*” and National Democrats made it impossible to implement O. Barvynskiy’s traditional tactic of achieving Ukrainian aspirations through compromises and accepting Sejm decisions. Practical manifestations of this change were evident in issues related to the Ukrainian gymnasium in Stanislaviv and the adoption of the bill on “rental housing,” against which Ukrainians actively protested.

The fact of the special demarche of Ukrainian deputies caused a wide resonance in Galician society. Kostiantyn Levytskyi noted that “as a result of the solidarity secession of all our parliamentary envoys, at least tactically, the broad gap between opposition and government envoys was leveled, and a certain uplift in spirit was felt among the people” (Левецький, 1926, с. 350).

The newspaper “Dilo” emphasized the importance of the fact that government envoys were also involved in the demonstration. Oleksandr Barvynskyi, whose opportunistic approach was driven by the belief that more could be gained for the Ruthenian people through the government path than through uncompromising opposition, with his tactics provided evidence that no agreement with the Polish landlords was possible. This confirmed that the Polish majority did not even consider the minimal educational demands of the Ukrainian people, which, according to the government’s own initiative, were supposed to be satisfied (Сецесія и абстиненція рускихъ пословъ, 1901, с. 1).

The newspaper “Ruslan” explained the action of Ukrainian deputies by the lack of compromise on the part of the Poles. Christian socialists pointed out that the secession “was neither unexpected nor Byzantinism, nor a maneuver calculated for effect, but an act of necessity” (Руска довго терпимість вичерпана, 1901, с. 1). They emphasized that the secession had no pre-election purpose and was a justified reaction to the lack of agreement with the Polish majority.

However, this secession did not signify a refusal by Ukrainian deputies to engage in future cooperation with the Polish majority. The situation was complex and did not bring any benefits to O. Barvynskyi and his supporters. The regional authorities spread opinions that O. Barvynskyi was attempting to establish contacts with radical groups. These opinions were also supported by the Moscow-oriented press (Причинок до початкової історії..., 1901, с. 1–2).

O. Barvynskyi’s openly oppositional move came as a surprise to many Ukrainians and Poles as it contradicted his previous policies. Despite O. Barvynskyi’s expectations, the shift to a more oppositional tactic did not lead to gaining support. The National Democrats viewed him with mistrust, and the Moscow-oriented faction considered him “a mortal enemy” (Лехнюк, 2020, с. 57). O. Barvynskyi never counted on the support of the Moscow-oriented faction, considering Moscowophilism a harmful phenomenon against which he always took a categorical stance.

Influenced by the secession, O. Barvynskyi acknowledged the necessity of creating a separate Ukrainian university and sought to argue its usefulness not only for the educational upliftment of Galicia but also for Ukrainian-Polish relations. He emphasized that healthy scientific competition between the two universities would contribute to the overall development of the region. However, O. Barvynskyi’s position was that the process of establishing the university should occur gradually.

The Christian socialists did not support the tactics of political leaders demanding the immediate establishment of a university. O. Barvynskyi believed that this issue should be carefully studied and prepared, starting with the formation of qualified national personnel and the creation of Ukrainian departments.

On October 21, 1902, in the State Council, he spoke out and expressed his position, blaming Polish chauvinistic politicians for the secession. He argued that their disdainful statements only confirmed the arguments of Ukrainian radicals in the confrontation with the Poles (Промова посла Ол. Барвінського в державній раді, 1902, с. 12–14).

Conclusions. Olexander Barvynskyi's participation in the secession of Ukrainian deputies from the Galician Parliament in 1901 proved to be a pivotal stage in his political career, marking a decisive turn in his approach to Ukrainian-Polish relations and political interactions.

Initially, Barvynskyi defined his tactics as compromising and aimed at achieving Ukrainian aspirations through participation in parliamentary processes. However, the events of 1901, particularly the adoption of the bill regarding rent houses and the escalation of ethnic conflicts, compelled him to reconsider his position.

The secession reflected a break with the policy of accommodation and mirrored the evolution of the ideological platform of the socio-Christian movement. Initiated by a sense of failure in reaching an agreement with the Poles, the secession became an expression of a determined stand in defense of Ukrainian interests and a rejection of compromises that evidently did not yield the expected results.

The 1901 secession shaped the course of events in Galicia, emphasizing the need for Ukrainian political autonomy and strengthening the struggle for the rights and interests of Ukrainians. Barvynskyi, recognizing the necessity of establishing a Ukrainian university, sought to maintain an understanding of the phased process of its formation, sparking discussions on national issues at a higher level.

In conclusion, Barvynskyi's participation in the secession marked a new stage in his political activity, pointing to the necessity of a more active and resolute advocacy for the rights and interests of Ukrainians in Galicia.

Список використаних джерел і літератури:

Аркуша, О. (2004). Український християнсько-суспільний рух у Галичині на початку ХХ століття: політичне товариство «Руська громада». *Шляхами історії. Науковий збірник історичного факультету ЛНУ ім. Івана Франка. На пошану професора Костянтина Кондратюка*. Львів, 63–99.

Аркуша, О. (2009) Олександр Барвінський. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, (вип. 18: Західно-Українська Народна Республіка: До 90-річчя утворення) / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 48–66.

В рішачоючій хвилі. (1901). *Руслан*, 189, 22 серпня (4 вересня), 1.

Вихід руских послів з сойму. (1901), *Руслан*, 143. 29 червня (9 липня), 1.

Відділ рукописів Львівської національної наукової бібліотеки імені В. Стефаніка (ВР ЛННБ ім. В. Стефаніка).

Грицак, Я. Й. (1996). *Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX ст.* Київ, 360 с.

Замкнене сейму і голоси о виході руских послів (1901), *Руслан*, 146, 29 червня (12 липня), 1.

Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, відділ рукописів.

Кліш, А. Б. (2018). *Між політикою та релігією: суспільно-християнський рух у Галичині наприкінці XIX – на початку ХХ ст.*: монограф. Тернопіль: Осада Ю. В., 468 с.

Крути-верти! (1901), *Руслан*, 145, 28 червня (11 липня), 1.

Левицький, К. (1926). *Історія політичної думки галицьких українців 1848-1914 рр.: на підставі споминів*. Львів: З друкарні оо. Василіян у Жовкві, 736 с.

Лехнюк, Р. (2020). Виборча кампанія Олександра Барвінського до Галицького крайового сейму 1904 в контексті суспільно-політичних тенденцій у Галичині на початку

XX століття. *З історії західноукраїнських земель* / наук. ред. і упоряд. Ірина Орлевич; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, (вип. 16). Львів, 53–80.

Лехнюк, Р. (2019). *На порозі модерного світу: українські консервативні середовища в Галичині в першій чверті XX століття*. Львів: Літопис, 392 с.

Монолатій, І. (2010). *Разом, але майже окремо. Взаємодія етнополітичних акторів на західноукраїнських землях у 1867-1914 рр.*: монограф. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 736 с.

Мудрий, М. (2004). Рукописні джерела до історії Християнсько-супільного союзу в Галичині. *До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя*. Київ, Львів, 421–440.

Причинок до початкової історії випадку виходу руских послів з галицького союму. (1901). *Руслан*, 165, 22 липня (4 серпня), 1–2.

Промова посла Ол. Барвінського в державній раді в розправі над нашим внесеним о засновання руського університету дня 21 жовтня 1902 р. Львів.

Рентові оселі і часова неподільність ґрунтів. (1901). *Руслан*, 142, 24 червня (7 липня), 1.

Руска довго терпимість вичерпана. (1901). *Руслан*, 144, 27 червня (10 липня), 1.

Сецесія и абстіненція рускихъ пословъ. (1901). *Діло*, 9 липня, 1. [

Чорновол, І. (2002). *Українська фракція Галицького крайового сейму. 1861–1901 (нарис з історії українського парламентаризму)*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 288 с.

Чорновол, І. (2010). *199 депутатів Галицького сейму*. Львів: Тріада плюс, 224 с.

Głos narodu pro wихід руских послів з союму. (1901), *Руслан*, 147, 1 (14) липня, 1.

Partacz, Cz. (1996). *Od Badeniego do Potoskiego. Stosunki polsko-ukrainskie w Galicji w latach 1889-1908*. Torun, 280 s.

Stenograficzne Sprawozdania z pierwszej sesji ósmego peryodu Sejmu Krajowego Królestwa Galicji i Lodomerji z Wielkim Księstwem Krakowskim z roku 1902/3. T. II. Od 29 grudnia do 3 listopada 1903.

References:

Arkusha, O. (2004). Ukrainskyi khrystyiansko-suspilnyi rukh u Halychyni na pochatku XX stolittia: politychne tovarystvo «Ruska hromada» [Ukrainian Christian-Social Movement in Galicia at the Beginning of the 20th Century: Political Society "Ruska Hromada"]. *Sliakhamy istorii. Naukovyi zbirnyk istorychnoho fakultetu LNU im. Ivana Franka. Na poshanu profesora Kostiantyna Kondratiuka*, 63–99. [in Ukrainian].

Arkusha, O. (2009) Oleksandr Barvynskiy [Oleksandr Barvynskiy]. *Ukraine: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, (Vyp. 18: Zahidno-Ukrainska Narodna Respublika: Do 90-riichchia utvorennia) / NAN Ukrainy, Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypyakevycha. Lviv, 48–66. [in Ukrainian].

V rishayuchyiy khvyli [In Decisive Moments]. (1901). *Ruslan*, 189, 22 serpnia (4 veresnia), 1. [in Ukrainian].

Vyhid ruskykh posliv z soymu [Exit of Ruski deputies from the Sejm]. (1901). *Ruslan*, 143, 29 chervnia (9 lyipnya), 1. [in Ukrainian].

Viddil rukopysiv Lvivs'koyi natsional'noyi naukovoyi biblioteki imeni V. Stefanyka [Manuscripts Department of the Lviv National Scientific Library named after V. Stefanyk]. [in Ukrainian].

Hrytsak, Ya. Y. (1996). *Narys istoriyi Ukrainy: formuvannya modernoyi Ukrainy v 19th–20th st.* [Essay on the History of Ukraine: Formation of Modern Ukrainian Nation in the 19th–20th Centuries]. Kyiv, 360 s. [in Ukrainian].

Zamknene seymu i holosy o vykhodi ruskykh posliv [Closure of the Sejm and voices about the exit of Ruski deputies]. (1901). *Ruslan*, 146, 29 chervnya (12 lyipnya), 1. [in Ukrainian].

Instytut literatury im. T. H. Shevchenka NAN Ukrainy, vidil rukopysiv [Institute of Literature named after T. H. Shevchenko, National Academy of Sciences of Ukraine, Manuscripts Department]. [in Ukrainian].

Klish, A. B. (2018). *Mizh politykoiu ta relihiieiu: suspilno-khrystyianskykh rukh u Halychyni naprykintsi XIX – na pochatku XX st.* [Between politics and religion: Social-Christian movement in Galicia in the end of XIX – in the beginning of XX century]: monograph. Ternopil: Osadtsa Yu. V., 468 s. [in Ukrainian].

Kruti-verty! [Twists and Turns!]. (1901). *Ruslan*, 145, 28 chervnya (11 lyipnya), 1. [in Ukrainian].

Levyts'kyi, K. (1926). *Istoriya politychnoyi dumky halyts'kykh ukraintsiiv 1848-1914 rr.: na pidstavi spomyniv* [History of Political Thought of Galician Ukrainians 1848-1914: Based on Memoirs]. Lviv: Z drukarni oo. Vasylyan u Zhovkvi, 736 s. [in Ukrainian].

Lekhnyuk, R. (2020). Vyborsch kampaniya Oleksandra Barvins'koho do Halits'koho kraiovooho seymu 1904 v konteksti suspil'no-politychnykh tendentsiy u Halychyni na pochatku XX stolittya [Election Campaign of Oleksandr Barvynskyi to the Galician Regional Parliament in 1904 in the Context of Socio-Political Trends in Galicia at the Beginning of the 20th Century]. *Z istoriyi zakhidnoukrayinskykh zemel' / nauk. red. i uporyad. Iryna Orlevych; NAN Ukrainy, Instytut ukrayinoznavstva im. I. Kryp'yakevycha (Vol. 16).* Lviv, 53–80. [in Ukrainian].

Lekhnyuk, R. (2019). *Na porozhi modernoho svitu: ukraiyinski konservatyvni seredovyschcha v Halychyni v pershiy chverti XX stolittya* [On the Threshold of the Modern World: Ukrainian Conservative Circles in Galicia in the First Quarter of the 20th Century]. Lviv: Litopys, 392 s. [in Ukrainian].

Monolatiy, I. (2010). *Razom, ale mayzhe okremo. Vzayemodiya etnopolitychnykh aktoriv na zakhidnoukrayins'kykh zemlyakh u 1867-1914 rr. Monohrafiya* [Together, but Almost Separately. Interaction of Ethnopolitical Actors in the Western Ukrainian Lands in 1867-1914.]: monograph. Ivano-Frankivsk: Lileia-NV, 736 s. [in Ukrainian].

Mudryy, M. (2004). *Rukopysni dzherela do istoriyi Khrystyians'ko-suspil'nogo soyuzu u Halychyni* [Manuscript Sources for the History of the Christian-Social Union in Galicia.]. *Do dzherel. Zbirnyk naukovykh prats' na poshanu Oleha Kupchyns'koho z nahody yoho 70-richchya.* Kyiv, Lviv, 421–440 [in Ukrainian].

Prychynok do pochatkovoyi istoriyi vypadku vykhodu ruskykh posliv z halyts'koho soyomu [Contribution to the Initial History of the Departure of Russ deputies from the Galician Sejm]. (1901). *Ruslan*, 165, 22 lyutoho (4 bereznya), 1–2. [in Ukrainian].

Promova posla Ol. Barvins'koho v derzhavnyi radi v rozpravii nad nashym vnesenniam o zasnovanii rus'koho universytetu dnya 21 zhovtnya 1902 r. [Speech of Deputy Oleksandr Barvynskyi in the State Council in the Trial of Our Initiative to Establish a Ruski University on October 21, 1902]. (1902). Lviv. [in Ukrainian].

Rentovi osel'i i chasova nepodiyil'nist' gruntiv [Rent Houses and Temporary Indivisibility of Lands]. (1901). *Ruslan*, 142, 24 chervnya (7 lyipnya), 1. [in Ukrainian].

Rus'ka dohho terpymist' vycherpana [Ruska Patience Exhausted]. (1901). *Ruslan*, 144, 27 chervnya (10 lyipnya), 1. [in Ukrainian].

Sesiyi i abstynentsiya ruskykh posliv [Secession and Abstention of Ruski Deputies]. (1901). *Dilo*, 9 lyipnya, 1. [in Ukrainian].

Chornovol, I. (2002). *Ukrayins'ka fraktsiya Halyts'koho krayovoho seymu. 1861-1901 (narys z istoriyi ukraiyins'koho parlamentaryzmu)* [Ukrainian Faction of the Galician

Regional Parliament. 1861-1901 (Outline of the History of Ukrainian Parliamentarism)]. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Kryp'yakevycha, 288 s. [in Ukrainian].

Chornovol, I. (2010). *199 deputativ Halitskoho seimu* [199 Deputies of the Galician Sejm]. Lviv: Triada plus, 224 s. [in Ukrainian]

Glos narodu pro vykhid ruskykh posliv z soymu [Glos narodu about the exit of Ruski deputies from the Sejm]. (1901). *Ruslan*, 147, 1 (14) lyipnya, 1. [in Ukrainian]

Partacz, Cz. (1996). *Od Badeniego do Potoskiego. Stosunki polsko-ukrainskie w Galicji w latach 1889-1908*. Torun, 280 s. [in Polish].

Stenograficzne Sprawozdania z pierwszej sesji ósmego peryodu Sejmu Krajowego Królestwa Galicji i Lodomeryi z Wielkim Księstwem Krakowskiem z roku 1902/3. T. II. Od 29 grudnia do 3 listopada 1903. [in Polish].

Отримано: 25.12.2023

DOI 10.32626/2309-2254.2024-43.318-327

УДК 356/33(477)«1919»

ОЛІЙНИК Сергій – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, 32301, Україна (Serg.oliyник@gmail.com)

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-9130-1575>

Researcher ID ABA-1930-2020 <https://publons.com/researcher/3926383/serhiy-oliyник>

OLIYNYK Serhiy – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of History of Ukraine, Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, 14 Tatars'ka Street, Kamianets-Podilskyi, index 32301, Ukraine (Serg.oliyник@gmail.com)

Бібліографічний опис статті: Олійник, С. (2024). Бібліотечна справа як складова культурно-просвітньої та національно-політичної діяльності Української Галицької армії на Правобережній Україні (липень-грудень 1919 р.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (43), 318–327.

БІБЛІОТЕЧНА СПРАВА ЯК СКЛАДОВА КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНЬОЇ ТА НАЦІОНАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ГАЛИЦЬКОЇ АРМІЇ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (ЛИПЕНЬ-ГРУДЕНЬ 1919 р.)

Анотація. *Метою статті є з'ясування, на основі аналізу джерел та історіографії, місця і ролі бібліотечної справи в культурно-просвітній та національно-політичній діяльності Української Галицької армії на Правобережній Україні в липні – грудні 1919 року. Методологія дослідження базується на принципах історизму та об'єктивності. Використання таких методів як аналіз, синтез, а також системного, описового, ста-*

тистичного і порівняльного, дали змогу реалізувати поставлену мету. **Наукова новизна** полягає у спробі комплексного дослідження бібліотечної справи як складової культурно-просвітньої та національно-політичної діяльності Української Галицької армії на Правобережній Україні в липні – грудні 1919 року. **Висновки.** В УГА, під час її перебування на Правобережній Україні в липні – грудні 1919 р., велика увага приділялася культурно-освітній та національно-політичній роботі як серед галицького стрілецтва, так і подолян. Одним із вагомих інструментів цього процесу була бібліотечна справа. Головними координуючими органами такої діяльності були «Відділ для Освіти при Команді Етапу УГА» і «Бюро пропаганди», реорганізоване восени 1919 р. у «Пресову квартиру». До використання бібліотечної справи в культурно-просвітній та національно-політичній діяльності галичани поставилися досить серйозно. Вона регламентувалася низкою інструктивних матеріалів і охоплювала як тилову, так і фронтову зону. Існуючі труднощі, об'єктивного і суб'єктивного характеру, не давали змоги повністю реалізувати задумане. Але, попри це, вдалося значно покращити культурно-освітній та національно-політичний рівень галицьких стрільців і населення Правобережної України, підняти рівень національно свідомості, насамперед, в останніх, а також закласти підвалини усвідомлення єдності наддніпрянців і надністрянців.

Ключові слова: бібліотечна справа, бібліотека-читальня, галицьке військо, Правобережна Україна, Українська Галицька армія.

LIBRARY MANAGEMENT AS A COMPONENT OF THE CULTURAL-EDUCATIONAL AND NATIONAL-POLITICAL ACTIVITIES OF THE UKRAINIAN GALICIAN ARMY IN RIGHT-BANK UKRAINE (JULY-DECEMBER 1919)

Abstract. *The purpose of the article is to find out, based on the analysis of sources and historiography, the place and role of library management in the cultural-educational and national-political activities of the Ukrainian Galician Army in Right-bank Ukraine in July – December 1919. The research methodology is based on the principles of historicism and objectivity. The use of such methods as analysis, synthesis, as well as systematic, descriptive, statistical, and comparative methods made it possible to realize the set goal. The scientific novelty lies in an attempt to comprehensively study library management as a component of the cultural-educational and national-political activities of the Ukrainian Galician Army in Right-bank Ukraine in July – December 1919. Conclusions.* During its stay in Right-bank Ukraine in July – December 1919, the UGA paid great attention to cultural-educational and national-political work among the Galician riflemen and the Podolians. One of the important tools of this process was library management. The main coordinating bodies of such activities were the “Department for Education under the UGA Stage Command” and the “Propaganda Bureau”, reorganized in the fall of 1919 into the “Press Apartment.” The Halychyna inhabitants took the use of the library quite seriously in cultural-educational and national-political activities. It was regulated by a number of instructional materials and covered both the rear and front areas. The existing difficulties, of an objective and subjective nature, prevented us from fulfilling what had been planned. But, despite this, it was possible to significantly improve the cultural-educational and national-political level of Galician riflemen and the population of Right-bank Ukraine, to raise the level of national consciousness, first of all, among the latter, as well as to lay the foundations for the awareness of the unity of Naddnistrrianshchyna and Dnipro Ukraine.

Key words: library management, library-reading room, Galician army, Right-bank Ukraine, Ukrainian Galician Army.

Постановка проблеми. У революційну добу 1917–1921 рр. одним із учасників боротьби за збереження української державності була Українська Галицька армія (УГА). Вона, окрім ведення бойових дій, активно проводила культурно-просвітню та національно-політичну роботу не лише серед галицьких вояків, а й серед населення Правобережної України. Підвищення їх культурного рівня та національної свідомості здійснювалася за допомогою різних чинників, серед яких вагому роль відіграла бібліотечна справа.

Аналіз джерел та останні дослідження. Основу джерельної бази статті складають документи і матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України та мемуари учасників тих подій (Левицький, 1929; Левицький, 1958; Шухевич, 1929). Культурно-просвітня та національно-політична діяльність УГА на Правобережній Україні неодноразово ставала предметом уваги істориків. Водночас її бібліотечна складова, попри наявність ряду публікацій М. Шанковського (Шанковський, 1974), О. Доценка (Доценка, 1923), О. Завальнюка, С. Олійника (Завальнюк, Олійник, 2013; Олійник, 2005; Олійник, 2011) та Б. Савчука і В. Солдатенка (Солдатенко, Савчук, 2004), Н. Вовк (Вовк, 2014) так і не отримала належного наукового висвітлення, що і зумовлює потребу виправлення цього недоліку.

Мета статті – з'ясувати, на основі аналізу джерел та історіографії, місце і роль бібліотечної справи в культурно-просвітній та національно-політичній діяльності УГА на Правобережній Україні в липні–грудні 1919 р.

Виклад основного матеріалу. УГА була унікальною збройною силою. Вона не лише була учасником бойових дій, а й активно і успішно займалася підвищенням культурно-просвітнього та національно-політичного рівня не лише своїх солдатів і офіцерів, а й населення Правобережжя. Одним із важливих складових цього була бібліотечна справа.

Функціонування створених галичанами бібліотек, читалень у місцях дислокації УГА мало під собою історичне підґрунтя. У складі галицького війська було чимало представників колишніх Українських січових стрільців (УСС), які мали досвід влаштування і функціонування бібліотек та читалень, за допомогою яких січовики підвищували свій культурно-освітній рівень та політичну грамотність. В УСС цим питанням займалася така допоміжна формація як «Пресова квартира» (Лазарович, 2018, с. 336, 345). Поважну традицію УГА продовжувало як під час українсько-польської війни 1918-1919 рр., так і під час боротьби з Червоною та Білою арміями на території Правобережної України в липні-грудні 1919 р.

Після прибуття у середині липня 1919 р. на Правобережжя УГА змушена була адаптуватися певний час до нових реалій свого функціонування, зокрема налагодити стосунки з місцевим населенням, яке інколи вбачало в галицьких військових «австріяків», «мадярів», «англічан» (Завальнюк, Олійник, 2013, с. 153). Тому УГА досить швидко активізувала роботу по підвищенню культурно-освітнього та національно-політичного рівня не лише

серед галицького стрілецтва, а й серед місцевих мешканців. Важливим інструментом реалізації цього стали бібліотеки і читальні (Шухевич, 1929, с. 49). Всім цим займалися «Бюро пропаганди», яке функціонувало в складі Розвідувального відділу Начальної команди УГА (НКУГА) та створений у серпні 1919 року «Відділ для Освіти при Команді Етапу УГА» (Левицький, 1929, с. 66; Олійник, 2011, с. 335, Шанковський, с. 304).

Аналіз джерел та літератури вказує, що остання структура, очолювана сотником О. Левицький (Левицький, 1929, с. 64) до середини осені 1919 року більше уваги приділяла використанню в своїй культурно-просвітній та національно-політичній роботі бібліотек та читалень. Так, Відділом для підрозділів галицького війська, розміщених в тилу, було створено центральну бібліотеку (близько 350 книг). Окрім цього, завдяки закупівлі книг у Кам'янці-Подільському та Вінниці, вдалося створити 11 похідних бібліотек (по 50-60 книг) (Левицький, 1929, с. 70–71). Водночас користуватися бібліотеками для війська могли й місцеві мешканці. Особливо яскраво це проявлялося через освітні гуртки, які створювалися галичанами, при яких функціонували бібліотеки. Успішним прикладом такої роботи є діяльність Дунаєвецького освітнього гуртка. Його вплив поширювався на всю волость та прилеглі території. Управа гуртка (польовий курінний отаман Рак, поручник Гасман, чотарі Ганчак і Цавольський) за підтримки місцевих просвітян відкривали бібліотеки і читальні (ЦДАВО України, ф. 2188, оп. 2, спр. 55, арк. 13).

Водночас не без участі Бюро пропаганди при кожному військовому вишколі запроваджувалася «Школа національного освідомлення», при яких функціонували бібліотека і читальня. Непоодиноким явищем було розміщення їх і при стрілецьких притулках та чайнах, шпиталях, будинках одужуючих, обозах, майстернях і пекарні (Завальнюк, Олійник, 2013, с. 171–172; Олійник, 2005, с. 47).

Важливість використання бібліотеки як ефективного інструменту пропагандистської роботи серед стрілецтва та населення Правобережної України підтверджує «Інструкція в справі висилки пропагандистів» (ЦДАВО України, ф. 2188, оп. 1, спр. 117, арк. 5–6).

У вересні 1919 р. перед командуванням галицького війська постало питання зведення усієї культурно-просвітньої та національно-політичної діяльності серед галицьких військових та мешканців Правобережжя до єдиного цілого. Відтак передбачалося розширення компетенції «Бюро пропаганди». Після проведення в жовтні конференції пропагандистів та вироблення планів роботи в УГА з'явилась нова структура – «Пресова квартира» (Завальнюк, Олійник, 2013, с. 159). Спочатку її очолював колишній голова Бюро пропаганди І. Герасимович, а пізніше, з 24 листопада, сотник О. Левицький (Левицький, 1929, с. 74; Левицький, 1958, с. 327). Четарем І. Герасимовичем при співучасті четаря Онищука було розроблено проект статуту цієї структури, який через примхи НКУГА, що зажадала перекладу 60-ти сторінок тексту на німецьку мову (в УГА значну частку вищого командно-

го складу складала австрійські офіцери, серед яких чимало, як наприклад А Шаманек (начальник штабу) спілкувалися лише німецькою мовою – С. О.), на жаль, не був затверджений. Проте праця в галицькому війську велася на вибраній основі (Левицький, 1958, с. 328, Олійник, 2005, с. 45).

«Пресова квартира» взяла курс на створення при кожній військовій частині стрілецької читальні, з обов'язковим розміщенням у ній бібліотеки (ЦДАВО України, ф. 2188, оп. 1, спр. 117, арк. 9). В інструктивному матеріалі зазначалися низка настанов для нормального її функціонування, а також наголошувалося на необхідності «доложити всіх старань, щоби стрільці в вільні хвилини заходили до читальні», а бібліотекар мав дбати про забезпечення установи «свіжою» пресою, цікавою літературою та брошурами (ЦДАВО України, ф. 2188, оп. 1, спр. 117, арк. 9–9 зв.).

У той же час НКУГА не відмовлялася й від послуг Відділу для освіти, який в подальшому сформував ще вісім похідних бібліотек (Левицький, 1929, с. 71).

«Пресова квартира» складалася із кількох відділів, одним із яких був Літературно-бібліотечний. Він складався з референта, якому підпорядковувались бібліотекар, інструктор, урядовець, писар. Відділ займався управлінням бібліотеки «Пресової квартири», що призначалась, у першу чергу, для референтів і пропагандистів, організацією, інструктажем і контролем за постійними та рухомими бібліотеками при військових частинах, обозах, майстернях тощо, розподілом літератури серед бібліотек, розробкою інструктивного матеріалу, підготовкою кваліфікованих кадрів, формуванням бібліографії з історії галицького війська (ЦДАВО України, ф. 2188, оп. 1, спр. 117, арк. 11 зв.). Очолював Літературно-бібліотечний відділ хорунжий Ф. Івасевич (Доценко, с. 245; Левицький, 1929, с. 81). Слід зазначити, що часом в літературі можна зустріти іншу назву відділу – Бібліотечний (Доценко, с. 245; Левицький, 1929, с. 81; Шанковський, с. 304).

Для кращої і ефективної роботи Літературно-бібліотечного відділу було розроблено низку інструктивного матеріалу. Насамперед це «Інструкція для бібліотеки Бюро Пропаганди» (ЦДАВО України, ф. 2188, оп. 1, спр. 117, арк. 12) (часом в документах поряд з новою назвою – Пресова квартира продовжувала фігурувати стара – Бюро пропаганди – С. О.). У ній було зафіксовано видовість (типовість) необхідної літератури. Згідно документу в бібліотеці Пресової квартири мали бути представлені твори кращих письменників, навчальна, наукова та науково-популярна, музична література, драматургія, а також брошури і книги для проведення пропагандистської роботи. Вся література в бібліотеці мала поділятися на дві групи. Першу переставляли книги для читання, а другу – для культурно-просвітньої та національно-політичної роботи пропагандистів. Рекомендувалося белетристику видавати в користування не довше тижня, а наукові від двох тижнів до місяця. Враховуючи існуючий дефіцит потрібною літератури з читачів бралася грошова застава на весь час користування читачем бібліотечним фондом. Такий підхід мав на

меті покрити витрати на втрачену чи пошкоджену книгу (ЦДАВО України, ф. 2188, оп. 1, спр. 117, арк. 12).

Слід зазначити, що Пресова квартира для з'ясування стану бібліотечної справи створила «Квестіонар (анкета – С. О.) для бібліотекаря» (ЦДАВО України, ф. 2188, оп. 1, спр. 117, арк. 12 зв.). Анкета передбачала збір таких даних:

- 1) прізвище та ім'я;
- 2) освіта;
- 3) чи закінчував курси для бібліотекарів;
- 4) в якій бібліотеці працює (корпусна, бригадна і т.п.);
- 5) яка організація вашої бібліотеки;
- 6) чи є в вашій бібліотеці інструкція для читачів, яка;
- 7) чи є виставка книжок;
- 8) чи є в бібліотеці книга скарг і пропозицій;
- 9) чи влаштовуються в бібліотеці диспути, на які теми і як часто;
- 10) яка кількість читачів і як часто вони користуються послугами бібліотеки;
- 11) яка тематика найбільш популярна;
- 12) як часто міняються книжки;
- 13) чи є в бібліотеці читальня;
- 14) кількість відвідувачів в середньому за день;
- 15) наявність періодичної та неперіодичної літератури;
- 16) наявність навчальних плакатів і яких;
- 17) які збираються комплекти часописів;
- 18) коли створена читальня-бібліотека;
- 19) наявність правил користування літературою;
- 20) наявна кількість літератури (наукова, кращих творів, брошур);
- 21) які книги потрібні для наповнення бібліотечного фонду.

Всі дані анкети слід було висилати до п'ятого числа кожного місяця (ЦДАВО України, ф. 2188, оп. 1, спр. 117, арк. 13).

Мав місце також окремий «Квестіонар про стан бібліотек», в якому передбачалася фіксація таких даних:

- 1) назва військової частини, при якій знаходиться бібліотека;
- 2) чи постійна бібліотека чи мандрівна;
- 3) хто є бібліотекарем (прізвище, ім'я, освіта);
- 4) скільки томів знаходиться в бібліотеці («красного письменства», науково-популярного та наукового характеру, кількість брошур);
- 5) місце знаходження бібліотеки;
- 6) чи є в наявності загальний список літератури бібліотеки;
- 7) чи пронумеровані книжки;
- 8) кількість користувачів бібліотекою і за який час;
- 9) чи формуються комплекти часописів.

Ще одним важливим і корисним для практичного функціонування будь-якої бібліотеки був «Правильник» (правила – С. О.). Він передбачав такі правила:

- 1) бібліотекою можуть користуватися всі;
- 2) користування книжками безоплатне, але після внесення страхового внеску, який має застосовуватися для покриття втраченої чи знищеної книги;
- 3) на руки видається одна – дві книги;
- 4) книга видається на руки на час, визначений окремо кожною бібліотекою;
- 5) в разі необхідності дозволялося продовжити термін користування книжкою (кожна бібліотека визначала свій термін – С. О.);
- 6) в разі втрати читачем книжки, з його страхового внеску вилучається необхідна частка, а сам страховий внесок повертається військовому, якщо він переходить до іншого підрозділу;
- 7) заборонено нищити книги, загинати листки, писати що не будь на них; в разі отримання книги з пошкодженням, повідомити про це бібліотекаря;
- 8) хто нищить книжки – може втратити право на користування книгами бібліотеки;
- 9) час роботи бібліотеки;
- 10) книги можна читати і в читальні бібліотеки;
- 11) часописи дозволяється читати лише в читальні бібліотеки (ЦДАВО України, ф. 2188, оп. 1, спр. 117, арк. 13–13 зв.).

Серед інструктивного матеріалу важливе місце посідає «Інструкція для бібліотекарів». В ній зазначалося, що «обов'язок бібліотекаря незвичайно важкий і не легкий» (ЦДАВО України, ф. 2188, оп. 1, спр. 117, арк. 12). Адже «будучи живим посередником між книжкою і читачем, бібліотекар повинен передусім мати фахову підготовку, що йому допоможе стати свідомим і розумним провідником тих, котрі користуються бібліотекою» (ЦДАВО України, ф. 2188, оп. 1, спр. 117, арк. 12). Тому «праця бібліотекаря лежить у доборі літератури та послідовності в читанні для кожного читача окремо» (ЦДАВО України, ф. 2188, оп. 1, спр. 117, арк. 12 зв.). В інструкції наголошувалося, що бібліотекар поговоривши з людиною повинен «відразу пізнати», який у неї ступінь освіти, «щоб знати, що дати їй до читання» (ЦДАВО України, ф. 2188, оп. 1, спр. 117, арк. 12 зв.). Згідно документу в обов'язок бібліотекаря входили створення каталогу бібліотеки; ведення щоденника; робити книжкові виставки; проводити обговорення книг; формувати список необхідних книг, які цікавлять читачів; відкрити при бібліотеці читальню та ін. (ЦДАВО України, ф. 2188, оп. 1, спр. 117, арк. 12 зв.).

Заслуговує на увагу також «Інструкція для інструкторів бібліотечного відділу», в якій розписувалися їх обов'язки. Так, наприклад, інструктор мав бути добре обізнаний з усіма документами щодо налагодження бібліотечної справи у війську. По прибутті на місце призначення інструктор вивчав стан бібліотечної справи, складав звіт, надавав в міру необхідності інформаційну допомогу бібліотекарям на місцях, а також проводив інспекцію виконан-

ня попередньо отриманих бібліотекаром розпоряджень (ЦДАВО України, ф. 2188, оп. 1, спр. 117, арк. 13 зв.).

Слід також зазначити, що діяльність літературно-бібліотечного (бібліотечного) відділу відбувалася в тісній взаємодії з іншими відділами Пресової квартири – преси і видавництва, організаційно інструкторського та культурно-освітнього (ЦДАВО України, ф. 2188, оп. 1, спр. 117, арк. 10 зв.–11 зв.).

Бібліотечна справа була чинником національно-політичного та культурно-освітньої діяльності УГА не лише в її тилу, а й прифронтовій і фронтовій зоні. Важливу роль у цьому покладалася на вертикаль від корпусу, бригади, куреня, сотні і до чоти. До кожної із військових структур було розроблено інструкції для їх бібліотекарів, які подібно до вище зазначених, регламентували бібліотечну справу (ЦДАВО України, ф. 2188, оп. 1, спр. 117, арк. 15 зв.–18).

Однак, як згадував О. Левицький «час та положення Галицької Армії не відповідали тенденціям цієї установи («Пресова квартира» – С. О.). Армія лежала вже в судоргах під страшною пошестю (епідемія тифу – С. О.). Духовний і моральний настрій був катострофальний» (Левицький, 1929, с. 75). Водночас, на його переконання праця Пресової квартири, в т.ч. і Літературно-бібліотечного відділу була «конечна, необхідна» (Левицький, 1929, с. 75). Таке складне воєнно-політичне становище не дозволило реалізувати заплановану закупівлю нових книг в Києві та Одесі, а також створення похідних бібліотек, «по можливості, в як найбільшій кількості» військових підрозділів УГА (Левицький, 1929, с. 81). Фактично в грудні 1919 року діяльність бібліотек і читалень була зведена нанівець.

Загалом, завдячуючи низці заходів, серед яких вагоме місце належало бібліотечній справі УГА вдалося подолати ворожість до себе з боку правобережних українців, налагодити з ними доброзичливі відносини. Як зазначав у своєму звіті за 22 вересня 1919 року про роботу Дунаєвецького освітнього гуртка представник Бюро пропаганди А. Онищук «зараз українське населення з пошаною глядить на українське галицьке військо, тому треба докладати всіх заходів, щоби відношення населення не змінилося» (ЦДАВО України, ф. 2188, оп. 4, спр. 8, арк. 6). Тісний взаємозв'язок між галицькими стрільцями і населенням Правобережної України, насамперед через освітні гуртки, в яких важливу роль відіграла бібліотека, давав змогу значно підвищити культурно-освітній та національно-політичний рівень місцевих мешканців і галичан та покращити усвідомлення про єдність наддніпрянців і наддністрянців (ЦДАВО України, ф. 2188, оп. 3, спр. 47, арк. 1–3).

Висновки. В УГА, під час її перебування на Правобережній Україні в липні – грудні 1919 р., велика увага приділялася культурно-освітній та національно-політичній роботі як серед галицького стрілецтва, так і подолан. Одним із вагомих інструментів цього процесу була бібліотечна справа. Головними координуючими органами такої діяльності були «Відділ для Освіти при Команді Етапу УГА» і «Бюро пропаганди», реорганізоване восени 1919 р. у «Пресову квартиру».

До використання бібліотечної справи в культурно-просвітній та національно-політичній діяльності галичани поставилися досить серйозно. Вона регламентувалася низкою інструктивних матеріалів і охоплювала як тилову, так і фронтову зону. Існуючі труднощі, об'єктивного і суб'єктивного характеру, не давали змоги повністю реалізувати задумане. Однак, попри це, вдалося значно покращити культурно-освітній та національно-політичний рівень галицьких стрільців і населення Правобережної України, підняти рівень національно свідомості, насамперед, в останніх, а також закласти підвалини усвідомлення єдності наддніпрянців і наддністрянців.

Список використаних джерел і літератури:

Вовк, Н. С. (2014). Інформаційно-комунікаційна система Української Галицької Армії. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, (40). Запоріжжя: ЗНУ, 77–81.

Доценко, О. (1923). *Літопис української революції. Матеріали і документи до історії української революції*, (2, 4). Київ; Львів, 362 с.

Завальнюк, О. М. & Олійник, С. В. (2013). *Українська Галицька армія на Поділлі (липень 1919 – травень 1920 рр.): монографія*. (2-е вид., доп. і перероб.). Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 292 с.

Левицький, О. (1929). *Галицька армія на Великій Україні (спомини з часу від липня до грудня 1919)*. Відень, 193 с.

Левицький, О. (1958). *Пропаганда й преса. Українська Галицька Армія: У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях: Матеріали до історії*, (1). Вінніпег: Вид. хор. УСС Д. Микитюк, 325–333.

Олійник, С. В. (2005). Діяльність Бюро пропаганди (Пресова квартира) Української Галицької Армії (літо 1919 – весна 1920 рр.). *Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр.*, (5). Кам'янець-Подільський: Оіюм, 44–51.

Олійник, С. В. (2011). Діяльність Відділу для освіти при Команді етапу Української Галицької армії на території Поділля. *Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр.*, (18). Кам'янець-Подільський: Оіюм, 335–340.

Солдатенко, В. Ф. & Савчук, Б. П. (2004). *Галицька армія у Наддніпрянській Україні*. Київ: Світогляд, 213 с.

Шанковський, Л. (1974). *Українська Галицька Армія: воєнно-історична студія*. Вінніпег: Вид-во Дм. Микитюка, 396 с.

Шухевич, С. (1929). *Спомини з УГА (1918-1920)* (у 5 т., Т.3). Львів, 162 с.

Центральний державний архів вищих органів влади і управління України.

References:

Vovk, N. S. (2014). Informatsiyno-komunikatsiyna systema Ukrayinskoji Halytskoyi Armii [The information and communication system of the Ukrainian Galician Army]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, (40). Zaporizhzhya: ZNU, 77–81. [in Ukrainian].

Dotsenko, O. (1923). *Litopys ukrainskoi revoliutsii. Materialy i dokumenty do istorii ukrainskoi revoliutsii* [The chronicle of the Ukrainian Revolution. Materials and documents on the history of the Ukrainian revolution]. (2, 4). Kyiv; Lviv, 362 s. [in Ukrainian].

Zavalniuk, O. M. & Oliinyk, S. V. (2013). *Ukrainska Halytska armii na Podilli (lypen 1919 – traven 1920 rr.)* [The Ukrainian Galician Army in Podillia (July 1919 – May 1920)]: monohrafiia. (2-e vyd., dop. i pererob.). Kamianets-Podilskyi: PP «Medobory-2006», 292 s. [in Ukrainian].

Levytskyi, O. (1929). *Halytska armii na Velykii Ukraini (spomyny z chasu vid lypnia do hrudnia 1919)* [The Galician Army in Greater Ukraine (memoirs from July to December 1919)]. Viden, 193 s. [in Ukrainian].

Levytskyi, O. (1958). *Propahanda y presa. Ukrainska Halytska Armii: U 40-richchia yii uchastii u vyzvolnykh zmahanniakh: Materialy do istorii* [Propaganda and press. The Ukrainian Galician Army: On the 40th anniversary of its participation in the liberation contests: Materials on history], (1). Vinnipeg: Vyd. khor. USS D. Mykytiuk, 325–333. [in Ukrainian].

Oliinyk, S. V. (2005). *Diialnist Biuro propahandy (Presova kvartyra) Ukrainskoi Halytskoi Armii (lito 1919 – vesna 1920 rr.)* [The activities of the Propaganda Bureau (Press Apartment) of the Ukrainian Galician Army (summer 1919 – spring 1920)]. *Osvita, nauka i kultura na Podilli*: zb. nauk. pr., (5). Kamianets-Podilskyi: Oium, 44–51. [in Ukrainian].

Oliinyk, S. V. (2011). *Diialnist Viddilu dlia osvity pry Komandi etapu Ukrainskoi Halytskoi armii na terytorii Podillia* [The activities of the Department for Education at the Stage Command of the Ukrainian Galician Army on the territory of Podillia]. *Osvita, nauka i kultura na Podilli*: zb. nauk. pr., (18). Kamianets-Podilskyi: Oium, 335–340. [in Ukrainian].

Soldatenko, V. F. & Savchuk, B. P. (2004). *Halytska armii u Naddniprianskii Ukraini* [The Galician Army in Dnipro Ukraine]. Kyiv: Svitohliad, 213 s. [in Ukrainian].

Shankovskiy, L. (1974). *Ukrainska Halytska Armii* [The Ukrainian Galician Army]: voienno-istorychna studiia. Vinnipeg: Vyd-vo Dm. Mykytiuka, 396 s. [in Ukrainian].

Shukhevych, S. (1929). *Spomyny z UHA (1918-1920)* [Memories from the UGA (1918-1920)]. (Vol.3). Lviv, 162 s. [in Ukrainian].

Tsentrалnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady i upravlinnia Ukrainy [The Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine]. [in Ukrainian].

Отримано: 05.03.2024

DOI 10.32626/2309-2254.2024-43.327-338

УДК 930.2:[001.38(73)-054.7(=161.2)]«1963/1971»

АТАМАНЕНКО Алла – доктор історичних наук, професор, директор НДЦ «Інститут досліджень української діаспори», професор кафедри міжнародних відносин Національного університету «Острозька академія», вул. Семінарська, 2, м. Острог, індекс 35800, Україна (alla.atamanenko@oa.edu.ua)

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-4940-1625>

АТАМАНЕНКО Алла – Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Department of International Relations, National University of Ostroh Academy, 2 Seminarska Street, Ostroh, index 35800, Ukraine (alla.atamanenko@oa.edu.ua)

МАЗЕПА Олександр – кандидат історичних наук, в.о. доцента кафедри гуманітарної освіти Львівського національного університету природоко-ристування, вул. Володимира Великого, 1, м. Дубляни, індекс 80831, Україна (o.mazepa.uhhru@gmail.com)

ORCID <https://orcid.org/0009-0009-1483-523X>

MAZEPA Oleksandr – Candidate of Historical Sciences, Acting Associate Professor of the Department of Humanitarian Education, Lviv National Environmental University, 1 Volodymyr Velyky Street, Dublyany, index 80831, Ukraine (o.mazepa.uhhru@gmail.com)

Бібліографічний опис статті: Атаманенко, А., Мазепа, О. (2024). Нереалізовані видавничі проекти Українського Генеалогічного і Геральдичного Товариства. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (43), 327–338.

НЕРЕАЛІЗОВАНІ ВИДАВНИЧІ ПРОЄКТИ УКРАЇНСЬКОГО ГЕНЕАЛОГІЧНОГО І ГЕРАЛЬДИЧНОГО ТОВАРИСТВА

Анотація. *Мета дослідження* обумовлена необхідністю виявити, дослідити і проаналізувати нереалізовані видавничі проекти Українського Генеалогічного і Геральдичного Товариства, яке було створено і діяло в середовищі української наукової еміграції: «Науковий збірник праць» та «Бібліографічний показник української емблематики». **Методологія дослідження** ґрунтована на принципах історичності, об'єктивності, системності та науковості. В дослідженні використовувались загальнонаукові (аналізу і синтезу, класифікації) та історичні (проблемно-історичний, порівняльний, хронологічний) методи. **Наукова новизна** полягає в тому, що вперше висвітлено нереалізовані видавничі проекти Українського генеалогічного і геральдичного товариства, що могли мати вплив на розвиток тогочасної української геральдики, генеалогії, сфрагістики та вексилології. **Висновки.** Серед багатьох завдань Українського генеалогічного і геральдичного товариства були видавничі проекти, але їх реалізація безпосередньо залежала від фінансових можливостей товариства. Хоча до «Наукового збірника праць» були зібрані потрібні матеріали, він так і не був виданий. Через це частина цих текстів згодом були опубліковані на сторінках видання УІТ журналу «Український історик». Протягом 1969–1971 рр. Товариство вело роботу над підготовкою видання «Бібліографічного показника української емблематики», який мав містити понад 1000 бібліографічних позицій. Однак вдалося видати обмеженим тиражем на сторінках «Записок» УГГТ для членів Товариства лише вісім випусків, в яких було систематизовано відомості про наукові праці та дослідження в галузі української геральдики, сфрагістики, вексилології та нумізматики. Нереалізовані видавничі проекти Товариства свідчили про об'єктивні проблеми, які існували в науці діаспори. Сьогодні аналіз наукової та видавничої діяльності Товариства та перевидання окремих праць його членів має неабияке значення для історії розвитку української геральдики, генеалогії та інших спеціальних історичних дисциплін.

Ключові слова: геральдика, генеалогія, Українське генеалогічне і геральдичне товариство, Л. Винар, М. Битинський, О. Оглоблин, Р. Климкевич, В. Сенютович-Бережний, Науковий збірник, Бібліографічний показник української емблематики.

UNREALIZED PUBLISHING PROJECTS OF THE UKRAINIAN GENEALOGICAL AND HERALDIC SOCIETY

Abstract: *The purpose of the research* is determined by the necessity to identify, research, and analyze unrealized publishing projects of the Ukrainian Genealogical and Heraldic Society,

which was created and operated in the environment of Ukrainian scientific emigration: “Scientific Collection of Works” and “Bibliographic Index of Ukrainian Emblematics”. **The research methodology** is based on the principles of historicity, objectivity, systematicity, and scientificity. The research used general scientific (analysis and synthesis, classification) and historical (problematic-historical, comparative, chronological) methods. The scientific novelty is that for the first time unrealized publishing projects of the Ukrainian Genealogical and Heraldic Society, which could have an impact on the development of contemporary Ukrainian heraldry, genealogy, sphragistics, and vexillology, will be highlighted. **Conclusions.** Among the many tasks of the Ukrainian Genealogical and Heraldic Society were publishing projects, the implementation of which directly depended on the financial situation. Although the necessary materials were collected for the “Scientific Collection of Works”, it was never published. Because of this, part of these texts were published on the pages of the UHA edition of *The Ukrainian Historian* journal. During 1969-1971, the Society began work on the preparation of the publication “Bibliographic Index of Ukrainian Emblems”, which was supposed to contain more than 1,000 items of literature. However, only eight issues were published in a limited edition for members of the Society, which are of great importance today, because they systematized information on scientific works and research in the field of Ukrainian heraldry, sphragistics, vexillology, and numismatics for the first time. The unrealized publishing projects of the Society testified to objective problems that prevented historical science in the diaspora from developing to its full potential. Today, the analysis of the scientific and publishing activities of the Society and the republishing of individual works of the Society’s members is of great importance for Ukrainian heraldry and genealogy.

Key words: heraldry, genealogy, L. Wynar, M. Bytynsky, O. Ohloblyn, R. Klymkevich, V. Seniutovych-Berezhnyi, Ukrainian Genealogical and Heraldic Society, Scientific collection of works, Bibliographic Index of Ukrainian Emblematics.

Постановка проблеми. У середовищі української діаспори за часів холодної війни створювались наукові об’єднання різного спрямування, що дозволяло дослідниками досягати кількох цілей: з одного боку, продовжувати дослідження занедбані, а часом табуйовані в радянській Україні українознавчої проблематики, з іншого – за можливості поширювати знання про Україну та її історію за кордоном. Неодноразовими були і спроби створити за кордоном товариство чи наукову організацію, які б займалися дослідженням допоміжних/спеціальних історичних дисциплін. Зокрема, в таборах переміщених осіб, що діяли в повоєнних Німеччині та Австрії, з ініціативи Є. Архипенка було засновано Інститут генеалогії та геральдики, який під керівництвом М. Міллера діяв при Українській родовідній установі. Інститут об’єднував кілька поколінь українських науковців. Серед них зустрічаємо імена представників старої міжвоєнної еміграції (М. Битинський, Б. Крупницький, Я. Пастернак, В. Сенютювич-Бережний, Я. Токаржевський-Карашевич), нової хвилі з Радянської України (М. Міллер, О. Оглоблин) та з Галичини (М. Андрусак) (Мазепа, 2015, с.105). З переїздом багатьох українських дослідників-емігрантів до країн Північної Америки ідея відродилась на початку 1960-х років. Її вдалося реалізувати 1963 року створенням групою ентузіастів у США Українського генеалогічного і геральдичного товариства (далі – УГГТ), що об’єднало всіх тогочасних дослідників геральдики, генеало-

гії, нумізматики, сфрагістики і вексилології, а також не фахівців – прихильників цих наук.

Важливою складовою діяльності будь-якого наукового товариства є книжкові та періодичні видання, але подібним еміграційним науковим об'єднанням, які не мали стабільного фінансування, а функціонували за рахунок членських внесків та пожертв, було важко реалізовувати всі заплановані проекти. Водночас, дослідження нереалізованих видавничих проєктів еміграційних наукових товариств дає розуміння особливостей функціонування таких наукових об'єднань, бачення їхніми членами дослідницьких перспектив у галузі, виявлення соціокультурних умов розвитку науки.

Аналіз джерел та останні дослідження. Джерельну базу дослідження складають матеріали архіву Українського історичного товариства (далі – УІТ), який тимчасово зберігається в науково-дослідному центрі «Інститут досліджень української діаспори імені професора Любомира Винара» Національного університету «Острозька академія» і до якого увійшли архів УГГТ та персональні архіви частини його членів, які містять цінне листування. Матеріали УГГТ, в тому числі частина листування та видання товариства, утворили окремий архів «Українське генеалогічне і геральдичне товариство», що включає документи Товариства, його видання, які друкувались на правах рукопису («Бюлетень», «Додаток» до нього та «Записки» УГГТ), офіційне листування. Водночас, частина інформації виявлена в епістолярії членів обох товариств, який знаходиться у фондах Л. Винара, О. Оглоблина, Р. Климкевича та інших істориків. Джерельно-мемуарний характер має аналітично-мемуарна стаття – вступ до публікації документів одного із його організаторів – американського дослідника українського походження Л. Винара «Українське Генеалогічне і Геральдичне Товариство: генеза і діяльність» (Винар, 2003, с. 141–145). Там же він опублікував частину епістолярію щодо Товариства (своє листування з Р. Климкевичем та Р. Климкевича з О. Оглоблиним) (Винар, 2003).

Комплексне спеціальне дослідження, присвячене науково-дослідницькій діяльності УГГТ, в тому числі і його видавничим проєктам, на сьогодні відсутнє. Про УГГТ в контексті взаємодії з УІТ та про окремі складові діяльності його членів згадується в монографії А. Атаманенко (Атаманенко, с. 261–263). Згадки про публікації членів УГГТ на сторінках журналу «Український історик» зустрічаємо на сторінках монографії Л. Сакади «Український історик»: генеза, тематика, постаті» (Сакада, с. 144–149). Різні напрями діяльності УГГТ та стан інституціоналізації української генеалогії та геральдики до його створення висвітлив у низці статей О. Мазепа (Мазепа, 2013; Мазепа, 2015), А. Хеленюк, характеризуючи доробок Л. Винара, розглядала і його внесок у діяльність низки наукових організацій діаспори, в тому числі й Українського генеалогічного і геральдичного товариства (Хеленюк, 2012). Стисла інформація про товариство та його членів міститься також у главах «Енциклопедії історії України».

Мета статті – на основі наявних архівних та оприлюднених матеріалів дослідити і проаналізувати нереалізований видавничий проєкт Українського Генеалогічного і Геральдичного Товариства – «Науковий збірник праць», а також не завершений і не виданий окремим виданням «Бібліографічний показник української емблематики».

Виклад основного матеріалу. Українське генеалогічне і геральдичне товариство, створене 1 липня 1963 року в США, стало осередком, який згодом об'єднав понад 150 осіб у п'ятнадцяти країнах світу (Бюлетень, 1967, ч. 5 (25), с. 2), які займались або цікавились проблемами української генеалогії, геральдики, біографії, сфрагістики, нумізматики й інших допоміжних історичних наук (Постання, 1963). Серед проблем, які досліджувались членами Товариства, значна увага була спрямована на вивчення земельної і міської геральдики, національно-державної символіки України, співпрацю з іноземними геральдичними та генеалогічними інституціями. Особливу увагу Товариство зосередило на публікації досліджень, опрацюванні бібліографії української геральдики, генеалогії та спеціальних історичних дисциплін. Практична діяльність зосереджувалась на виготовленні проєктів родинних гербів, прапорів і печаток, наданні методичних рекомендацій щодо такого опрацювання. Генеалогічний вектор діяльності Товариства мав бути спрямований на дослідження шляхетських і козацько-старшинських родів Лівобережної та Правобережної України.

Товариство майже від початку діяльності видавало інформаційний «Бюлетень», в якому неодноразово згадувалося про видавничі проєкти УГГТ. Одним із них мав стати «Науковий Збірник» УГГТ, видання якого було заплановано на 1965 р. У 1963 р. була сформована Редколегія, до складу якої увійшли голова – О. Оглоблин, члени – Л. Винар, М. Міллер, о. І. Назарко та Р. Климкевич (Бюлетень, 1964, ч. 4 (6), с. 2). Щоправда, за спогадами Л. Винара, о. І. Назарко та М. Міллер через похилий вік практично не брали активної участі в діяльності редакційної колегії (Винар, 2003, с. 145). До 1 січня 1965 р. мали бути зібрані потрібні матеріали (Бюлетень, 1964, ч. 4 (6), с. 2). Хід підготовки видання контролював Л. Винар, який докладав значні зусилля для його появи, а в «Бюлетенях» періодично подавалися відомості про стан підготовки видання до друку.

Структура «Наукового Збірника» УГГТ передбачала публікації джерельних матеріалів і повідомлень, геральдичні студії, дослідження окремих родоводів, а також бібліографічні огляди, рецензії та хроніку, включені до п'яти розділів. Наклад видання мав становити 500-700 примірників (Архів УГТ (архів Л. Винара), ф. «Листування», спр. «Р. Климкевич», лист Р. Климкевича до Л. Винара від 25 червня 1963 р., арк. 1). В листі до Л. Винара Р. Климкевич згадував, що станом на листопад 1965 р. фінансова база Товариства була достатньою, щоб видати його перший збірник (Винар, 2003, с. 166). У проєкті передмови до збірника було зазначено, що основна мета – «...це виповнення

в міру засобів і можливостей тих прогалин, що з різних причин сталися на Україні протягом останніх десятиліть в таких царинах знання, як генеалогія, геральдика, сфрагістика, біографія та інші близько споріднені з ними науки» (Архів УІТ (архів Л. Винара), ф. «Листування», спр. «Р. Климкевич», лист Р. Климкевича до Л. Винара від 2 вересня 1964, арк. 1). Було підкреслено необхідність подальшого видання періодичних наукових збірників, з огляду на значне зацікавлення багатьох науковців та аматорів. Поява наукового збірника була приурочена до річниці народження двох титанів української історії та культури – І. Франка та М. Грушевського.

Збірник мав бути надрукований у Мюнхені (Німеччина), у видавництві «Дніпра хвиля», засновником та власником якого був випускник Українського вільного університету історик О. Вінтоняк. Тут неодноразово виходили книги з української історії, тому вибір здавався вірним. Про майбутню публікацію з'явилося відповідне повідомлення в «Бюлетені» УГГТ, в якому йшлося про те, що збірник міститиме праці Л. Биковського, Л. Винара, В. Державина, Р. Климкевича, о. І. Назарка, О. Оглоблина, В. Сенютовича-Береного та В. Трембіцького з царини генеалогії, геральдики, біографії й інших споріднених наук (Бюлетень, 1966, ч. 8 (16), с. 2). Але книга у «Дніпрівій хвилі» так і не була опублікована. Сьогодні, на жаль, не можна впевнено сказати, чому збірник так і не вийшов друком у 1965 або 1966 році. Можна припустити, що йшлося про фінансові складнощі, бо в касі Товариства в ті роки було від 700 до 900 доларів (Бюлетень, 1968, ч. 5 (31), с. 1).

Улітку 1968 р. Товариство повернулось до проекту видання збірника. У «Бюлетені» знову було оприлюднено докладну інформацію про зміст першого тому, до якого мала увійти значна кількість досліджень з галузі допоміжних історичних дисциплін (Бюлетень, 1968, 4 (30), с. 2). Однак вже у наступному випуску «Бюлетеню» за вересень-жовтень того ж року в окремому повідомленні до членів УГГТ було вказано про нестачу коштів, яких на той час назбиралось 905 доларів 37 центів, для виходу видання (Бюлетень, 1968, 5 (31), с. 2). Р. Климкевич, котрий був секретарем УГГТ, звернувся з проханням до тих членів Товариства, які не встигли заплатити внески за 1968 рік, зробити це найближчим часом, адже від цього залежала доля публікації. Після цього звернення вже не було жодної офіційної згадки про вихід «Наукового Збірника». На основі листування організаторів УГГТ вдалося встановити, що з публікацією у ФРН виникли проблеми, тому представник Товариства в цій країні порадив знайти інше видавництво (Архів УІТ (архів Л. Винара), ф. «Листування», спр. «Р. Климкевич», лист Р. Климкевича до Л. Винара від 22 травня 1968 р., арк. 1). Секретаріат УГГТ вирішив перенести друк «Наукового збірника» до США, доручивши його реалізацію видавництву М. Коця. З цього приводу Л. Винар просив Р. Климкевича чимшвидше надіслати всі необхідні матеріали до видавництва, відзначивши: «...в противному разі він [збірник. – авт.] появиться дуже пізно, або зовсім не появиться, а це буде дуже тяжкий удар по престижі нашого Товариства» (Архів УІТ

(архів Л. Винара), ф. «Листування», спр. «Р. Климкевич», лист Р. Климкевича до Л. Винара від 30 липня 1968 р., арк. 1).

У редакційному портфелі «Наукового збірника» на той час було достатньо якісних текстів. Відповідно до запланованої структури, розділ «Наукового Збірника» «Генеалогія та біографія» мав бути представлений мистецько-біографічною геральдичною студією О. Оглоблина «Два портрети діячів Мазепинської доби (про портрети Інокентія Монастирського й Григорія Михайловича Гамалії)», генеалогічними розвідками Л. Винара «Питання походження полковника Максима Кривоноса» та о. І. Назарка «Призабутий попередник Шашкевича (о. Юліян Добрянський 1760-1825)». В розділі «Геральдика та сфрагістика» мали з'явитись публікації Р. Климкевича «Проблеми українських гербознавців у сучасності», В. Сенютовича-Бережного «Козацькі нобілітації», Л. Винара «Іван Крип'якевич як дослідник української сфрагістики», В. Трембіцького «Сучасний український національний і державний герб», Р. Климкевича «Проблеми сучасного українського гербознавства». В рубриці «Рецензії і бібліографічні нотатки» мали бути опубліковані статті Л. Биковського «Україніка в російській генеалогії на еміграції» та Р. Климкевича «Україніка в чужинецьких знакознавчих найновіших виданнях» (Архів УІТ (архів УГГТ), ф. «Публікації», спр. «Науковий збірник», арк. 1-2). На жаль, збірник так і не вдалося видати, але більшість статей з редакційного портфелю було протягом кількох років оприлюднено в журналі УІТ «Український історик».

Іншим незавершеним та так і не реалізованим у книжковому форматі проектом став «Бібліографічний показник української емблематики». Його публікація розпочалась у «Записках УГГТ», які з весни 1969 р. виходили за редакцією Р. Климкевича на правах рукопису за допомогою копіювальної техніки. Планувалося «опісля, при належному впорядкуванні, доповненні й виправленні [...] матеріали видати друком» (Записки УГГТ, 1969, ч. 3, с. 1). Створення показника було дійсно потрібним не лише через брак подібного бібліографічного узагальнення, але й для збереження інформації про те, що було зроблено в Україні та в еміграції у сфері генеалогії, геральдики та інших спеціальних історичних дисциплін. При цьому частина дослідників вважала, що варто не лише скласти бібліографічний показник, а зібрати та видати роботи, опубліковані до створення Товариства. Про це ще у 1963 р. у листі до Р. Климкевича з нагоди створення УГГТ писав відомий український дослідник В. Сенютович-Бережний: «Цілком зрозуміле, що головною метою Товариства мусить бути зберегти те, що вже зроблено нами в ділянці родознавства і геральдики. Чимало цінних статей розкидано в різних наукових і ненаукових виданнях, газетах тощо. З бігом часу це загине, оскільки не буде зібране до купи і видане (Архів УІТ (архів УГГТ), ф. «Листування», спр. «В. Сенютович», лист В. Сенютовича до Р. Климкевича від 6 березня 1963 р., арк. 1–1 зв.).

Р. Климкевич ідею про створення бібліографії спеціальних історичних дисциплін плекав за багато років до заснування УГГТ. При опрацюван-

ні показника як проекту Товариства ним і колегами було враховано пораду висловлену ще у 1957 р. щодо принципів складання такої бібліографії В. Сенютровичем-Бережним: «Вважаю, що не можна брати під увагу лише авторів українців. На геральдичні теми писали польські історики до нас приязно наставлені як Яблоновський, Галецький. Їх не можна обминати, а можна виділити в окремий відділ. [...] Видати такий список абсолютно необхідно, бо це фундамент для праці молодшим геральдикам» (Архів УІТ (архів УГГТ), ф. «Листування», спр. «В. Сенютович», лист В. Сенютовича до Р. Климкевича від 11 серпня 1957 р., арк. 1).

Перші відомості про майбутню публікацію бібліографічного показника у новому виданні УГГТ знаходимо в «Бюлетені» Товариства на початку 1969 р.: «Записки УГГТ» міститимуть науково-популярні праці наших членів, як теж бібліографії праць наших членів, які особливо задіяні в царині родознавства, гербознавства і споріднених наук, родоводи наших членів, бібліографії українського печатознавства, прапорознавства» (Бюлетень, 1969, ч. 1, с. 2). У першому випуску «Записок» було обґрунтовано необхідність створення покажчика та подано принципи відбору матеріалів: «Потреба і брак українського геральдично-сфрагістично-вексилологічного бібліографічного показника відчувалась віддавна, як теж помітна відсутність українського генеалогічного бібліографічного показника. З цієї причини та щоб врешті започаткувати його опрацювання, присвячуватимемо цій справі від часу до часу поодинокі числа «Записок УГГТ». Братимемо під увагу всі українські відносні публікації – наукові, науково-популярні й популярні з царини української емблематики, а з чужомовних – в цілості чи частинно дотичних цієї є царини – лише ті, що мають наукову, історичну чи джерельну вартість» (Записки УГГТ, 1969, ч. 3, с. 1).

Упродовж 1969 р. «Записки УГГТ» видавались майже одночасно з «Бюлетенем» та «Додатком» до нього, тобто чотири рази на рік. Однак з 1970 р. відбулось скорочення частоти видання «Бюлетеня» та «Додатків», але збільшилась періодичність виходу «Записок УГГТ» до видання їх що два місяці. Редакція пояснювала це саме потребою активізації підготовки бібліографічних покажчиків, при чому не лише з емблематики, а із з генеалогії та нумізматики. Планувалось також збільшити у виданні публікації статей, в т.ч. й науково-популярних, членів Товариства (Записки УГГТ, 1970, ч. 1 (5), с. 4). З того часу увага Товариства була зосереджена на цьому важливому проекті – підготовці першого тому «Бібліографічного показника української емблематики». Окрім самостійного значення, в майбутньому проект мав стати частиною великого бібліографічного проекту УІТ: видання «Бібліографії української історії», який, на жаль, також не вдалося повноцінно реалізувати.

Над підбором матеріалів для реалізації проекту працювала низка членів УГГТ, але найбільшу кількість позицій подали Р. Климкевич, М. Битинський, В. Сенютович-Бережний. У першому випуску «Бібліографічного показника української емблематики» увага укладачів зосередилася передусім на

«...давніших українських гербо-, печате- й прапорознавчих працях, отже на таких, що появилися в ХІХ-ому й на початку ХХ-го століть, як теж на таких працях, яких автори або вже не живуть, або, якщо ще живуть, залишилися нечутними на протязі двох останніх десятиріч» (Записки УГГТ, 1970, ч.1 (5), с. 1). Другий випуск «Показника» був доволі вдалою спробою включити не лише україномовні, а й іншомовні, зокрема, польські, публікації. В передмові до цієї частини було, зокрема, зазначено про причини такого підходу до опрацювання бібліографії: «Праця над бібліографією української геральдики і генеалогії була розпочата 1947-го року співпрацівниками журналу «Рід та Знамено», однак коротке існування цього вартісного видання не дозволило їй належно розвинути. Куди краще представляється справа з бібліографією української сфрагістики завдяки працям І. Крипякевича та В. Гавриленка, в яких однак не узяли до уваги, як слід, труди зарубіжних українських печатознавців. Актуальним залишалось питання впорядкування всієї сукупності бібліографічного матеріалу» (Записки УГГТ, 1969, ч. 3, с. 1).

Кожен випуск «Бібліографічного показника української емблематики» складався з окремих розділів та підрозділів: 1) українські праці; 2) збірники і періодичні видання; 3) чужоземні праці: іспанською, німецькою, польською, литовською, французькою, чеською, нідерландською, англійською, російською, румунською, угорською, словацькою мовами. В п'ятій та шостій частинах «Показника» було застосовано інший підхід щодо розподілу українських праць, які в свою чергу тепер поділялись на: а) праці українських знакознавців російською мовою; б) праці українських знакознавців німецькою мовою; в) праці українських знакознавців англійською мовою; г) праці українських знакознавців польською мовою (Записки УГГТ, 1970, ч. 4 (8), с. 1–4). Сьомий випуск «Бібліографічного показника української емблематики» відрізнявся від попередніх, бо був присвячений науково-дослідницькій діяльності відомого українського дослідника М. Битинського, який зробив помітний внесок у розвиток низки допоміжних історичних наук, зокрема геральдики, фалеристики, вексилології, емблематики та уніформології. У «Показнику» було подано повний список його наукових праць та досліджень (Записки УГГТ, 1971, ч. 2 (12), с. 1–3). Окремо було звернено увагу на емблематично-мистецькі праці відомого геральдиста. Р. Климкевич підкреслив непересічне значення науково-дослідницької діяльності М. Битинського, оскільки той «виконав важливе завдання своїми теоретичними працями й принагідними статтями, впорядкувавши такі основні справи, як щитові форми, примінення приналежних українській геральдиці барв, стилізація гербових фігур, щитове оточення тощо. Особливо важні є прапорознавчі праці Миколи Битинського, а передусім ті, що присвячені справам історично й геральдично правильного барвпорядку українського національного прапора» (Записки УГГТ, 1971, ч. 2 (12), с. 4).

Таким чином, у 1969-1971 рр. вісім випусків «Записок УГГТ» містили матеріали до «Бібліографічного показника української емблематики», в якому було систематизовано бібліографію досліджень, що стосувались ук-

раїнської геральдики, генеалогії, сфрагістики, вексилології та нумізматики. Оpubлікована бібліографія охоплює 534 позиції. Із зібраних праць 284 були надруковані українською, 90 публікацій – польською та 56 – російською мовами. Посприяли цьому матеріали, надіслані до Архіву членами УГГТ, які проживали в різних країнах світу. Серед праць переважають статті та публікації з різноманітних наукових та науково-популярних видань. До бібліографії було включено рідкісні іншомовні публікації та видання, в яких є чимало з української геральдики, вексилології та сфрагістики. На жаль, видання бібліографії української геральдики, сфрагістики, вексилології та нумізматики, започатковане УГГТ, не було завершене відповідно до запланованого, і так і не вийшло окремою книгою. Втім, значна евристична робота, проведена членами Товариства дозволила підготувати перший український бібліографічний покажчик, який міг стати в нагоді дослідникам допоміжних історичних дисциплін. «Бібліографічний покажчик української емблематики» видавався не періодично, поданий матеріал в окремих випусках був недостатньо структурований. Між окремими випусками бібліографії в «Записках УГГТ» публікувалися праці членів Товариства. Йдеться про розвідки М. Брик-Дев'ятницького, А. Кушинського, Р. Климкевича та В. Сенютювича-Бережного. Отже, проєкт видання «Бібліографічного покажчика української емблематики» відобразив розуміння потреби створення великого комплексного бібліографічного узагальнення з української геральдики, сфрагістики, нумізматики та вексилології дослідниками з українського закордоння – членами УГГТ. У запланованому до видання бібліографічному покажчику мало бути подано 1000 назв праць українських та іноземних дослідників. Однак на початку 1972 р. з погіршенням стану здоров'я головного ідейного натхненника Товариства Р. Климкевича, видання «Записок УГГТ» зупинилося і покажчик так і не був завершений. Не був він виданий і у книжковому форматі.

Висновки. Українська діаспора в другій половині ХХ ст. створила низку наукових об'єднань, серед яких – Українське генеалогічне і геральдичне товариство, яке за допомогою копіювальної техніки за редакцією Р. Климкевича видавало два періодичних видання: інформаційний «Бюлетень» з додатком та наукові «Записки». Заплановані книжкові видавничі проєкти «Наукового збірника» та «Бібліографічного покажчика української емблематики», на жаль, так і не вдалося реалізувати, бо це напрямую залежало від фінансового становища Товариства, яке не було для цього задовільним. Матеріали, зібрані до «Наукового збірника» було згодом опубліковано на сторінках періодичного видання іншого наукового об'єднання (Українського історичного товариства) – єдиного україномовного історичного журналу українського закордоння другої половини ХХ ст. «Український історик», що видавався за редакцією Л. Винара. Оприлюднені в «Українському історичному» геральдичні дослідження були представлені розвідками Р. Климкевича, в яких автор переважно звертався до проблем історії міського герботворення України, особливостей гербів українських земель, проаналізував національно-державну символіку

ліку України. В генеалогічних дослідженнях О. Оглоблина, В. Сенютювич-Бережного, Л. Винара та інших дослідників досліджувалися козацькі та гетьманські родоводи, генеалогія окремих видатних представників української культури та історії.

Більшу частину матеріалів, зібраних до «Бібліографічного показника української емблематики» було оприлюднено в «Записках УГГТ» протягом 1969-1971 рр. Але Товариству не вдалося завершити проект, а тим більше видати повну бібліографію праць з допоміжних історичних дисциплін окремою книгою. Втім, це була перша доволі вдала спроба систематизації всіх віднайдених публікацій з ділянки геральдики, вексилології, сфрагістики та нумізматики. В цілому ж нереалізовані видавничі проекти свідчили про умови, в яких функціонувала українська історична наука за кордоном, недостатність фінансування діяльності наукових товариств діаспори за рахунок членських внесків та пожертв, якщо товариство не проводило роботу по популяризації своєї діяльності і залучення нових прихильників. Для багатьох наукових організацій в діаспорі також дуже важливою була наявність лідера такого товариства, який би добровільно і безоплатно брав на себе значну частину роботи. Для УГГТ таким лідером був Роман Орion Климкевич, з відходом від активної діяльності якого видавнича робота Товариства повністю припинилась.

Список використаних джерел і літератури:

Архів Українського історичного товариства (Архів українського генеалогічного і геральдичного товариства).

Атаманенко, А. (2010). *Українське історичне товариство: ідеї, постаті, діяльність*. Острого: вид-во Національного ун-ту «Острозька академія», 671 с.

Винар, Л. (2003). Українське Генеалогічне і Геральдичне Товариство: генеза і діяльність, *Український історик*, (1-5 (156-160)), 145–170.

Мазепа, О. (2013). Геральдичні дослідження Р. Климкевича на сторінках журналу «Український історик». *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, (XXXVII). Запоріжжя: Запорізький нац. ун-т, 274–278.

Мазепа, О. (2015). Українські геральдичні та генеалогічні інституції DP-періоду. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*, (23). Острого: Національний ун-т «Острозька академія», 103–108.

Постання Українського Генеалогічного і Геральдичного Товариства (1963). *Свобода*, (201).

Сакада, Л. (2003). *Український історик: генеза, тематика, постаті*. Київ: Вид-во ім. О. Теліги, 380 с.

Хеленюк, А. (2012). Історія українських наукових установ діаспори в творчості Любомира Винара. *Вісник Центрального державного архіву зарубіжної україніки*, (1). Київ: ЦДАЗУ, 187–199.

References:

Arkhiv Ukrainskoho istorychnoho tovarystva (Arkhiv ukrainskoho henealohichnoho i heraldychnoho tovarystva) [Archive of the Ukrainian Historical Association (Archive of the Ukrainian Genealogical and Heraldic Society)]. [in Ukrainian].

Atamanenko, A. (2010). *Ukrainske istorychne tovarystvo: idei, postati, diialnist* [Ukrainian Historical Association: Ideas, Individuals, Activities]. Ostroh: vyd-vo Natsionalnoho un-tu «Ostrozka akademiia», 671 s. [in Ukrainian].

Wynar, L. (2003). *Ukrainske Henealohichne i Heraldychne Tovarystvo: geneza i diialnist* [The Ukrainian Genealogical and Heraldic Society: Genesis and Activities], *Ukrainskyi istoryk*, (1-5 (156-160)), 145–170. [in Ukrainian].

Mazepa, O. (2013). Heraldychni doslidzhennia R. Klymkevycha na storinkakh zhurnalu «Ukrainskyi istoryk» [Heraldic research by R. Klimkevich on the pages of the journal *The Ukrainian Historian*]. *Naukovi pratsi istorichnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, (XXXVII). Zaporizhzhia: Zaporizkyi nats. un-t, 274–278. [in Ukrainian].

Mazepa, O. (2015). *Ukrainski heraldychni ta henealohichni instytutsii DP-periodu* [Ukrainian heraldic and genealogical institutions of the DP period]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu "Ostrozka akademiia": Istorychni nauky*, (23). Ostroh: Natsionalnyi un-t «Ostrozka akademiia», 103–108. [in Ukrainian].

Postannia Ukrainkoho Henealohichnoho i Heraldychnoho Tovarystva (1963). *Svoboda*, (201). [in Ukrainian].

Sakada, L. (2003). *Ukrainskyi istoryk: geneza, tematyka, postati* [The Ukrainian historian: genesis, themes, individuals]. Kyiv: Vyd-vo im. O. Telihy, 380 s. [in Ukrainian].

Kheleniuk, A. (2012). *Istoriia ukrainskykh naukovykh ustanov diaspori v tvorchosti Lubomyra Wynara* [The History of Ukrainian Scientific Institutions in the Diaspora in the Works of Lubomyr Wynar]. *Visnyk Tsentralnoho derzhavnogo arkhivu zarubizhnoi ukrainiky*, (1). Kyiv: TsDAZU, 187–199. [in Ukrainian].

Отримано: 06.02.2024

DOI 10.32626/2309-2254.2024-43.338-346

УДК 94:[329.14:314.151.3-054.72](477.44:437)

ЗУБКО Ольга – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії та археології Донецького національного університету імені Василя Стуса, вул. Грушевського, 2, м. Вінниця, індекс 21050, Україна (zubkoolga5@gmail.com)

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-7052-1472>

ZUBKO Olha – Candidate of Historical Sciences, senior teacher of the Department of World History and Archaeology, Vasyl' Stus Donetsk National University, 2 Hrushevsky Street, Vinnytsia, index 21050, Ukraine (zubkoolga5@gmail.com)

Бібліографічний опис статті: Зубко, О. (2024). Повернення з небуття: Скидан Микола Антонович (1894-1954 рр.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (43), 338–346.

ПОВЕРНЕННЯ З НЕБУТТЯ: СКИДАН МИКОЛА АНТОНОВИЧ (1894-1954 рр.)

Анотація. Із середини 1990-х рр. за ініціативи Оксани Пеленської – на той час дослідниці української еміграції в міжвоєнній ЧСР й керівника канцелярії Посольства України в Чеській Республіці, а нині співробітниці «Української редакції радіо Свобода» – було започатковано проєкт «Українські адреси в Празі» (діє й сьогодні). Так на мапі Праги, Подєбрад, Брно та інших чеських міст поступово «віднаходяться українські адреси», як от вулиця Лужицька 38, помешкання 1 (місце реєстрації видавця Петра Зленка); вулиця Горемірова 6 (головна садиба Музею визвольної боротьби України). Тому **метою дослідження** є доповнення інформації про «Українські адреси в Празі» крізь призму біографії Миколи Антоновича Скидана. **Методологія дослідження** спирається на принципи конкретно-історичного підходу або історизму, об'єктивності, всебічності, цілісності, системності, а також на використання методів аналізу, синтезу, історико-генетичного, історико-порівняльного, історико-типологічного, проблемно-хронологічного. **Наукова новизна** полягає в оприлюдненні раніше невідомої інформації про життя та діяльність агронома й видавця, незмінного секретаря Закордонного комітету Української партії соціалістів-революціонерів в ЧСР Миколи Скидана. **Висновки.** У поле зору «визволителів Праги» Микола Скидан потрапив випадково в травні-червні 1945 р. Його, як і державника Миколу Россіневича, професора класичних мов Миколу Тимченка, видавця Петра Зленка, було схоплено, допитано, скеровано та перевезено до Лук'янівської в'язниці, а згодом обвинувачено за антирадянську діяльність. Присуд – 10 років виправних робіт. До кінця терміну ув'язнення Скидан не дожив. Автор цієї публікації – поки що єдина особа, котра поцікавилася довідкою про реабілітацію Скидана Миколи.

Ключові слова: українська еміграція, міжвоєнна Чехословаччина, Закордонний комітет Української партії соціалістів-революціонерів, Українське суспільне видавництво, Микола Антонович Скидан.

THE RETURN FROM NON-EXISTENCE: SKYDAN MYKOLA ANTONOVYCH (1894-1954)

Abstract. In the mid-1990s, on the initiative of Oksana Pelenska – at that time a researcher of Ukrainian emigration in the interwar Czechoslovak Republic and head of the office of the Embassy of Ukraine in the Czech Republic, and now an employee of the “Ukrainian Editorial Board of Radio Svoboda” – the project “Ukrainian addresses in Prague” was launched (still active). Thus, on the map of Prague, Poděbrady, Brno, and other Czech cities, Ukrainian addresses are gradually “discovered,” such as Luzhytska Street 38, apartment 1 (the place of registration of the publisher Petr Zlenka); 6 Goremyrova Street (the main estate of the Museum of the Liberation Struggle of Ukraine). Therefore, **the purpose of the study** is to supplement information about “Ukrainian addresses in Prague” through the prism of the biography of Mykola Antonovych Skydan. **The research methodology** is based on the principles of concrete-historical approach or historicism, objectivity, comprehensiveness, integrity, systematicity, as well as the use of methods of analysis, synthesis, historical-genetic, historical-comparative, historical-typological, problem-chronological. **The scientific novelty** lies in the publication of previously unknown information about the life and activities of the agronomist and publisher, permanent secretary of the Foreign Committee of the Ukrainian Party of Socialist Revolutionaries in the Czechoslovak Republic

*Mykola Antonovych Skydan. **Conclusions.** Mykola Antonovych Skydan entered the field of view of the “liberators of Prague” by accident in May-June 1945. He, like statesman Mykola Rossinevych, professor of classical languages Mykola Tymchenko, and publisher Petro Zlenko, was captured, interrogated, sent, and transported to Lukyanivska prison and later accused of anti-Soviet activities. The sentence was 10 years of correctional labor. Skydan did not live to the end of his prison term. The author of this publication is so far the only person who has inquired about the rehabilitation certificate of Mykola Antonovych Skydan.*

Key words: *Ukrainian emigration, interwar Czechoslovakia, Foreign Committee of the Ukrainian Party of Socialist Revolutionaries, Ukrainian Public Publishing House, Mykola Antonovych Skydan.*

Постановка проблеми. Після захисту кандидатської дисертації в 2010 р. з теми створення та діяльності Українського вищого (високого) інституту ім. М. Драгоманова в Празі (1923-1933 рр.), авторка цієї публікації й до сьогодні продовжує відстежувати долі усіх штатних і позаштатних працівників-українців-«увпівствів». Короткий огляд актуалізованих і неактуалізованих біографій викладачів-«драгоманівців» було представлено на Міжнародній науково-практичній конференції «Україна & Чехія: горизонти взаємодії: до 100-річчя з дня заснування Української студії пластичного мистецтва та Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова в Празі» (Прага * Харків, 24 жовтня 2023 р.) (Зубко, 2023, с. 5–15). Ще в 2018 р. у Галузевому архіві Служби безпеки України (ГА СБУ) авторці цієї публікації вдалося «віднайти» професора УВП Миколу Тимченка (1882-1956 рр. (?)). Разом з «тимченківськими папками» в комплекті потрапила до рук й кримінальна справа такого собі Скидана Миколи Антоновича. Отож, з весни 1945 р. долі професора Миколи Тимченка, державника Миколи Россіневича (1893-1946 рр.), видавців Петра Зленка (1891-1954 рр.) й Миколи Скидана виявилися тісно переплетеними. «Поеднувала» їх усіх Лук'янівська в'язниця.

Аналіз джерел та останні дослідження. Про видавничу діяльність українських еміграційних осередків у міжвоєнній Чехословаччині писали зокрема Симон Наріжний (Наріжний, 2008, с. 159–167), Ольга Хміль (Хміль, 2015, с. 343–364), Марта Шуварик (Шуварик, 2013, с. 102–115). У авторському дослідженні використана справа 73637 фонду 6 (Кримінальні справи на реабілітованих осіб) Галузевого архіву Служби безпеки України, м. Київ.

Мета статті. Доповнення інформації про «Українські адреси в Празі» – проєкт, започаткований дослідницею Оксаною Пеленською (Українська редакція Радіо Свобода, Чеська Республіка), та ілюстрація історії української еміграції в міжвоєнній Чехословаччині крізь призму біографістики.

Виклад основного матеріалу. Микола Скидан – агроном, видавець (Українське суспільне видавництво (Прага)) і багаторічний секретар Закордонного комітету Української партії соціалістів-революціонерів у ЧСР – народився 1894 р. у селі Хрінівка Липовецького повіту на Вінниччині. Нині рідне село Миколи Антоновича знаходиться в Іллінецькій міській громаді

Вінницького району Вінницької області. Зауважимо, звідси родом інший видатний діяч – член Української Центральної Ради, юрист і дипломат УНР – Микола Левитський (1883-1939 рр.).

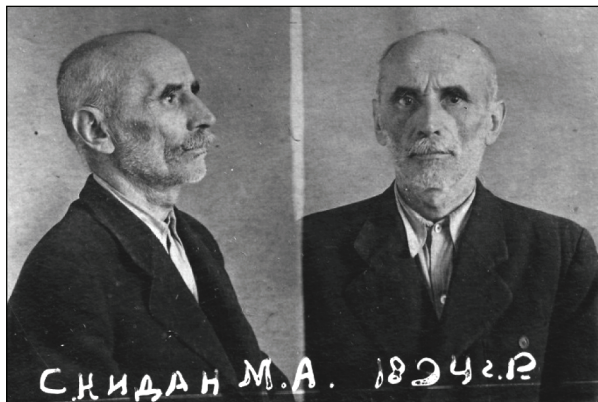
Микола Антонович був третім сином у батьків, оскільки мав трьох братів (Івана 1874 р. н.; Романа 1876 р. н.; Спиридона 1896 р. н.) та єдину сестру Віру (1900 р. н.).

У 1906 р. Микола Антонович закінчив народну школу, а з 1906 р. по 1913 р. навчався у двокласному реальному училищі та сільськогосподарській школі. Де саме знаходилися ці двокласне училище та сільськогосподарська школа – докладно не вказано, проте маємо відомості про проходження ним після навчальних агрономічної практики в маєтку генерала Павлова в селі Кошлани, що на Вінниччині. Нині це село знаходиться в Оратівській селищній громаді Вінницького району Вінницької області.

У 1915 р. Миколу Антоновича мобілізують до царської армії спершу в 309-й піхотний полк, а потім у 126-й. Він – учасник Брусилівського прориву, командир двох взводів, які форсували річку Прут в «районі Чернівців», за що нагороджений 7 червня 1916 р. Георгіївським хрестом 3 ступеня.

Однак, наприкінці червня 1916 р. в селі Мала Гука (Галичина) Скидан потрапляє у полон і опиняється в таборі для військовополонених «Пургшталь» (нині Пургшталь-ан-дер-Ерлауф – ярмаркова комуна у федеральній землі Нижня Австрія – О. 3.) за 20 км від Відня (Австрія). У статусі військовополоненого Скидан перебуває до весни 1918 р. Звідсіля весною 1918-го колишнього бранця скерують до Володимира-Волинського. Там він дізнається про гетьманський переворот та домовленості гетьмана з німецьким командуванням, а оскільки залишається прибічником Української Центральної Ради («Я та ще десятеро українців створили Революційний комітет для боротьби з гетьманством» (ГА СБУ, ф. 6, оп. 21, спр. 73637, арк. 48)), то активно долучається до формування 1-ї дивізії сірожупанників («Однак, я у складі цієї дивізії не воював»). (ГА СБУ, ф. 6, оп. 21, спр. 73637, арк. 112). А коли ж дізнається про можливий арешт з боку гетьманців, тікає додому, до рідного села.

У рідній Хрінівці Миколі Антоновичу довелося перебувати лише три місяці в якості інспектора з кооперації. Тоді як у листопаді 1918 р. він обирається повітовим комісаром містечка Липовець та обіймає цю посаду до лютого

1919 р. Саме від Липовецького повіту його обирають делегатом на Трудовий конгрес України (ТКУ). (У лютому-червні 1919 р. Микола Антонович – член Продовольчої комісії Трудового конгресу – О. 3.)

Після 28 січня 1919 р. Скидан, як член Продовольчої комісії, виїздить до Вінниці, де відбулося три засідання цієї комісії. (Після відступу Директорії УНР і уряду з Києва внаслідок більшовицького наступу, комісії ТКУ проводили засідання та брали участь у спільних нарадах Директорії УНР та Ради Міністрів у Вінниці, Рівному, Кам'янці-Подільському – О. 3.). А коли прем'єр-міністром було обрано Остапенка Сергія Степановича (1881-1938 рр.), котрий очолював уряд з 13 лютого по 9 квітня 1919 р. – О. 3.), Продовольчу комісію було ліквідовано. Саме в ті дні 1-й та 3-й галицькі корпуси УГА «відбивали» в денікінців Київ й, відступаючи, проводили демаркаційну лінію з Білою гвардією «по м. Васильків». У переговорах з денікінцями з боку галичан брав участь і Микола Антонович, тому що його, після ліквідації Продовольчої комісії, було призначено державним інспектором з пропаганди та агітаційної роботи 1-го Галицького корпусу УГА. Зокрема, тут він, як державний інспектор, був присутнім на публічному покаранні селян сіл Межиріки (нині Кіровоградська область) та Васютинці (нині Черкаська область), за те, що селяни відмовлялися ділитися хлібом з галичанами, здійснювали напади на потяги й займалися крадіжками.

А 3 вересня 1919 р. Миколу Скидана мобілізують вдруге, вже до лав Армії Української Народної Республіки, а саме до 2-ї Волинської стрілецької дивізії. В боях, які вела із «червоними» загонами Котовського ця дивізія в районі Балта-Вапнярка-Жмеринка, Скидан участі не брав. Його було призначено знову державним інспектором з пропаганди та агітаційної роботи.

Коли в листопаді 1919 р. стала очевидною поразка Армії УНР, Скидан звично повертається назад до рідного села. До квітня 1920 р. він, як і раніше, Липовецький інспектор з кооперації. А в травні 1920 р. вдруге обирається повітовим комісаром Липовця (на місяць).

Травень 1920 р. став рубіжним для Миколи Антоновича. Саме з цього часу в його житті починається період еміграційних поневірянь. Вийшовши за кордон із залишками армії УНР, колишній державний інспектор з пропаганди та агітаційної роботи опиняється спершу із сім'єю у Тарнові (Польща). (Дружина Миколи Антоновича – Скидан Ольга Олександрівна (1894 р. н.), син Юрій 1921 р. н. Детальніша інформація про них у протоколах допитів – відсутня. – О. 3.).

У Тарнові до початку 1921 р. Микола Антонович працює на різних посадах і отримує грошову допомогу від уряду УНР. «Тут я – агітаційний комісар здебільшого. Мав заробітну платню та випадкові підробітки. Вмів вишивати, чим теж заробляв» (ГА СБУ, ф. 6, оп. 21, спр. 73637, арк. 129).

А на початку 1921 р. він з родиною переїздить до міста Кременець, де до квітня 1923 р. працює в одному із кооперативів «продавцем». Життя у Кременці було непростим для Скидана. На нього тут двічі доносили, начебто за зв'язки з комуністами та промонархічні погляди. А, головне, польська

адміністрація турбувала Скидана через відсутність реєстрації. За це його навіть було офіційно заарештовано (14 днів арешту в квітні 1923 р. – О. З.). І саме арешт змушує «вигнанця» емігрувати далі, тепер вже до Чехословаччини.

Ще в Тарнові Миколі Антоновичу пощастило зустрітися із своїм колегою по австро-угорському полону Адольфом Шиндлером – колишнім батальйонним старшиною, з яким він обмінюється адресами. Шиндлер проживав на той час у Брні та працював агентом з продажу взуття чехословацької фірми «Батя». Скидан пише йому листа з проханням допомоги, водночас він звертається по допомогу і до свого товариша по Українській партії соціалістів-революціонерів Івана Паливоди (1885-1985 рр.). Як Шиндлер, так і Паливода активно клопочуться щодо отримання чехословацької візи Скиданом. Не дивно, що візу Скидан отримає 23 квітня 1923 р. у Львові в чехословацькому консульстві. А вже 28 квітня 1923 р. разом із дружиною та сином він прибуває до Праги. У Празі Скидану спершу довелося закінчити Матуральні курси (при Українській Господарській академії в Подєбрадах), а вже після їх закінчення влитися до лав студентів Чеської Політехніки (агрономічний факультет), працюючи одночасно бібліотекаром в Українському громадському комітеті. Навчання на агронома тривало з 1925 р. до 1929 р. Після закінчення вивчення курсу агрономічних дисциплін його, як талановитого студента, лишають на кафедрі рослинництва та садівництва науковим співробітником. Проте, вже в 1934 р., як емігранта скорочують (давалася взнаки світова економічна криза, що зачепила ЧСР і розтягнулась тут з 1932 р. по 1935 р. – О. З.). І з цього часу, тобто, з 1934 р. й по 1940 р. він – голова Українського суспільного видавництва. За свідченнями допиту 10 вересня 1945 р.: «Видавництво друкувало та продавало наукову, художню, економічну літературу, зокрема, й українською мовою. Була тут й література антирадянського характеру! Її замовляв здебільшого Тищенко (Сірій). (Тищенко Юрій (1880-1953 рр.) – видавець, книгар, публіцист, письменник, журналіст, перекладач, суспільний діяч. Власник книгарні у Мукачеві в 1930-х рр. – О. З.). Моя роль голови видавництва – розподіл літератури в продажах та технічна робота» (ГА СБУ, ф. 6, оп. 21, спр. 73637, арк. 138).

«В 1939 р. я не працював, з 1940 р. чорнороб – канцелярист Земельного управління, як структурної одиниці Міністерства внутрішніх справ (Прага). Тут я працював до 1945 р. Я двічі викликався в Гестапо в 1942 р., перший раз мене питалися про моє ставлення до СРСР. Я відповів, що задоволений, бо Україна возз'єдналася з Галичиною. Другий раз причина виклику – участь в Батьківському комітеті гімназії, де навчався син. В 1943 р. мене знову двічі викликали як голову УСВ, бо українські націоналісти видали відозву проти німців з приводу «іздевательства» німців над українцями. Перевіривши бухгалтерію, мене відпустили. Через деякий час мене знову покликали. Попитали вчоргове про УСВ та той же офіцер запитав мене чи чув я про Власова і як я оцінюю його діяльність? Я відповів, що нас, як українських емігрантів це не стосується, я особисто читав про Власова в газеті, і це справа Російської виз-

вольної армії. Я додав, що дотримуюся переконань українських соціалістів-революціонерів» (ГА СБУ, ф. 6, оп. 21, спр. 73637, арк. 144).

Потрібно додати, що з першого дня свого перебування в ЧСР та до моменту арешту, Микола Антонович проживав у Модржанах (Празькому передмісті). Його арешт відбувся 22 червня 1945 р. на одній із вулиць Праги. Скидан – негромадянин ЧСР – особа без громадянства – банально намагався дізнатися, приїхавши з Модржан до Праги, що ж буде далі, коли радянські війська захопили не тільки місто, а й весь колишній Протекторат. При арешті у нього було вилучено: трудову книжку, 228 чехословацьких крон, каталог книг, карточку чеської поліції про прописку та місце проживання, тимчасове посвідчення на прізвища Скидан.

Микола Антонович цікавив «радянських визволителів», насамперед, як український соціаліст-революціонер, а, отже, ідеологічний ворог. Ще в 1924-1928 рр. він перебував у членстві «Вільної громади». У 1929-1938 рр. виконував обов'язки секретаря Закордонного комітету Української партії соціалістів-революціонерів, до лав котрої вступив у 1919 р. А в 1937-1938 рр. був заступником голови Комітету допомоги українським та білоруським студентам у ЧСР. Отож, на усіх допитах Скидан постійно пояснював одне й те саме: «Вільна громада» – організація есерівського спрямування, керівником якої був Матвій Стахів (1895-1978 рр.). Друкованим органом організації був журнал «Життя», на сторінках якого пропагувалася ідея самостійної Української трудової республіки, обґрунтовувалася необхідність визвольної революції, висвітлювалася програма УПСР, публікувалися матеріали на теми шкільництва, літературні та сатиричні твори. ЗК УПСР – це організація, в якій перебувало не більше 20 осіб, які виступили опозицією Микиті Шаповалу (1882-1932 рр.). Серед них, зокрема: Лев Шрамченко, Никифор Григорієв, Григорій Денисенко, Степан Ріпецький, Матвій Стахів, Карпо Кобернський, Олександр Роніс, Іван Паливода, Аркадій Животко, Микола Тимченко, Павло Богатський, ? Ісаєвич (ГА СБУ, ф. 6, оп. 21, спр. 73637, арк. 108). Комітет допомоги українським та білоруським студентам у ЧСР займався, передусім, наданням матеріальної допомоги (одягом, взуттям, їжею), для чого зумів у 1937-1938 рр. зібрати для студентів 20 000 чехословацьких крон.

Відносно Скидана окремі допити в Лук'янівській в'язниці були проведені з Миколою Россіневичем та Петром Зленком. Обидва відзначили працелюбність, неконфліктність та політичну поміркованість Миколи Антоновича.

Висновки. Травень 1945 року в Празі, як згадували очевидці, був сонячним і теплим, щедро цвів бузок, переважно бузковими китицями зустрічали пражани на вулицях радянське військо, зустрічали з радістю здобутої свободи. В цьому переконують численні тогочасні кіно- і фотодокументи. Що не потрапило на фотоплівку, так це події після 8 травня, коли Прага стихла від страху. Особливий страх скував тисячі емігрантів українців, білорусів і росіян, яким дала притулок демократична Чехословаччина Томаша Масарика. Дуже швидко в цьому середовищі почали розлітатись новини про арешти емігрантів і їхню

депортацію до СРСР. Так радянський СМЕРШ «відзначив» Перемогу над нацизмом в країні-союзниці Чехословаччині. На жаль, і досі немає докладного переліку імен українських емігрантів у Чехословаччині, які потрапили до рук СМЕРШу. Хоча саме вони стали першими жертвами радянського режиму в цій країні, а їх «празькі адреси» були останніми адресами в житті на волі.

22 грудня 1945 р. «чоловік середнього зросту, середньої фігури, з опущеними плечима, короткою шиєю, сивим волоссям, сірими очима, овальним обличчям, високим лобом, дугоподібними бровами, великим носом, маленьким ротом, тонкими губами, скошеним підборіддям, маленькими вухами» був засуджений на 10 років виправних робіт за статтями 54-2, 54-11 КК СРСР (антирадянська діяльність) без конфіскації майна за його відсутності. Помер Микола Скидан за рік до закінчення терміну ув'язнення. Реабілітований за відсутністю складу злочину в 1991 р.

У 2018 р. автор цієї публікації була єдиною людиною, яка затребувала довідку про реабілітацію професора УВПІ ім. М. Драгоманова в Празі Миколи Тимченка. Вочевидь, як відзначили архівісти ГА СБУ, автор цієї публікації лишилась теж єдиною людиною, котра в 2024 р. поцікавилась долею Миколи Скидана.

Список використаних джерел і літератури:

- Галузевий архів Служби безпеки України. м. Київ.
- Зубко, О. Є.** (2023) Викладачі Українського вищого (високого) педагогічного інституту ім. М. Драгоманова в Празі (1923-1933): короткий екскурс відстежених і невідстежених дол. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки*, (37), 5–15.
- Наріжний, С.** (2008). *Українська еміграція: культурна праця української еміграції між двома світовими війнами (1918-1939)*, (репр. вид.). Львів; Кент; Острот: Наукове товариство ім. Шевченка, Українське історичне товариство, Національний університет «Острозька академія», Українська Американська Асоціація Університетських Професорів, 367 с. + ССХХХІІ с.
- Хміль, О.** (2015). Видавничка діяльність українських осередків у Франції, Чехословаччині, Німеччині у рецепції журналу «Тризуб». URL: <https://www.lsl.lviv.ua/wp-content/uploads/Z/Z2015/JRN/PDF/26.pdf> (дата звернення: 14.10.2019).
- Шуварик, М.** (2013). Рідкісні еміграційні видання українських студентів у Центральній та Східній Європі (1920-ті – 1930-ті рр.). URL: <https://www.lsl.lviv.ua/wp-content/uploads/Z/Z2013/JRN/PDF/8.pdf> (дата звернення: 14.10.2019).

References:

- Haluzevyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy. m. Kyiv [Branch archive of the Security Service of Ukraine. m. Kyiv].
- Zubko, O. Ye.** (2023). Vykladachi Ukrainskoho vyshchoho (vysokoho) pedahohichnoho instytutu im. M. Drahomanova v Prazi (1923-1933): korotkyi ekskurs vidstezhenykh i nevidstezhenykh dol [Teachers of the Ukrainian Higher (Higher) M. Drahomanov Pedagogical Institute in Prague (1923-1933): a short tour of tracked and untracked destinies]. *Visnyk*

Kharkivskoho natsionalnoho universytetu im. V. N. Karazina. Serii: Istorii Ukrainy. Ukrainoznavstvo: istorychni ta filosofski nauky, (37), 5–15. [in Ukrainian].

Narizhnyi, S. (2008). *Ukrainska emihratsiia: kulturna pratsia ukrainskoi emihratsii mizh dvoma svitovymy viinamy (1918-1939)* [Ukrainian emigration: the cultural work of the Ukrainian emigration between the two world wars (1918-1939)]. (repr. vyd.). Lviv; Kent; Ostroh: Naukove tovarystvo im. Shevchenka, Ukrainske istorychne tovarystvo, Natsionalnyi universytet «Ostrozka akademiia», Ukrainska Amerykanska Asotsiatsiia Universytetskykh Profesoriv, 367 s. + CCXXXII s. [in Ukrainian].

Khmil, O. (2015). Vydavnycha diialnist ukrainskykh oseredkiv u Frantsii, Chekhoslovachchyni, Nimechchyni u retseptsii zhurnalu «Tryzub» [Publishing activity of Ukrainian branches in France, Czechoslovakchyni, Nimechcheni at the reception of the magazine «Tryzub»]. Retrieved from <https://www.lsl.lviv.ua/wp-content/uploads/Z/Z2015/JRN/PDF/26.pdf> [in Ukrainian].

Shuvaryk, M. (2013). Ridkisni emihratsiini vydannia ukrainskykh studentiv u Tsentralnii ta Skhidnii Yevropi (1920 ti – 1930 ti rr.) [Rare emigration publications of Ukrainian students in Central and Eastern Europe (1920s – 1930s)]. Retrieved from <https://www.lsl.lviv.ua/wp-content/uploads/Z/Z2013/JRN/PDF/8.pdf> [in Ukrainian].

Отримано: 19.02.2024

DOI 10.32626/2309-2254.2024-43.346-360

УДК 94(477)«1925/1929»

МОГИЛЬНИЙ Леонід – доктор історичних наук, професор, професор кафедри давньої та нової історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка, вул. Володимирська, 60, м. Київ, індекс 01033, Україна (mohylnyi@knu.ua)

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-3167-2411>

Researcher ID AAB-3942-2020

МОHYЛNYI Leonid – Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Department of Ancient and Modern History of Ukraine, Taras Shevchenko National University of Kyiv, 60 Volodymyrska Street, Kyiv, index 01033, Ukraine (mohylnyi@knu.ua)

Бібліографічний опис статті: Могильний, Л. (2024). «Спілка Української Молоді»: міфи та реальність (На основі матеріалів ГДА СБУ). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (43), 346–360.

«СПІЛКА УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ»: МІФИ ТА РЕАЛЬНІСТЬ (НА ОСНОВІ МАТЕРІАЛІВ ГДА СБУ)

Анотація. Мета статті – аналіз архівних матеріалів, спогадів учасників і праць дослідників для висвітлення питання передумов формування, реальності існування і масштабів діяльності організованої молодіжної групи під назвою «Спілка Української

Молоді» (СУМ), яка на початку своєї діяльності мала назву «Спілка Визволення України» і дала назву відомому судовому процесу 1930 року в Харкові. Завершення національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. породило складні питання для дослідників: чи завершилася боротьба, чи перейшла вона до інших форм? Аналізуючи спогади учасників того часу, архівні матеріали ГДА СБУ та наявні дослідження українських науковців, можна зробити висновок щодо існування боротьби однак в іншій формі – в еволюційній, підготовчій за якої формуються окремі незалежні один від одного групи прихильників ідеї незалежності України. **Методологічну основу** дослідження склали принципи історизму, об'єктивності, системності і всебічності, які дозволяють ґрунтовно проаналізувати архівні матеріали та наукові статті дотичні до теми. **Наукова новизна** публікації полягає в тому, що на основі опублікованих і неопублікованих архівних матеріалів досліджено передумови, формування програми та становлення СУМ. **Висновки.** Організація була однією із чисельних груп опору більшовицькому режиму на теренах України. Керівником СУМ став племінник відомого суспільно-політичного діяча України Сергія Єфремова – Микола Павлушков. Суспільно-політичні погляди М. Павлушкова сформувалися під впливом патріотичного середовища школи і спілкуванням з представниками старшого покоління, такими як С. Єфремов, В. Дурдуківський, О. Гермайзе, В. Чехівський тощо. Становлення СУМ відбувалося на основі відокремлених один від одного груп молоді, що проявили свою активність на теренах Київщини і суміжних регіонів, розповсюджували листівки антибільшовицького змісту і закликали до відновлення незалежності України.

Ключові слова: Павлушков Микола, Єфремов Сергій, Спілка Української Молоді, Спілка Визволення України, національно-визвольний рух, молодіжні організації, проукраїнська діяльність.

UNION OF UKRAINIAN YOUTH: MYTHS AND REALITY (BASED ON THE MATERIALS OF THE GDA SBU)

Abstract. *The purpose of the article is to analyze archival materials, memoirs of participants, and researchers' works to highlight the preconditions for the formation, reality of existence, and scope of activities of an organized youth group called the Union of Ukrainian Youth (Spilka Ukrainskoi Molodi – SUM), which at the beginning of its activity was called the Union for the Liberation of Ukraine and gave its name to the famous 1930 trial in Kharkiv. The end of the national liberation struggle of 1917-1921 raised difficult questions for researchers: did the struggle end or did it move on to other forms? Analyzing the memoirs of the participants of that time, archival materials of the GDA SBU and available research by Ukrainian scholars, we can conclude that the struggle existed, but in a different form – in an evolutionary, preparatory one, during which separate groups of supporters of the idea of Ukraine's independence were formed, independent of each other. **The methodological basis** of the study is based on the principles of historicism, objectivity, systematicity, and comprehensiveness, which allow for a thorough analysis of archival materials and scientific articles related to the topic. **The scientific novelty** of the publication lies in the fact that, on the basis of published and unpublished archival materials, the preconditions, formation of the program and the formation of the SUM are studied. **Conclusions.** The organization was one of the numerous resistance groups to the Bolshevik regime in Ukraine. Mykola Pavlushkov, a nephew of the well-known Ukrainian socio-political figure Serhiy Yefremov, became the leader of the SUM. M. Pavlushkov's socio-political views were formed under the influence of the patriotic environment of the school and communication*

with representatives of the older generation, such as S. Yefremov, V. Durdukiivskiyi, O. Hermaize, V. Chekhivskiyi, and others. The formation of the SUM took place on the basis of separate groups of young people who were active in the Kyiv region and adjacent regions, distributing anti-Bolshevik leaflets and calling for the restoration of Ukraine's independence.

Key words: *Mykola Pavlushkov, Serhiy Yefremov, Union of Ukrainian Youth, Union for the Liberation of Ukraine, national liberation movement, youth organizations, pro-Ukrainian activities.*

Постановка проблеми. Аналізуючи матеріали з історії українського визвольного руху в перше десятиліття більшовицької влади, перед дослідниками постає складне завдання щодо виокремлення напрямів його розвитку, діяльності різних антирадянських груп, їхнє бачення перспектив української державності. Більшість активних борців за незалежність України емігрували. Проте, частина учасників національного руху, не дивлячись на ризики, вирішила залишитись. Політика коренізації радянської влади в 1920-х роках хибно сприймалася як слабкість більшовицького режиму і вселяла надію на відновлення незалежності України у недалекому майбутньому. Патріотичні ідеї знайшли своїх прихильників не лише серед представників старшого покоління, але й у молоді. Одним з таких молодіжних об'єднань стала група з випускників Київської трудової школи імені Т. Шевченка, де, зокрема, працювали учителями і колишні учасники національно-визвольних змагань 1917-1921 років, які були близькі до колишньої Української партії соціалістів-федералістів під керівництвом С. Єфремова. На відміну від представників української інтелігенції старшого покоління, які дотримувалася ненасильницьких форм протесту проти сваволі більшовицької влади, учасники СУМ готові були використовувати як ненасильницькі, так і насильницькі методи боротьби за незалежність України.

Уже тривалий час продовжуються дискусії щодо організацій і груп, які діяли на території України під владою більшовиків. Дослідження такого роду стикаються з великими труднощами через масові фальсифікації документів політичних судових процесів. Розрізнити правду від вигадок є досить складним завданням, оскільки документи містили як реальні події, так і різноманітні маніпулятивні вигадки органів слідства. Шантаж, залякування і очевидний тиск на звинувачених сприяли викривленню змісту архівних матеріалів. Тому виникає потреба порівнювати факти і події з джерелами інших етапів національного руху.

Аналіз джерел та останні дослідження. Сучасні наукові дослідження демонструють нам тенденцію щодо інтересу дослідників до розкриття усіх сторін передумов формування, соціального складу учасників, програмних або ідейних завдань, діяльності патріотичного руху в радянський період часу. Процеси історії національно-державного відродження України посилили такі зацікавлення щодо окремих організацій і їх учасників, які в період домінування більшовизму не змирилися з наявною політичною ситуацією і намагалися від-

повідно до своїх уявлень про революційну боротьбу об'єднати навколо себе прихильників ідеї незалежності України. В окремих випадках мова може йти про відновлення у найближчій перспективі її статусу як незалежної держави. Звичайно, на думку учасників підпільних груп це може відбутися як у результаті протистояння більшовиків і сусідніх держав через просування СРСР агресивної ідеї світової революції, так і через можливе селянське повстання.

У історіографії відомо декілька спроб розглянути і об'єктивно оцінити передумови, становлення організаційних структур і формування програмних вимог Спілки української молоді і одного з її керівників М. Павлушкова. П. Феденко (Феденко, 2022), В. Пристайко, Ю. Шаповал (Пристайко, 1995), вважають, що «Спілка української молоді» була провокаційною вигадкою радянських спецслужб і не мала реальної організаційної структури. С. Білокінь (Білокінь, 2012) щодо першої частини зауважень дослідників висловлював певні сумніви, то з другим твердженням погоджувався. Частина учених (В. Голубничий, М. Ковальський, Г. Костюк та ін.) розглядала СУМ як елемент вигаданої СБУ, тому однозначно заперечували їх існування. А Н. Павлушкова (Павлушкова, 1964), Ю. Семенко (Семенко, 1999), В. Плющ (Плющ, 1975) були впевнені в існуванні СУМ як реальної антибільшовицької організації. На думку автора, СУМ цілком могла бути молодіжною групою, яку у свій час органи ДПУ механічно поєднали з вигаданою Спілкою Визволення України на чолі з С. Єфремовим для максимального розширення кола звинувачених у антирадянській діяльності, хоча чисельність об'єднання потребує додаткового дослідження.

Серед праць дослідників, в загальних рисах, описано і охарактеризовано М. Павлушкова як учасника судового процесу, однак не розкрито його детальної ролі в СУМ, повністю відсутні дослідження про програмні вимоги і їх вироблення і редагування протягом існування організації. Окрему інформацію з життя і діяльності М. Павлушкова можна знайти у щоденниках С. Єфремова (Єфремов, 1997) спогадах Н. Полонської-Василенко (Полонська-Василенко, 2011) і його власних свідченнях (Галузевий державний архів Служби Безпеки України, ф. 6, спр. 67098ФП, тт. 70, 78, 79). Особливу цінність для розкриття цих поглядів становлять архівні матеріали ГДА СБУ (тт. 70, 78, 79 та ін.), незважаючи на те, що потребують уважного критичного сприйняття, враховуючи час і обставини їх створення.

Мета статті. Вивчаючи архівні матеріали, спогади і напрацювання дослідників з історії України 1920-х рр., проаналізувати передумови, причини, формування, основні напрями діяльності «Спілки Української Молоді», що засновувалася випускниками Київської трудової школи імені Т. Шевченка.

Виклад основного матеріалу. Протягом утвердження більшовицького режиму в 1920-х роках на території України національний рух опору частково був знищений. Значна частина його учасників емігрувала, інша – відійшла від активної політичної діяльності і намагалася зосередитись на науко-

вій і культурницькій роботі. Їхнім завданням було збереження досягнень попереднього періоду, а в окремих випадках і їх суттєве розширення у освітній, академічній і релігійній сфері. Коли старше покоління українських патріотів пожертвувало своєю політичною активністю на користь українознавчої роботи, то молодше покоління за таких умов отримало можливість через власні підпільні групи і організації активізувати свою діяльність з пропагування ідеї відновлення незалежності України.

Як правило центри подібних антибільшовицьких груп формувалися навколо представників старшого покоління, яке своєю попередньою політичною діяльністю опосередковано впливало на поведінку молоді, що намагалася знайти власний шлях для реалізації своїх політичних переконань.

У червні 1923 р. відбувся черговий випуск учнів Трудової школи імені Т. Шевченка. по закінченню школи серед випускників було створено молодіжне об'єднання «під назвою ТЄЗ», тобто «Товариство, єдність і згода» до якого на початку увійшло близько тридцяти людей (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 67098ФП, т. 70, арк. 12).

У слідчій справі Спілки Української Молоді – Союзу Визволення України засновником і керівником «Товариства єдності і згоди» названо лише М. Павлушкова, а першими її членами – Б. Матушевського, С. Малащука, Н. Собко, Д. Бобира, Д. Кокота, Г. Слободяника, П. і Н. Нечитайлів, Ю. Виноградова, М. Скрипника і О. Бовкуна (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 67098ФП, т. 70, арк. 30–31). І, в цій ситуації, ми бачимо певні маніпуляції з інформацією з боку слідчих. Вони конструювали справу виходячи з власної логіки подій, для того щоб обґрунтувати послідовну антирадянську діяльність і переконання лише одного з представників об'єднання – М. Павлушкова.

На жаль, ТЄЗ як організація випускників проіснував недовго і через боязнь більшості його учасників бути звинуваченими у антирадянській діяльності вона розпалася.

За таких обставин М. Павлушков, Б. Матушевський і Д. Бобир обмірковували ідею створення об'єднання політичних однодумців. На початку такі думки з'явилися після розмов з С. Єфремовим про перспективи України, причини попередніх помилок та партійні і міжпартійні суперечки. М. Павлушкову дуже подобалися слова С. Єфремова про те, що «для здобуття самостійності України треба відкинути усякі партійні суперечки, об'єднатися всім на спільному національному фронті», «подбати про утворення серед української молоді національної спілки, куди б могли входити люди всіх політичних переконань» (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 67098ФП, т. 70, арк. 36). І хоча пізніше і з'явився задум про створення загальноукраїнської нелегальної організації, та думка «далі розмов про це ніколи не сягала» (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 67098ФП, т. 70, арк. 60).

У 1925 р. М. Павлушков разом з Б. Матушевським, Д. Бобирем, Г. Слободяником і П. Нечитайлом вирішили створити нову молодіжну підпільну організацію замість Товариства єдності і згоди. За свідченнями М. Павлушкова

від 6 червня 1929 р., вони втрьох (Павлушков, Матушевський і Бобир) назвали свою організацію Спілкою Визволення України. Поштовхом до дій стали розмови М. Павлушкова з С. Єфремовим, В. Чехівським і О. Гермайзе про їхню давню підпільну роботу і активну революційну діяльність молоді в перші десятиріччя ХХ ст. (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 67098ФП, т. 70, арк. 20, 102, 172; Могильний, 2017, с. 65). Саме з інформації про таємні групи того часу було запозичено і структуру опозиційної організації, яка мала складалася з п'ятьох учасників («п'ятірок»), що вважалося «як найпридатнішою в підпільній роботі» моделі діяльності (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 67098ФП, т. 70, арк. 20).

Вступ нових членів мав проводитися за порукою двох дійсних членів, при чому один з них рекомендував кандидатури своїй п'ятірці, а другий мав непомітним способом перевірити особу кандидата (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 67098ФП, т. 70, арк. 22). Таким чином, організація мала забезпечити надійність своїх учасників і уникнути провокаторів з боку більшовицьких правоохоронних органів.

На одному із перших зібрань молоді відбулася дискусія щодо назви організації – Спілка Визволення України або Спілка Української Молоді (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 67098ФП, т. 70, арк. 21). Протягом 1926 р. спілкуючись з С. Єфремовим щодо назви можливої молодіжної організації М. Павлушков і Матушевський вирішили назву «Спілка Визволення України» змінити на «Спілку Української Молоді» (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 67098ФП, т. 70, арк. 29). В архівній справі М. Павлушков постійно плутається в датах щодо перейменування організації, тому швидше за все зміна назви відбулася остаточно лише в 1928 р. після внесення останніх змін до програми (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 67098ФП, т. 70, арк. 37, 103).

Після перших зборів Центрального Бюро організації мета керівництва спрямовувалася на розширення кола членів спілки та збільшення її складу шляхом утворення нових п'ятірок, які надалі мали діяти автономно і не підтримувати ніякого зв'язку з Бюро і учасниками інших груп (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 67098ФП, т. 70, арк. 31; Павлушкова, 1964, с. 31). До складу Бюро, за словами М. Павлушкова, окрім нього увійшли Б. Матушевський, Д. Бобир, Д. Кокот і Г. Слободяник (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 67098ФП, т. 70, арк. 30–31). Кожен з його учасників мав завдання створити свою окрему автономну п'ятірку (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 67098ФП, т. 70, арк. 169), але чи їм це вдалося невідомо.

Упродовж 1926-1927 рр. зібрання керівників СУМ відбувалися нерегулярно через невдалі спроби виробити прийнятні для всіх засади діяльності – одні пропонували збирати нелегальну літературу та листівки, інші купувати зброю і влаштовувати терористичні акти. Після розмов з С. Єфремовим М. Павлушков повторював його слова про те, «що ніякі інші способи нелегальної роботи, окрім добирання однодумців і підтримування в їх певних настроїв до слушного часу тепер є неможливі» (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 67098ФП, т. 70, арк. 32). Тому внаслідок розмов з дядьком М. Павлушков пропонував своїм однодумцям змінити тактику діяльності СУМ (ГДА СБУ, ф. 6,

спр. 67098ФП, т. 70, арк. 32), яка полягала у обережному підборі соратників, мовляв «в цей момент не варто створювати ніяких організацій, а краще і доцільніше намічати собі тільки однодумців, яких можна буде згодом, в разі потреби, з'єднати і використати» (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 67098ФП, т. 70, арк. 180). За доречне вважалося, що «наша робота тепер повинна обмежитись таким намічанням і оброблянням прихильників, не вербуючи їх до організації», тому потрібно «зустрічатись і розмовляючи між собою лише приватним чином» (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 67098ФП, т. 70, арк. 180). Як зауважувала Н. Павлушкова, «інколи молодь з цими вказівками не рахувалася, й діяла часом на власну руку» (Павлушкова, 1964, с. 32).

Перші проекти політичної програми організації розробили М. Павлушков і Б. Матушевський (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 67098ФП, т. 70, арк. 36). М. Павлушков відстоював думку про «потребу встановлення в Україні стану військової диктатури на чолі з виборним гетьманом і парламентом» (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 67098ФП, т. 70, арк. 36). Проект Б. Матушевського було побудовано на ліберальних засадах: створення парламентської, демократичної республіки на зразок Української Народної Республіки періоду Української Центральної Ради. Інформацію про програмні вимоги, на жаль, ми маємо переважно з слідчих справ, тому достатньо важко підтвердити їхню автентичність щодо усіх вказаних пунктів і можливі спотворення з боку слідчих. У процесі допитів М. Павлушков «змінив» лише роль впливу С. Єфремова на формування СУМ. Спочатку він повідомив про власну ініціативу в створенні і діяльності організації, а наостаток, писав, що «вказівку» про створення молодіжної організації йому дав дядько. Звичайно, подібну зміну показів, можна трактувати як наслідок тиску слідчого на М. Павлушкова, використання маніпулятивної інформації і залякування.

М. Павлушков уважав, що є «неминучою потреба жорсткої військової диктатури, на чолі якої має стояти гетьман» (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 67098ФП, т. 70, арк. 31), «коли справа йде про долю нації не може бути місце жодним сентиментам» (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 67098ФП, т. 70, арк. 99). Н. Павлушкова писала, що «визволення України має бути не лише її звільнення з неволі московського окупанта, але й створення замість УССР – соборної УНР на основі всіх етнографічних українських земель» (Павлушкова, 1964, с. 34).

У результаті дискусій «з політичного боку вирішено було домагатися утворення незалежної української демократичної республіки. Майбутній лад в Україні уявлявся на чолі з Центральною Народною Радою. На місцях – свої місцеві Ради без виконавчих комітетів. Земля залишиться в користуванні тих, хто на ній працює. Великі підприємства – залізниці, копальні, ліси – перебувають у власності держави. Після проголошення нового ладу має бути запроваджена диктатура нового уряду, усі заходи якого спілка повинна підтримувати. В питанні про участь еміграції в новому державному будівництві ухвалено було не допускати емігрантів до керівної роботи в спілці, як одірваних від ґрунту, але визнати за можливе прийняття їх звичайними членами» (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 67098ФП, т. 70, арк. 21). «Ідучи до своєї мети – скинення рад-

влади – спілка мала розвинути агітаційну та терористичну діяльність. Після суперечки прийнято було пропозицію проводити терористичні акти лише проти представників центральної влади (Троцького, Будьоного, Каменєва, Дзержинського). Планувалося створити свою друкарню [...] і поширювати свої видання серед селянства» (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 67098ФП, т. 70, арк. 22). Цілком можливо, що епізод з елементами тероризму у цій ситуації може бути спеціальним спотворенням слів М. Павлушкова. Подібне нав'язування терористичної діяльності також відоме зі справи С. Єфремова.

За словами М. Павлушкова, майбутня територія Української держави мала включати до свого складу усі території заселені українцями – Галичину, Підкарпаття, Поділля, Кубань, Наддніпрянщину, «Зелений клин», Крим і Бессарабію (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 67098ФП, т. 70, арк. 37). М. Павлушков також вважав несправедливим перебування Кубанського краю в складі РСФРР та про потребу його об'єднання з УСРР. Подібні думки про об'єднання усіх українських етнографічних територій у складі України були досить поширеними і серед інших підпільних груп.

У статуті СУМ також був пункт про те, що організація повинна проводити «внутрішнє військове навчання і всіма способами вивчати військову справу» (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 67098ФП, т. 70, арк. 168). На думку учасників об'єднання це допоможе підготувати усіх її учасників до можливого повстання проти більшовиків.

Обговорення поточного суспільно-політичного і соціально-економічного життя вносило корективи у погляди молоді, удосконаленні тактики і стратегії дій. Тому, за словами М. Павлушкова, наприкінці 1925 р. було затверджено нову редакцію статуту і програму організації (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 67098ФП, т. 70, арк. 171). Але й ці зміни виявилися не останніми, тому в 1928 р. вдосконалення основних пунктів програми продовжилися.

Український радянський уряд характеризувався учасниками СУМ «як уряд фіктивний, узурпаторський, призначений окупантською Москвою» (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 67098ФП, т. 70, арк. 114). За приклад наводився випадок із усунення з посади Х. Раковського, після того, як він «заявив, що політика Москви відносно України порушує її права і вона, користуючись із обумовленого в конституції права вийти з Союзу в разі порушення її прав, може таки використати цей пункт» (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 67098ФП, т. 70, арк. 114). Тобто ніякої дискусії і компромісів з керівництвом України більшовицька влада не допускала, тим самим підтверджуючи думку про її тоталітарний характер і фіктивність у самостійності прийняття рішень так званими союзними республіками.

Програма СУМ критикувала індустріалізацію через нерівномірний розподіл коштів між РСФСР і УСРР, та податкову систему, яка руйнувала сільське господарство. На думку молоді, радянська політика викликала у селян «неохоту поліпшувати своє господарство, впроваджувати нові машини», «знеохоче до праці [...] справді продуктивні верстви селянства» (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 67098ФП, т. 70, арк. 12, 30–31, 123). Селяни придбавши нове обладнання

«обкладалися таким податком», що вважали за краще ним не користуватися, а то і просто його знищити (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 67098ФП, т. 70, арк. 123). «З політичного погляду ми визначали, що тепер селянство зрозуміло, що єдиний для нього вихід з такого становища – боротьба за самостійність України (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 67098ФП, т. 70, арк. 31). Висловлювалася думка «що тепер в Радянському Союзі розвивається державний капіталізм, який заступив капіталізм приватний, перейнявши від останнього всі методи хижацького висискування сил робітництва» (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 67098ФП, т. 70, арк. 114). Центральна влада СРСР своєю колоніальною політикою звикла «тільки до себе тягти, нічого не даючи натомість» (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 67098ФП, т. 70, арк. 124). Аналізуючи публікації в європейській пресі щодо вирішення українського питання М. Павлушков уважав, що «краще опинитися під тимчасовим протекторатом культурної Німеччини, ніж в «братніх обіймах» Росії-СРСР» (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 67098ФП, т. 70, арк. 124).

Аналізуючи національне питання в Україні, учасники СУМ зауважували, що теперішня коренізація являє собою штучне явище, незрозуміле для українського населення. На думку учасників СУМ, справжня українізація має сприяти призначенню на керівні посади не тільки «українізованих людей», а й «природних українців» (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 67098ФП, т. 70, арк. 31). Тобто частка українців у керівних органах влади має відповідати і їхній частці від усього населення. Під час зустрічей з однодумцями у 1925-1926 рр. М. Павлушков цитував думки В. Чехівського про колоніальне становище економіки України у складі СРСР і українізацію, яка робиться «про людське око» (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 67098ФП, т. 70, арк. 112–113).

Розглядаючи освітню політику влади СУМ звертала увагу на те, що свободи навчання в «ВИШ-ах немає, що теперішнє радянське студентство через свою малокультурність та через загальну забитість і деморалізацію формується ретроградним, гіршим за старих «академістів», що тепер спеціально культивується серед студентів доносництво та шпигунство, чого б ніколи не потерпіло студентство минулих часів. Цим життям по теперішніх ВИШ-ах заправляють комсомольські осередки, які не дають змоги розвинути справжньому громадському життю» (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 67098ФП, т. 70, арк. 122–123).

Значна частина програмних вимог СУМ написаних М. Павлушковым співпадають із записами щоденника С. Єфремова, тому цілком можуть бути справжніми запозиченнями. Зокрема, пункти, що стосуються колоніального статусу України, селянського невдоволення владою, доносів та неминучості відновлення України як незалежної держави.

Смерть С. Петлюри у 1926 р. викликала в учасників СУМ «обурення своєю безглуздістю» і навела на думку використати цей випадок «для поширення певної антирадянської літератури, присвяченої пам'яті загиблого» (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 67098ФП, т. 70, арк. 32). В тодішній міжнародній ситуації смерть С. Петлюри за допомогою терористичного акту створювала, на думку М. Павлушкова, підґрунтя для «нападу на СРСР» як терористичну державу (ГДА СБУ, ф. 6,

спр. 67098ФП, т. 70, арк. 32–33). Павлушков і Матушевський наївно припускали в такій ситуації, що «прокинеться приспаний люд» і розпочнеться антибільшовицьке повстання (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 67098ФП, т. 70, арк. 33).

Для засудження вбивства С. Петлюри і відзначення його внеску в національну боротьбу висловлювалася думка про організацію «якоїсь акції» патріотичного змісту (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 67098ФП, т. 70, арк. 173–174). Зокрема, В. Чехівський радив молоді 30 травня 1926 р. у Софійському соборі під час панахиди по українському письменникові Іванові Франко, також паралельно влаштувати «певного роду національну демонстрацію» (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 67098ФП, т. 70, арк. 174).

Зібрання у Софійському соборі таким чином було використано Павлушковим, Матушевським, Висоцьким, Лаврентьевим, Шеметом, Юркевичем, Бобирем, Слободяником, Дурдуківським, Куренем і Солочинським для поширення 150 листівок присвячених пам'яті Петлюри (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 67098ФП, т. 70, арк. 35). Текст коротенької листівки було розроблено М. Павлушковим і Б. Матушевським (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 67098ФП, т. 70, арк. 175). Особисто розкидали листівки серед людей – Бобир, Матушевський і Павлушков (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 67098ФП, т. 70, арк. 17). Акція молоді була помічена ДПУ і, цілком можливо, декого з учасників згодом було завербовано для інформаторської діяльності (Пристайко, 2003, с. XLIII). В. Левченко припустив, що до кола інформаторів входив і М. Павлушков (Левченко, 2014, с. 40), однак переконливих доказів на своє припущення не надав.

За словами М. Павлушкова, очікуючи гострої реакції з боку більшовицьких каральних органів, було прийнято рішення тимчасово припинити зв'язок між Центральним Бюро і низовими п'ятірками. Вважалось, що реалізувати такий задум «було особливо легко, бо зв'язок той існував і раніше більш у наших головах і в теорії, а не на ділі» (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 67098ФП, т. 70, арк. 59–60). Для того, щоб відвернути увагу від інших учасників СУМ, М. Павлушков акцію у Софійському соборі характеризував як персональний протест, а не колективне рішення (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 67098ФП, т. 70, арк. 60). Усі початкові свідчення М. Павлушкова наштовхують на думку про малочисельність його прихильників, тому вважати СУМ великою організацією не потрібно. Швидше за все, це могло бути ситуативне об'єднання з близько десятка постійних учасників і декількох десятків непостійних.

Н. Павлушкова у своїх спогадах згадує ще низку місць де, згодом, розповсюджувалися листівки СУМ. Зокрема, вона пише про приміщення Ветеринарного, Кооперативного, Медичного і Політехнічного інститутів Києва, в ІНО Харкова, Одеси і навіть школі міліції у Києві. Крім листівок, також друкувалися на друкарських машинках летючки для сільської молоді. Вірші Олеся, уривки з праці М. Міхновського «Самостійна Україна», уривки зі статей, промов і наказів С. Петлюри, розлогі цитати з праць Д. Донцова поширювалися на території військових частин Чернігівщині, Харківщини, Полтавщини й Київщини (Павлушкова, 1964, с. 42).

В. Плющ, вважає, що невідомо скільки учасників нараховувала СУМ, через заборону підтримувати зв'язок між п'ятірками. Молодь також не була формально членами СУМ через відсутність реєстрації і була лише прихильниками ідеї незалежності України. За інформацією дослідника осередки СУМ були в Києві, Харкові, Одесі, Дніпропетровську, Чернігові, Вінниці, Полтаві, Миколаєві, Ніжині, Херсоні, Запоріжжі, Умані, Черкасах, Смілі, Житомирі та на Кубані (Плющ, 1975, с. 17). На жаль, перевірити подібну інформацію доволі складно через відсутність відповідних даних. С. Білокінь, аналізуючи кримінальні справи того часу, припустив що явних прихильників у М. Павлушкова було лише чотири особи (ті, хто були засуджені) (Білокінь, 2012, с. 386), інші лише вдавали цікавість до його ініціатив.

У розмовах з С. Єфремовим М. Павлушков часто обговорював питання діяльності ДПУ, яка перешкоджала створенню ефективного підпільного об'єднання. Тому єдиним варіантом проукраїнської діяльності, на думку С. Єфремова, залишалася «самоосвіта та намічання й відшукування однодумців, яких ні в якому разі не слід об'єднувати між собою» (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 67098ФП, т. 70, арк. 60), «можливо тільки намічати собі однодумців, добираючи їх і підтримуючи серед них певні настрої до слушного часу» (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 67098ФП, т. 70, арк. 67). Формування подібних груп однодумців більшовицька влада сприймала як виклик своїй централізаторській політиці, яку маскувала під інтернаціональними гаслами. А зважаючи, що більшість таких груп перебувала в полі зору ДПУ, так як гуртувалися у різноманітних наукових, просвітницьких і культурницьких установах дозволених у процесі коренізації, то й арешти опозиціонерів влада вважала за потрібне розпочинати не з дрібних невливових груп, а з відомих діячів, імена яких мали значення для національно свідомих українців і їх прихильників. На думку П. Феденка, саме тому «під удар взято українські наукові установи, бо вони сприяли зростові української національної свідомості» (Феденко, 2022, с. 224).

Восени 1928 р. у розмові з С. Єфремовим М. Павлушков почув від дядька думку про те, «що в разі початку боротьби за визволення України всім українцям слід відкинути всякі партійні суперечки і об'єднатися на спільному національному фронті і подбати про утворення загальнонаціональної спілки серед української молоді – куди б могли входити люди будь яких партійних напрямів, але з однією метою – визволення України» «на єдиній національній платформі, відкидаючи на час свої вузькі партійні суперечки» (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 67098ФП, т. 70, арк. 67, 211). Що цікаво, у «Щоденнику» С. Єфремова ми не знайдемо жодних згадок про розмови на політичні теми з племінником, швидше за все, вони для ученого були звичними у його середовищі і не потребували додаткового згадування.

Коло друзів М. Павлушкова на зиму 1928/1929 років складало усього декілька осіб – саме їх ми можемо уважати за основу Спілки Української Молоді (Кокот, Магущевський, Нечитайло, Слободяник, Бобир). Звичайно, з сучасного погляду, це важко назвати організацією, але цілком можна вважати гру-

пою М. Павлушкова. Однак саме ці молоді люди стали своєрідною наживкою для затягування у вир арештів більш відомих для національного руху осіб. А зважаючи, що більшість них підтримували між собою як наукові, так і товариські стосунки, то об'єднати їх у якусь умовну антирадянську організацію було цілком можливим в результаті маніпулятивної гри ДПУ з арештованими, яким показували як справжні, так і підроблені «зізнання» колег і друзів. Часто на основі таких «доказів» примушували підозрюваних змінювати покази на зручніші для органів слідства.

На думку С. Підгайного, М. Павлушков старанно добирав своїх однодумців, вишукував їх передусім серед вихідців з села, тої, хоч мало освіченої, але наполегливої і безумовно ідейної молоді, співзвучної його ідейним настроям. Власне кажучи це було молоде покоління синів і дочок тих, хто склали свої голови або були ще живі і працювали для реваншу ідей УНР (Підгайний, 1947, с. 22, 66–67).

18 травня 1929 р. М. Павлушков був затриманий на підставі ордеру виданим Київським ДПУ. Він став одним із перших заарештованих за звинуваченням в участі у Спілці Визволення України, «лідером» якої пізніше оголосили С. Єфремова. До 27 червня 1929 р. М. Павлушков заперечував будь який зв'язок своєї групи прихильників з В. Дурдуківським і С. Єфремовим (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 67098ФП, т. 70, арк. 62). Однак згодом, усі розмови з дядьками визнав як такі, що впливали на його дії. Б. Антоненко-Давидович писав, що Павлушков, якщо й вірити всім його свідченням, виглядав на суді, як оперетковий ватажок – без війська й однодумців (Антоненко-Давидович, 1999, с. 448).

На жаль, невелика кількість джерел не дає повною мірою повноцінно відтворити діяльність підпільних молодіжних об'єднань того часу. Чисельні групи одразу викривалися, а малі часто були малопомітними. Єдиним можливим доказом існування групи М. Павлушкова може свідчити лише акція з розкиданням листівок у Софійському соборі. Частина інформації отримана від сестри М. Павлушкова – Н. Павлушкової і може бути суб'єктивною. Слідчі матеріали, як уже зауважувалося, сучасними вченими піддаються гострій критиці як маніпулятивні і заангажовані, тому потребують додаткової перевірки. Використані матеріали слідчих справ містять дані про програму і статут СУМ зі слів М. Павлушкова, тому багатьма вченими повністю сприймаються як видумка слідчих органів ДПУ. Однак, аналізуючи свідчення юнака, можна помітити надто різкі зміни у показах, що дозволяє розділити їх на декілька частин – у першій частині (18 травня – 27 червня 1929 р.) М. Павлушков відстоює позицію про свою виняткову роль у створенні молодіжної антибільшовицької групи, а у другій частині перекладає ініціативу про її заснування на С. Єфремова. Цілком можливо, його покази були більш правдоподібні на початку і однозначно маніпулятивні з домішками правди наприкінці. Початкові покази, які містять програмні документи групи, таким чином, можуть бути найменш спотвореними слідчими матеріалами справи.

Висновки. Таким чином, враховуючи критичне ставлення до архівних матеріалів, спогади сучасників і наявні наукові дослідження з даного питання можна прийти до висновку про ймовірність існування невеликої організованої групи молоді об'єднаної ідеєю відновлення незалежності України. Аналізуючи наявні спогади і архівні матеріали складається враження не про стійке, а лише ситуативне, тимчасове об'єднання однодумців, які спілкувалися між собою та збирали листівки інших невідомих їм груп. У своїй діяльності вони готували власні тексти листівок антирадянського змісту і поширювали їх у місцях скучення великих натовпів людей та місцях навчання. Тривалий час група М. Павлушкова не мала певної назви, хоча і поширювала листівки з підписом Спілки Визволення України. Остаточна назва Спілки Української Молоді змогла закріпитися серед прихильників М. Павлушкова лише в останні роки перед його арештом. Зрозуміло, що затримання молоді не давали ДПУ можливості подати організацію як масовий підпільний антидержавний осередок, тому було використано матеріали, які накопичили слідчі проти представників старшого покоління, яке було для молоді своєрідним моральним дороговказом. Аналізуючи суспільно-політичні цілі групи М. Павлушкова варто зауважити, що вони переважно співпадали з ідейними переконаннями С. Єфремова і В. Дурдуківського і безпосередньо впливали на формулювання статуту організації. Також можна додати і присутній молоді романтизм, радикалізм і революційність поглядів на підпільну роботу і мету своєї діяльності. Програмні вимоги СУМ нам відомі переважно з архівних матеріалів, які багатьма вченими слушно вважаються спотвореними в окремих епізодах. Зважаючи на цю обставину матеріали потребують додаткового опрацювання. Також перспективним є подальше дослідження персоналій учасників молодіжного об'єднання, впливу Спілки Української Молоді на формування суспільної думки в 1925–1929 рр. та інші молодіжні підпільні організації.

Список використаних джерел і літератури:

Антоненко-Давидович, Б. (1999). СБУ. *Твори в двох томах* (Т. 2). Київ: Наукова думка, 421–481.

Білокінь, С. (2012). Справа «Спілки визволення України» й перспективи її дальшого вивчення. *Історіографічні дослідження в Україні*: Збірник наукових праць. Вип. 22, 385–442.

Галузевий державний архів Служби безпеки України.

Даниленко, В. М. (Упоряд.). (2012). *Українська інтелігенція і влада: Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927–1929 рр.* Київ: Темпора, 756 с.

Єфремов, С. О. (1997). *Щоденники, 1923–1929*. Київ: ЗАТ «Газета «Рада», 848 с.

Кокін, С. (Упоряд.). (2003). *Остання адреса: Розстріли соловецьких в'язнів в Україні у 1937–1938 роках* (Т.2). Київ: Сфера, 623 с.

Левченко, В. (2014). Одеська увертюра та епілог «опери СБУ»: до історії чекістського сценарію знищення інтелектуальної еліти в УСРР у 1920–1930-х рр. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВС-КГБ*, 2(43), 33–62.

Могильний, Л. (2017). Володимир Чехівський: постать на тлі епохи. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*, (134), 62–66.

Павлушкова, Н. (1964). *Спілка Визволення України й Спілка Української Молоді (Спогади). Спілка Визволення України й Спілка Української Молоді. Спогади, документи й матеріали про діяльність*. Нью-Йорк, Мюнхен: Видання Спілки Визволення України, 2, 20–73.

Підгайний, С. (1947). *Українська інтелігенція на Соловках*. Б.м.: Прометей, 97 с.

Плющ, В. (1975). *Спілка Визволення України та Спілка Української Молоді (до 50-ліття заснування СВУ-СУМ та 45-ліття процесу над ними)*. Мюнхен, 48 с.

Полонська-Василенко, Н. (2011). *Спогади*. Київ: Києво-Могилянська академія, 591 с.

Пристайко, В. & Пшенніков, О. & Шаповал, Ю. (2003). *Остання адреса: Розстріли соловецьких в'язнів з України у 1937–1938 роках*. В 2 т. Т. 1. – 2-е вид., доопр. і доп. Київ: Сфера, LXII, 470 с.

Пристайко, В. І. & Шаповал Ю. І. (1995). *Справа «Спілки Визволення України». Невідомі документи і факти*. Київ: Інтел, 448 с.

Семенко, Ю. (1999). *Наталія Павлушкова*. Мюнхен, Львів: Червона калина, 256 с.

Феденко, П. (2022). *Український рух у 20 столітті*. Київ: Центр учбової літератури, 268 с.

References:

Antonenko-Davydovych, B. (1999). SVU [SVU]. *Tvory v dvokh tomakh* (Vol. 2). Kyiv: Naukova dumka, 421–481. [in Ukrainian].

Bilokin, S. (2012). *Sprava «Spilky vyzvolennia Ukrainy» u perspektyvy yii dalshoho vvychennia* [The Case of the Union for the Liberation of Ukraine and Prospects for Its Further Study]. *Historiographical studies in Ukraine: Collection of scientific works*. Vyp. 22, 385–442. [in Ukrainian].

Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy [Branch State Archive of Security Service of Ukraine]. [in Ukrainian].

Danylenko, V. M. (Comps.). (2012). *Ukrainska intelihentsiia i vlada: Zvedennia sekret-noho viddilu DPU USRR 1927–1929 rr.* [Ukrainian Intelligentsia and Government: Reports of the Secret Department of the State Political Department USRR 1927–1929]. Kyiv: Tempora, 756 s. [in Ukrainian].

Yefremov, S. (1997). *Shchodennyky, 1923–1929* [Diaries, 1923–1929]. Kyiv: ZAT «Hazeta «Rada», 848 s. [in Ukrainian].

Kokin, S. (Comps.). (2003). *Ostannya adresa: Rozstrily solovets'kykh v'yzniv z Ukrainy u 1937–1938 rokakh* [Last address: Executions of Solovetsky prisoners from Ukraine in the 1937–1938]. (Vol. 2). Kyiv: Sfera, 623 s. [in Ukrainian].

Levchenko, V. (2014). *Odeska uvertiura ta epiloh «opery SVU»: do istorii chekistskoho stsenarii znyshchennia intelektualnoi elity v USRR u 1920–1930-kh rr.* [Odesa Overture and the Epilogue “Opera SVU”: The History of the Bolshevik Scenario to Destroy the Intellectual Elite in the USSR in 1920–1930s.]. *Z arkhiviv VUCHK-HPU-NKVS-KHB*, 2(43), 33–62. [in Ukrainian].

Mohylnyi, L. (2017). *Volodymyr Chekhivskyy: postat' na tli epokhy* [Volodymyr Chekhivskyy: a Figure in the Context]. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History*, 134, 62–66. [in Ukrainian].

Pavlushkova, N. (1964). *Spilka vyzvolennia Ukrainy i Spilka ukrainskoi molodi* (Spohady) [The Union for the Liberation of Ukraine and the Union of Ukrainian Youth (Memories)]. *Spilka vyzvolennia Ukrainy i Spilka ukrainskoi molodi. Spohady, dokumenty y materialy pro diialnist*. Niu-York, Miunkhen: Vydannia Spilky vyzvolennia Ukrainy, 2, 20–73. [in Ukrainian].

Pidhainyi, S. (1947). *Ukrainska intelihentsiia na Solovkakh* [Ukrainian intellectuals on Solovky]. B.m.: Prometei, 97 s. [in Ukrainian].

Pliushch, V. (1975). *Spilka Vyzvolennia Ukrainy ta Spilka Ukrainskoi Molodi* (do 50-littia zasnuvannia SVU-SUM ta 45-littia protsesu nad nymy) [The Union for the Liberation of Ukraine and the Union of Ukrainian Youth (on the occasion of the 50th anniversary of the founding of SVU-SUM and the 45th anniversary of their trial)]. Miunkhen, 48 s. [in Ukrainian].

Polonska-Vasylenko, N. (2011). *Spohady* [Memoirs]. Kyiv: Kyievo-Mohylianska akademiia, 591 s. [in Ukrainian].

Prystaiko, V. & Pshennikov, O. & Shapoval, Yu. (Comps.) (2003). *Ostannia adresa: Rozstrily solovetskykh viazniv z Ukrainy u 1937–1938 rokakh* [Last address: Executions of Solovetsky prisoners from Ukraine in 1937–1938]. V 2 t. Vol. 1. – Kyiv: Sfera, LXII, 470 s. [in Ukrainian].

Prystaiko, V. I. & Shapoval YU., I. (1995). *Sprava «Spilky Vyzvolennia Ukrainy». Nevidomi dokumenty i fakty* [Case of the Union for the Liberation of Ukraine]. Kyiv: Intel, 448 s. [in Ukrainian].

Semenko, Yu. (1999). *Natalia Pavlushkova* [Natalia Pavlushkova]. Miunkhen, Lviv: Chervona kalyna, 256 s. [in Ukrainian].

Fedenko, P. (2022). *Ukrayins'kyi rukh u 20 stolitti* [Ukrainian movement in the 20th century]. Kyiv: Tsentр uchbovoi literatury. [in Ukrainian].

Отримано: 18.12.2023

DOI 10.32626/2309-2254.2024-43.360-374

УДК 271.222-677(477:438)«1920/1930»

ПАВЛЕНКО Антон – головний редактор журналу «Православний вісник Київського Патріархату», вул. Євгенія Чекаленка, 36, м. Київ, 01024, Україна (anton.pavlenko14.04.1999@gmail.com)

ORCID <https://orcid.org/0009-0000-6501-8883>

PAVLENKO Anton – Editor-in-Chief of the magazine “Orthodox Herald of Kyiv Patriarchate”, вул. Євгенія Чекаленка, 36, м. Київ, 01024, Ukraine (anton.pavlenko14.04.1999@gmail.com)

Бібліографічний опис статті: Павленко, А. (2024). Рух за українізацію автокефальної «Православної церкви в Польщі» на Волині у 20-30-х рр. ХХ ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (43), 360–374.

РУХ ЗА УКРАЇНІЗАЦІЮ АВТОКЕФАЛЬНОЇ «ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В ПОЛЬЩІ» НА ВОЛИНІ У 20-30-х рр. ХХ ст.

Анотація. Мета дослідження: проаналізувати рух за українізацію автокефальної «Православної церкви в Польщі» на Волині. **Методологічною основою дослідження** слугують принципи, розроблені школою «Анналів», зокрема, об'єктивності в судженнях про минуле, прагнення зрозуміти ментальність соціальних груп того часу, перш

за все духовенства, специфіку їх взаємовідносин. У процесі дослідження застосовано методи аналізу та синтезу, а також хронологічний, порівняльний і описовий методи. **Наукова новизна** одержаних результатів полягає в тому, що на підґрунті архівних та опублікованих джерел поглиблено розуміння національної ідентифікації духовенства та віруючих на Волині, еволюцію українського церковного руху на Волині 20-30-х рр. ХХ ст. **Висновки.** В умовах польської державності духовенство православної Волинської єпархії розвивалось у напрямку національної самоідентифікації. У цей період зростає інтелектуальний рівень священників, їхнє прагнення до українізації власної церкви. На Волині ідея українізації православної церкви мала підтримку серед віруючих, громадськості і найголовніше духовенства та ієрархії, які активно її втілювали. Тому Волинь і постає як осередок, де зароджується та починає міцніти український церковний рух. Він відзначився зростом національної свідомості українців і значними здобутками в справі українізації православної церкви на Волині, що входила до складу «Православної церкви в Польщі». Рух за українізацію був спрямований до звершення літургій та ведення церковної адміністрації українською мовою, навчання релігії в школах українською мовою, переклад богослужбової літератури на українську мову, висвячення єпископів-українців, виділення всіх українських парафій в окрему єпархію на чолі з єпископом українцем та інше. Український церковний рух на Волині допоміг зберегти ідентичність українського народу в умовах Польської державності.

Ключові слова: Волинь, Волинська єпархія, Польща, Православна церква в Польщі, українізація церкви.

MOVEMENT FOR UKRAINIZATION OF THE AUTOCEPHAL «ORTHODOX CHURCH IN POLAND» IN VOLYN IN THE 20-30'S OF THE 20TH CENTURY

Abstract. The purpose of the article: to analyze the movement for the Ukrainianization of the autocephalous «Orthodox Church in Poland» in Volyn. **The research methodology** is grounded on the principles developed by the “Annals” school, in particular, objectivity in judgments about the past, the desire to understand the mentality of social groups of that time, first of all the clergy, the specifics of their relationships. In the process of research, the methods of analysis and synthesis, as well as chronological, comparative and descriptive methods were applied. **The scientific novelty** of the obtained results consist in the deepening of the understanding of the national identification of the clergy and believers in Volyn, the evolution of the Ukrainian church movement in Poland in the 20's and 30's of the 20th century in Volyn, based on the archival and published sources. **Conclusions.** In the conditions of Polish statehood, the clergy of the Orthodox Volyn Diocese developed in the direction of national self-identification. During this period, the intellectual level of the priests grew, as did their desire for the Ukrainianization of their own church. In Volyn, the idea of Ukrainianization of the Orthodox Church had support among believers, the public, and most importantly, the clergy and hierarchy, who actively implemented it. Therefore, Volyn appears as a center where the Ukrainian church movement is born and begins to strengthen. It was distinguished by the growth of national consciousness of Ukrainians and significant achievements in the Ukrainianization of the Orthodox Church in Volyn, which was part of the Orthodox Church in Poland. The movement for Ukrainianization was aimed at conducting liturgies and church administration in the Ukrainian language, teaching religion in schools in the Ukrainian language, translating liturgical literature into the Ukrainian language, consecrating Ukrainian bishops, separating all Ukrainian parishes into a separate diocese

headed by a Ukrainian bishop, etc. The Ukrainian church movement in Volyn helped preserve the identity of the Ukrainian people in the conditions of Polish statehood.

Key words: *Volyn, Volyn Diocese, Poland, Orthodox Church in Poland, Ukrainianization of the Church.*

Постановка проблеми. ХХ ст. характеризується складними процесами в політичному та суспільному житті країн Європи. Складність цього періоду зумовлена розпадом світових імперій, війнами, протистояннями, загостренні національних почуттів народів. Питання української національної ідентичності гостро постало і у відновленій Польській державі. До складу Польщі ввійшли українські землі, зокрема території західної і центральної Волині. Населення Волині переважною більшістю було православне, тому гостро виникає питання організації церковного життя в цьому регіоні та у всій державі. Наслідком впорядкування життя православних вірян у ІІ Речі Посполитій стала автокефальна «Православна церква в Польщі». В її юрисдикційних межах почав розгортатися рух за українізацію церковного життя на території Волині.

Аналіз джерел та останні дослідження. Польська історіографія значно сприяла збільшенню аналізу польсько-українських взаємовідносин у період 1920-30 рр., включаючи релігійну галузь, про що свідчать праці А. Міроновича, М. Пап'єжинської-Турек. Окремо варто зазначити дослідника А. Міроновича, котрий у своїх працях приділяє велику увагу об'єктивному аналізу подій, що відбувалися у церковно-національних процесах на території ІІ Речі Посполитої.

Український чинник у процесі становлення «Православної церкви в Польщі» у міжвоєнний період найбільш змістовно досліджено В. Борщевичем та І. Власовським. Також варто відзначити, що В. Борщевич, О. Купранець та Б. Савчук приділили велику наукову увагу до церковного життя саме Волинського краю, а І. Власовський дотикався до релігійного життя Волині в контексті загальноукраїнського церковно-національного руху. У доробку інших українських дослідників це питання є обговорюваним, але сама проблема висвітлена фрагментарно.

Багатою на аналітичні статті та факти, церковну полеміку була преса того часу, а саме: «Українська нива», «Церква і нарід», «Громада», «Рідна церква», «Вестник Православной митрополии в Польше» тощо.

Мета статті: проаналізувати рух за українізацію автокефальної «Православної церкви в Польщі» на Волині.

Виклад основного матеріалу. Унаслідок Ризького мирного договору 18 березня 1921 р. волинські землі опинились у складі відновленої Польщі. У цей час національна свідомість волинян була на великому піднесенні, тому з'являється церковний рух, який був спрямований на українізацію та демократизацію церковно-релігійного життя та вибудовування в православній церкві засад соборноправності.

М. Пап'єжинська-Турек зазначала про виникнення церковного руху, що він «у православній церкві сформувався з історичного досвіду, котрий, з одного боку, відчував на собі русифікаційний та асиміляційний впливи цієї Церкви, з іншого – наслідки багатосотлітнього сусідства з усім польським і католицьким. Виріс рух цей через відродження суспільної свідомості із потреби пошуку національної ідентичності» (Papierzyńska-Turek, 1989, с. 206).

Слід зазначити, що російська спільнота мала іншу думку та вважала, що на Волині церква штучно відірвалась від Російської православної церкви, а саме: «стала об'єктом для усіляких експериментів не тільки з боку урядової влади, а й навіть окремих національних меншинських угруповань. Тут головний вплив мали українці, прагнути, аби церква стала засобом національно-політичної боротьби» (Papierzyńska-Turek, 1989, с. 4).

В православній церкві на території Польщі в ці роки характерною рисою національно-церковного руху було те, що сили, спрямовані на його розповсюдження, надходили переважно із міст. У містах гуртувалась українська інтелігенція та створювались значні осередки українських політичних партій і «Просвіти». Разом із тим, українізація церкви здійснювалась дуже важко, оскільки цій справі духовенство, свідомість якого сформувалося за часів Російської імперії, чинило опір, а ще у містах було багато російськомовних православних, котрі абсолютно не сприймали ідею українізації церкви.

Цей рух був особливо активним Волині. Місцеві діячі взяли на себе організацію українського церковного руху на цих землях, а саме: задоволення потреб населення, формування соціальної бази для здійснення відповідних політико-церковних концепцій. Український церковний рух зосереджувався в таких містах, як Луцьк (Луцьке братство), Крем'янець (семинарія), Володимир-Волинський, Береста. Централізованого управління цим процесом не відбувалось (Борщевич, 2000, с. 29).

На противагу цій позиції ієрархії, від початку існування «Православної церкви в Польщі» до Другої світової війни, існував рух за українізацію церкви ґрунтуючись на тому, що українці становили більшість вірних церкви (Papierzyńska-Turek 1989, с. 80).

Діяльність українців у межах «Православної церкви в Польщі» була пов'язана з розвитком їхньої національної свідомості. На важливості релігійної приналежності наголошували й ідеологи українського націоналізму, які залежно від сфери діяльності розглядали православну чи греко-католицьку церкву як потенційний державотворчий чинник. Рідше звучали голоси про об'єднання українців в одній Церкві (Papierzyńska-Turek 1989, с. 81). Православні самостійники розглядали незалежність Польської церкви як можливість перетворити православну церкву на національну інституцію. Вони вважали за необхідне втілити в життя ці плани щодо проведення реформ у внутрішній структурі Церкви, бажаючи, перш за все, підвищити роль мирян у її діяльності (Mironowicz, 2001, с. 73).

Волинська єпархія – найбільша в Польщі стосовно числа православних вірян, що становили, на 1921 р., 74,2% населення стала осередком українсь-

кого національно-церковного руху. У 1921 р., за даними Волинського воеводського управління нараховувалося 799 православних парафій (Борщевич, 2000, с. 337). Саме тому на Волині починав зароджуватись та міцніти український церковний рух. Його основними вимогами було навчання релігії в школах українською мовою, переклад богослужбових книг українською мовою, висвячення єпископів-українців, запровадження української мови до літургій та церковної адміністрації, виділення усіх українських парафій в окрему єпархію на чолі з єпископом українцем тощо.

Незважаючи на те, що у перші післявоєнні роки, у більшості парафій і єпархіальних управлінь були священнослужителі старої російської школи, у волинському православ'ї все ж були парафії, де ієрархи церкви розуміли необхідність наближення її до духовних потреб української пастви. Першим моментом висловлення вимог в українському дусі реформи Польської автокефальної православної церкви вважається з'їзд мирян і духовенства Волинської єпархії, який відбувся з 3 по 11 жовтня 1921 р. З'їзд вимагав поступового запровадження української мови в богослужбову практику, а перед цим – запровадження вживання української мови церковнослов'янської мови натомість загальноприйнятої російської (Papierzyńska-Turek, 1989, с. 208).

Єпископ Кременецький Діонісій був почесним головою з'їзду, який займав проурядову позицію (Борщевич, 2000, с. 362), практичним керівником – протоієрей Никанор Абрамович. Були також присутні церковне духовенство, яке мало великий авторитет, почаївський архімандрит Дамаскін, Олексій Громадський, Петро Табінський, учитель Михайло Кибалюк. Було обговорено питання ведення богослужінь інших церковних потреб українською мовою. Отець Никанор Абрамович, на знак схвального ставлення до українізації церкви, відправив богослужіння українською мовою в Троїцькому соборі. Митрополит Георгій 16 червня 1922 р. висловив свою згоду, але в обмеженому масштабі: українська мова мала вживатися лише в зацікавлених парафіях Волині. Вживання української мови, через прохання парафіян і за згодою відповідного єпископа, могло бути можливим на всій території юрисдикції Польської церкви з використанням перекладів богослужінь, зроблених у 1918 р. І. Огієнком. Те саме стосувалося проповідей та організації уроків Закону Божого українською мовою у парафіях (Mironowicz, 2000, с. 52). Православні єпископи сподівалися що таким чином перешкоджають місіонерській діяльності греко-католицької церкви на Волині.

У сан митрополита в 1923 р. було возведено архієпископа волинського Діонісія, який пізніше зайняв неоднозначну позицію відносно українського церковно-релігійного руху. Після проведення почаївського з'їзду, український церковний рух, який все ще не мав єдиного координаційного центру, міцнів і з ним мусили рахуватись.

Важливу роль у національно-церковного русі відіграла українська громадська організація «Просвіта». Ще в 1920 р. до єпископа Діонісія зверталася Рада товариства з проханням проводити богослужіння в Луцькому со-

борі українською вимовою старослов'янських літургійних текстів і виголошувати проповіді українською мовою (Савчук, 1996, с. 84).

На засіданні Синоду 3 вересня 1924 р. розглядалось питання про допущення мови населення у богослужіннях. Внаслідок предметного обговорення, прийнято рішення дозволити використання в тих богослужбових чинах, текст яких затверджено вищою владою церкви і в тих парафіях де цього забажають парафіяни, української, білоруської, чеської та польської мов (АМР), R-VI – 1A. 261 s.).

Зрусифіковане духовенство ігнорувало прийняті ухвали, тому дуже повільно впроваджувалось в церковне життя. Також, польський уряд не підтримував таких впроваджень. 3 листа до Волинського воеводи, від 23 вересня 1925 р., видно що міністр віросповідань зовсім не підтримував рішення Синоду: «Державні власті не мають прихильно ставитись до українізації православного життя на Волині. Українізація православної церкви призводить до відділення волинського православ'я від іншого православ'я в Польщі, загрожує з'єднанням волинського православ'я з національною Київською церквою, зменшує роль центральної духовної влади у Варшаві» (Борщевич, 2000, с. 25).

У 20-х рр. при владі Другої Речі Посполитої перебувала партія ендеків, яка провадила політику національної асиміляції. Варшавський уряд основну увагу зосереджував на організаційному змісті Православної церкви в Польщі та її відокремленні від московського центру. Саме тому, вивчалось і відбиралось православне духовенство, яке підтримувало владу та нову церковну політику. У травні 1926 р. відбувся переворот, який започаткував нову церковну політику польської влади на Волині. Лідер Полщі Юзеф Пілсудський дав згоду на заснування Прометейської ліги, до якої увійшли представники народів, поневолених Союзом із метою протиставлення експансіоністським планам Радянського Союзу. Уряд Варшави був змушений піти на певні поступки у внутрішній політиці. Особливо, у відповідь на політичне співробітництво українців на Волині, їм було дозволено проводити процес розмовлення де-московізації церкви регіону. (Кучерепа, 2001, с. 98). Так у 1926 р. у Варшаві почалось видання газети «Українська нива», яка належала органу Волинського Українського об'єднання (ВУО).

У центрі церковно-релігійного життя Волині того часу опинився голова Володимирської «Просвіти», видатний громадський діяч Арсен Річинський. З 1924 р. він був редактором першого українського видання в Польщі «На Варті», яке боролось за звільнення православної церкви на українських землях від московського впливу. Свідома українська спільнота та діячі гуртується навколо Арсена Річинського.

26 вересня 1926 р. у Рівному проходить з'їзд українських культурно-освітніх організацій Волині, в якому брали участь представники Галичини, Холмщини, Полісся. Арсен Річинський на цьому з'їзді порушив питання церковних справ, після чого було укладено та передано митрополиту Діонісію меморіал із вимогами щодо українізації церковного життя на Волині (Свинчук, 1999, с. 172).

А. Річинський, після Рівенського з'їзду, висунув пропозицію провести в Луцьку український з'їзд. У зв'язку зі зміною у політиці польського уряду, після травневого перевороту маршала Пілсудського, реалізація такої ідеї була реальною. І. Власовський зазначав, що з приходом до влади маршала Пілсудського, політика польського уряду у справах православної церкви сприяла українському церковно-православному рухові в його боротьбі за звільнення православ'я від російського впливу в Польщі. (Власовський, 1998, с. 52).

До міністра віросповідань звернулась делегація від українського православного населення Волині із проханням про надання дозволу на проведення з'їзду (Мартирологія українських церков с. 40). З таким проханням звернулись і до митрополита Діонісія.

На початку лютого 1927 р. у Варшаві, було отримано дозвіл від уряду. Ієрархи Православної церкви були налякані ідеєю скликання такого з'їзду, тому керівництво церкви розпочало активну кампанію проти організаторів, використовуючи тиск та погрози.

У лютому 1927 р., зважаючи на загострення ситуації, Синод ухвалив постанову про провести плебісцит з метою з'ясування ставлення населення до церковно-слов'янської мови у громадах. Так, «Рідна церква» повідомляла, що в м. Рівному, протоієрей Рогальський змушував духовенство свого деканату підписувати завчасно підготовлене ним прохання про недопущення українізації церкви. І благочинний Концевич у м. Турійську також агітував духовенство висловитися проти українізації, але частина священників на це не погодилася (Рідна церква, 1927, с. 8). Подібні приклади дають можливість зрозуміти, наскільки об'єктивними могли бути результати плебісциту.

Керівництво церкви не могло задовольнитися спробами довести те, що сам народ не виявляє бажання українізувати літургії. Усвідомлюючи те, що український церковний з'їзд може об'єктивно відобразити погляди громадськості з даного питання, ієрархія вдалася до більш рішучих кроків. 26 лютого 1927 р., Синод, на своєму засіданні прийняв рішення про те, що програма Луцького з'їзду виходить за межі компетенції аналогічних з'їздів, а склад не відповідає його завданням та меті. Синод визначив запланований з'їзд за «непотрібний і недоцільний із точки зору церкви» Всьому духовенству Православної церкви в Польщі було наказано не приймати участі у тому з'їзді «під страхом канонічної відповідальності» (Власовський, 1998, с. 8).

Незважаючи на це, ідея з'їзду привернула увагу української громадськості. При повітових Просвітах почали формуватись церковні комітети, які розповсюджували по Волині відозви до населення, закликаючи підтримати з'їзд.

Розпочалась широка агітаційна кампанія з'їзду. Агітатори розповсюджували листівки серед населення, в яких закликали парафіян вислати на з'їзд делегатів від кожного села, надаючи їм письмові повноваження, підписані мешканцями села.

25 березня було проведено нараду, на якій прийнято рішення провести повторний плебісцит серед українського населення, метою якого було вияв-

лення ставлення церковного люду до української мови богослужінь. Ці розроблені і розповсюджені тексти заяв повинні були підписати всі віряни, які підтримують рух за українізацію церкви.

Такі звернення надійшли з Волинської єпархії з 572 сіл; малі села надіслали від 40 до 70 підписів дорослих громадян, більші – близько 300 підписів – засвідчує І. Власовський (Власовський, 1998, с. 52).

Проте, ці заяви не охопили всі села єпархії і там, де вони надходили, часто прихильники українізації стикалися із пасивним або ворожим відношенням із боку духовенства. Таким чином, можна вважати, що результати плебісциту були не зовсім повними, але зазначені вище числа чітко демонструють активізацію українського церковного руху.

5 червня 1927 р. з'їзд, незважаючи на перешкоди, розпочав роботу. На ньому були відсутні представники духовної влади, тому він називався «з'їзду мирян-українців у церковних справах». На з'їзді були присутні 484 делегати з Холмщини, Волині та Полісся, 8 представників Сенату та Сейму, 22 представників від політичних партій і громадських організацій, які діяли на Волині, запрошені учасники та група журналістів (Кучепа, 2001, с. 47).

До розгляду на засіданні було представлено 8 питань, що торкалися церковно-релігійного життя українців у Польщі.

Були прийняті резолюції на підставі відповідних доповідей, в яких представники української громадськості домагалися: «...на тих землях, де проживає українське населення, мовою православного богослужіння повинна бути тільки українська мова»; призначити, на землях де переважає українська людність, єпископів-українців на три єпископські кафедри; українізувати діловодство православної церкви; відсторонити з посад особи духовенства, що потрапили в компрометацію, і назначити на їхні місця відповідних осіб, які при призначенні повинні продемонструвати перед комісією володіння українською мовою; виділити кошти на видання богослужбових книг та переклади релігійної літератури; задовольняти, без відтягувань і відмовок вимоги парафіян про здійснення богослужінь українською мовою; навчання українських дітей проводити рідною мовою (Савчук, 1996, с. 56).

Під час роботи Луцького з'їзду між поглядами делегатів спостерігалось деяке розмежування. Радикальні погляди мали послі Сейму С. Підгірський та С. Козіцький. Вони хотіли вирішити питання українізації церкви та вважали за необхідне, що у випадку коли церковна влада не виконає вимог з'їзду, буде розірвано відносини з митрополитом і священним Синодом. Але їхню позицію не сприйняли учасники з'їзду. Члени президії підкреслювали, що прибічників українізації ще не багато. Більшість православних українців ще займають ворожу, по відношенню до українізації, позицію. Тому президія ради делегатам рухатись до українізації православної церкви лише шляхом пропаганди цієї ідеї серед населення (Борщевич, 2000, с. 207).

Виконавчим органом з'їзду було сформовано Український церковний комітет на чолі з А. Річинським. Його діяльністю було розміщення статей

у пресі, розповсюдження серед населення листівок та комунікатів із повідомленнями про ситуацію у Православній церкві, заклики до боротьби за українізацію церковно-релігійного життя.

16-17 червня 1927 р. у Почаєві, у відповідь на діяльність представників українського церковного руху, митрополит Діонісій зібрав альтернативний з'їзд православних повітових протоієреїв всієї єпархії та кандидатів від парафій із проросійськими поглядами. Цей з'їзд зайняв відкрито вороже ставлення до рішень Луцького з'їзду. Було висунуто вимоги, в яких підкреслювалось, що мовою літургій повинна бути виключно церковно-слов'янська мова. Від митрополита Діонісія делегати вимагали звернення до громадян із відозвою стосовно припинення українізацію богослужінь (AMP, R-VI – 1A. 483, с. 229).

Рішення, ухвалені на Почаївському з'їзді, викликали загальне невдоволення серед українського населення та подальше погіршення відносин із ієрархією.

Проте, відкритого конфлікту між прихильниками українізації та її противниками не виникло, оскільки український рух вирішив не протидіяти церковній ієрархії, особливо в час коли католицька церква подала низку позовів проти Православної церкви в Польщі, вимагаючи передачі кількох сотень храмів. Виразом усунення взаємних розбіжностей усередині Польської церкви стало призначення А. Річинського членом Митрополичої Ради. Водночас, митрополитом Діонісієм (Валединським) було відновлено дозвіл на використання української мови в тих парафіях, які виявили до цього інтерес. Традиційна вимога хіротонії українського єпископа, досі не реалізована, була повторена в публікаціях Українського церковного комітету. На сан єпископа Волинського та його єпископа-помічника були запропоновані архимандрити Антоній (Марценко) та Полікарп (Сікорський). Проте Варшавський митрополит відхилив обидві ці кандидатури (Papierzyńska-Turek, 1989, с. 217-219).

У цей час Український церковний комітет не припиняв свою діяльність, вів пропаганду серед мирян, проводив повітові та окружні церковні з'їзди. Так, 6 листопада 1927 р. у Володимирі Волинському відбувся повітовий церковно-народний з'їзд. У ньому брали участь понад 260 делегатів, кореспонденти, гості, представники адміністративної влад. Робота з'їзду була завершена прийняттям резолюцій, які були продовженням до постанов Луцького з'їзду.

Реагуючи на діяльність українців, митрополит Діонісій, після узгодження з Синодом, у грудні 1927 р. покликав до себе представників Комітету, де схилив їх до припинення діяльності. Митрополит навіть попереджав про можливість відлучення від церкви його членів (Власовський, 1998, с. 56).

1 липня 1928 р. відбулась конференція у митрополита за участю представників Церковного комітету яка була більш плідною для українців. Між церковною владою та Комітетом на цій конференції було прийняті деякі узгодження. У наслідок цього 1 серпня 1928 р. Митрополит оприлюднив звернення до православного населення в якому вказував, що він не бачить жодних перешкод для проведення літургій українською мовою якщо населення вира-

жає бажання, але наголошував, що українізацію не слід впроваджувати там, де не існує щодо того згоди парафіян (Mięonowicz, 2001, с. 218).

Однак, у грудні 1928 р. Арсенія Річинського було виведено з Митрополічної Ради, а потім виключено з церкви за непослух її ієрархам. Це рішення, оголошене на Соборі в Луцьку, викликало велике обурення в українських колах. У межах протесту деякі з них направили скаргу Константинопольському патріарху з вимогою втрутитися у вирішення конфлікту (Савчук, 1996, с. 104). Конфлікт знову вдалося вирішити і в 1930 р. А. Річинський був знову прийнятий до Церкви.

Разом із тим, польська влада вирішує ліквідувати Комітет. Волинський воевода, за розпорядженням з Варшави, влітку 1928 р., видав наказ про закриття Церковного комітету.

На думку І. Власовського однією з основних причин зміни ставлення уряду до Церковного комітету був меморіал, який він направив до Всесвітньої християнської конференції в Лозанні. У меморіалі досить різко описувалася ситуація православ'я в Польщі, і цей меморіал «далеко не був актом дипломатичної вмілості» (Власовський, 1998, с. 57).

Організуючи участь митрополита Діонісія у цій конференції, польська влада мала на меті закріпити автокефалію Православної церкви в Польщі в очах православного світу та підвищити престиж польської держави.

Наказ воеводи про ліквідацію Церковного комітету не зупинив українського церковного руху, а навпаки він охоплював дедалі більше парафій і бурхливо обговорювався в періодичній пресі. Широкого розголосу набули бурхливі події у Володимирі, що були спричинені спробами прибічників церковно-слов'янської мови в богослужіннях повернути собі Свято-Успенський собор, який було українізовано володимирчанами в 1925 р.

Володимир на той час був центром національно-релігійного життя. 8 квітня 1927 р в «Українській ниві» опубліковано лист парафіян собору м. Володимир, який було складено під час парафіяльного зібрання 20 березня 1927 року. Українці з Володимира висловлювали свій протест проти передачі собору для служби літургії слов'янською мовою, покликаючись на рішення Синоду від 3 вересня 1924 р., яке дозволяло українське богослужіння (Українська нива, 1927, с. 4).

Конфлікт загострювався, що змусило володимирчан звернутись за справедливістю до уряду та до вищої церковної влади. Від парафіян володимирського собору була зібрана делегація, яка відвідала міністра віросповідань Добруцького і подала йому декларацію із 1500 підписами парафіян головного собору Володимира для Синоду, в якій парафіяни домагалися української відправи богослужінь. Їх було відправлено і до митрополита, але делегатів митрополит так і не прийняв (Українська нива, 1928, с. 3).

Процеси українізації вплинули і на Христо-Воздвиженську церкву в м. Ковель. Поміщик протоіерей Левицький відмовляв парафіянам у веденні богослужінь українською мовою, навіть після численних прохань до нього в цьому питанні. Замість цього, протоіерей Левицький написав протест ми-

трополиту Діонісію щодо українізації церкви та намагався змусити парафіян підписувати його, навіть не надаючи їм можливості ознайомитися зі змістом (Українська нива, 1929, с. 3-4) У 1927 р. у м. Крем'янці Волинська духовна семінарія, ректором якої став о. П. Табінський, мала проукраїнський курс. Семінарія, незважаючи на обмеження у діяльності, готувала національно свідомих душпастирів. У Варшавському університеті, на богословському факультеті, вищу освіту здобували волинські священники.

Отже, український національно-релігійний рух охопив широкі верстви православного українського населення і не був справою лише передових громадських діячів. Але було дуже мало українського духовенства, яке зважало на вимоги парафіян і тому, національно-релігійний рух полягав у боротьбі з проросійським духовенством та невеликими групами вірян, які його підтримували. На нараді в українських церковних справах, яка відбулась 22 серпня 1928 р., митрополит Діонісій ствердив, що перехід до української мови літургій у парафіях має відбуватися лише за умови, «єдиномушия», тобто, коли всі парафіяни без винятку цього прагнуть (Власовський, 1998, с. 60-61). Через таку позицію митрополита знову виникло загострення стосунків і призвело до розриву А. Річинського з церковною владою. Тому, у листопаді 1928 р. він повідомив про своє відступлення з Митрополичої ради, пояснивши своє рішення так: «...українські церковні представники в липні 1928 р. відгукнулися на заклик митрополита Діонісія до угоди, виражаючи відданість православ'ю. Вони лише висловили умову, що церковна влада прикладе необхідні зусилля для поліпшення нашого церковно-громадського життя. На жаль, вища церковна ієрархія не виконала жодних зобов'язань, а навпаки, проявила тенденцію залишити стагус-кво. Вона продовжила систему протекціонізму та висмоктування церковного майна, фактично скасувала соборницький принцип у церкві, утримує висвячення українських єпископів і практикує колишню політику русифікації...» (Українська нива, 1928, с. 3).

У відповідь на це, на засіданні 15 квітня 1929 р. Священний Синод піддав А. Річинського анафемі «за ворожу і шкідливу для Православної церкви діяльність». Цей синодальний акт викликав масове обурення громадянства, яке стало звертатися з меморіалами та листами протесту до церковної ієрархії. Так, І. Власовський у «Відкритому листі» звернувся до митрополита Діонісія, в якому зазначав, що А. Річинського, «як провідника українського церковного руху», відлучено від церкви. Власовський вказує на неправомірність і аморальність синодальної постанови, покликаючись на низку фактів, які це стверджують (Власовський, 1998, с. 64).

Варто зазначити, що серед провідників руху, у цей час, переважала орієнтація на Українську автокефальну православну церкву та її ідеологію митрополита Василя (Липківського). Луцький з'їзд 1927 р. показав, що для того, щоб національно-церковний рух продовжив своє існування він повинен еволюціонувати. Після радикальної зміни керівництва руху, на початку 30-х рр. з'явилися можливості розмосковлення церкви.

Нові лідери руху не дали згоду до приєднання православних краю до Української автокефальної православної церкви митрополита Василя (Липківського), а зосередились на здобутті «внутрішньої автокефалії». Це свідчить про те, що, українці погодились на існуючий статус Православної церкви в Польщі, але, натомість, активізували церковно-громадське життя: запроваджували українізацію богослужінь, проводили дерусифікацію духовних навчальних закладів (Лотоцький, 1999, с. 374).

У 1932 р., під тиском місцевої влади, було висвячено в єпископи українця, а через два роки також українець Олексій (Громадський) посів кафедру правлячого волинського архієрея. З 1928 по 1938 рр. саме волинський воевода Г. Юзевський був втілювачем державної політики на Волині. Внутрішня політика Польщі у другій половині 30-х рр. змінюється і тому волинська церковна політика також зазнала змін. З цього періоду польсько-українська співпраця була припинена державною владою (Борщевич, 2000, с. 169).

Активну роль у розвитку національного православ'я на Волині відіграли українські освітньо-політичні та церковно-громадські організації. Найбільший вплив на оновлення духовного життя регіону у 20-х - на початку 30-х рр. здійснила «Просвіта». Потім першість у дерусифікації взяли помірковані організації. Українські посли та сенатори з Української парламентської репрезентації Волині стали захисниками національних інтересів волинян. У 1931 р. групою політичних діячів Волині було ініційовано створення Товариства ім. Петра Могили. Воно і взяло на себе вирішальну роль у церковно-громадському житті регіону. Саме це Товариство утримувало резиденцію Луцького єпископа, виступало з меморандумами за відновлення Луцького братства, перекладало і видавало церковно-громадські часописи та богословську літературу за посередництвом богословської комісії українською мовою (Дубровський 1971, с. 74).

Найбільших здобутків національно-церковний рух на Волині досяг у першій половині 30-х рр. при підтримці польської влади. Після смерті Ю. Пілсудського та зміні внутрішньо-політичного курсу Другої Речі Посполитої, православні волиняни зосередились на захисті вже ними здобутого. Ці події були завершальними для розгортання українського національно-релігійного руху у період 20-30-х рр. ХХ століття. Він відзначився зростанням національної свідомості українців і значними здобутками у справі українізації православної церкви на Волині.

Уже у другій половині 30-х рр. у відправах у 2/3 храмів краю повністю чи частково вживалась українська мова. Внутрішньоєпархіальне діловодство та листування також здійснювалось українською мовою. Викладання Закону Божого в школах велось українською мовою, що стало важливим здобутком. Формування основ українського єпископату та підготовка національно свідомого духовенства було досягненням міжвоєнного періоду. Для організації канонічної ієрархії української церкви стало важливим створення єпископського мінімуму на Волині. Започаткують національний єпископат луцький віка-

рій Полікарп (Сікорський) та правлячий волинський архієрей із 1934 р. Олексій (Громадський), на яких покладались надії як на ієрархів-українців (Борщевич, 2000, с. 276). Були досягнення у перекладі та виданні богословської літератури українською мовою, розвитку волинської церковної преси.

Висновки. Основи відродження української православної церкви на Волині було закладено у міжвоєнний період. В умовах польської державності, духовенство православної Волинської єпархії розвивалось у напрямку національної самоідентифікації. У цей період зростав інтелектуальний рівень священників, їхнє прагнення до українізації власної церкви. На Волині ідея українізації православної церкви мала підтримку серед віруючих, громадськості і, найголовніше духовенства та ієрархії, які активно її втілювали. Тому Волинь і постає як осередок, де зароджується та починає міцніти український церковний рух. Він був спрямований до звершення літургій та ведення церковної адміністрації українською мовою, навчання релігії в школах українською мовою, переклад богослужбової літератури на українську мову, висвячення єпископів-українців, виділення в окрему єпархію всіх українських парафій на чолі з українцем єпископом та ін.

Список використаних джерел і літератури:

Борщевич, В. (2000). Політика Другої Речі Посполитої щодо Української Православної церкви на Волині. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*: зб. наук. пр., (7). Львів, 362-371.

Борщевич, В. (2000). *Українське церковне відродження на Волині (20-40 рр. XX ст.)*: монограф. Луцьк: Ред.-вид. відділ «Вежа» Волинського державного університету ім. Лесі Українки, 254 с.

Власовський, І. (1998). *Нарис історії Української Православної Церкви* (у 4 т., Т. IV. Кн. II). Київ: Вид. УПЦ КП, 416 с.

Дубровський, А. (1971). *Православна Церква в Польщі*. Київ: Либідь, 96 с.

Зінкевич, О. & Воронин, О. (упоряд., ред.). *Мартирологія Українських Церков*: Документи, матеріали. (1987). (у 4 т. Т. 1. Українська православна церква). Торонто-Балтимор: Смолоскип, 1208 с.

Комунікат № 4 про проведення плебісциту. (1927). *Часопис Рідна церква*, (2, лютий). Володимир, 8-9.

Купранець, О. (1974). *Православна Церква в міжвоєнній Польщі 1918-1939 рр.* Рим: ОО Василіани, 236 с.

Кучерепа, М. & Давидюк, Р. П. (2001). *Волинське українське об'єднання (1931-1939)*: монограф. Луцьк: Вид. «Надстир'я», 429 с.

Лист парафіяльного зібрання Свято-Успенського собору м. Володимир. (1927). *Українська нива*. Варшава, 8 квітня, 4.

Лотоцький, О. (1999). Автокефалія. Нарис Історії Автокефальних Церков (у 2 т. Т. II). Київ: Вид. УПЦ КП, 560 с.

Прот. Левицький. (1929). Протест митрополиту Діонісію щодо українізації Церкви. *Українська нива*. Варшава, 15 червня, 3-4.

Річинський, А. *Критичний розгляд постанови Священного Синоду про заборону Українського церковного з'їзду*. Варшава: Вид. «Дім преси», 1927. 8 с.

- Річинський, А.** (1928). Про вихід із Митрополичої ради. *Українська нива*. Варшава, 16 грудня, 3.
- Савчук, Б.** (1996). *Волинська «Просвіта»*. Рівне: Ліста, 154 с.
- Свинчук, А. (1999). Церковно-релігійна політика польського уряду щодо Волині у 30-х роках ХХ ст. *Науковий вісник ВДУ ім. Лесі Українки. Історичні науки*. Вип. 5. 83-86. Archiwum Metropolji Prawosławnej (AMP), R-VI – 1A. 483 s.
- Mironowicz, A.** (2005). *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 390 s.
- Papierzyńska-Turek, M.** (1989). *Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia 1918-1939*. Warszawa, 482 s.

References:

- Borshcheych, V.** (2000). Polityka Druhoi Rechi Pospolytoi shchodo Ukrainskoi Pravoslavnoi tserkvy na Volyni [The policy of the Second Polish-Lithuanian Commonwealth regarding the Ukrainian Orthodox Church in Volyn]. *Ukraina: kulturna spadshchyna, nationalna svidomist, derzhavnist*: zb. nauk. pr., (7). Lviv, 362-371. [in Ukrainian].
- Borshcheych, V.** (2000). *Ukrainske tserkovne vidrozhennia na Volyni (20-40 rr. XX st.)* [Ukrainian church revival in Volyn (20-40's of the XX century)]: monohraf. Lutsk: Red.-vyd. vid-dil «Vezha» Volynskoho derzhavnogo universytetu im. Lesi Ukrainky, 254 p. [in Ukrainian].
- Vlasovskyi, I.** (1998). *Narys istorii Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy* [Essay on the history of the Ukrainian Orthodox Church]: (Vol. IV. Kn. II). Kyiv: Vyd. UPTs KP, 416 p. [in Ukrainian].
- Dubpovskiy, A.** (1971). *Pravoslavna Tserkva v Polishchi* [Orthodox Church in Poland]. Kyiv: Lubid, 96 p. [in Ukrainian].
- Zinkevych, O. & Voronyn, O.** (upopyad., ped.). *Martypolohiya Ukrayins'kykh Tserkov: Dokumenty, materialy* [Martyrology of Ukrainian Churches: Documents, materials]. (1987). (Vol.1. Ukrayins'ka pravoslavna tserkva). Toponto-Baltymop: Smoloskyp, 1208 s. [in Ukrainian].
- Komunikat № 4 pro provedennya plebistsytu plebistsytu [Communiqué No. 4 on holding a plebiscite]. (1927). *Chasopys Ridna tserkva*, (2, lyuty). Volodymyr, 8-9.
- Kupranets, O.** (1974). *Pravoslavna Tserkva v mizhvoienii Polishchi 1918-1939 rr.* [The Orthodox Church in interwar Poland in 1918-1939]. Rym: OO Vasyliany, 236 p. [in Ukrainian].
- Kucherepa, M. Davydiuk R. P.** (2001). *Volynske ukrainske obiednannia (1931-1939)* [Volyn Ukrainian Union (1931-1939)]: monohraf. Lutsk: Vyd. «Nadstyria», 288 p. [in Ukrainian].
- Lyst parafiyal'noho zibrannya Svyato-Uspens'koho soboru m. Volodymyr [Letter of the parish meeting of the Holy Assumption Cathedral of Volodymyr]. (1927). *Ukrainska niva*. Varshava. 8 kvitnia, 4. [in Ukrainian].
- Lototskyi, O.** (1999). *Avtokefaliia. Narys Istorii Avtokefalnykh Tserkov* [Autocephaly. Essay on the History of the Autocephalous Churches]. (Vol. II). Kyiv: Vyd. Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy Kyivskoho Patriarkhatu, 560 p. [in Ukrainian].
- Prot. Levytskyi.** (1929). Protest mytropolytu Dionisiuu shchodo ukrainizatsii Tserkvy [Protest to Metropolitan Dionysius regarding the Ukrainization of the Church]. *Ukrainska niva*. Varshava, 15 chervnia, 3-4.
- Richynskiy, A.** (1927). *Krytychnyi rozghliad postanovy Sviashchennoho Synodu pro zaboronu Ukrainskoho tserkovnoho zizdu* [Critical consideration of the resolution of the Holy Synod on the ban of the Ukrainian Church Congress]. Varshava: Vyd. "Dim presy", 8 p.

Richynskiy, A. (1928). Pro vykhid iz Mytropolychoi rady [On leaving the Metropolitan Council]. *Ukrainska nyva*. Varshava, 16 hrudnia, 3. [in Ukrainian].

Savchuk, B. (1996). *Volynska «Prosvita»* [Volyn "Prosvita"]. Rivne: Lista, 154 p. [in Ukrainian].

Svynchuk, A. (1999). Tserkovno-relihiina polityka polskoho uriadu shchodo Volyni u 30 rokakh XX st. [Church and religious policy of the Polish government regarding Volyn in the 1930's]. *Naukovyi visnyk Lesya Ukrainka VDU. Historical sciences*. Vol. 5. 83–86. [in Ukrainian].

Archiwum Metropolji Prawosławnej (AMP), R-VI – 1A. 483 p. [in Polish].

Mironowicz, A. (2005). *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 390 s. [in Polish].

Papierzyńska-Turek, M. (1989). *Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia 1918-1939*. Warszawa, 482 s. [in Polish].

Отримано: 07.03.2024

DOI 10.32626/2309-2254.2024-43.374-387

УДК 94(477)303.823.3:37.018.3«1947/53»

СМОЛЬНИЦЬКА Мирослава – кандидат історичних наук, старша наукова співробітниця відділу історії України другої половини ХХ століття Інституту історії України НАН України, вул. М. Грушевського, 4, м. Київ, індекс 01001, Україна (smol78@ukr.net)

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-0325-2735>

SMOLNITSKA Myroslava – Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher of the Department of History of Ukraine of the second half of the twentieth century, Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine, 4 Mykhailo Hrushevsky Street, Kyiv, index 01001, Ukraine (smol78@ukr.net)

БАРИШПОЛЕЦЬ (ЛОБОДА) Марина – кандидат історичних наук, старша наукова співробітниця відділу воєнно-історичних досліджень Інституту історії України НАН України, вул. М. Грушевського, 4, м. Київ, індекс 01001, Україна (maryna.loboda@gmail.com)

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-4317-9122>

BARYSHPOLETS (LOBODA) Maryna – Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher of the Department of Military Historical Research, Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine, 4 Mykhailo Hrushevsky Street, Kyiv, index 01001, Ukraine (maryna.loboda@gmail.com)

Бібліографічний опис статті: Смольницька, М., Барिशполець (Лобода), М. (2024). Практики управління сільським дитячим будинком у 1947-1953 рр.: локальний досвід. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (43), 374–387.

ПРАКТИКИ УПРАВЛІННЯ СІЛЬСЬКИМ ДИТЯЧИМ БУДИНКОМ У 1947-1953 рр.: ЛОКАЛЬНИЙ ДОСВІД

Анотація. *Мета дослідження* – на підставі аналізу висвітленої в архівних документах взаємодії адміністрації та персоналу Старинського дитячого будинку Бориспільського району Київської області, показати основні практики управління, що використовувалися в установі протягом 1947-1953 рр. **Методологія дослідження.** Наукові підходи базуються на застосуванні методів соціальної історії, історії повсякдення та мікроісторії. У т. ч. залучено загальнонаукові методи: аналіз, синтез, порівняння, систематизація, узагальнення. **Наукова новизна** полягає у поглибленому вивченні досвіду організації дитячого будинку. Досліджено локальні практики управління в ньому, що сприяє розширенню знань про структуру, процеси прийняття рішень, кадрову політику та повсякденну діяльність подібних закладів у складний для України період. **Висновки.** Старинський дитячий будинок був сформований у рік, коли мережа спеціальних дитячих установ Міністерства освіти в Київській області поповнилася на 29 закладів. Дитбудинок розмістили в тому з сіл району, інфраструктура й економічне становище якого, найкраще відповідало можливостям швидко задовольнити вихованців мінімумом обов'язкових потреб. Облаштуванням займався штат працівників з 18–20 осіб. Організація роботи здійснювалася з дотриманням стандартів, передбачених державними нормативними документами. Головним керівником установи був директор. Обсяг його повноважень включав: звітування за дотриманням законодавства перед представниками низки районних органів; налагодження взаємодії з іншими місцевими управліннями (керівництвом колгоспів, цукрового заводу, школи, сільської лікарні) та з державними інституціями обласного підпорядкування, включених у систему соціального захисту дітей-сиріт; формування штату, здатного якісно вирішувати поставлені завдання. Оскільки ситуація з підбору працівників була складною (висока плінність кадрів), директори практикували різні шляхи її вирішення: рекомендації, випробувальний термін, суміщення посад, заміна кваліфікованими кадрами з представників місцевої громади чи за запитом з районних інстанцій, тимчасовий перерозподіл обов'язків у межах колективу. Досвід управлінської діяльності в Старинському дитбудинку доповнює розуміння умов з якими доводилося стикатися адміністрації для забезпечення безперебійної роботи установи в умовах обмежених ресурсів та непередбачуваних обставин.

Ключові слова: дитячий будинок, діти, повсякдення, село, сироти, управління.

MANAGEMENT PRACTICES OF THE RURAL ORPHANAGE HOME IN 1947-1953: LOCAL EXPERIENCE

Abstract. *The purpose of the study* is to show the main management practices used in the institution in 1947-1953 based on the analysis of the interaction between the administration and the staff of the Starynsky Orphanage of the Boryspil district of the Kyiv region. **The research methodology.** The scientific approaches are based on applying the methods of social history, everyday history, and microhistory. It included the general scientific methods of analysis, synthesis, comparison, systematization, and generalization. **The scientific novelty** lies in an in-depth study of the experience of organizing an orphanage. Its local management practices were studied, contributing to expanding knowledge about the structure, decision-making processes, personnel policy, and daily activities of such institutions in a difficult period for Ukraine. **Conclusions.** The

Starynsky Orphanage was formed in the year when the network of special children's institutions of the Ministry of Education in the Kyiv region increased to 29 institutions. The orphanage was placed in one of the villages of the district, the infrastructure and economic situation of which best corresponded to the possibilities of quickly satisfying the pupils with a minimum of mandatory needs. A staff of 18-20 people was engaged in the arrangement. The work was organized in compliance with the standards stipulated by the state regulatory documents. The chief manager of the institution was the director. The scope of his powers included the following: reporting on compliance with legislation to representatives of a number of district bodies; establishment of cooperation with other local managers (management of collective farms, a sugar factory, a school, a rural hospital) and with state institutions of regional subordination, included in the system of social protection of orphans; formation of staff capable of qualitatively solving the assigned tasks. Since the situation with the selection of employees was difficult (high staff turnover), the directors practiced various ways of solving it: recommendations, a trial period, combining positions, replacement by qualified personnel from representatives of the local community, or at the request of district authorities, temporary redistribution of responsibilities within the team. The experience of management activities in the Starynsky Orphanage complements the understanding of the conditions the administration had to face to ensure the institution's smooth operation in conditions of limited resources and unpredictable circumstances.

Key words: *orphanage, children, everyday life, village, orphans, administration.*

Постановка проблеми. Одним з наслідків Другої світової війни для України було зростання чисельності неповнолітніх, які, через втрату сім'ї, стабільності, ресурсів потребували фізичного порятунку та соціалізації. Задля вирішення проблеми боротьби з безпритульністю, бездоглядністю та злочинністю неповнолітніх, починаючи вже з осені 1943 р., в Українській РСР здійснювалася низка заходів, у т. ч. з відновлення й розбудови мережі спеціалізованих установ – різного типу дитячих будинків. У повоєнні роки, коли складне повсякденне виживання в умовах відбудови зруйнованого господарства супроводжувалося голодом (1946-1947 рр.), депортаціями, репресіями, актуальність збільшення мережі дитячих установ (з огляду на статистику сирітства) залишалась на порядку денному.

Дитячі будинки, різного відомчого підпорядкування, створювались і в міській, і в сільській місцевостях. Їх чисельність і тривалість функціонування, з огляду на потреби, варіювались. Один з таких дитбудинків у 1947-1953 рр. діяв у с. Старе Бориспільського району Київської області. Вивчення досвіду організації установи на новому місці («з нуля»), і, відповідно, дослідження локальних практик управління в ній вбачається доцільним, оскільки сприятиме розширенню знань про структуру, процеси прийняття рішень, кадрову політику та повсякденну діяльність подібних закладів у складний для України період.

Аналіз джерел та останні дослідження. Тема боротьби з дитячою безпритульністю у період пізнього сталінізму висвітлена в низці праць українських науковців. Проте її потенціал містить багато неопрацьованих напрямів. Серед них – дослідження історії функціонування дитячого будинку (на-

приклад, Старинського) як окремої структури, та з'ясування особливостей управління ним у сільській місцевості в повоєнні роки.

Найчастіше факти з історії різних дитячих будинків у публікаціях наводились фрагментарно, як складові для загального аналізу. Так, Л. Лисиця дослідила низку питань з організації діяльності, кадрового забезпечення та умов утримання спеціальних дитячих установ, відповідно до типу та відомчого підпорядкування (Лисиця, 2021). Н. Касьянова фокусувала увагу на ситуації щодо влаштування дітей-сиріт, бездоглядних та безпритульних у Сталінській (Донецькій) та Ворошиловградській (Луганській) областях (Касьянова, 2011). І. Безлюдна ввела в обіг масив даних про кадровий склад дитбудинків (Безлюдна, 2023), та дитбудинки Київської області (Безлюдна, 2013). І. Власюк, Г. Стародубець вивчали діяльність дитячих будинків у Житомирській області (Власюк, Стародубець, 2021), Л. Дробіна – систему інституційного догляду в західних областях України (Дробіна, 2022).

Джерельну базу статті складають документи Архівного відділу Бориспільської райдержадміністрації Київської області. У фокусі заявленої теми основна інформація відображена в «Наказах директора...» з фонду 77 «Старинський дитячий будинок» (АВ Бориспільської РДА, ф. 77, оп. 1, спр. 1, 5–8, 10, 13). Враховано також матеріали фондів «Колгосп «Україна» с. Старе» (Ф. 149), «Районний відділ освіти» (Ф. 4), «Районний відділ здоров'я» (Ф. 8) та краєзнавчі публікації (Бориспільщина, 2013).

Мета статті – на підставі аналізу висвітленої в архівних документах взаємодії адміністрації та персоналу Старинського дитячого будинку Бориспільського району Київської області, показати основні практики управління, що використовувалися в установі впродовж 1947-1953 рр.

Виклад основного матеріалу. Мережа дитячих будинків у повоєнний період в Українській РСР була розгалуженою. Спеціальні дитячі установи поділялися на різні типи: за функціональним призначенням, відомчим підпорядкуванням (були підлеглими Наркоматам/Міністерствам освіти, охорони здоров'я, внутрішніх справ, соціального забезпечення тощо), особовим складом вихованців (Лисиця, 2021, с. 69, 190–191). Особливості їх роботи визначалися низкою нормативних документів.

Найбільш поширеними і масовими спеціальними установами для дітей сиріт і «соціальних сиріт» були дитбудинки Міністерства освіти та будинки дитини Міністерства охорони здоров'я (Лисиця, 2021, с. 70). Їх кількість у республіці в повоєнні роки характеризувалася динамікою зростання. Так, якщо в 1946 р. у Київській області працювало 34 дитбудинки, підвідомчих Міністерству освіти, то в 1947 р. – налічувалось 63 (Лисиця, 2021, с. 74).

Старинський дитячий будинок, був створений у Київській області в 1947 р. Він розташовувався в сільській місцевості та підпорядковувався Бориспільському районному відділу народної освіти (райвно). Основний контингент вихованців становили діти 7-15 років. У разі потрапляння сюди

дітей дошкільного віку, їх переводили у відповідний заклад для дошкільнят (АВ Бориспільської РДА, ф. 77, оп. 1, спр. 1, арк. 10; спр. 3, арк. 1–10).

Фактори, що визначали мотиви для створення дитбудинку у даному населеному пункті були прямим віддзеркаленням виконання районною владою державного завдання з реалізації заходів, спрямованих на забезпечення соціальної реабілітації найбільш вразливої верстви населення – дітей-сиріт і дітей-соціальних сиріт.

Оцінюючи вибір владою даного населеного пункту для організації дитячого будинку, припускаємо, що він не був випадковим. Подібний висновок прослідковується з аналізу даних про особливості соціально-економічного розвитку сіл Бориспільського району в повоєнні роки. Під час нацистської окупації та відступу в 1943 р. німецької армії, яка застосовувала тактику «випаленої землі», і м. Бориспіль, де «залишилося 10–20 відсотків уцілілих будинків», і багато сіл (Велика Олександрівка, Вороньків, Глибоке, Гнідин, Гологурів, Іванків, Любарці, Ревне та ін.) зазнали різних за масштабом руйнувань (Бориспільщина, 2013, с. 46, 56, 63, 81, 91, 96, 112, 131, 157, 245).

Старе було серед тих сіл району, які вціліли восени 1943 р. Завдяки місцевому партизанському загону його вдалося врятувати від спалення (Бориспільщина, 2013, с. 187). Крім того, воно вирізнялося своїм виробничим та соціальним потенціалом: діяли два колгоспи, цукровий завод, торф'яна артіль, школа, клуб, сільська лікарня, знаходилася гілка вузькоколійки до м. Бориспіль. Усе це забезпечувало можливості для швидкої реалізації такого проекту як заснування дитячого будинку. Найявність вищеперерахованих інституцій у громадському просторі села, імовірно, мали спростити керівництву новостворюваної установи процес оптимальної організації умов для виконання функцій, які регламентувалися нормативними документами державних органів.

Старинський дитбудинок знаходився на балансі держави. Підтвердженням державного фінансового та матеріального забезпечення, і, відповідно, контролю за рухом коштів та цільового використання різного виду надходжень є інформація з архівних документів. Окрім бухгалтерської документації (АВ Бориспільської РДА, ф. 77, оп. 1, спр. 4, 9, 11, 14) змістовними на предмет фінансової складової діяльності в закладі були накази директора. З них прослідковуємо такі дії: контролювання процедури формування платіжних відомостей на заробітну плату; створення ревізійної комісії (і з місцевих кадрів, і з залученням ревізорів районної фінустанови); направлення працівників у відрядження на бази постачання; нагляд за дотриманням вказівок про зміни в кошторисах на місячне харчування дітей відповідно до сезону тощо. (АВ Бориспільської РДА, ф. 77, оп. 1, спр. 1, арк. 6; спр. 15, арк. 1зв, 2–3).

Функціонування дитбудинку в с. Старе здійснювалося з дотриманням стандартизованих процедур та правил, як це вимагалось централізованим управлінням подібних інституцій. Зафіксовані дані щодо державного менеджменту хоч і малочисельні, проте дають уявлення під контролем яких

державних органів працював колектив та з ким узгоджував основні напрями роботи директор. Так, адміністрації доводилося виконувати вказівки республіканських Міністерства освіти та Міністерства здоров'я і, відповідно, регулярно взаємодіяти з Київським обласним відділом народної освіти (облвно) та з Бориспільським райвно, а також з Бориспільським районним відділом охорони здоров'я та Бориспільським районним фінансовим відділом.

Державний нагляд спрямовувався на додержання законодавства. На дитячі будинки покладалось завдання: створення умов для підтримання фізіологічних потреб та безпеки; організація простору, здатного задовольняти необхідність дітей в соціалізації; забезпечення обстановки для здобуття освіти та отримання навичок певної професійної підготовки дітям-сиротам, з метою їх майбутньої інтеграції в суспільство та на роботу.

Безпосередньо в Старинському дитячому будинку означені завдання реалізовувалися в такому форматі. Для розміщення установи в межах села виділили одноповерхове приміщення колишньої школи та земельну площу для присадибного господарства (АВ Бориспільської РДА, ф. 149, оп. 1, спр. 13, арк. 9).

Офіційна взаємодія вихованців з представниками сільської громади здійснювалась у разі потреби отримування доступу до послуг, які не було можливості задовольнити в дитбудинку. Так, діти навчалися у місцевій школі, відвідували сільську лікарню, перукаря, баню (на території цукрового заводу). Влітку проводили дозвілля у громадському просторі села: на природі, у т. ч. на березі біля ставка. І все ж, більшість часу діти мали перебувати на території закладу. Тут харчувалися, спали, здійснювали щоденні фізіологічні процедури, виконували домашні завдання, долучалися до трудової і дозвілєвої діяльності під контролем вихователів, лікувалися в ізоляторі (за потреби) і т. д.

Схематичний огляд життя вихованців у дитбудинку та в процесі їх взаємодії зі зовнішнім світом не відображає всього обсягу завдань, які доводилося вирішувати директору як менеджеру з відповідним набором повноважень. Враховуючи, що сиротинець створювався «з нуля», – і вже через два тижні приймав першу групу дітей (АВ Бориспільської РДА, ф. 77, оп. 1, спр. 1, арк. 1; спр. 2, арк. 1–2), – робота з організації простору для життя вихованців та забезпечення їх матеріальною базою та продуктами здійснювались паралельно. Особливо складним був перший осінньо-зимовий сезон (1947-1948 рр.), коли виявилось, що будівля та прибудинкова територія були недостатньо підготовлені для потреб вихованців (АВ Бориспільської РДА, ф. 77, оп. 1, спр. 1, арк. 7зв).

У повсякденні, задля організації належного функціонування закладу, його адміністрації доводилося регулярно й активно взаємодіяти з управліннями місцевих господарств, підприємств, установ. З керівництвом колгоспів домовлялися про заготівлю овочів для дитбудинку. З дирекцією цукрового заводу – про оренду вантажівки для перевезення продуктів харчування та регулярного використання приміщення бані заводу для обслуговування дітей. З дирекцією школи – про навчання сиріт та тимчасове залучення вчи-

телів для заміни вихователів. З адміністрацією сільської лікарні – про доступ до медичних послуг для вихованців, організацію медичних оглядів працівників, отримання рекомендації для пошукача на вакантну посаду фельдшера (АВ Бориспільської РДА, ф. 77, оп. 1, спр. 1, арк. 8зв, 12зв; спр. 5, арк. 8зв).

Частину спеціалізованих питань щодо вихованців доводилося вирішувати за межами простору села. А саме – з іншими державними інституціями, які були включені в систему соціального захисту дітей-сиріт. Упродовж усього періоду існування закладу щороку по кілька вихованців представники дитбудинку супроводжували у спеціалізовані санаторії чи в лікарні (АВ Бориспільської РДА, ф. 77, оп. 1, спр. 6, арк. 9зв; спр. 7, арк. 6зв). Накази 1950-х рр. рясніють інформацією про регулярні відрядження директора або його представників до освітніх установ для підготовки робітничих кадрів (професійно-технічного та залізничного училищ) з метою вирішення питання про переведення вихованців на подальше навчання (АВ Бориспільської РДА, ф. 77, оп. 1, спр. 9, арк. 12зв; спр. 15, арк. 7, 9зв, 10).

Облаштуванням передбачених законодавством умов займався штат працівників з 18–20 осіб (не враховуючи робітників підсобного господарства). За 6 років 5 місяців існування Старинського дитбудинку на жодній з посад не залишилось фахівця, який прийшов на роботу з моменту його відкриття. Плинність кадрів торкнулася всіх: від адміністрації до технічного персоналу. Загалом, на посадах директора працювало 3 особи, завпеда – 6, піонервожатого – 9, вихователів (штат 6 осіб) – 23, інструкторів праці (штат 2 особи) – 12, лікаря – 3, медичної сестри/фельдшера – 4, бухгалтера – 5, завгоспа – 9, комірника – 3, старшого кухаря – 5, помічника кухаря (періодично у штаті налічувались 2 помічники) – згадується 12 осіб, прибиральниць (штат 2 особи) – 12, сторожа – 5, доглядальниці за тваринами – 4, конюха – 10, шофера – 5 (АВ Бориспільської РДА, ф. 77, оп. 1, спр. 1, 5–8, 10, 13).

Якщо за здатністю фахівця займати посаду директора слідували державні контролюючі органи, то решта питань з упорядкування штату знаходились саме у зоні відповідальності директора.

Директор був головним управлінцем установи. У Старинському дитбудинку на цій посаді в різний час працювали два чоловіки і одна жінка. Усі заміни відбулися у 1950 р.: Л. М. А.¹ працював з травня 1947 р. до лютого 1950 р.; П. Л. С. (виконувала обов'язки директора) – у березні–серпні цього ж року; Б. П. О. – з серпня 1950 р. до вересня 1953 р. (АВ Бориспільської РДА, ф. 77, оп. 1, спр. 7, арк. 2, 11). Причини перестановки керівництва дитбудинку Київським обльво в матеріалах Ф. 77 не відображені.

Кожен з директорів вирізнявся стилем управління: від мови діловодства (за директорування Л. М. А. і Б. П. О. записи велися російською мовою, за П. Л. С. – українською (АВ Бориспільської РДА, ф. 77, оп. 1, спр. 15)), до підходу в підборі кадрів та контролем за їхньою діяльністю.

¹ Тут і далі прізвища, імена та імена по-батькові подаються скорочено (лише перші літери).

На підбір кадрів витрачалась лівова частка управлінської роботи. Накази відтворюють безперервний процес пошуку виконавців, які б відповідально ставилися до створення, хоча б, мінімальних базових умов для перебування дітей у даному закладі. Регулярні звільнення відбувалися і за власним бажанням, і за рішеннями директора про невідповідність посад.

Зокрема Л. М. А. багато часу витрачав на догани: і усні, і письмові з розлогими обґрунтуваннями. Присутні навіть погрози про передачу справи до суду за невиконання службових обов'язків: «у випадку не виправлення, не усунення усіх зазначених недоліків справа буде передана до суду»; та для попередження прогулів: «хто не з'явиться на роботу 9.09. [...] будуть передані в судові органи» (АВ Бориспільської РДА, ф. 77, оп. 1, спр. 1, арк. 8–8зв).

Врешті, коли доходило до процесу звільнення, директорам доводилося враховувати особливості: щодо навчально-виховного колективу застосовувалася процедура з інформування райвно та запитом вжити заходи: «За запізнення на роботу, за невідповідність до роботи, не складання планів [...] просити зав. Бориспільським РВНО зняти з роботи»; щодо технічного персоналу процедура була спрощеною: директор звільняв самостійно. (АВ Бориспільської РДА, ф. 77, оп. 1, спр. 1, арк. 12зв; спр. 5, арк. 5зв).

Зіткнувшись з недобросовісним ставленням кадрів до своїх обов'язків, директори намагалися відпрацювати систему відбору так, щоб знешкодити негатив від невеликого вибору. Почали враховувати наявність рекомендацій та пропонувати випробувальний термін. Особливо активно такий підхід впроваджувався з 1950 р.: П. Л. С. фокусувалась на випробувальному терміні для посад, що передбачали матеріальну відповідальність; Б. П. О. застосовував дану опцію майже для всіх нових технічних працівників. Чи це була особиста ініціатива, чи вказівки з вищих органів висновок зробити не має змоги.

Хоч і повільно, але поступово ситуація з організацією праці на певних ділянках роботи вирівнювалась. У 1950-ті рр. зменшилася кількість нарікань директора на персонал. Випробувальний строк давав можливість швидко звільнити працівника, який не справлявся і натомість залучати іншу людину.

Щоб більш чітко скласти уявлення про види виконуваних персоналом установи робіт, висвітливо їх через призму функціональних обов'язків. Отже, у Старинському дитбудинку налічувалась низка посад для фахівців з освітою: завпед (заступник директора з виховної частини), 6-ть вихователів, піонервожатий, масовик (керівник гурткової роботи).

Враховуючи відсутність даних біографій згаданої групи працівників, неможливо зробити узагальнення про їх походження та про рівень фахової підготовки. Однак відоме таке. Наказ про зарахування мав містити уточнення про рекомендацію (направлення) від Бориспільського райвно або Київського облвно. Перших працівників, яких зарахували з порушенням даної вимоги довелося впродовж наступних 2-х місяців звільнити або переформити повному (через процедуру звільнення) (АВ Бориспільської РДА, ф. 77, оп. 1, спр. 1, арк. 1–2зв). Таким чином, на посади навчально-виховного штату наби-

рали фахівців, що перебували в системі освіти і, у разі звільнення їх переводили «в розпорядження обласного відділу освіти» (АВ Бориспільської РДА, ф. 77, оп. 1, спр. 7, арк. 9зв). Низку посад у штаті займали учні-заочники Ржищівського педагогічного училища. (АВ Бориспільської РДА, ф. 77, оп. 1, спр. 6, арк. 13зв; спр. 7, арк. 8зв; спр. 9, арк. 7). Уточнення в наказах про направлення, показують, що працівники навчально-виховного штату здебільшого були не місцевими.

У матеріалах Ф. 77 відсутні відомості про перелік службових обов'язків завпеда, вихователів, піонервожатого. Проте непрямі дані показують, що директор, розподіляючи завдання, керувався інструкцією облвно. Практичну допомогу у розумінні специфіки роботи колективу надавали різнопланові заходи з підвищення кваліфікації: відрядження для переймання досвіду в один з сиротинців області, семінари вихователів дитячих будинків, семінари піонервожатих та ін. (АВ Бориспільської РДА, ф. 77, оп. 1, спр. 1, арк. 6; спр. 5, арк. 11; спр. 6, арк. 7; спр. 15, арк. 6).

Оскільки кількість згадувань у наказах щодо навчально-виховного напряму роботи вихователів та піонервожатого невелика, імовірно, цей обсяг обов'язків виконувався в достатній мірі. Проглядається висновок, що директор і завпед регулярно контролювали їхню роботу. Однією з форм нагляду була вимога складати щоденні та щотижневі письмові плани роботи з дітьми і дотримуватись їх (АВ Бориспільської РДА, ф. 77, оп. 1, спр. 5, арк. 5зв).

Відмітно, що траплялись моменти відзначення позитиву. Так, під час святкування річниці т. зв. «Жовтневої революції 1917 р.» директори записували урочисті промови та вказували про успіхи працівників і вихованців. Інший приклад фіксував інформацію про дозвілля: «огляд дитячої художньої самодіяльності [...] дав хороші результати. Над навчанням вихованців у хоровому, струнному і танцювальному гуртках довелось немало попрацювати» (АВ Бориспільської РДА, ф. 77, оп. 1, спр. 6, арк. 4зв, 5, 10зв, 11; спр. 9, арк. 15).

Загалом повсякдення навчально-виховного колективу в дитбудинку охоплювало широкий спектр заходів із опіки й контролю за різними сферами життя вихованців. Наведемо приклади:

– слідкувати за дітьми у періоди здійснення ними різних типів діяльності: навчальної (виконання домашніх завдань), трудової (прибирання придомової території, чергування, у т. ч. на кухні, праця на колгоспному полі), дозвілєвої (гурткова робота, організація свят, екскурсії, туристичні походи) (АВ Бориспільської РДА, ф. 77, оп. 1, спр. 6, арк. 8, 8зв; спр. 7, арк. 8зв, 9);

– привчати до гігієни особистої та наглядати за дотриманням санітарно-гігієнічних умов у місцях постійного перебування вихованців: не допускати таких ситуацій як «брудні, вуха не миті, взуття не зашнуроване, онучі, панчохи загублені»; стежити за якістю взуття в осінньо-зимовий період; вчасно відводити підопічних до перукаря; контролювати умови в спальній кімнаті, у т. ч. якість постільних речей (АВ Бориспільської РДА, ф. 77, оп. 1, спр. 1, арк. 10зв; спр. 5, арк. 13; спр. 7, арк. 1);

– організовувати належні побутові умови та безпечний простір: пильнувати за забезпеченням вихованців ложками, місцями для сидіння під час вживання їжі; дотримуватися черговості в годуванні груп, не допускати скупчення натовпу в коридорах і не дозволяти дітям виносити з їдальні недоїдені продукти; слідкувати за опаленням печей; наглядати за вихованцями в бані; не залишати самих у нічний час (АВ Бориспільської РДА, ф. 77, оп. 1, спр. 1, арк. 7, 8; спр. 5, арк. 8, 10; спр. 6, арк. 11);

– брати участь у різновидах контролю за матеріальною частиною майна та ресурсів установи: наглядати за видатками продуктів для дітей згідно встановлених норм (стежити за закладанням їх кількості в котел й отримання відповідного співвідношення страв); долучатись до складу ревізійних комісій, як, наприклад, для перевірки «невідомо куди зникаючого посуду» (АВ Бориспільської РДА, ф. 77, оп. 1, спр. 1, арк. 10 зв, 12зв);

– бути матеріально-відповідальними за майно дитбудинку: і за речі спальних кімнат, і за об'єкти за їх межами (під час чергування). Фактично, мали слідкувати за дітьми, щоб вони не вчиняли шкоди (АВ Бориспільської РДА, ф. 77, оп. 1, спр. 7, арк. 12; спр. 9, арк. 4);

– вирішувати різноманітні проблеми вихованців: супроводжувати у санаторії до міст Умань, Боярка та для влаштування на подальше навчання в училища Києва: ремісничі та в залізничне (АВ Бориспільської РДА, ф. 77, оп. 1, спр. 5, арк. 5зв, 7; спр. 6, арк. 8зв, арк. 9зв) Підсумовуючи перелік різновидів роботи вихователів, додамо, що здебільшого ця інформація збереглась завдяки фіксації фактів порушень чи форс-мажорних ситуацій.

Враховуючи, що значний обсяг часу вихованців передбачалось орієнтувати на працю як основу трудового виховання (прикладі означених практик присутні в наказах), для допомоги вихователям, а саме у форматі створення умов для професійної підготовки, у штаті налічувались дві посади «інструктор з праці». Упродовж існування дитбудинку дослідковуємо трансформації вимог директора до обов'язків цих працівників.

У перші роки сюжети з інструкторами праці в наказах висвітлювали форми їх діяльності, орієнтовані на виконання обслуговуючих потреб: перешивання і підгонка одягу, тимчасове в.о. головного кухаря, допомога технічному персоналу в підготовці дитячого будинку до опалювального сезону і т. д. За кілька років їх обов'язки були актуалізовані: більше уваги приділялось навчанню дітей основам швейної праці (АВ Бориспільської РДА, ф. 77, оп. 1, спр. 1, арк. 7–7зв; спр. 9, арк. 1зв; спр. 15, арк. 4).

Опікувалися здоров'ям вихованців та організацією гігієнічного життєвого простору також два працівники (лікар і фельдшер/медсестра). У наказах окремі обов'язки медиків відображені також через подвійну оптику: як факти невиконання або у зв'язку з проведенням особливих заходів. Серед зафіксованих: лікарські огляди; медсестринський супровід хворих у сільську лікарню, на планові чи екстрені медичні обстеження в районні чи обласні медичні закла-

ди, у санаторії, на екскурсії, у походи; контроль за проведенням літньої оздоровчої кампанії; долучення до організації безпечного простору відповідно до санітарно-гігієнічних вимог т. ін. (АВ Бориспільської РДА, ф. 77, оп. 1, спр. 1, арк. 6зв, 8зв; спр. 5, арк. 13; спр. 6, арк. 6, 8зв, 11зв; спр. 15, арк. 6).

Питання фінансів і господарської діяльності були у віданні бухгалтера, завгоспа, комірника. Судячи з наказів, жодному з директорів не вдалося знайти ідеальних виконавців на ці посади. Особливо багато проблем виникло в період керування першого директора: когось звільняли, а хтось звільнявся особисто (інколи після догани, або ж фіксації в наказах про невиконання обов'язків) (АВ Бориспільської РДА, ф. 77, оп. 1, спр. 1, арк. 11; спр. 6, арк. 1зв, 2, 4; спр. 7, арк. 1зв).

Бухгалтеру доручалося вести фінансову документацію, у т. ч. пакет документів щодо присадибної ділянки; контролювати надходження коштів і продуктів від працівників, які харчувалися в їдальні на робочому місці; брати участь у ревізійних комісіях; оголошувати колективу накази директора; їздити за отриманням матеріальних цінностей (АВ Бориспільської РДА, ф. 77, оп. 1, спр. 1, арк. 5зв, 6; спр. 6, арк. 7).

Відомостей про функціональні обов'язки завгоспа в наказах обмаль, утім, зустрічається ремарка, що більшість вказівок директор озвучував усно. Зокрема, із повсякденних завдань у веденні господарства в дитбудинку, відомі наступні: контроль за паливом, кормами, збереження врожаю, організація доставки продуктів харчування (картоплі та моркви з колгоспу «Олександрівка»), закупівля жому, облаштування бані додатковим інвентарем, підтримання порядку на прибудинковій території (розміщення решіток на вході перед корпусом), допомога у створенні належного спального місця вихованцям (забезпечення соломою для набивки матраців) (АВ Бориспільської РДА, ф. 77, оп. 1, спр. 5, арк. 5, 10, 12, 13; спр. 6, арк. 1 зв, 2).

Подібна ситуація спостерігалася й у розрізі огляду роботи комірника. Зокрема, щодо одного з них, після результатів ревізії продуктів, було накладено відповідальність оплатити недостачу на суму 367 руб. 74 коп. (АВ Бориспільської РДА, ф. 77, оп. 1, спр. 7, арк. 1зв).

Група обслуговуючого персоналу складалась з кухаря, його помічника, двох прибиральниць, прачки, двірника, опалювача руб. Рівень плинності серед них також був високим. Дехто звільнявся не проробивши і кілька днів. Обставини надшвидкого оновлення кадрів варіювалися: від недоброякісного виконання обов'язків (АВ Бориспільської РДА, ф. 77, оп. 1, спр. 1, арк. 6зв, 8, 10, 13; спр. 5, арк. 11, 13; спр. 7, арк. 5зв) до звільнення за власним бажанням (мотиви відмови від праці не вказувались). В умовах постійного процесу набору нових людей траплялися ситуації, коли працівники цієї групи виконували обов'язки, що виходили за межі їх повноважень, і, часом, переводилися з однієї посади на іншу.

Водночас, в управлінні Старинського дитбудинку перебувало підсобне господарство обсягом 2 га (АВ Бориспільської РДА, ф. 149, оп. 1, спр. 13,

арк. 9). Оплата праці робітників, що за ним доглядали, здійснювалася за окремим кошторисом. У штаті підсобників працювали: робітниця для догляду за тваринами, сторож, конюх, шофер. Якість виконання обов'язків різнилася. Так, свинарка двічі отримувала премію (АВ Бориспільської РДА, ф. 77, оп. 1, спр. 5, арк. 6, 12). А посада конюха була однією із найчастіше згадуваних у наказах про звільнення/прийом на роботу. Шофери теж не завжди справлялись зі своїми обов'язками, особливо у випадках, коли авто потребувало ремонту.

Отже, для забезпечення діяльності Старинського дитячого будинку, його штат укомплектовувався фахівцями з різним обсягом повноважень і обов'язків. Підходи до формування колективу варіювалися. Навчально-виховний персонал направлявся/узгоджувався райвно. Інші кадри, за винятком кількох медичних працівників, набиралися з місцевого населення.

Записи директорів відображають безперервний процес управлінської діяльності, спрямований на організацію якісного функціонування закладу.

Навіть з фрагментарних даних прослідковується висновок, що ситуація з підбором персоналу, здатного забезпечувати необхідний рівень роботи в установі, була складною. Чимало звільнень відбулося за рішенням директора, які свідчать про різні факти невиконання елементарних посадових обов'язків. Ось кілька прикладів: неодноразове залишення вихователями робочого місця у т. ч. у вечірні та нічні години (в одному з випадків причина: відвідування кіно в клубі), регулярний недогляд прибиральниці за санітарно-гігієнічним станом приміщень «бруд, павутина, відсутність води у кімнатах перебування дітей», неспроможність прачки справитись зі своїми обов'язками (АВ Бориспільської РДА, ф. 77, оп. 1, спр. 1, арк. 8, 8зв; спр. 5, арк. 11).

В умовах коли примусові звільнення доповнювались численною кадровою плінністю, обумовленою «власним бажанням», директорам вдавалось постійно перекривати оголені ділянки роботи та навіть передбачати потенційні небезпеки від набору людей з вулиці на новоз'явлені вакансії.

У різні роки функціонування закладу спостерігалось застосування практики суміщення посад: завпед-вихователь, вихователь-піонервожатий, вихователь-масовик. Або такі приклади: інструктор з праці в.о. помічника кухаря, свинарка в.о. прибиральниці в дитбудинку і т. ін.

У випадках неможливості забезпечити заміну вихователів питання вирішувалось по-різному. У перші роки обов'язки перерозподіляли між піонервожатим та іншими вихователями. З часом практикували зовнішню заміну: брали на роботу вчителів Старинської школи або тимчасових вихователів за направленнями з Бориспільського райвно (АВ Бориспільської РДА, ф. 77, оп. 1, спр. 6, арк. 6; спр. 15, арк. 5, 6зв).

Підхід тимчасового перерозподілу обов'язків практикувався не тільки у формі індивідуальних заміन, а і колективних: «усьому обслуговуючому персоналу взяти активну участь у підготовці до зими, перекинувши свої обов'язки на вихователів, яким впродовж 2–3 днів організувати в групах самообслуговування» (АВ Бориспільської РДА, ф. 77, оп. 1, спр. 1, арк. 7зв). Використання

тимчасових заходів для перерозподілу обов'язків дозволяло директорам забезпечити безперебійну роботу закладу.

Висновки. Старинський дитячий будинок був сформований у рік, коли мережа спеціальних дитячих установ Міністерства освіти в Київській області поповнилася на 29 закладів. Дитбудинок розмістили в тому з сіл Бориспільського району, інфраструктура й економічне становище якого, найкраще відповідало можливостям швидко та без особливих зусиль задовольнити дітей мінімумом обов'язкових потреб. Облаштуванням вихованців займався штат працівників з 18–20 осіб.

Організація роботи в установі здійснювалася з дотриманням стандартів, передбачених державними нормативними документами. Головним управлінцем закладу був директор. Обсяг його повноважень включав: звітування за дотриманням законодавства в дитбудинку перед представниками низки районних органів; налагодження взаємодії з управлінцями місцевих господарств, підприємств, установ, організацій (керівництвом колгоспів, цукрового заводу, школи, сільської лікарні) та з державними інституціями обласного підпорядкування, які були включені в систему соціального захисту дітей-сиріт; формування кадрового складу, здатного якісно вирішувати поставлені завдання.

Оскільки ситуація з підбору працівників була складною (висока плинність кадрів), директори практикували різні шляхи її вирішення: рекомендації, випробувальний термін, суміщення посад, заміна кваліфікованими кадрами з представників місцевої громади чи за запитом з районних інстанцій, тимчасовий перерозподіл обов'язків у межах колективу.

Досвід управлінської діяльності в Старинському дитбудинку доповнює розуміння умов з якими доводилося стикатися адміністрації для забезпечення безперебійної роботи установи в умовах обмежених ресурсів та непередбачуваних обставин.

Список використаних джерел і літератури:

Архівний відділ Бориспільської райдержадміністрації Київської області (АВ Бориспільської РДА).

Безлюдна, І. (2013). Повсякденні реалії дитячих будинків Київщини у повоєнний період (1946 – початок 1950-х рр.). *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*, (18), 266–275.

Безлюдна, І. (2023). Дитячі будинки УРСР: вихователі vs вихованці (1945–1950-ті рр.). *Наукові записки ВДПУ імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*, (46), 52–58.

Власюк, І. & Стародубець, Г. (2021). Проблема дитячої безпритульності на житомирщині та боротьба з нею в період пізнього сталінізму (1944–1953 роки). *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*, (24), 73–77.

Дробіна, Л. (2022). Радянська система інституційного догляду і виховання дітей в західних областях України після Другої світової війни. *Науковий вісник Чернівецького університету імені Юрія Федьковича: Історія*, (2), 78–86.

Зиль, А. & Малишевська, О. (Упорядн.). (2013). *Бориспільщина – край добра і любові*. Київ: Скай-Хорс, 512 с.

Касьянова, Н. М. (2010). *Боротьба з безпритульністю та бездоглядністю в Донбасі (1943-1953 рр.)* (автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України). Донецьк, 19 с.

Лисиця, Л. Г. (2021). *Функціонування спеціальних дитячих установ УРСР у 1943-1950 рр.*: монографія. Черкаси: Видавець Чабаненко Ю.А., 252 с.

References:

Arkhivnyi viddil Boryspilskoi raiderzhadministratsii Kyivskoi oblasti [Archives department of Boryspil State district administration of Kyiv region].

Bezliudna, I. (2013). Povsiakdenni realii dytiachykh budynkiv Kyivshchyny u povoiennyi period (1946 – pochatok 1950-kh rr.) [Everyday life realities of children's homes in Kyiv oblast in the post-war period (1946 – early 1950s)]. *Ukraina XX st.: kul'tura, ideolohiia, polityka: culture, ideology, politics*, (18), 266–275. [in Ukrainian].

Bezliudna, I. (2023). Dytiachi budynky URSS: vykhovately vs vykhovantsi (1945–1950-ti rr.) [Orphanages of the Ukrainian SSR: Educators vs Pupils (1945–1950s)]. *Naukovi zapysky VDPU imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Seriia: Istoriia*, (46), 52–58. [in Ukrainian].

Vlasiuk, I. & Starodubets, H. (2021). Problema dytiachoi bezprytulnosti na zhytomyrshchyni ta borotba z neiu v period piznoho stalinizmu (1944-1953 roky) [The problem of children's homelessness in the Zhytomyr region and the fight against it during the Late Stalinism (1944-1953)]. *Litopys Volyni*, (24), 73–77. [in Ukrainian].

Drobina, L. (2022). Radianska systema instytutsiinoho dohliadu i vykhovannia ditei v zakhidnykh oblastiakh Ukrainy pislia Druhoi svitovoi viiny [The Soviet system of institutional care and upbringing of children in the western regions of Ukraine after World War II]. *Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu imeni Yurii Fedkoviycha*, (2), 78–86. [in Ukrainian].

Zyl, A. & Malyshevska, O. (Comps.). (2013). *Boryspilshchyna – kraj dobra i liubovi* [Boryspil region is a land of goodness and love]. Kyiv: Skai-Khors, 512 s. [in Ukrainian].

Kasianova, N. M. (2010). *Borotba z bezprytulnistiu ta bezdohliadnistiu v Donbasi (1943-1953 rr.)* [Fighting homelessness and neglect in the Donbass (1943-1953)] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Donetsk, 19 s. [in Ukrainian].

Lysytsia, L. G. (2021). *Funktsionuvannia spetsialnykh dytiachykh ustanov URSS u 1943-1950 rr.* [Functioning of special children's institutions of the USSR in 1943-1950]. Cherkasy: Vydavets Chabanenko Yu.A, 252 s. [in Ukrainian].

Отримано: 10.03.2024

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

НАУКОВІ ПРАЦІ

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Том 43

ДО 50-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ПРОФЕСОРА ОЛЕКСАНДРА КОМАРНІЦЬКОГО

- Рік заснування – 1995. У 1995-1996 рр. – Наукові праці історичного факультету.
У 1997-2003 рр. – Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки.
У 2004-2007 рр. – Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: історичні науки.
У 2008 р. – Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: історичні науки.
З 2009 р. – Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки.

Підписано до друку 28.03.2024 р. Гарнітура «Minion Pro».
Папір офсетний. Друк цифровий. Формат 60x84/16.
Умовн. друк. арк. 22,6. Обл.-вид. арк. 29,3.
Тираж 100. Зам. № 1093.

Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка,
вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32300.
Свідоцтво серії ДК № 3382 від 05.02.2009 р.

Віддруковано згідно з наданим оригінал-макетом
у друкарні ТОВ «Друкарня "Рута"»,
свід. Серія ДК № 4060 від 29.04.2011 р.
Вул. Руслана Коношенка, 1, м. Кам'янець-Подільський, 32300.